

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek.
Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

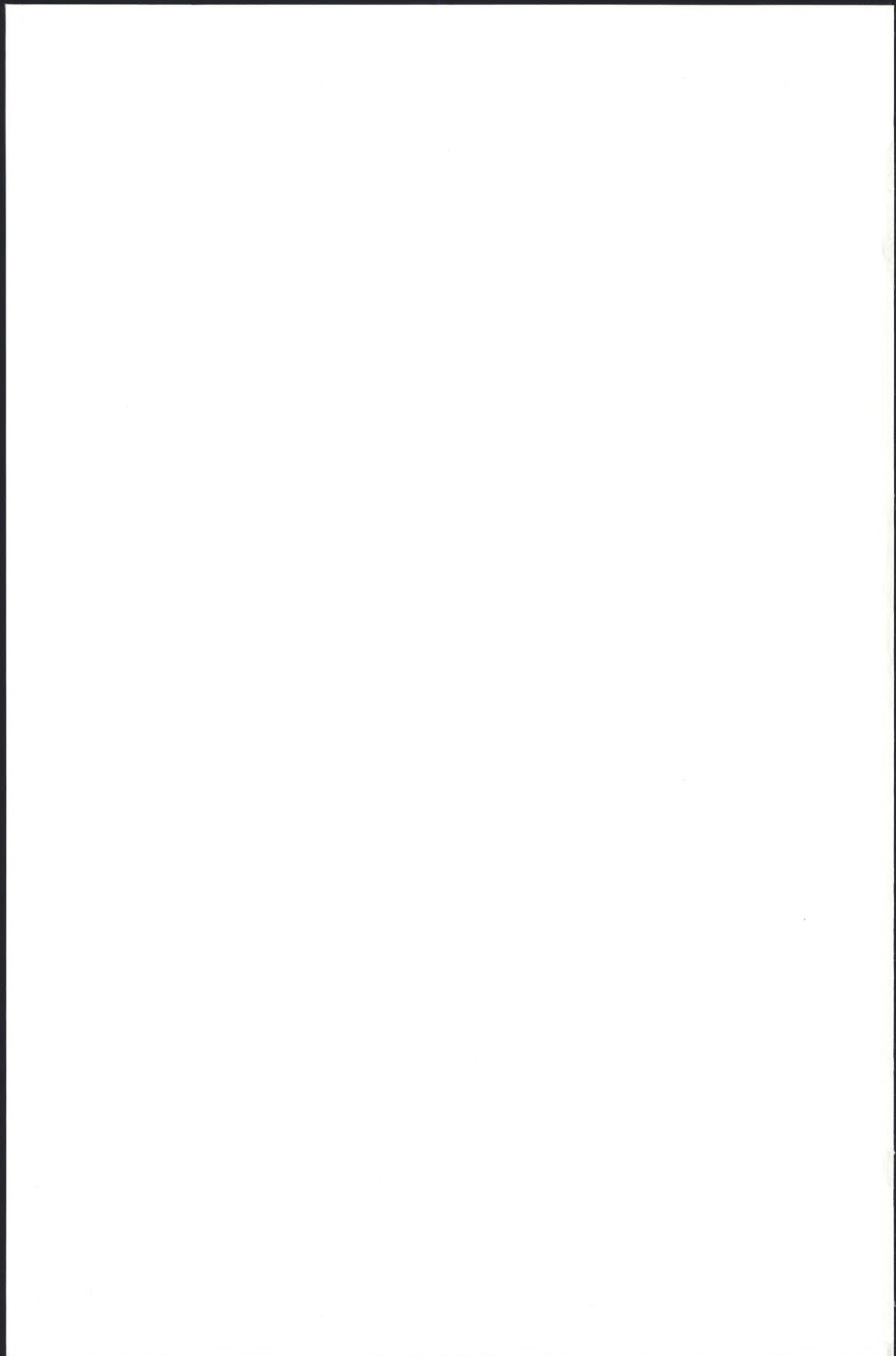
This work has been digitised at Gothenburg University Library.
All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text.
This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

Jord och folk

Om produktiva resurser i
västsvensk blandbygd under 1700-talet

Lage Rosengren

MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN
HANDELSHÖGSKOLAN VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

84

Jord och folk

Om produktiva resurser i
västsvensk blandbygd under 1700-talet

Lage Rosengren

AKADEMISK AVHANDLING

som med vederbörligt tillstånd av Handelshögskolans fakultetsnämnd vid Göteborgs universitet för vinnande av filosofie doktorsexamen i ekonomisk historia framläggs till offentlig granskning fredagen den 7 december 2001, kl. 10, i hörsalen Sappören, Sprängkullsgatan 25, Göteborg.

Göteborg 2001

Abstract

Land and people. Productive resources in a mixed area in western Sweden in the 18th century. (Publication of the Department of Economic History, Göteborg University, no 84).

ISSN 1403-2864. ISBN 91-85196-52-5. Göteborg 2001.

Author: Lage Rosengren.

Doctoral dissertation at the Department of Economic History, Göteborg University. (Written in Swedish with a Summary in English).

Distribution: Department of Economic History, Göteborg University, Box 720, SE-405 30, Göteborg, Sweden.

This dissertation deals with an area in southwestern Sweden, which is described as mixed regarding the natural environment. The time period is 1695-1805. The two productive resources that are examined are land and people: did the natural environment have any influence on the demography and the development of arable land? The mountain Kinnekulle and the woodlands gave opportunities for non-agrarian industries like lime burning and quarries.

The demographic development was more uniform in this area than on the clay plains of Västergötland, where the population growth was stagnant 1770-1800 due to a crisis in food supply. This crisis did not occur in the area investigated here.

Population growth in this mixed area was 0,5 percent a year between 1695 and 1805. Cultivated land increased by at least 0,4 percent a year. It is quite difficult to determine whether land reclamation and population growth kept pace. But a tentative estimate of the agrarian production shows that the region at the very most produced its own needs. On the plains, where agrarian production totally dominated, peasants in the end of the 18th century daily produced 2 000-3 000 kcal more than peasants in the mixed area. Agrarian production therefore seems to have been insufficient in the latter area.

The continuation of population growth in the mixed area thus seems to confirm that this region could develop thanks to the non-agrarian industries.

Previous research has shown that the value of freehold land (*skattejord*) increased more rapidly than the value of tax-exempt land (*frälsejord*). This has tentatively been explained by the assumption that population and arable land increased at a higher rate on freehold land than on tax-exempt land. This investigation gives no unambiguous evidence of relative stagnation on tax-exempt land.

Key words: natural environment, non-agrarian industries, demography, cultivated land, production, peasants, land category, age group, work force, poll tax registered population, field-system.

MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN
HANDELSHÖGSKOLAN VID GÖTEBORGS UNIVERSITET
84

Jord och folk

Om produktiva resurser i
västsvensk blandbygd under 1700-talet

Lage Rosengren

Göteborg 2001

Abstract

Land and people. Productive resources in a mixed area in western Sweden in the 18th century. (Publication of the Department of Economic History, Göteborg University, no 84).

ISSN 1403-2864. ISBN 91-85196-52-5. Göteborg 2001.

Author: Lage Rosengren.

Doctoral dissertation at the Department of Economic History, Göteborg University. (Written in Swedish with a Summary in English).

Distribution: Department of Economic History, Göteborg University, Box 720, SE-405 30, Göteborg, Sweden.

This dissertation deals with an area in southwestern Sweden, which is described as mixed regarding the natural environment. The time period is 1695-1805. The two productive resources that are examined are land and people: did the natural environment have any influence on the demography and the development of arable land? The mountain Kinnekulle and the woodlands gave opportunities for non-agrarian industries like lime burning and quarries.

The demographic development was more uniform in this area than on the clay plains of Västergötland, where the population growth was stagnant 1770-1800 due to a crisis in food supply. This crisis did not occur in the area investigated here.

Population growth in this mixed area was 0,5 percent a year between 1695 and 1805. Cultivated land increased by at least 0,4 percent a year. It is quite difficult to determine whether land reclamation and population growth kept pace. But a tentative estimate of the agrarian production shows that the region at the very most produced its own needs. On the plains, where agrarian production totally dominated, peasants in the end of the 18th century daily produced 2 000-3 000 kcal more than peasants in the mixed area. Agrarian production therefore seems to have been insufficient in the latter area.

The continuation of population growth in the mixed area thus seems to confirm that this region could develop thanks to the non-agrarian industries.

Previous research has shown that the value of freehold land (*skattejord*) increased more rapidly than the value of tax-exempt land (*frälsejord*). This has tentatively been explained by the assumption that population and arable land increased at a higher rate on freehold land than on tax-exempt land. This investigation gives no unambiguous evidence of relative stagnation on tax-exempt land.

Key words: natural environment, non-agrarian industries, demography, cultivated land, production, peasants, land category, age group, work force, poll tax registered population, field-system.

© Lage Rosengren
ISBN 91-85196-52-5
ISSN 1403-2864

Kompendiet
Göteborg 2001

Förord

När nu avhandlingen är tryckt och arbetet således slutfört återstår att tacka dem som på ett eller annat sätt bidragit till dess tillkomst.

I första hand går ett stort tack till mina handledare, Lars Herlitz och Carl-Johan Gadd. Båda har lagt ned ett omsorgsfullt arbete på att läsa och kommentera avhandlingen i dess olika stadier på väg till färdig bok. Därför känns det särskilt smärtsamt att Lars aldrig fick se det tryckta resultatet.

Ett särskilt tack går också till Peter Nordby. Vi började våra avhandlingsarbeten samtidigt och arbetade parallellt under flera år och hann utbyta många tankar om agrarhistoria i allmänhet och skaraborgsk sådan i synnerhet.

Tack också till Jens Ahlfors som på ett tidigt stadium lotsade siffermaterialet genom SAS-systemets alla blindskär och grynnor.

Även till Jan Jörnmark, som bidrog med goda ideer i sluttampen av arbetet, riktar jag mitt tack.

Lärare, personal och övriga doktorander på ekonomisk-historiska institutionen samt personalen vid de olika arkiv jag besökt, särskilt Landsarkivet i Göteborg, har alla bidragit till att underlätta arbetet.

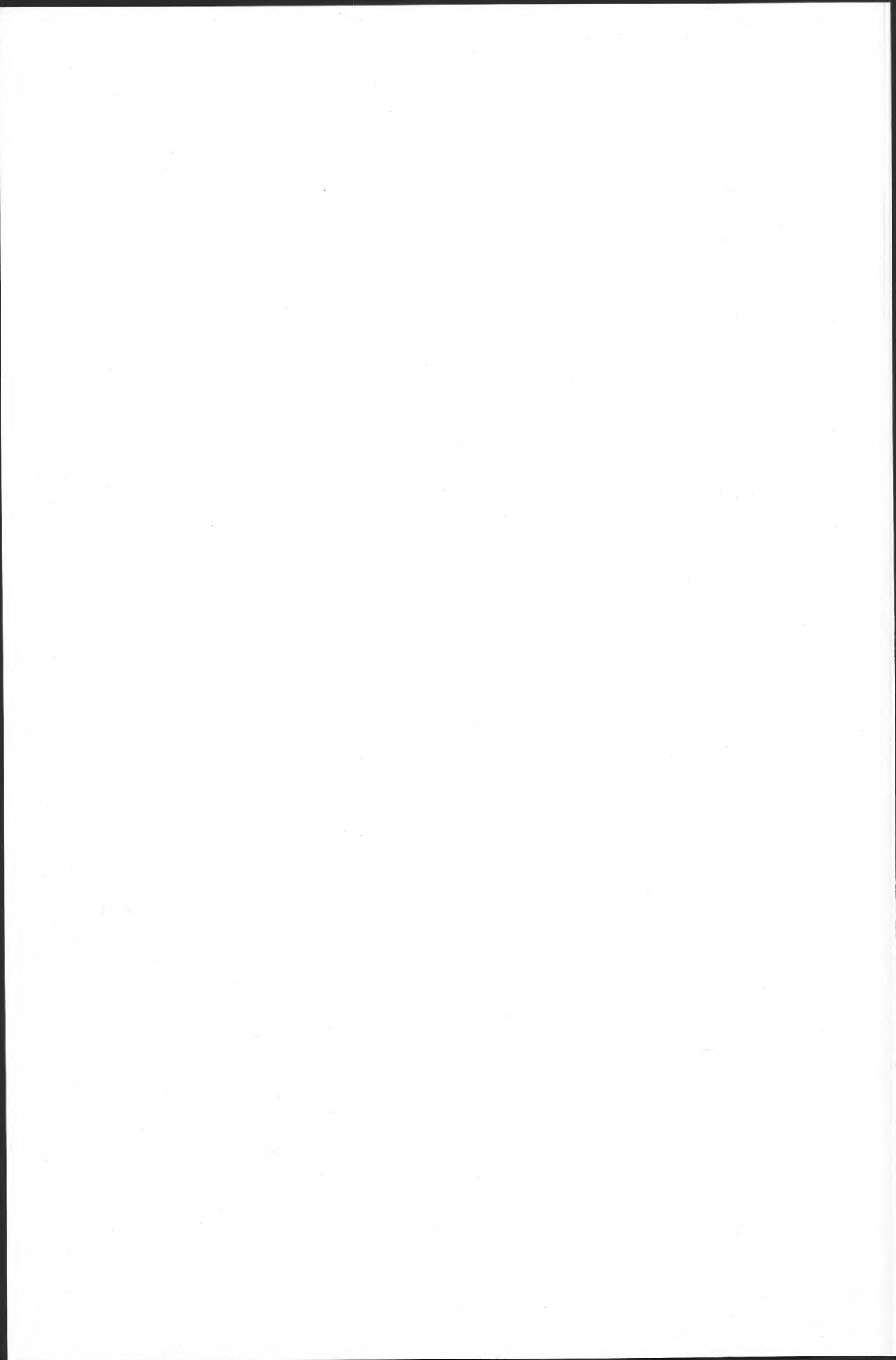
Marti Rantanen och Jens Sandahl har kommit med ideer och synpunkter på redigeringen och "bokgörandet" av texten och tackas härför.

Språkgranskning av summary och abstract är utförd av Daniela Loose.

Tacken till trots, ansvaret för återstående brister faller naturligtvis på mig själv.

Göteborg, oktober 2001

Lage Rosengren

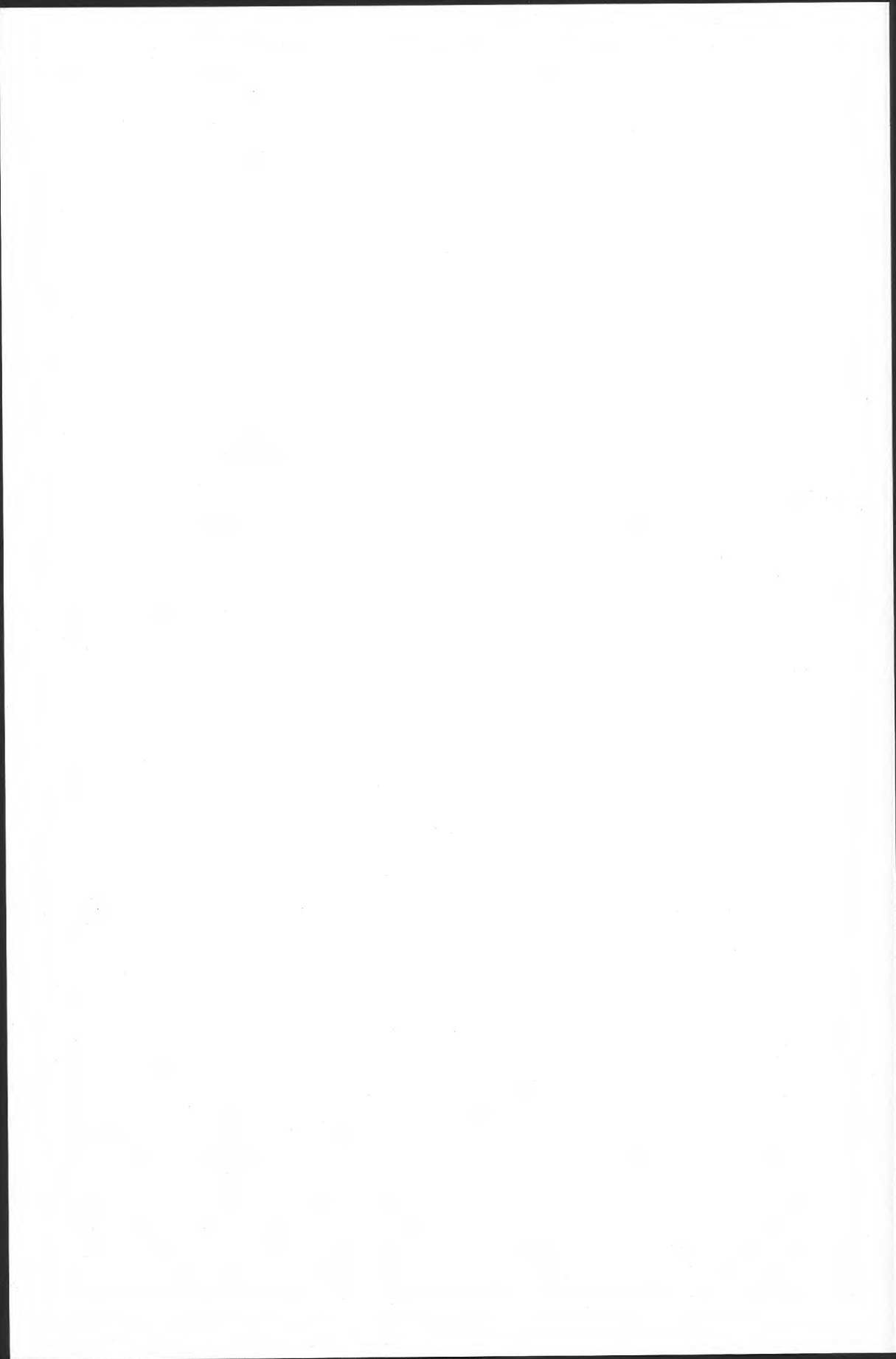

Innehållsförteckning

1 Inledning.....	15
1.1 Undersökningen och det allmänhistoriska ramverket	17
1.2 Tillvägagångssätt	20
2 Undersökningsområdet	23
2.1 Fem socknar respektive tre pastorat i Kinne härad.....	23
2.2 Mantals- och befolkningstäthet i undersökningsområdet	24
2.3 Jordegendomsförhållanden	28
2.3.1 <i>Byarna i Kinneområdet</i>	29
2.3.2 <i>Hemman, mantalsstorlek och förmedlingar</i>	32
2.3.3 <i>Mantalet fördelat på jordnaturer. Skatteköpens omfattning</i>	34
2.3.4 <i>Hemmansbruken</i>	38
2.3.5 <i>Ej mantalssatta enheter</i>	42
2.3.6 <i>Reduktionen i undersökningsområdet</i>	45
2.3.7 <i>Indelningsverket i Kinneområdet</i>	47
2.3.8 <i>Frälsejorden i de fem Kinnesocknarna</i>	49
2.4 Icke agrara näringar.....	53
2.4.1 <i>Tidiga industrianläggningar i Kinneområdet</i>	55
2.5 Sammanfattning.....	57
3 Befolkningsutvecklingen i undersökningsområdet	61
3.1 Arbetsreserven och protoindustrins demografiska särdrag	61
3.2 Källmaterialet.....	68
3.3 Befolkningen i Kinneområdet 1695-1805.....	71
3.4 Befolkningsutvecklingen	72
3.5 Nativitet och mortalitet i Kinneområdet.....	77
3.5.1 <i>Dödligheten i Kinneområdet</i>	80
3.5.2 <i>Dödlighetsspridning och dödsorsaker i Forshems pastorat</i>	84
3.5.3 <i>Spädbarnsdödligheten</i>	87
3.6 Ålders- och könsfördelning 1750-1805.....	88
3.6.1 <i>Åldersfördelningen i Kinneområdet</i>	89
3.7 Äktenskap	93
3.7.1 <i>Ingångna äktenskap</i>	95
3.8 Flyttning.....	96
3.8.1 <i>Flyttarnas ursprung och destination</i>	102
3.9 Bondbefolkning per jordeboksmantal, fördelat på jordnaturer	103
3.10 Hushållens storlek	104
3.11 Hushållen i Kinneområdet	107
3.11.1 <i>Hushållsstorlek 1695-1755</i>	111
3.12 Sammanfattning	112

4	Mantalskriven befolkning och arbetskraft i Kinneområdet .	119
4.1	Ramar för den mantalskrivna befolkningen	121
4.1.1	Författningsutveckling och befrielser	122
4.1.2	Mantalslängdernas kolumnsystem	123
4.1.3	Mantalskrivningens effektivitetsproblem	124
4.1.4	Tjänstehjonsfrågan och bevilningar	125
4.2	De mantalskrivnas utveckling i Kinneområdet 1695-1805.....	128
4.3	Mantalskrivna fördelade på jordnaturer och övriga enheter.....	132
4.4	Mantalskrivna och totalbefolkning; utvecklingen jämförd	134
4.5	Mantalskriven befolkningsandel	135
4.6	De mantalskrivna i relation till åldersgruppen 15-62.....	138
4.7	Arbetskraften	142
4.7.1	Arbetskraftens utveckling enligt mantalslängderna	143
4.7.2	Arbetskraftstrukturen år 1766	147
4.7.3	Arbetsfolket och åldersgruppen 15-24.....	155
4.7.4	Arbetskraftens utveckling under perioden	156
4.8	De "fria" 1766-1805.....	158
4.8.1	Mantalslängdernas of-anteckningar 1705-45	161
4.9	Mantalslängdernas och tabellverkets befolkningstal.....	163
4.10	Sammanfattning.....	166
5	Odlingssystem, tegsplittring och byorganisation.....	171
5.1	Odlingssystem och naturförutsättningar.....	171
5.2	Byorganisation och tegsplittring	177
5.3	Sammanfattning	184
5.4	Odlingssystemen i tid och rum.....	186
5.4.1	Odlingssystemen i Skaraborgs län	189
5.4.2	Odlingssystemen i Kinneområdet.....	190
5.4.2.1	Medelplana socken	191
5.4.2.2	Västerplana socken.....	192
5.4.2.3	Österplana socken.....	195
5.4.2.4	Forshems socken.....	197
5.4.2.5	Vättlösa socken	200
5.4.3	Sammanfattning	203
6	Areal, utsäde, animalier och produktion.	207
6.1	Lantmäterikartorna.....	207
6.2	Åkerareal, utsäde och uppodlingsgrad i Kinneområdet.....	208
6.3	Sammanfattning och slutsatser.....	218
6.4	Utsädesuppgifter från bouppteckningar.....	223
6.4.1	Utsädet i Kinneområdet.....	224
6.5	Jämförelse mellan utsäde och areal	227
6.6	Animalier.....	229
6.6.1	Kreatur i Kinneområdet	230
6.6.2	Sockenskillnader.....	232
6.6.3	Sammanfattning	233

6.7 Produktion och konsumtion i Kinneområdet.....	234
7 Avslutning.....	241
7.1 Totalbefolkningen och arbetskraften.....	241
7.2 Åkerarealen.....	244
7.3 Produktionen.....	246
7.4 Odlingssystemen.....	247
7.5 De produktiva resursernas utveckling.....	247
7.6 Regionen Kinneområdet.....	256
Summary.....	259
Bilaga 1.Grunderna för befolkningsrekonstruktionen.....	265
Bilaga 2.Mantalslängdernas kolumnsystem i Skara fögderi.....	269
Bilaga 3.Arbetskraftens utveckling; försök till rekonstruktion.....	272
Bilaga 4.Arealuppgifter för de fem socknarna i Kinneområdet.....	281
Otryckta källor.....	297
Litteratur och tryckta källor.....	299

Tabeller och diagram

Tabeller

<i>Tabell 2.1</i> Mantalstäthet, befolkningstäthet, äng/åker-kvot samt uppodlingsgrad i Kinneområdet.	25
<i>Tabell 2.2</i> Mantals- och befolkningstäthet i Kinneområdet 1766. Ordnad efter stigande mantalstäthet.....	27
<i>Tabell 2.3</i> Antal hemman, mantal och hemmansbruk i Kinneområdets jordeboksbyar och enskilda hemman 1766.	32
<i>Tabell 2.4</i> Hemman, mantal och mantal per hemman i jordebokssocknarna. Kinneområdet 1725.....	33
<i>Tabell 2.5</i> Jordnaturesfördelningen i Kinneområdets fem socknar 1695-1805. Antal jordeboksmantal.....	35
<i>Tabell 2.6</i> Kinneområdets jordeboksmantal fördelat på jordnaturer 1695-1805.....	36
<i>Tabell 2.7</i> Skatteköpen i Kinneområdet.....	38
<i>Tabell 2.8</i> Antal hemmansbruk i Kinneområdet fördelat på socknar 1695-1805.....	39
<i>Tabell 2.9</i> Antal hemmansbruk (hbr) och mantal per bruk (m/hbr) fördelat på jordnaturer i Kinneområdet 1695-1805.....	41
<i>Tabell 2.10</i> Ej mantalssatta enheter i undersökningsområdenas mantalslängder 1695-1805.....	43
<i>Tabell 2.11</i> Ej mantalssatta enheters fördelning på jordnaturer i Kinneområdet 1695-1805. Antal torp och soldatboställen samt backstugor under respektive jordnatur och övriga (ej jordnaturbestämda).....	45
<i>Tabell 2.12</i> Reducerat mantal i de fem Kinnesocknarna. Antal och andel...	46
<i>Tabell 2.13</i> Indelningsverket i Kinneområdets fem socknar. Det indelta jordeboksmantalets fördelning på titlar samt socknarnas indelta och totala mantal.....	48
<i>Tabell 2.14</i> Frälsejordens ägargrupper i Kinneområdet 1695-1807. Procentuell andel av frälsemantalet.....	49
<i>Tabell 3.1</i> Årlig procentuell folkökning under tioårsperioder i Kinnepastoraten Medelplana, Österplana och Forshem, hela undersökningsområdet samt Vättlösa socken.	77
<i>Tabell 3.2</i> Natioitet och mortalitet i Kinneområdet 1750-1805.....	78
<i>Tabell 3.3</i> Andelen totalt döda per månad 1711-48. Forshems pastorat, Kinne härad. Procent.	84
<i>Tabell 3.4</i> De döda i Forshems pastorat fördelade på åldersgrupper. 1711-48. Procent.....	86
<i>Tabell 3.5</i> Åldersgruppernas andel av befolkningen i tre pastorat i Kinne härad. 1750-1805. Procent.....	90
<i>Tabell 3.6</i> Procentandel gifta (även könsfördelad) av totalbefolkningen och åldersgrupperna ≥ 15 år och ≥ 25 år i tre pastorat, Kinne härad 1750-1805...	94

<i>Tabell 3.7 In- och utflyttning samt flyttningsnetto i Österplana pastorat 1788-1804. Antal flyttande personer.....</i>	101
<i>Tabell 3.8 Befolkning per 1/1 mantal bondebrukad jord.....</i>	104
<i>Tabell 3.9 Befolkning per hemmansbruk, dvs. hushållsstorlek på bondebrukad jord i fem kinnesocknar 1766-1805.....</i>	109
<i>Tabell 3.10 Genomsnittlig hushållsstorlek i Kinneområdet 1695-1755.....</i>	111
<i>Tabell 4.1 De mantalsskrivna i Kinneområdet (fem socknar) som andel av antalet mantalsskrivna i hela länet 1695-1805. Genomsnitt för decennier.</i>	130
<i>Tabell 4.2 Mantalsskrivna på bondebrukad jord och ej mantalssatta enheter som andel av totalt antal mantalsskrivna i fem socknar i Kinne härad 1695-1805.....</i>	133
<i>Tabell 4.3 Årlig procentuell ökning av befolkningen och antalet mantalsskrivna i tre pastorat och Vättilösa socken 1695-1805.....</i>	135
<i>Tabell 4.4 Mantalsskrivningsprocent i tre pastorat, Kinneområdet. Medeltal per tvåårsnitt 1695-1805.....</i>	136
<i>Tabell 4.5 Mantalsskrivningsprocent i fem socknar, Kinneområdet. Medeltal per tvåårsnitt 1695-1805.....</i>	137
<i>Tabell 4.6 Mantalsskrivna som andel av åldersgruppen 15-62 år. Tre pastorat, Kinneområdet 1750-1805.....</i>	141
<i>Tabell 4.7 Vuxna barn och tjänstefolk i mantalsslängderna som andelar av befolkningen i de fem Kinnesocknarna. Mantalssatt jord.....</i>	143
<i>Tabell 4.8 Arbetskraften i Kinneområdet, årlig procentuell tillväxt 1695-1805.....</i>	146
<i>Tabell 4.9 Arbetskraften i Kinneområdet år 1766. Gruppernas andel av arbetskraften (procent). All jord.....</i>	148
<i>Tabell 4.10 Arbetskraften i Kinneområdet år 1766. Gruppernas andel av arbetskraften (procent). Mantalssatt jord.....</i>	149
<i>Tabell 4.11 Arbetskraft samt män och hustrur per hemmansbruk i Kinneområdet år 1766. Alla jordnaturer.....</i>	150
<i>Tabell 4.12 Jordnaturernas andelar av jordmantalet och arbetskraften i Kinneområdet 1766. Mantalssatt jord.....</i>	151
<i>Tabell 4.13 Arbetsfolkets fördelning på ingående kategorier år 1766. Mantalssatt jord.....</i>	152
<i>Tabell 4.14 Arbetskraft per hemmansbruk, fördelad på jordnaturer 1766..</i>	152
<i>Tabell 4.15 Ej mantalssatta enheter och arbetskraft på dessa. Kinneområdet 1766. All jord.....</i>	154
<i>Tabell 4.16 Jordnaturernas andelar av arbetskraften på icke mantalssatt jord och av jordmantal. Kinneområdet 1766.....</i>	154
<i>Tabell 4.17 Åldersgruppen 15-24 som andel av arbetsfolket. Fem socknar i Kinne härad 1766-1805.....</i>	155
<i>Tabell 4.18 Åldersgruppen 15-62 och arbetskraften i Kinneområdet 1695-1805 enligt rekonstruktion.....</i>	156
<i>Tabell 4.19 Beräkning av mantalspliktiga (\approx arbetskraften) i U.O fem socknar, byggd på underregistreringstal beräknade av Herlitz.....</i>	157

<i>Tabell 4.20 De mantalsbefriades fördelning på olika kategorier i fem socknar, Kinneområdet 1766-1805.</i>	163
<i>Tabell 4.21 De av andra skäl än ålder befriade som andel av befolkningen i fem socknar. Medeltal 1766-1805.</i>	160
<i>Tabell 4.22 Befolkning och arbetskraft per jordmantal i fem socknar, Kinneområdet, 1725-1805.</i>	169
<i>Tabell 6.1 Arealer per hemmansbruk på enstaka och enskilda hemman i Kinneområdet.</i>	213
<i>Tabell 6.2 Undersökningsområdet i Kinne, storskiftesarealer.</i>	214
<i>Tabell 6.3 Totalareal åker i Kinneområdets skifteslag vid storskiftetid.</i>	215
<i>Tabell 6.4 Förhållandet äng/åker i Kinneområdet vid storskiftetid.</i>	216
<i>Tabell 6.5 Uppodlingsgrad i Kinneområdet.</i>	217
<i>Tabell 6.6 Arealuppgifter från karteringar. Fem socknar i Kinne hd. Total åker per bruk.</i>	219
<i>Tabell 6.7 Tillväxten av åkerareal i Västerplana by 1715-1794.</i>	220
<i>Tabell 6.8 Tillväxten av åker i Västerplana by, fördelat på jordnaturer.</i>	221
<i>Tabell 6.9 Jämförande arealsiffror. Totalareal per mantal.</i>	222
<i>Tabell 6.10 Totalt utsäde per mantal, 0,25 mantal och brukningsdel. Oreducerad säd.</i>	227
<i>Tabell 6.11 Utsädesuppgifter jämfört med arealuppgifter. Årligt besädd areal. Fem sn Kinne hd.</i>	228
<i>Tabell 6.12 Antal Ne (nötkreatursenheter) per bruk i Kinneområdet.</i>	231
<i>Tabell 6.13 Ne per helt mantal, bruk och icke mantalssatt enhet i respektive av de fem Kinnesocknarna 1740-1804.</i>	232
<i>Tabell 6.14 Ne per helt mantal, per bruk och per ej mantalssatt enhet i fem socknar 1740-1804.</i>	233
<i>Tabell 6.15 Produktionsutvecklingen i Kinneområdet. Kcal netto per konsumtionsenhet och dag.</i>	238
<i>Tabell 6.16 Jämförande produktionsberäkningar. Livsmedelsproduktion i kcal/Ke och dag.</i>	238
<i>Tabell 7.1 Arbetskraft per jordmantal i Kinneområdet 1766.</i>	244
<i>Tabell 7.2 Produktiva resurser per jordmantal i Kinneområdet ca 1766.</i>	251
<i>Tabell 7.3 Åkerareal, befolkning och mantalsskrivna per jordmantal i Kinneområdet 1715, 1757 och storskiftetid.</i>	252
<i>Tabell 7.4 Arbetskraftstrukturen i Kinneområdet under den undersökta perioden.</i>	253
<i>Tabell 7.5 Total arbetskraft per hektar åker.</i>	255
<i>Tabell 7.6 Årlig procentuell tillväxt av befolkning resp. arbetskraft per jordmantal 1721-1805.</i>	255

Bilaga 3

<i>Tabell 1 Korrelationsmatris. Arbetsfolk, arbetskraft, mantalsskrivna och åldersgruppen 15-62 i fem sn, Kinneområdet 1766.</i>	273
<i>Tabell 2 Åldersgruppen 15-62 och arbetskraften som andelar av befolkningen. Fem sn, Kinneområdet 1766.</i>	275

<i>Tabell 3</i> Rekonstruktionen av åldersgruppen 15-62 1695-1805.....	277
<i>Tabell 4</i> Rekonstruerad arbetskraft och åldersgrupp jämförd med antal mantalsskrivna och befolkning 1695-1805.....	278
<i>Tabell 5</i> Rekonstruerad arbetskraft och ur mantalslängderna excerperad arbetskraft 1695-1805.....	279

Bilaga 4

<i>Tabell 1</i> Arealuppgifter för Stenhuggargården och Per Töresgården i Västerplana by.....	284
<i>Tabell 2</i> Arealer ur arealavmätningar och storskiftesakt. Västerplana by 1715-1794.....	286
<i>Tabell 3</i> Utsåde/areal ur skatteköpsdeklarationer och storskiftesakt. Tre hemman i Forshems socken.....	289

Diagram

<i>Diagram 3.1</i> Befolkningsutvecklingen i tre pastorat, Kinne härad. 1690-1805.....	73
<i>Diagram 3.2</i> Befolkningsutvecklingen i Skaraborgs län och tre pastorat i Kinneområdet. 1736-1805.....	74
<i>Diagram 3.3.</i> Födda och döda i tre pastorat i kinneområdet 1732-1805.....	81
<i>Diagram 3.4</i> Åldersgrupperna 0 - 14, 15 - 62 och över 62 år i Kinneområdet 1750-1805.....	92
<i>Diagram 3.5</i> Antal flyttningar och flyttande från/till Österplana pastorat 1791-1804.....	99
<i>Diagram 4.1</i> Antal mantalsskrivna i fem socknar och Skaraborgs län 1695-1805.....	129
<i>Diagram 4.2</i> Jämförelse mellan mantalsskrivningsprocent, åldersgruppens 15-62 andel av befolkningen och mantalsskrivna som andel av åldersgruppen 15-62. 1750-1805.....	139
<i>Diagram 4.3</i> Män/hustrur och arbetsfolk i fem socknar, Kinne härad.....	144
<i>Diagram 4.4</i> Arbetskraften i Kinneområdet, utveckling på skatte- resp bondebrukad frälsejord 1695-1805. Logaritmisk skala.....	145
<i>Diagram 4.5.</i> Befolkning enligt tabellverk och mantalslängd I Kinneområdets tre pastorat (1750)1766-1805.....	165

Bilaga 3

<i>Diagram 1</i> Mantalsskrivningsprocent samt åldersgruppens 15-62 och arbetskraftens befolkningsandelar 1755-1805. 5 sn, Kinneområdet.....	274
--	-----

1 Inledning

Föreliggande avhandling syftar till en bred deskriptiv kartläggning av ett blandbygdsområde under 1700-talet. Blandbygd definieras här som ett område vilket inom sina gränser rymmer olika naturgeografiska drag, i detta fall berg, skogstrakter, mossmarker, relativt god odlingsmark och sankar sjöstränder. Blandbygdskaraktären gav befolkningen naturgivna förutsättningar för ett visst utnyttjande av icke-agrara näringar vid sidan av jordbruket.

Också den kronologiska ramen är bred. Jag vill undersöka "det långa 1700-talet", ett begrepp jag valt för tidsrymden mellan Karl XI:s reduktion i slutet av 1600-talet och enskiftesförordningen i början av 1800-talet.

Deskription som vetenskaplig ansats har inte stått särskilt högt i kurs inom samhällsvetenskaperna. En viss rehabilitering nås dock med Amartya Sens uppsats från slutet av 1970-talet.¹ Jag vill anföra några faktorer som jag menar rättfärdigar en deskriptiv ansats i detta konkreta fall:

1) Mikrostudier har ofta förtjänsten att kunna påvisa den komplexitet som tenderar att försvinna i mer övergripande studier; jag hoppas kunna visa det, inte minst när det gäller den konkreta utformningen av odlingsystemen i området.

2) Åtminstone den förra delen av 1700-talet är inte särskilt väl täckt av ekonomisk-historiska undersökningar.

3) Inte heller blandbygdsområden har studerats i någon större omfattning; huvudintresset har riktats mot de två "motpolerna" slätt och skog.

Varje beskrivning involverar någon form av val; ett samhälle låter sig knappast beskrivas i hela sin komplexitet. Valmöjligheterna begränsas av tillgängligt källmaterial. Det svenska, i detta fallet det skaraborgska, kamerala materialet erbjuder förhållandevis goda möjligheter att göra den deskription jag avser. Jag har valt att fokusera på de två kanske mest grundläggande produktiva resurserna i ett agrart

¹ Sen, *Description as choice*.

präglat samhälle: människor och jord. Den naturgeografiska belägenheten påverkar försörjningsmöjligheterna, som i sin tur återverkar på den demografiska strukturen och befolkningsutvecklingen. I en blandbygd skulle t.ex. möjligheterna till icke-agrara näringar vid sidan av jordbruket kunna leda till en utjämning av de annars så påtagliga säsongsmässiga variationerna i efterfrågan på arbetskraft. En sådan utjämning bör ha påverkat hushållsstorlek och/eller hushållsstruktur. Jag kommer så långt möjligt är att jämföra mina resultat med resultat från tidigare forskning om slätt- och skogsbygd.²

Jordegendomsförhållanden är en annan väsentlig aspekt i avhandlingen. Äganderätten till jorden kan ha påverkat möjligheterna till nyodling och annan agrar utveckling, som i så fall också bör ha fått demografiska konsekvenser. En viktig utgångspunkt för arbetet har varit den bild av den privatägda jordens värdeutveckling i Skaraborgs län under 1700-talet som Lars Herlitz ger i sin avhandling. Han visar här hur skattejorden under frihetstiden relativt till frälsejorden ökade i värde och hur i förlängningen av detta ett reellt hemmansägande växte fram.³ Herlitz antog att denna värdeförskjutning återspeglade reala förskjutningar när det gäller produktions-, befolknings- och arealtillväxt. Tillväxten ägde med andra ord rum i första hand på skattejorden, medan den allmänna frälsejorden snarast tenderade att stagnera.⁴

Utöver den rena deskriptionen vill jag således söka förklara vilka mekanismer som låg bakom den relativa prisutvecklingen på skatte- och frälsejord, alltså undersöka huruvida tillväxtskillnader mellan jordnaturerna går att spåra i källmaterialet. En annan tänkbar orsak till relativa värdeförskjutningar mellan skattejord och allmän frälsejord skulle kunna vara frälseägarnas oförmåga att höja räntan när produktionen på de allmänna frälsehemmanen ökade (i och med att frälsebönderna var personligen fria skulle de vid ökande räntetryck ha kunnat lämna sina gårdar). Eftersom frälsebönderna inte ägde och därmed inte handlade med den allmänna frälsejorden, skulle de vid en produktionsökning ha kunnat få ett ökat överskott i sina händer utan att detta avsatte något resultat på jordpriserna.⁵ Vad som i så fall

² Peter Nordby, vars avhandlingsarbete också utförs på ekonomisk-historiska institutionen i Göteborg, har med liknande utgångspunkter som jag studerat ett slättbygdsområde. Hans avhandling kommer att ge ytterligare komparativa möjligheter vad gäller flera av de aspekter som jag behandlar i denna avhandling.

³ Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s 349 ff.

⁴ Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s 358 f, 361 f.

⁵ Winberg, *En annan väg...*, s 10, not 16. Mot detta skulle möjligen kunna anföras en viss tveksamhet grundad på frälsebondens ställning: han ägde inte jorden och kunde aldrig

stagnerade var just bara jordpriserna, inte nödvändigtvis produktions-tillväxten.

Konkret fokuserar därför avhandlingen på 1) en kartläggning av befolkningens struktur och denna strukturs relationer till dels natur-förutsättningar, dels jordnatursförhållanden; 2) en undersökning av odlingssystem och arealtillväxt, i viss mån också den agrara produktionen, och de eventuella skillnader som kan ha förelegat mellan jordnaturerna.

Jag nyttjar således ett regionalt perspektiv i undersökningen. Ett blandbygdsområde som detta kan i viss mån betraktas som en region i samma mening som t.ex. Pollard använder begreppet.⁶ Utvecklingen kan knytas till områdets komparativa fördelar. Kinneområdets komparativa fördelar, i förhållande till exempelvis den närbelägna slätten, har bl.a. bestått av naturtillgångar utanför den traditionellt agrara sektorn; kalkbränning och stenbearbetning är näringar med lång tradition på och i anslutning till Kinnekulle. Det är rimligt att dessa näringar har påverkat den demografiska och ekonomiska utvecklingen i området. Det är således enligt detta synsätt de naturgeografiska särdragen som präglar områdets utveckling.

1.1 *Undersökningen och det allmänhistoriska ramverket*

Fallstudien behandlar således ett lokalområde av blandbygdskaraktär i Skaraborgs län, här kallat Kinneområdet. Fem socknar i Kinne härad har valts ut för närmare studium; i vissa sammanhang har området utvidgats till att omfatta tre hela pastorat bestående av sammanlagt sju socknar. Källmaterialet är i första hand mantalslängder, jordeböcker, kyrkoböcker, kartmaterial och bouppteckningar.

Den studerade perioden omfattar hela 1700-talet plus några år både före och efter, närmare bestämt åren 1695-1805. Med denna tidsram vill jag som sagt täcka i stort sett hela perioden mellan reduktionen och enskiftesförordningen för Skaraborgs län. Under denna period grundläggs det bondesamhälle som präglade Sverige ända fram till en bit in på 1900-talet, med en stark och inflytelserik bondeklass i familjejordbrukets hägn.

vara helt säker på att en investering från hans sida också skulle ge en avkastning som han kunde komma i åtnjutande av. Ökade räntekrav och risk för avhysning kunde framstå som ett latent hot. Frälsebondens investeringar verkar således osäkrare än skattebondens, vilket rimligen kan påverka investeringsbenägenheten.

⁶ Pollard, *Peaceful conquest*, diskuterar Europas industrialisering bl.a. utifrån ett regionalt perspektiv. Diskussionen om den s.k. protoindustrin rör sig också normalt på regional nivå.

De förändringar som initierades under Karl XI:s regering i slutet av 1600-talet, reduktionen och indelningsverket, begränsade feodalrättens fortsatta expansion och lämnade därmed ett ekonomiskt utrymme åt böndernas emancipation och expansion under 1700- och 1800-talen, vilket bl.a. avspeglas i den värdeförskjutning till skattejordens fördel som nämnts ovan.

I vissa viktiga avseenden inleddes därmed ett nytt skede i svensk ekonomisk historia. Försök har gjorts att etikettera detta "övergångsskede" mellan vad som ofta benämns feodalism och den under senare delen av 1800-talet framväxande industrikapitalismen.⁷ Till skedet hör också en politisk dimension, frihetstidens parlamentarism och kungahusets eroderade maktposition. De uttryck den merkantilistiskt färgade befolkningspolitiken tog sig från och med 1740-talet bidrog, tillsammans med de av Gustav III utfärdade "bondeståndets privilegier" 1789, till att stärka böndernas ställning också socialt och politiskt.⁸

Storleken på den värdeförskjutning till skattejordens fördel som sker under frihetstiden kan dock i sig inte invändningsfritt användas för slutsatser om produktionsökningens storlek. Jord var för bönderna inte i första hand ett investeringsobjekt utan en livsbetingelse, vilket medförde att de var beredda att betala ett högre pris för skattejorden än vad en strikt kapitalisering av dess ränta eller produktionsvärde

⁷ Systemet har definierats som "bondeproduktion", eller, i historiematerialistisk tradition, "enkel varuproduktion". En svårighet har dock varit att bestämma systemets övergripande klass- och produktionsförhållanden. Se t.ex. Sweezys bidrag i Transitiondebatten ("*A critique*") och Söderberg: *1809-en borgerlig revolution?* Sociologen Göran Djurfeldt kritiserar bruket att sätta likhetstecken mellan bondeproduktion och enkel varuproduktion och därmed likställa bönder och hantverkare. Gemensamt för enkla varuproducenter är att de själva kontrollerar sina produktionsmedel, men till skillnad från hantverkare kräver bondens arbete tillgång på jord och gör därmed bonden underställd de räntekrav som åvilar jorden. Dessutom har hantverkarens produktion helt igenom varuform (han köper i princip allt han behöver av råvaror, livsmedel m.m. på marknaden, där han också avyttrar sitt arbetsresultat), medan bonden vid denna tid inte var lika marknadsberoende. Dessutom: har arbetskraften varuform handlar det per definition inte om en bondgård. Djurfeldt, *Gods och gårdar*, s 102 ff.

⁸ I flera avseenden kan t ex böndernas motstånd mot tjänstehjonstadgan, fr.a. mot de för bönderna mycket restriktiva stadgorna från 1723 och 1739, i första hand ha bottnat i princip- och symbolfrågor, dvs. tjänstehjonstadgans karaktär av klasslagstiftning riktad mot bönderna. Det är däremot inte säkert att tjänstehjonstadgan hade någon större hämmande betydelse rent faktiskt. En enkel prövning av tjänstehjonstadgan från 1739 har gjorts på tvärsnitt ur mantalslängderna för 1775 och 1805. Av de 27 hemman i Kinne härad, Skaraborgs län, som studerades vid båda tillfällena översteg bara ett hemman det maximalt på hemmanet tillåtna antal tjänstehjon plus egna vuxna barn som stadgades 1739, och det så sent som 1805, långt efter det att restriktionerna upphävts. I fyra av de övriga fallen är tolkningen något tveksam (i samtliga av dessa fall brukades hemmanet av en ogift man med hjälp av släktingar).

skulle låta ana.⁹ I botten av värdeökningen låg dock en produktionsökning, inte en tilltagande jordhunger. Produktionökningen kunde pga. räntans relativa trögrörlighet och inflation gå relativt fri från beskattning, vilket innebar att räntebelastningen på i vart fall skattejorden sjönk.

Den relativa utvecklingen borde därför återspegla någotdera av de två alternativ som nämndes ovan: endera att bondefrälsejorden i produktionshänseende var mindre expansiv än skattejorden, kanske rent av stagnerande, eller att ägarna av allmänt frälse trots ökad produktion på dessa hemman inte lyckades höja uttaget från hemmanen, dvs. räntan.

Att priserna på skattejorden ökade innebar i sig en kostnadsbelastning på skatteböndernas produktion, kanske i form av krediter både i samband med jordförvärv och som inteckningar med jordvärde och produktion som säkerhet. Denna ökande prisbelastning kunde absorbera det utrymme som lämnades pga. den sjunkande reala räntebelastningen.¹⁰

Till skedet hör också böndernas ökande marknadsintegration. Lönearbetet har spelat en relativt underordnad roll i jordbrukets utveckling, eftersom det förutsätter en kontinuitet som inte är förenlig med jordbruksarbetets säsongsmässiga karaktär, rotad i jordbruket som en växtprocess. Daglönare har förvisso exploaterats även på bondgårdar, inte minst under det agrarexpansiva 1800-talet, men familjearbetet har för det mesta varit basen, och inte ens 1800-talets individualiserade hemmansbrukare var några idealtypiska kapitalister. Det betyder däremot inte att bönderna var opåverkade av den kapitalism som utvecklades inom handel, varuproduktion och penningutlåning. Kreditbehov, t.ex. i samband med skatteköp eller annat jordförvärv, räntebetalning och ett förmodligen efterhand ökande behov av köpevaror (pga. ökande arbetsdelning i hela samhället) medförde att bonden inte kunde hålla sig utanför den framväxande marknadsekonomin.

Produktionsökning, värdestegringen på skattejord, böndernas långsamt ökande sociala och politiska status, marknadsekonomin penetrering av bondeekonomin, allt är delar av den process 1700-talets svenska bondesamhälle genomgick. Till bilden hör också skatteköpen,

⁹ Detta är ett välkänt faktum, såväl från historien som från samtida bondesamhällen i u-länder. Se t ex: Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s 355 f. Millar, *A reformulation of A.V Chayanov...*, s 223. Chayanov, *On the theory of peasant economy*, s 9 f. Scott, *The moral economy of the peasant*, s 14 f.

¹⁰ Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s 360.

som ökade skatteböndernas antal och skattejordens omfattning, hemmansklyvningen, som tycks ha gått längst just på skattejord men som så småningom minskade till förmån för utlösen, och bondeklassens successiva differentiering.

I förlängningen av denna process ser vi det gamla bysamhällets sammanbrott, jordbrukets individualisering och landsbygdsproletariatets explosiva tillväxt under 1800-talet. Bondefamiljen som produktions- och konsumtionsenhet bestod dock under hela denna omvandling, ett bevis för den anpassningsbarhet och konkurrensfördel denna icke profitmaximerande enhet visat sig ha i många sammanhang.

Den process som skisseras ovan är förmodligen till stora delar bara synlig post festum; 1700-talets i ganska hög grad subsistensbrukande bönder erfor kanske inte på något mer påtagligt sätt förändringarna eftersom de i det stora hela ägde rum inom en och samma välbekanta ram, där inte minst den gamla bysamfälligheten spelade en viktig roll. För den enskilda individen var möjligen inte heller resultaten av förändringarna under den studerade perioden särskilt dramatiska. Det är inte säkert att levnadsstandarden mer märkbart förändrades. Däremot tillät produktionsökningen definitivt en förhållandevis kraftig befolkningsökning, som i sig var en viktig del av processen. Det var ju inte minst genom befolkningsökningen som ny arbetskraft kunde tillhandahållas.

För att söka mäta den produktionsmässiga utvecklingen och de eventuella skillnaderna mellan jordnaturerna under 1700-talet i det utvalda västsvenska blandbygdsområdet har jag valt de mest grundläggande måtten: jordbruksarealer, befolkning och arbetskraft. Därutöver är min ambition att söka ge åtminstone grova kalorivärden på den produktionsökning som har ägt rum under perioden. Den produktion som beräknas är den rent agrara, dvs. åkerbrukets och boskapskötselns bidrag till folkförsörjningen. Genom samtida berättande källor vet vi att icke agrara näringar har haft en relativt framträdande roll i området, åtminstone för delar av allmogen. Det finns dock inget material som tillåter någon direkt kvantifiering av dessa näringars ekonomiska betydelse.

1.2 *Tillvägagångssätt*

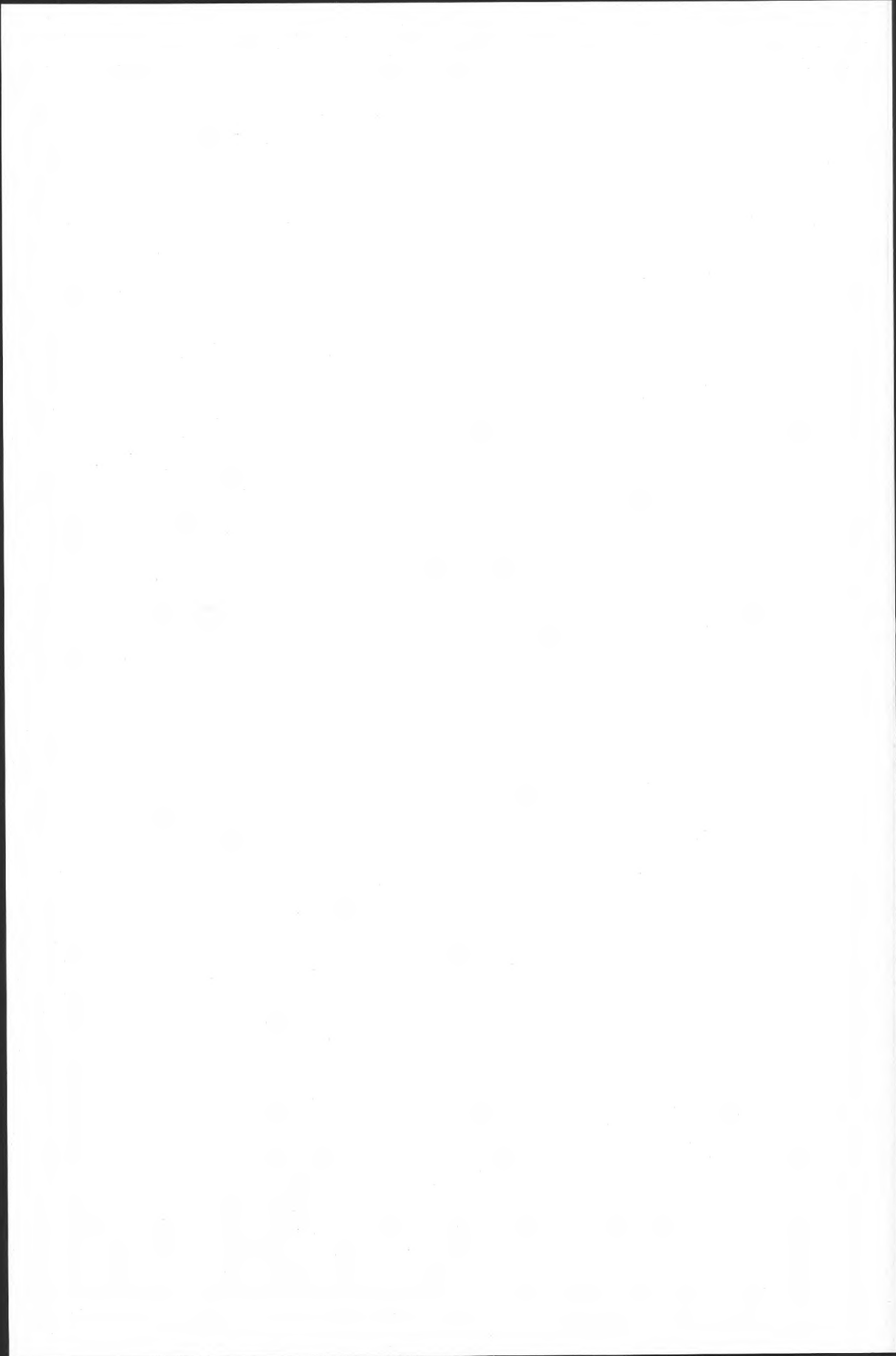
Avhandlingens stomme är en tvärsnittsundersökning ur mantalslängder och jordeböcker. Perioden, 1695-1805, har delats upp i tolv tvärsnitt. För vart tionde år har jag ur mantalslängderna excerperat i

stort sett samtliga uppgifter om de fem intensivstuderade socknarna. De fem socknarna ligger i Kinne härad, Skaraborgs län (numera Västra Götalands län), och är: Medelplana, Västerplana och Österplana, som alla ligger på Kinnekulle, samt Forshem strax nedanför berget åt öster och Vätzlösa en bit längre söderut. Kapitlet om arbetskraften och den mantalsskrivna befolkningen bygger till största delen på tvärsnittsundersökningen.

På i stort sätt samma sätt har jag förfarit med ytterligare tre socknar i häradet, Kestad, Fullösa och Kinne-Vedum. Orsaken är att jag i vissa sammanhang behövt tre hela pastorat att laborera med, i första hand för att lättare göra jämförelser med befolkningsmaterialet, vilket bygger på kyrkobokföringen. Medelplana och Västerplana socknar utgör det första pastoratet, Österplana och Kestad det andra samt Forshem, Fullösa och Kinne-Vedum det tredje. Vid dessa jämförelser hamnar alltså Vätzlösa socken utanför undersökningsområdet. De befolkningsstatistiska tabellerna och kyrkobokföringsmaterialet har jag använt för att söka kartlägga befolkningsutvecklingen och de demografiska ändringsfaktorerna under perioden.

Arealuppgifterna har jag hämtat ur kartmaterialet; storskiftesmaterialet har varit viktigast, men andra typer av karteringar utnyttjas också. Till den tentativa produktionsberäkningen har jag behövt uppgifter om utsädet fördelning och om den animala produktionens fundament. Dessa uppgifter har jag hämtat ur bouppteckningar.

Den fortsatta uppläggningsen är som följer: först ett kapitel som på ett mer allmänt och övergripande plan presenterar undersökningsområdet. Därefter ett par kapitel som tar upp den demografiska utvecklingen samt den mantalsskrivna befolkningens och arbetskraftens utveckling. Dessa kapitel behandlar således ur olika synvinklar den ena av de två variabler som studeras, befolkningen. Den andra variabeln, jorden, behandlas i ett mer resonerande avsnitt om odlingssystem samt ett avsnitt om arealutvecklingen i området. I avsnittet därefter söker jag förena de två variablerna till en enklare produktionsberäkning. I ett avslutande kapitel görs så ett försök att knyta ihop trådarna och ge en mer sammanfattande bild av utvecklingen av de produktiva resurserna jord och människor.

2 Undersökningsområdet

2.1 Fem socknar respektive tre pastorat i Kinne härad

Detta kapitel syftar till att teckna en bild av undersökningsområdet, i första hand när det gäller naturgeografi och jordegendomsförhållanden. Jag har sökt att ge en bred skiss av området och behandlar bl.a. mantals- och befolkningstäthet, byarnas utbredning, hur reduktionen och indelningsverket påverkade området, hur de obesuttnas bebyggelse tillväxte och vad vi kan säga om de icke-agrara näringarnas betydelse. Denna breda bild avser att ligga som fond till resten av undersökningen, fokuserad kring befolkning, arbetskraft och jord.

Undersökningsområdet består, som nämnts, av ett antal socknar i Kinne härad, Skaraborgs län. Kinne härad var geografiskt större under medeltiden än under den period som här undersöks, dvs. 1695-1805. Så sent som 1685 hade Kinnefjärding utbrutits och fått bilda eget härad.¹

Namnet, Kinne, är uppenbarligen detsamma som återfinns i häradsnamn från såväl Älvsborgs som Östergötlands län (Kind respektive Kinda) och går tillbaka på ordet kind, fornsvensk benämning på släkt eller ätt.²

Naturgeografiskt kan Kinne härad beskrivas som blandbygd. Kinnekulle och Lugnäsberget samt relativt omfattande skogspartier, i första hand Kinneskogen som bland annat berörde delar av Forshems och Vättilösa socknar, ger en helt annan prägel åt landskapet här jämfört med den angränsande Västgötaslätten, även om inslag av slättbygd också ryms inom häradsgränserna. År 1845 beskrevs östra delen av häradet samt Forshems och Götene pastorat med norra delen av Kinnekulle som en sammanhängande skogstrakt.³ I norr och väster

¹ Lundahl, *Det medeltida Västergötland*.

² Lundahl, *Ortnamnen i Skaraborgs län*, s 3.

³ *Topografisk-statistiska uppgifter 1845*.

gränsar Kinne härad till Vänern, med dess möjligheter till såväl fiske som sjöburna transporter.

Det finns också tydliga skillnader socknarna emellan när det gäller naturgeografi. De tre plana-socknarna (Medelplana, Västerplana och Österplana) på Kinnekulle utgör i mångt och mycket en gemensam enhet och präglas av berget.⁴ Området förefaller under 1700-talet ha varit relativt skogfattigt, med undantag för Höggkullen, Kinnekulles topp. Jordtäcket är på själva berget ganska grunt, men kalkhaltigt. Nere mot Vänern är jordtäcket djupare och jordmånen allmänt sett bättre. Det är där säterierna ligger.

Forshem och Vätzlösa bildar för sig delvis en enhet med någorlunda jämförbara naturgeografiska karaktäristika. Men bara delvis. Någon fullständig bild av förhållandena under 1700-talet har inte gått att få, men mycket tyder på att Forshem mer präglades av skogsbygd än Vätzlösa. Delar av Vätzlösa socken tycks ha dominerats av skogsmark medan andra delar, i första hand mark under Vätzlösa by, betraktades som den bästa åkerjorden i häradet.⁵

Nedan görs ett försök att med befintligt källmaterial komma förbi avsaknaden av mer fylligt berättande källor för att hitta hållpunkter att närmare klassificera socknarna naturgeografiskt.

2.2 Mantals- och befolkningstäthet i undersökningsområdet

Jorden i de tre naturgeografiskt definierade bygderna, skogsbygd, blandbygd och slättbygd, kan förväntas ha beskattats med en stigande grad av "intensitet", vilket borde gå att spåra genom att relatera mantalssättningen till den totala markarealen i respektive bygd (eftersom mantalssättningen framför allt tog fasta på de rent agrara resurserna och eftersom dessa resurser vanligen är sämst i skogsbygden bör man finna fåtaligast jordmantal (jordeboksmantal) per arealenhet där; den raka motsatsen gäller då slättbygden, medan blandbygden borde hamna någonstans mitt emellan).⁶

⁴ Med "plana-socknarna" avses Medelplana, Västerplana och Österplana socknar, belägna på Kinnekulles slutningar. Denna namnled (-plana) är en pluralform av fornsvenskans "upland" = "högt uppe eller i förhållande till omgivande bebyggelser högre upp beläget land", i detta fall Kinnekulles avsatser, på vilka de tre byarna var belägna. Se Lundahl, *Ortnamnen i Skaraborgs län* del V, s. 58f

⁵ Det är landshövdingen som kring mitten av 1700-talet nämner bl.a. Vätzlösa när han räknar upp de socknar som har den bästa åkerjorden i häradet. Se: Beskrivning över Skaraborgs hövdingedöme, § 1 och § 2, GLA.

⁶ Omvänt gäller då att det genomsnittliga jordmantalet i skogsbygden bör vara större till sin areal än mantalet i bland- och slättbygd, under förutsättning att socknens hela areal

Detta mått kan användas för att jämföra de fem socknarna sinsemellan och kan dessutom relateras till befolkningstätheten, antalet invånare per samma arealenheter och ett mått på den mänskliga belastningen på naturtillgångarna. Vi måste då till det traditionella begreppet befolkningstäthet, antalet invånare per km², foga konstruktionen *mantalstäthet*, antal jordmantal per km² eller grundskattebelastningen på samma område, dvs. ett uttryck för en traditionell och grov skattning av arealens bärkraft.

Sådana beräkningar för undersökningsområdets fem socknar visar tydliga skillnader mellan de tre plana-socknarna å ena sidan och Forshem/Vättilösa å den andra. Plana-socknarna hade avgjort större såväl mantals- som befolkningstäthet än de båda övriga socknarna. Ser vi däremot till kvoten äng/åker och till uppodlingsgrad så spricker denna enhetlighet upp; här hamnar Forshem snarast i en position för sig, medan Vättilösa visar siffror som ligger närmare Västerplanas. Tabell 2.1 sammanfattar iakttagelserna.

Tabell 2.1 Mantalstäthet, befolkningstäthet, äng/åker-kvot samt uppodlingsgrad i Kinneområdet

	Mtl/km ²	bef/km ²	äng/åker	uppodlingsgrad
Medelplana	0,76	22	1,9	37,4
Västerplana	1,63	34	2,2	61,2
Österplana	0,87	24	2,4	34,3
Forshem	0,37	14	5,7	33,8
Vättilösa	0,44	14	1,5	43,4

Anm: siffrorna avser inte att visa förhållandena vid en och samma tidpunkt, utan vill visa på skillnader av mer strukturell art mellan socknarna. Befolkningstätheten gäller år 1770, äng/åker-kvoten gäller respektive skifteslags storskifte och uppodlingsgraden gäller vid ekonomiska kartverkets uppgörande 1879 (någon annan tidpunkt där alla socknarna kan jämföras finns inte⁷). Äng/åker-kvoten gäller således skifteslagen, inte hela socknarna (kvoten visar hur många tunnland äng det gick per tunnland åker).

Källor: kapitel 6.

divideras med dess antal jordmantal. Skulle man som arealmått däremot enbart använda socknens uppodlade areal och övriga inägor gäller det motsatta förhållandet, och det är väl snarast den synen som präglade mantalssättningen; det var den potentiella jordbruksproduktionen som beskattades.

⁷ Beräkningar gjorda för varje skifteslags respektive storskifte, som tyvärr inte kan utföras för Forshem, visar ungefär samma inbördes relationer som dessa tal från ekonomiska kartverkets tid. Rangordningen mellan socknarna är densamma, nivåerna dock avsevärt lägre. Här förutsätts alltså att också Forshems plats i uppodlingsgradens rangordning inte har förändrats mellan storskiftet och ekonomiska kartans uppgörande. Mycket tyder på att skifteslagets uppodlingsgrad var lägst också på 1700-talet (inte minst kvoten äng/åker tyder på det). Se vidare kapitel 6.

De två täthetsmått kan relateras till varandra. Den mantalsrelaterade befolkningstätheten är områdets befolkning dividerat med områdets jordmantal, och därmed kvoten mellan befolknings- och mantalstäthet i ett visst område (hela befolkningen fördelas således på jordmantalen, oavsett om den faktiskt funnits på mantalssatt jord eller ej).

Lars Herlitz har visat att skattemantalet i Skaraborgs län hade en påfallande regional värdestruktur under 1700-talet. Höga värderingar fanns inte minst i områden med inslag av skogsbygd, dit han räknar Kåkind och Kinne häraders samt Vartofta skogsbygd. Den mantalsrelaterade befolkningstätheten kan bättre än något annat mått förklara dessa regionala prisskillnader. Skogsbygderna var lågt mantalssatta och hade låg mantalstäthet i förhållande till befolkningstätheten; befolkningstrycket per mantal var således högt.⁸ Den mantalsrelaterade befolkningstätheten uttrycker förhållandet mellan faktisk och i mantalssättningen skattad bärkraft.

Kinne visade i Herlitz' undersökningar således drag som kan kallas "skogsbygdslika", men häradet kan inte i sin helhet karaktäriseras som skogsbygd under 1700-talet. Inom häradet återfanns som vi sett stora naturgeografiska skillnader, skillnader som också är tydliga inom det undersökningsområde som här valts. Dessa skillnader kan ytterligare belysas genom att jämföra mantals- och befolkningstäthet samt den mantalsrelaterade befolkningstätheten (tabell 2.2).

Socknarna är i tabellen ordnade efter stigande mantalstäthet. Vi ser att befolkningstätheten stiger med stigande mantalstäthet, men långsammare än denna, varför befolkning per mantal minskar, helt analogt med de iakttagelser Herlitz gjorde. Mantalssättningen under-skattade således människornas förmåga att försörja sig i mer skogsbygdspräglade områden (alternativt: förmådde inte fullt ut att beskatta den); här gick således produktionen i större utsträckning än på slätt- och blandbygden fri från jor ränta.

⁸ Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s 125 f, 219, 307 ff. Herlitz, *Den mantalsskrivna befolkningen i Skaraborgs län*, s 51-56. Han skiljer inte mellan jordnaturen utan använder härads-summor över antalet mantalsskrivna och fördelar dessa på respektive härads totala antal jordmantal. Därmed urskiljs inte heller den mantalsskrivna befolkningen på de icke mantalssatta enheterna (de ingår i den befolkning som fördelas på jordeboksmantalen).

Tabell 2.2 Mantals- och befolkningstäthet i Kinneområdet 1766. Ordnad efter stigande mantalstäthet

	jmtl/km ²	bef/km ²	bef/jmtl
Forshem	0,37	14	38
Vättlösa	0,44	14	33
Medelplana	0,76	20	27
Österplana	0,87	21	25
Västerplana	1,63	28	17
Undersökningsområdet	0,58	17	29

Anm: jmtl = jordmantal (dvs. jordeboksmantal). For = Forshem; Vät = Vättlösa; Mpl = Medelplana; Öpl = Österplana; Vpl = Västerplana; UO = undersökningsområdet.

Begreppet mantalstäthet används alltså om kvoten jordmantal/km².

Källor: Jordeböcker, Skara fögderi; befolkningsstatistiska tabeller, GLA.

Det är inom Kinneområdet fr.a. Forshems socken, men i stor utsträckning också Vättlösa, som uppvisar dessa skogsbygdsdrag. Möjligen är dock Vättlösa socken den naturgeografiskt mest heterogena. Fram till 1772 tycks åkerbruket här ha bedrivits på samma sätt som på den angränsande slättbygden, dvs. tvåsådesbruk med hägnadslag gemensamma för två eller flera byar. Intrycket bekräftas av en landshövdingeberättelse från mitten av 1700-talet som uppger att Vättlösa tillhörde de socknar i häradet som hade den bästa åkerjorden, bestående av lermylla.⁹ Ser vi dessutom till kvoten äng/åker vid storskiftetid i de fem socknarna är det Forshem och Vättlösa som framstår som de två extremerna. I Forshem var kvoten år 1780 5,7, i Vättlösa år 1772 bara 1,5; Forshem hade alltså i förhållande till åkern nästan fyra gånger så mycket äng som Vättlösa.¹⁰ Dessa två socknar, som i vissa avseenden tycks naturgeografiskt påminna om varandra, hamnar här således vid varsin extrem.

Skogsbygdsdraget i Vättlösa socken bekräftas å andra sidan av en pastoratsbeskrivning från 1786, som uppger att alla fyra socknarna i Götene pastorat hade skog. Skogen i Vättlösa, Götene och Holmestad hade utskiftats från kronoskogarna i området.¹¹ Förmodligen ser vi

⁹ Beskrivning över Skaraborgs hövdingedöme, § 1 och § 2. GLA. Storskiftesakten från Vättlösa by visar att detta inte var hela sanningen; också mulljord och någon sandjord fanns i byns åkrar. Storskifte å Vättlösa by 1772-73. Lantmäterikontorets arkiv, Mariestad.

¹⁰ Se kap 6, avsnitt 6.2

¹¹ *Beskrivning över Götene...*, s 6. I *Topografiska och statistiska uppgifter om Skaraborgs län, 1845*, s 20 nämns att vid denna tid östra delen av Kinne härad samt Forshems och Götene församlingar med norra delen av Kinnekulle utgjorde en sammanhängande skogstrakt. Möjligen har skogen i så fall tillvuxit sedan 1700-talet (vilket väl a priori inte verkar särskilt

här en skillnad mellan Vättlösa by och socknen i övrigt, där byn uppvisade vissa slättbygdsdrag medan socknen i övrigt mer kunde karaktäriseras som skogsbygd.

En regressionsanalys som Herlitz gjorde på sitt Skaraborgsmaterial visade på pastoratsnivå ett samband som innebar att befolkningstätheten ökade 0,65 procent för varje procents ökning av mantalstätheten. Med de mantalstätheter som Kinnesocknarna uppvisade borde de enligt detta samband ha haft en lägre befolkningstäthet kring 1770 än vad de de facto hade. Dessa Kinneområdets positiva residualer innebär att socknarna här genomgående hade en större befolkning per mantal än andra områden i länet med samma mantalstäthet. Detsamma gäller tvåsädesbygderna i Vadsbo samt Åse, Kålland och Kinnefjärdings härader, vilket innebär att mantalssättningen underskattat den utvecklingspotential, eller "befolkningsbärkraft", som fanns inte bara i skogsbygden utan också i blandbygden och i vissa delar av slättbygden.¹² För skogs- och blandbygdssocknarna är det troligt att icke-agrara näringar varit en avgörande faktor bakom dessa positiva residualer; tack vare de icke agrara näringarna kunde man hysa en större befolkning än vad de renodlat agrara näringarna hade tillåtit.

De fem utvalda Kinnesocknarna avviker i olika hög grad från det av Herlitz påvisade sambandet mellan mantals- och befolkningstäthet. Längst från den predicerade befolkningstätheten hamnade Medelplana och Österplana (befolkningstätheten var här större än den "borde" vara med den mantalstäthet som rådde), vilket antyder att även jordnatursfördelning var en faktor som minskade mantalssättningens förmåga att rätt taxera det genomsnittliga mantalets bärkraft. Båda socknarna var nämligen starkt frälsedominerade, med omfattande inslag av ypperligt frälse.

2.3 Jordegendomsförhållanden

Detta avsnitt syftar till att belysa jordegendomsförhållandena i de fem socknarna. Här kommer jag att behandla byarna, hemmanen, hemmansbruken och de ej mantalssatta enheterna. Därutöver tar jag upp indelningsverkets betydelse i området, reduktionen och förmed-

troligt med tanke på den nyodling och omvandling av agrarlandskapet som präglade stora delar av 1800-talet, som kan sägas utgöra kulmen på den Vergetreidungprocess som pågått ända från åtminstone 1500-talet; då talades det stundom om skogsbrist just kring Kinnekulle (med undantag för den fredade skogen på själva högkullen).

¹² Herlitz, *Den mantalsskrivna befolkningen i Skaraborgs län*, s 56

lingarna, jordnatursfördelningen och skatteköpen, hemmansklyvningar och sammanläggningar, samt ägoförhållandena på den omfattande frälsejorden. Jag vill teckna en bred bild av områdets karaktär ur kameral synvinkel, ett komplement till det förra avsnittets försök att precisera de naturgeografiska betingelserna.

2.3.1 Byarna i Kinneområdet

Begreppet by står för "två eller flera mantalssatta och permanent bebodda enheter inom jordbruksnäringen med ett avgränsat ägoområde (...) vari alla har sina ägor enskilt, samfällt eller i ägoblandning".¹³ Det innebär att alla jordeboksenheter, alla hemman, som var uppdelade på flera hemmansbruk bör betraktas som byar.¹⁴ Därutöver finns de i jordeböckerna numrerade och oftast namngivna byarna. En fullständig kartläggning av byväsendet måste alltså redovisa såväl jordeboksbyarna som alla uppdelade enskilda hemman.

Kyrkbyarna, som bar socknens namn, var genomgående de största byarna i undersökningsområdet. Möjligen var de också de äldsta byarna i respektive socken; generellt förefaller det troligt att jordeboksbyarna är äldre än de till byar uppdelade enskilda hemmanen.

I den sockenvisa genomgången nedan återkommer jordeboksbyarna. I den avslutande tabellen återfinns också de uppdelade enskilda hemmanen.

I *Medelplana socken* fanns under 1700-talet tre byar, definierade utifrån jordebokens numrering: Medelplana by, "Millumgården" och "Trollmen". De två senare har inga särskilda bynamn i jordeboken, därav citattecknen. Vad som här bestämt beteckningen "jordeboksby" på dessa enheter är jordebokens numrering.

Medelplana by med sina 14 hemman omfattade 7 jordmantal, varav 5,25 mantal (75 procent) frälse, resten skatte/krono. "Millum-

¹³ Sporrang, *Det äldre agrarlandskapet före 1750*, s 30.

¹⁴ Hemman är i detta sammanhang alltså definitionsmässigt liktydigt med mantalssatt jordeboksenhet, inte "gård". Gården motsvaras av begreppet hemmansbruk, en "underavdelning" till hemmanet. Ett i modern tid känt exempel på ett hemman som var uppdelat på flera hemmansbruk är det populära utflyktsmålet Äskhults by i Förlanda socken, Kungsbacka kommun. Byn bestod under 1700-talet av fyra gårdar (vid något tillfälle avprickas fem hushåll i mantalslängderna) men bokfördes i jordeboken som Stora Äskhult, ett helt mantal skatte. Några hundra meter från Stora Äskhult låg hemmanet Lilla Äskhult, eller Björnsgården, 1/6 krono. Gården har uppenbarligen brukats som ett enskilt hemman. Källa: Jordeböcker och mantalslängder för Fjäre härad, landsarkivet Lund.

gården", 3 mantal, utgjordes av tre fräsehemman om vardera 1 mantal, och "Trollmen" av två hemman (Stora och Lilla Trollmen, både av frälsenatur) om tillsammans 0,625 mantal.¹⁵

Det var således total fräsedominans i Medelplanas jordeboksbyar, liksom i socknen i sin helhet. Av de 10,625 mantal som låg i by var 84 procent av frälsenatur. Närmare 60 procent av socknens hemman, omfattande 62 procent av socknens jordmantal, låg i jordeboksbyar (19 av 32 hemman).

Västerplana by var med sina 18 hemman undersökningsområdets största by. Den omfattade hela kyrkosocknen. I det kamerala materialet räknades emellertid också hemmanet Bestorp, 1 mantal fräse, till byn. Av socknens totalmantal på 11,5 jordmantal låg således 10,5, eller 91 procent, i Västerplanas jordeboksbyar. 62 procent av byns jordmantal var fräse. Det handlade uteslutande om allmänt fräse; ypperligt fräse fanns inte i socknen.

Österplana socken inneslöt fyra jordeboksbyar av varierande storlek. Störst var kyrkbyn Österplana by med 12 hemman om totalt 8,125 jordmantal. Minst var Örnökulla med tre hemman om totalt 1,5 jordmantal. Därutöver fanns byarna Törnsätter och Skagen, med fyra hemman om lika många jordmantal respektive sex hemman om 2,125 jordmantal.

Av socknens 31 hemman låg 25 i byarna; det är 81 procent av hemmanen och 88 procent av jordmantalet. 65 procent av jordmantalet i jordeboksbyarna var av frälsenatur.

Forsshems socken rymde två byar: Forshem och Årtorp. Forshems by bestod av 15 hemman. Några av hemmanen saknar nummer i jordeboken, men genom att komplettera jordebokens uppgifter med uppgifter ur storskifteshandlingarna från 1780 kan byn rekonstrueras (pga. att Hyltegården har jordeboksnummer 15 vet jag att det verkligen rört sig om så många hemman i byn). Byn bestod av 9,375 jordmantal, varav 60 procent skatte/krono. Årtorp by bestod enligt jordeböckerna av fyra hemman om totalt 3,5 mantal, allt fräse (till Årtorp räknas i storskiftesmaterialen ytterligare tre hemman om sammanlagt 1,5 jordmantal, men dessa bynumreras inte i jorde-

¹⁵ De tre hemman som ingick i den "by" som här kallas Millumgården (Millumgården, Kärregården och Brunngården) låg enligt en geometrisk karta över Medelplana sockenskog från år 1741 till sina byggnader inte samlade, men ändå relativt nära varandra. Huruvida åker och äng låg i ägoblandning framgår inte av denna karta; några skiftesakter som skulle styrka detta är inte kända. Att Millumgården i detta sammanhang fått ge namn åt jordeboksbyn beror helt enkelt på att den bär nummer 1 i jordeboken.

böckerna och fanns inte med senare vid enskifteskarteringen, och har därför inte medräknats här).

Totalt låg 19 (35 procent) av socknens 54 hemman i någon av de två jordeboksbyarna. De 19 hemmanen utgör 56 procent av jordmantalet. Förhållandet antyder att de många hemman som inte låg i by i flera fall var mantalsmässigt ganska små. Det var alltså, med några undantag, de mantalsmässigt större hemmanen som låg i jordeboksbyar, en iakttagelse som tämligen generellt gäller hela undersökningsområdet.

I *Vätzlösa socken* fanns enligt jordeböckernas numrering två byar: Vätzlösa och Gullhammar. Liksom fallet var med Trollmen i Medelplana var Gullhammar enligt jordeboken en liten by. Den bestod av två hemman med samma namn, tillsammans 1,5 jordmantal (Stora Gullhammar 1/1 skattehemman och Lilla Gullhammar 1/2 frälse).¹⁶ I storskiftet räknades dock Gullhammar till Vätzlösa by, som, om Gullhammar inräknas, bestod av 11 hemman om totalt 9,0 jordmantal. I socknen fanns bara två frälsehemman, Lilla Gullhammar och Frälsegården, 3/4 mantal och ingående i Vätzlösa by. Totalt återfanns 41 procent av socknens hemman och 61 procent av dess jordmantal i Vätzlösa by (eftersom Stora Gullhammar räknas in under Vätzlösa by i storskiftet betraktar jag alltså inte Gullhammar som en särskild by). Det var således även i Vätzlösa främst de mantalsmässigt större hemmanen som låg i jordeboksbyar.

Nedanstående tabell söker sammanfatta bystrukturen i Kinneområdet som helhet år 1766. Tabellen bekräftar iakttagelsen att jordeboksbyarnas hemman med något undantag genomsnittligt var mantalsmässigt större än de enskilda hemmanen.

¹⁶ På motsvarande sätt förhöll det sig med det tidigare citerade exemplet Äskhult by i Förlanda socken i norra Halland. Stora Äskhult, 1/1 skatte, skiftade aldrig ut sin bebyggelse utan kan än i dag studeras som sammanhållen bebyggelseenhet. I hemmanets närhet låg Lilla Äskhult (eller Björnsgården), 1/6 krono, men uppenbarligen har dessa hemmans bebyggelse aldrig varit blandad. Manhus och ekonomibyggnader till Lilla Äskhult låg enskilt, på en bits avstånd från byn Äskhult. Däremot är det tänkbart att hemmanens ägor legat i tegskifte med varandra. När det gäller Gullhammar vet vi inget om eventuell ägoblandning. Skiftesakter eller annat kartmaterial saknas.

Tabell 2.3 Antal hemman, mantal och hemmansbruk i Kinneområdets jordeboksbyar och enskilda hemman 1766. Ordnade efter fallande antal hemman.

Jordeboksby	socken	antal hemman	antal mantal	antal bruk	antal mantal per hemman
Västerplana	Vpl	18	10,50	38	0,58
Forshem	For	15	9,38	26	0,59
Medelplana	Mpl	14	7,00	18	0,50
Österplana	Öpl	12	8,13	23	0,68
Vättilösa	Vät	11	9,00	33	0,68
Skagen	Öpl	6	2,13	9	0,35
Törnsätter	Öpl	4	4,00	12	1,00
Årtorp	For	4	3,50	8	0,88
Millung	Mpl	3	3,00	9	1,00
Örnekulla	Öpl	3	1,50	8	0,50
Trollmen	Mpl	2	0,63	4	0,31
ensk. hemman	For	33	8,94	46	0,27
ensk. hemman	Vät	15	5,13	40	0,34
ensk. hemman	Mpl	9	3,50	18	0,39
ensk. hemman	Öpl	5	0,63	5	0,13

Anm: Vpl = Västerplana socken, For = Forshems socken, Mpl = Medelplana socken, Öpl = Österplana socken, Vät = Vättilösa socken. ensk. hemman = enskilda hemman.

Källa: Jordeböcker, Skara fögderi 1725-1807; Mantalslängd 1766 (R-läns landskontor, GLA).

2.3.2 Hemman, mantalsstorlek och förmedlingar

Jämförelser mellan det kamerala källmaterialet (mantalslängd och jordebok) och kyrkobokföringen är ibland svåra att göra pga. att vissa hemman inte alltid bokförs under samma socken i båda typerna av källmaterial. Det fanns således ibland skillnader mellan den världsliga och den kyrkliga bokföringen, men några oöverstigliga problem medför det inte i mitt undersökningsområde. Ett tydligt exempel är dock hemmanet Bestorp, ett helt mantal frälse, som i jordeboken räknas till Västerplana, i kyrkoboken till Medelplana.

Den enda större förändring av antalet hemman som sker i området gäller också Medelplana. Medelplana socken bestod i början av undersökningsperioden av 34 jordebokshemman.¹⁷ År 1708 försvann tre småhemman om vardera ett åttondels mantal frälse. Det var Nils Nilstorp, Hjälmsäterstorp och Kockatorpet som raserades och lades in

¹⁷ Åter skall betonas att jordebokshemman = jordeboksenhet. Jag använder alltså begreppet "hemman" som synonymt med jordeboksenhet, inte i betydelsen helt mantal; inte heller i betydelsen gård.

under säteriet Hjälmåsäter (utan att fördenskull säteriets mantalsbråk förändrades). De tre hemmanen försvann då för gott som separat brukade enheter. Därefter bestod socknen således av 31 hemman i jordebok, 32 hemman i kyrkobok.

I övrigt bestod undersökningsområdets socknar av samma hemman i både jordebok som i den kyrkliga bokföringen, så långt en jämförelse låter sig göras (husförhörlängderna är stundtals snåriga och aningen svårtolkade). Tabell 2.4 visar hur socknarna vad gäller hemman och jordeboksmantal såg ut enligt jordebok och mantalslängd. Arealuppgifterna är hämtade ur ekonomiska kartan från 1879.

Tabell 2.4 Hemman, mantal och mantal per hemman i jordebokssocknarna (jsn). Kinneområdet 1725.

socken	hemman	mantal	jmtl/		
			hemman	landareal, km ²	
Medelplana	31	17,13	0,55	22,66	0,76
Västerplana	19	11,50	0,61	7,05	1,63
Österplana	31	17,88	0,58	20,52	0,87
Forshem	54	22,94	0,42	62,01	0,37
Vättilösa	27	14,63	0,54	33,50	0,44
5 socknar	162	84,07	0,52	145,74	0,58

Anm: Det är det förmedlade mantalet som anges. Förmedlingarna nås t.o.m. 1725 bara i jordebokens marginalanteckningar, inte i dess mantalsuppställning. Jmtl= jordmantal. I tabellen har också lagts in total landareal och antalet jordmantal per arealenhet i de olika socknarna.

Källor: Skara fögderis jordebok 1725 (Skaraborgs läns landskontor, GLA); Häradsbeskrivningar - Skaraborgs län, Kinne härad, i ekonomiska kartverket från 1879.

Förmedlingar av hemmantal, nedsättningar av mantalsbråket och därmed skattesänkning, skedde fr.a. under senare delen av 1600-talet.¹⁸ Orsaken var i de flesta fall åbons oförmåga att betala de skatter som åvilade hemmanet. Förmedling av skattejord innebar i princip att hemmanet blev skattevrak och därmed övergick till krononatur (åbon förlorade sin skatterättighet till hemmanet).

Totalt "bortförmedlades" enligt jordeböckernas förmedlingsnotiser 10,4 jordeboksmantal i de fem socknarna. Det oförmedlade mantalet var således i slutet av 1600-talet ca 94,5 jordeboksmantal.

Några spridda förmedlingsdateringar från perioden före 1650 finns, men de flesta tycks ha skett efter 1660 (emellertid är närmare en

¹⁸ De förmedlingar som jordeböckerna återger är de som godkänts av Kammarkollegium. Provisoriska, tillfälliga förmedlingar, syns inte här, men kan efter 1750 nås via mantalslängderna.

tredjedel av förmedlingsnotiserna odaterade). Totalt förmedlades 31 hemman i de fem socknarna. Både antals- och mantalsmässigt koncentrerade sig förmedlingarna till de tre frälsedominerade socknarna på Kinnekulle; 25 förmedlingar om sammantaget 9,5 jordeboksmantal föll på dessa socknar. I Forshem skedde faktiskt fler upphöjningar av mantal än förmedlingar. Totalt bortförmedlades bara 0,5 mantal, medan 0,81 mantal tillkom via skogskommissionens upphöjningar. Upphöjningarna gällde mindre hemman, åttondelar som upphöjdes till fjärdingar eller sextondelar som upphöjdes till åttondelar.

2.3.3 Mantalet fördelat på jordnaturer. Skatteköpens omfattning

När det gäller jordnatursfördelningen fanns några markanta skillnader inom undersökningsområdet. Alla de tre plana-socknarna, dvs. Medelväster- och Österplana, dominerades av frälsejord. Starkast var frälsedominansen i Medelplana socken, där hela 87 procent av jordeboksmantalet var av frälsenatur, däribland fyra säterier (Hellekis, Råbäck, Hjälmstätter och Bosgården). Västerplana, annexsocken till Medelplana, bestod till 65 procent av frälsejord, men saknade ypperligt frälse. Västerplana var en utpräglad bondesocken.

I Österplana dominerade också frälsejorden (69 procent av jordeboksmantalet); flera av hemmanen tillhörde Hönsäter säteri. Forshems socken var också frälsedominerad, men inte i samma höga grad som de tre plana-socknarna. Vättilösa socken däremot bestod nästan uteslutande av skatte/kronojord. Här spelade kronosäteriet, tillika överstelöjtnantbostället, Lilla Bjurum ungefär samma roll som räntetagare och "industriellt centrum" som Hönsäter och Årnäs. Mer om detta nedan.

Tabell 2.5 visar jordnatursfördelningen under den undersökta perioden. För att ge tabellen en statisk och därmed strukturell karaktär har skatte- och kronojorden lagts samman; skatteköpen reflekteras således inte i tabellen.

Tabell 2.5 Jordnatsfördelningen i Kinneområdets fem socknar 1695-1805.
Antal jordeboksmantal.

	skatte/krono frälse		varav:			totalt
			allmänt	säterier	rå och rör	
Medelplana	2,25	14,88	9,38	4,00	1,50	17,13
Västerplana	4,00	7,50	7,50			11,50
Österplana	5,50	12,38	10,75	1,50	0,13	17,88
Forshem	9,56	13,38	11,00	1,00	1,38	22,94
Vättilösa	13,38	1,25	1,25			14,63
UO 5 sn	34,69	49,38	39,88	6,50	3,00	84,07
dito i procent	41,26	58,74	47,44	7,73	3,57	100,00
R-län, procent	61,40	38,60	27,60	10,90		100,00

Källa: Skara fögderis jordeböcker 1725-1807/15, Skaraborgs läns landskontor (GLA). Länsiffrorna gällande skatte/krono och frälse totalt är excerperade ur jordeboken för 1807. Frälsets fördelning på länsnivå mellan ypperligt (dvs. säterier + rå och rör; förs här under säterier) och allmänt, ur: Carlsson, Sten: *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 119. Denna senare fördelning gäller för mitten av 1700-talet. Det ypperliga frälsets totala andel var alltså ungefär likstor i undersökningsområdet (11,3 procent) som i länet (10,9 procent). Fördelningen mellan säterier och rå och rör framgår inte ur Carlssons siffror. Carl af Forsell anger dock andelen säterier till 8,2 procent och andelen rå och rör till 3,7 procent av länets jordeboksmantal 1825 (se Forsell, Carl af: *Statistik öfver Sverige grundad på offentliga handlingar*.)

Enligt jordebokens marginalanteckningar skedde förmedlingar som inte noterades i jordeböckernas kolumnsystem under den aktuella perioden. Nöjer man sig med att studera jordebokens mantalskolumner, får man en god men ingen exakt bild av jordnatsfördelningen. Förmodligen fångar mantalslängderna fr.o.m. 1750 (uppgiften om jordmantalets storlek gjordes då obligatorisk) den reala jordnatsfördelningen något bättre än jordeböckerna, men skillnaderna skall inte överdrivas; mantalslängderna skulle uppgöras med jordeböckerna som grund.¹⁹

Tabell 2.6 visar hur jordnatsfördelningen utvecklades i de fem Kinnesocknarna sammantaget. Den dynamik som kommer till synes härrör primärt från skatteköpen.²⁰

¹⁹ Lext, *Mantalskrivningen i Sverige...*, s 147.

²⁰ Totalt skatteköptes under perioden 1695-1805 22 hemmansdelar (brukningsdelar) om sammanlagt 11 jordeboksmantal, vilket innebär att ungefär hälften av den ursprungliga kronojorden i området kom att övergå i skatteägo under den period som täcks av undersökningen.

Tabell 2.6 Kinneområdets jordeboksmantal fördelat på jordnaturer 1695-1805.

	skatte		krono		frälse		totalt		g. skatte		n. skatte	
	Mtl	%	Mtl	%	Mtl	%	Mtl	%	Mtl	%	Mtl	%
1695	12,50	14,8	22,19	26,3	49,75	58,9	84,44	100	12,50	14,8	0,00	0,0
1705	14,94	17,7	19,75	23,4	49,75	58,9	84,44	100	12,50	14,8	2,44	2,9
1715	15,81	18,8	18,88	22,5	49,38	58,7	84,07	100	12,50	14,8	3,31	3,9
1725	16,56	19,7	18,13	21,6	49,38	58,7	84,07	100	12,50	14,8	4,06	4,8
1735	18,06	21,5	16,63	19,8	49,38	58,7	84,07	100	12,50	14,8	5,56	6,6
1745	18,56	22,1	16,13	19,2	49,38	58,7	84,07	100	12,50	14,8	6,06	7,2
1755	18,81	22,4	15,88	18,9	49,38	58,7	84,07	100	12,50	14,8	6,31	7,5
1766	18,94	22,5	15,75	18,7	49,38	58,7	84,07	100	11,25	13,4	7,69	9,1
1775	18,94	22,5	15,75	18,7	49,38	58,7	84,07	100	11,25	13,4	7,69	9,1
1785	18,94	22,5	15,75	18,7	49,38	58,7	84,07	100	11,25	13,4	7,69	9,1
1795	21,63	25,7	13,06	15,5	49,38	58,7	84,07	100	11,25	13,4	10,38	12,3
1805	22,25	26,5	12,44	14,8	49,38	58,7	84,07	100	11,25	13,4	11,00	13,1

Anm: Frälsejorden fördelade sig enligt följande: 1) Allmänt frälse 39,88 mantal (47,3 procent av Kinneområdets totalmantal), 2) Säterifrälse 6,5 mantal (7,7 procent), 3) Rå- och rörfrelse 3,0 mantal (3,6 procent). g. skatte = gammalt skatte; n. skatte = nytt skatte (dvs. skatteköpt under den undersökta perioden).

Källa: Skara fögderis jordeböcker 1725-1807/15, Skaraborgs läns landskontor (GLA).

Orsaken till att frälsemantalet minskar mellan tvärsnitten 1705 och 1715 är den ovan nämnda nedläggningen av tre mindre frälsehemman i Medelplana socken år 1708. De tre hemmanen lades in under Hjälmåsäter säteri, men säteriet upphöjdes aldrig i enlighet med detta. Därför räknar jag här bort de tre hemmanens jordeboksmantal fr.o.m. tvärsnittet 1715.

Det skatteköpta mantalets storlek varierar en hel del mellan socknarna, inte minst på grund av den stora initiala skillnaden när det gäller den skattköpsbara kronojordens omfattning. I starkt frälse-dominerade Medelplana socken fanns inte utrymme för skatteköp av mycket mer än knappt 7 procent av socknens jordeboksmantal, och det är också vad som de facto köptes till skatte under perioden (fem köp av sammanlagt 1,13 mantal). Här kvarstod som krono år 1805 bara prästgården; fram till 1798 också 1/8-hemmanet Brundstorp, som detta år blev av frälse natur efter en bytestransaktion med kronan (som i utbyte fick ett hemman i Forshem vilket gjordes till skogvaktarboställe). I tvärsnittet ur mantalslängden 1805 anges Brundstorp som brukad under säteriet Hellekis, men skrivs fortfarande som krono. Övergången till frälse noteras därmed inte heller i tabellen ovan.

Också Västerplana var en starkt frälse-dominerad socken. Här nådde skatteköpen under perioden knappt 8 procent av jordeboksmantalet, vilket innebär fem köp om sammantaget 0,88 mantal. Även här utnyttjades skatteköpspotentialen i hög utsträckning under perioden. 1,13 mantal förblev visserligen krono, men av dem var ett helt

mantal "pastoris tilldelningsstam" och torde inte ha varit tillgängligt för skatteköp vid denna tid.

I Österplana omfattade skatteköpen under perioden närmare 13 procent av socknens jordeboksmantal (2,25 mantal fördelat på fem skatteköp). Antalet köp var lika många som i såväl Medelplana som Västerplana, men i Österplana skatteköptes genomsnittligt större bruk. I princip allt som så kunde skatteköptes. En ökning av kronomantalet sker dock under perioden: 1762 förklarades två hemman om sammanlagt 1,25 jordeboksmantal som skattevrak och påfördes kronotitel (i tabellen ovan noteras detta i tvärsnittet 1766, då gammalt skatte minskar och kronojorden ökar i mantalsstorlek; skatteköpen upphäver dock effekten i kolumnen "skatte" i tabell 2.6 ovan). Dessa två hemman var, tillsammans med prästgården, fortfarande kronojord vid undersökningsperiodens slut.

Mest omfattande, sett till andel av socknens totala jordeboksmantal, var skatteköpen i Forshems socken. De kom att omfatta drygt 26 procent av mantalet, fördelat på 13 olika köp om totalt 6,06 mantal. Här fanns dock potential att köpa något mer. Utöver prästgården förblev ytterligare 1,25 mantal under kronotitel.

Över Vätzlösa hade indelningsverket, i form av boställen e.dyl. för krigsbefälet, lagt sin tunga hand (se vidare avsnitt 2.3.7.), varför skatteköpen stannade på en mycket blygsam nivå under perioden. Här skatteköptes bara två hemman, fördelat på tre köp om sammantaget 1,06 mantal, eller ca 7 procent av sockentotalen. Andelen gammalt skatte var hög i Vätzlösa, 7 mantal eller närmare 48 procent av sockentotalen. 5,69 mantal, varav 2 mantal med säterifrihet, förblev krono hela perioden ut.

Under 1740-, 1770- och 1780-talen skedde inga skatteköp alls i undersökningsområdet. Förbud mot skatteköp utfärdades för åren 1763-65 och 1773-89, och kan förklara deras frånvaro under 1770- och 1780-talen, men inte frånvaron under 1740-talet. Till stor del kan den möjligen ha berott på de allmänt svåra tiderna i början av decenniet (missväxter, dyrtid och tyfusepidemi i rysskrigets kölvatten 1741-42). Tabell 2.7 visar skatteköpens fördelning över tiden i undersökningsområdet som helhet.

Tabell 2.7 Skatteköpen i Kinneområdet.

Köpar	antal köpare	köpt jordeboksmantal	procent köpt jordeboksmantal
1702	2	0,31	2,8
1703	7	1,63	14,8
1704	1	0,25	2,3
1705	2	0,25	2,3
1710	1	0,50	4,5
1711	2	0,25	2,3
1714	1	0,13	1,2
1723	2	0,50	4,5
1725	1	0,25	2,3
1726	3	1,13	10,2
1733	1	0,25	2,3
1734	1	0,13	1,2
1737	1	0,50	4,5
1752	2	0,25	2,3
1763	1	0,25	2,3
1765	2	0,38	3,4
1766	1	0,75	6,8
1790	5	1,50	13,6
1791	1	0,06	0,5
1793	4	1,00	9,1
1795	1	0,13	1,2
1799	2	0,50	4,5
1802	1	0,13	1,2
Totalt	45	11,03	100,0

Källa: Skara fögderis jordeböcker 1725-1807/15, Skaraborgs läns landskontor (GLA).

2.3.4 Hemmansbruken

Uppgifter om antalet brukningsdelar hämtas från mantalslängderna. Jag har använt skattningslängderna från åren kring 1715 som kontrollmaterial. Jämförelsen mellan min tolkning av brukningsdelarna i mantalslängden 1715 och deras motsvarighet i skattningslängden samma år visar relativt god överensstämmelse. De fem Kinnesocknarna har i mantalslängden 240 och i skattningslängden 237 brukningsdelar.²¹

Från mantalslängdernas brukningsdelar till det jag kallar hemmansbruk kommer jag genom att dra i från de brukningsdelar som

²¹ Jämförelsen på sockennivå visar följande relation: Medelplana -1 i mantalslängden, Västerplana -3, Österplana +2, Forshem +1 och Vätölså lika.

står som "brukade av annan brukare". Om ett helt hemman enligt mantalslängden består av fyra brukningsdelar om en fjärdedel vardera, men en av dessa brukningsdelar brukas av t.ex. en brukare som bor på ett närliggande hemman, så innesluter hemmanet bara tre hemmansbruk. En brukningsdel så som mantalslängderna redovisar den är då en inom varje hemman separat brukad del, medan begreppet hemmansbruk närmast ansluter till den konkreta gården, och omfattar alla brukningsdelar en viss brukare förfogar över.²²

Tabell 2.8 Antal hemmansbruk i Kinneområdet fördelat på socknar 1695-1805. (Index: 1755 =100)

	Mpl	Vpl	Öpl	For	Vät	5 sn	(Index 5 sn)
1695	48	32	53	71	42	246	(95)
1705	43	32	50	72	43	240	(92)
1715	44	31	46	67	45	233	(90)
1725	43	34	47	71	44	239	(92)
1735	39	35	49	72	44	239	(92)
1745	38	36	53	70	49	246	(95)
1755	45	34	56	75	50	260	(100)
1766	49	40	58	78	53	278	(107)
1775	45	39	53	80	53	270	(104)
1785	42	40	56	80	53	271	(104)
1795	42	40	52	76	50	260	(100)
1805	40	34	51	74	51	250	(96)

Anm: Mpl = Medelplana socken, Vpl = Västerplana socken, Öpl = Österplana socken, For = Forshems socken, Vät = Vättlösa socken.

Källa: Mantalslängder vart tionde år 1695-1805, Skaraborgs läns landskontor (GLA).

Undersökningsområdet präglades således av viss hemmansklyvning kring mitten och därefter av sammanläggningar mot slutet av undersökningsperioden. Minskningen mellan de två första tvärsnitten, 1695 och 1705, kan vara skenbar. Mantalslängden tillåter ingen kolumnuppdelning mellan hemmansbrukare och torpare, varför antalet hemmansbruk kan räknas för högt i vissa socknar. Det förefaller

²² Hemmansbruken var alltså i allt väsentligt liktydigt med dåtidens gårdar, den av varje bonde under eget bruk liggande jorden. Deras antal kan ofta beräknas utifrån mantalslängdernas brukningsdelar kombinerat med marginalanteckningarna. Fr.o.m. 1750 ges brukningsdelarna mantalsstorlek i längdernas kolumnsystem. Dessförinnan kan deras antal med god säkerhet beräknas utifrån antalet rader under varje hemman i längderna, men deras mantalsstorlek får beräknas genom att dividera jordeboksenhetens mantalsstorlek med antalet brukningsdelar, en metod som i de flesta fall förefaller rimligt tillförlitlig. Kolumnerna respektive raderna i mantalslängderna ger alltså antalet brukningsdelar. Genom att lägga till sådana brukningsdelar som samme bonde eventuellt brukar av andra hemman fås mantalsstorleken på hans totala hemmansbruk.

därför troligt att minskningen 1695-1705 i första hand skall förklaras utifrån ett förändrat skrivningsförfarande, inte främst med den eventuella ödeläggelse som skedde under krigsåren.²³

Hemmansklyvningen var störst mellan 1715 och 1766; antalet hemmansbruk ökade med 19 procent. Störst var ökningen i Österplana (26 procent), lägst i Medelplana (11 procent). Den mest intensiva ökningen började i slutet av 1730-talet och kulminerade 1766. Därefter följde en minskning av antalet hemmansbruk i alla socknar, kraftigast dock i Medelplana, Västerplana och Österplana. Det var alltså i de frälseproducerade socknarna som sammanläggningarna var mest omfattande.

Det är svårt att säga huruvida nedgången mellan 1766 och 1775 kan ha berott på krisåren under 1770-talets början, och kanske deflationskrisen 1768. Vad som möjligen talar emot det är att nedgången fortsatte även under resten av undersökningsperioden. Utvecklingen kan dock ha brutits av krisen, medan andra faktorer, fr.a. sammanläggningarna på frälsejorden, kan förklara varför ingen återhämtning skedde. År 1766 utgör hursomhelst kulmen på hemmansklyvningen i området.

Hemmansklyvning respektive sammanläggningar återspeglas i hemmansbrukens genomsnittliga mantalsstorlekar. År 1695 bestod ett genomsnittligt hemmansbruk i de fem socknarna av 0,34 jordmantal. Fram till 1766 hade hemmansklyvningen minskat mantalet till 0,30, medan sammanläggningarna därefter ökade detsamma till 0,34 år 1805.

Jordnatura bestämning av hemmansbruken kan fr.o.m. 1725 göras direkt ur mantalslängderna (uppgiften blev obligatorisk detta år), dessförinnan ur jordeböckerna. Tabell 2.9 visar utvecklingen av antalet hemmansbruk och deras genomsnittliga mantalsstorlekar, fördelat på jordnaturer. De fem socknarna betraktas här sammantaget.

²³ Olander har beräknat att antalet ödehemman ökade starkt i Skaraborg under stora nordiska kriget. Ödemantalet ökade särskilt starkt perioderna 1709-10 och 1716-17, alltså efter 1705 (orsakerna i första fallet var utskrivningar efter förlusterna i Poltava och troligen pest, i andra fallet rustningarna med åtföljande utskrivningar inför det norska fälttåget). Frälsejorden drabbades hårdast. Ödeläggelsen kulminerade 1717 då 3,8 procent av länets mantal låg öde. Olander, *Studier över det inre tillståndet...*, s 47f. Heckscher ansluter sig till den tradition som vill tona ned de negativa konsekvenserna av kriget, en tradition vars början av Olander hänförs till Bonnesen och Schartau, som utifrån inte minst mantalslängder tecknade en avgjort ljusare bild än tidigare Axelsson gjort. Olander, *Studier över det inre tillståndet...*, s 11.

Tabell 2.9 Antal hemmansbruk (hbr) och mantal per bruk (m/hbr) fördelat på jordnaturer i Kinneområdet 1695-1805.

	skatte		krono		frälse		gammalt skatte		nytt skatte		allmänt frälse	
	hbr	m/hbr	hbr	m/hbr	hbr	m/hbr	hbr	m/hbr	hbr	m/hbr	hbr	m/hbr
1695	40	0,31	68	0,32	138	0,36	40	0,31			114	0,35
1705	54	0,28	56	0,34	130	0,38	39	0,32	15	0,19	107	0,36
1715	57	0,29	47	0,39	129	0,38	35	0,36	22	0,17	109	0,37
1725	67	0,25	44	0,40	128	0,39	42	0,30	25	0,18	112	0,36
1735	74	0,25	38	0,43	127	0,39	43	0,29	31	0,19	111	0,36
1745	79	0,24	38	0,42	129	0,38	47	0,27	32	0,20	114	0,35
1755	87	0,22	37	0,42	136	0,36	50	0,25	37	0,18	117	0,34
1766	93	0,22	42	0,33	143	0,35	49	0,23	44	0,19	127	0,31
1775	96	0,22	40	0,35	134	0,37	48	0,23	48	0,17	119	0,34
1785	95	0,22	42	0,33	134	0,37	47	0,24	48	0,17	120	0,33
1795	100	0,23	36	0,34	124	0,40	44	0,26	56	0,18	108	0,37
1805	104	0,22	33	0,34	113	0,44	40	0,28	64	0,17	98	0,41

Källa: Jordeböcker, Skara fögderi 1725-1807; Mantalslängder vart tionde år 1695-1805, Skaraborgs läns landskontor (GLA).

Koncentrationstendensen på frälsejorden inom undersökningsområdet är tydlig. Likaså den genomgående tendensen till mantalsmässigt sett mycket små hemmansbruk på den skatteköpta jorden (rubriken nytt skatte i tabellen ovan).²⁴ De mantalsmässigt stora hemmansbruken på kronojorden avspeglar dels de under hela perioden som helmantal sammanhållna prästgårdarna i de tre modersocknarna, dels kronosäteriet Lilla Bjurum i Vättilösa socken (två hela kronomantal).²⁵

²⁴ Att de skatteköpta hemmanen mantalsmässigt var små beror i första hand på de förmedlingar som tidigare gjorts på många av de kronohemman som senare köptes till skatte.

²⁵ Räkna man bort prästgårdarna och Lilla Bjurum (sammanlagt fem hela mantal krono) från kronojorden, för att urskilja den bondebrukade kronojorden, fås följande genomsnittliga mantalsstorlekar:

1695	0,28	1755	0,32
1705	0,28	1766	0,26
1715	0,32	1775	0,28
1725	0,32	1785	0,26
1735	0,33	1795	0,26
1745	0,32	1805	0,26

2.3.5 Ej mantalssatta enheter

Under rubriken "ej mantalssatta enheter" återfinns torp, backstugor och soldatboställen samt ett fåtal kvarnar. De icke mantalssatta enheterna registrerades i mantalslängden, men långt ifrån fullständigt. Särskilt starka är fluktuationerna när det gäller backstugor. Men det ligger kanske i sakens natur: mantalslängderna var inget fastighetsregister utan en uppördslängd för personskatter.

Att registreringen av dessa enheter sammanhänger med förordningsutvecklingen antyds av de tydliga genombrott som sker i Kinneområdet under den studerade perioden. Det första genombrottet kan observeras i tvärsnittet 1735. Först nu kommer soldatboställen med i större omfattning. Det andra märks i tvärsnittet 1766 och gäller backstugorna. Från att tidigare bara ha redovisat en och annan spridd notering om backstugor registreras nu ett klart större antal. Från och med 1766 skulle hela befolkningen avprickas i längderna, specificerade på till mantalspengar debiterade å ena sidan och befriade å den andra. Vid denna tid beboddes backstugorna ofta av äldre och/eller sjuka personer, normalt befriade från mantalspengar. Så länge mantalslängderna enbart var en taxeringslängd för mantals- och viss bevillningsuppörd finns skäl att förmoda att stugorna ofta utelämnades; här fanns ju inget för kronan att hämta.

Också torpen ökar starkt mellan tvärsnitten 1745 och 1766. Åren 1745-55 uppgår ökningen till 68 procent, 1755-66 till 56 procent.²⁶ Ytterligare en kraftig ökning sker mellan 1785 och 1795, då drygt 30 procent, samtidigt som antalet backstugor minskade. I de fem socknarna nästan halveras antalet stugor mellan 1785 och 1795, samtidigt med en antalsmässigt ungefär lika stor ökning av antalet torp. Detta antyder att backstugor vid denna tid kan ha upphöjts till torp.

Soldatboställena var knutna till den ständiga roteringen och kunde av sådana skäl inte variera särskilt mycket i antal. Tabell 2.10 visar utvecklingen av de icke mantalssatta enheterna så som den registrerats i mantalslängderna. Här behandlas all jord (de olika jordnaturerna urskiljs alltså inte).

²⁶ Ur bevillningssynpunkt var det fördelaktigare för torparen att bli skriven som inhyses. 1741 kom en förordning som stadgade att detta inte längre fick förekomma: torpare skulle föras som män, inte inhyses. Möjligen är det denna förordning som successivt får genomslag och kan förklara en del av uppgången mellan 1745 och 1755.

Tabell 2.10 Ej mantalssatta enheter i mantalslängderna 1695-1805. (Index för totalt ej mantalssatta enheter, 1755 = 100).

	torp	kvarnar	soldat- boställen	back- stugor	totalt	(Index)
1695	34			3	37	(33)
1705	33			1	34	(30)
1715	35		5	3	43	(38)
1725	36	2	5	2	45	(40)
1735	43	2	22	8	75	(66)
1745	41	2	27	8	78	(69)
1755	69	3	34	7	113	(100)
1766	108	4	31	78	221	(196)
1775	134	3	36	67	240	(212)
1785	140	2	34	74	250	(221)
1795	183	5	36	39	263	(233)
1805	205	5	30	34	274	(242)

Källa: Mantalslängder vart 10:e år 1695-1805 (R-läns landskontor, GLA)

Också i de tidigare citerade skattningslängderna från år 1715 förtecknas ett antal torp i de olika Kinnesocknarna, en förteckning som kan jämföras med mantalslängdens. Följande uppställning visar skillnaderna:

	mantalslängden	skattningslängden
Medelplana	10	9 ²⁷
Västerplana	-	-
Österplana	9	9
Forshem	13	14 ²⁸
Vättlösa	3	7

Källorna stämmer som synes väl överens, med undantag för Vättlösa, där skattningslängden visar fler än dubbelt så många torp som mantalslängden. En möjlig förklaring är att torpen i Vättlösa vid denna tidpunkt i större utsträckning än i de övriga socknarna beboddes av

²⁷ Skattningslängden skriver klockaren under Prästgården, medan mantalslängden specificerar ett särskilt klockareboställe. Det är Klockaretomten som utgör skillnaden mellan mantalslängd och skattningslängd i Medelplana socken (innehavaren av Klockaretomten skrivs i mantalslängden som prästgårdstorp).

²⁸ Mantalslängden kan kanske inte förväntas uppge ett obebott torp (för en annan synpunkt, se Lext, *Mantalskrivningen i Sverige...*, s 148; Lext hävdar att det blev nödvändigt att i mantalslängderna medta också obebodda enheter då jordeboken låg till grund för längderna; i praktiken verkar dock detta inte ha varit lika självklart). Det gör dock skattningslängden för Forshems socken. Det är Prästängstorp som anges vara såväl uppbränt som öde. Avförs detta torp stämmer de två längderna helt överens vad gäller antalet torp i Forshems socken 1715.

icke mantalsskrivna, personer som av en eller annan anledning inte betalade mantalspengar.

Torpbebyggelsen var expansiv i alla socknarna utom Västerplana. Här dröjde det till 1775 innan mantalslängderna registrerade torp överhuvudtaget. Antalet stannade sedan på ett fåtal, som flest fem torp. Kanske kan det förklaras av den allomfattande byn, som upptog i stort sett hela socknen; möjligen har den begränsat det rent fysiska utrymmet för torp. Dessutom saknades säterier och prästgård, hemman med normalt stark torptillväxt. Backstugor fanns dock i något större antal i Västerplana, men nästan helt koncentrerade till bytån och inte under hemmanen. De få torp som tillkom fanns på skatte- och kronojord, inte alls på frälsejorden.

Vättilösa socken avviker också något från undersökningsområdet som helhet på grund av det ringa antalet torp under tiden fram t.o.m. tvärsnittet 1745. Ökningen därefter blev därför relativt sett mycket starkare i Vättilösa än i de övriga socknarna. Här skedde anläggandet av torp nästan uteslutande på gammal skattejord och förblivande kronojord, däremot inte alls på den, i och för sig mantalsmässigt obetydliga, nya skattejorden.

Eftersom backstugorna ofta tillhörde byarnas tåbebyggelse är de i många fall omöjliga att jordnaturesbestämma. I diagram 2.11 motsvaras denna icke bestämningsbara bebyggelse av kolumnen "övriga". Torp och soldatboställen, enheter som båda förfogade över jordresurser, har slagits samman under rubriken "torp".²⁹

De flesta torp fanns på ypperligt frälse och förblivande kronojord³⁰, och då främst under säterier och prästgårdar. Backstugubebyggelsen var däremot begränsad på dessa jordnaturer; tillväxten skedde i första hand på skattejord och allmän frälsejord.³¹ Soldatboställena återfanns främst på gammal skattejord, kronojord och allmän frälsejord, i något mindre grad på skatteköpt jord och inte alls på ypperligt frälse (som inte deltog i roteringen).

²⁹ Under denna rubrik sorterar också ett litet antal kvarnar.

³⁰ Termen "förblivande kronojord" används för den del av kronojorden som inte skatteköptes under perioden. En viktig kategori hemman inom denna jordnatur var prästgårdarna.

³¹ Att så sker kan säkerligen sammanhånga med undantagssystemet (sytningen). Föräldrar som avträdde gårdsbruket före sin död inhystes stundtals i egen stuga. Därmed är det fr.a den bondebrukade jorden som berörs.

Tabell 2.11 Ej mantalssatta enheters fördelning på jordnaturer i Kinneområdet 1695-1805. Antal torp och soldatboställen samt backstugor under respektive jordnatur och övriga (ej jordnaturbestämda).

	skatte		krono		frälse		övriga		g. skatte		n.skatte		allm.fr.		ypp.fr.		
	to	st	to	st	to	st	to	st	to	st	to	st	to	st	to	st	
1695	1		7	1	12		14	2	1				1				11
1705	2		7		15		9	1	2				1				14
1715			14		24	1	2	2					5	1			19
1725	2		15		25		1	2			2		4				21
1735	7	1	23		35	1	2	6	6		1	1	16				19
1745	9	1	24		35	1	2	6	6		3	1	16	1			19
1755	16		29		60		1	7	11				5				27
1766	31	19	36	15	72	31	4	13	19	8	12	11	36	28	36		3
1775	35	21	47	5	88	26	3	15	22	15	13	6	43	22	45		4
1785	33	24	46	10	92	26	5	14	18	13	15	11	46	21	46		5
1795	58	15	48	5	111	11	7	8	30	6	28	9	50	8	61		3
1805	59	13	60	6	111	9	10	6	31	7	28	6	46	6	65		3

Anm: g.skatte = gammalt skatte; n.skatte = nytt skatte (under perioden skatteköpt); allm.fr. = allmänt frälse; ypp.fr. = ypperligt frälse; to = torp (inkl. soldatboställen); st = backstugor.

Källa: Jordeböcker, Skara fögderi 1725-1807; Mantalslängder vart tionde år 1695-1805, Skaraborgs läns landskontor (GLA).

2.3.6 Reduktionen i undersökningsområdet

För att ytterligare belysa jordegendomsförhållanden i undersökningsområdet har jag studerat hur området berördes av Karl XI:s reduktion från 1680-talet. Källmaterialet är jordeböckernas marginalanteckningar.

Alternativen i marginalanteckningarna är: 1) reducerat utan vidare kommentar, 2) hemgivits kronan i ersättning (för någon skuld), 3) hemgivits kronan som byte mot annat hemman³², 4) förbrutet gods. Några av de under dessa rubriker till kronan indragna hemmanen har snart åter hamnat i frälseägo, genom köp eller byte.

I Medelplana socken reducerades sex hemman om totalt 1,25 mantal, som sedan förblev under krono- eller skatttitel resten av perioden. Fyra av dessa hemman var fram till 1684 oskattlagda torp under Hellekis säteri. I samband med reduktionen skattlades de till 1/8 mantal vardera. Dessutom reducerades i socknen fyra hela frälsemantal, som uppenbarligen mycket snart efter reduktionen återköptes till frälse av Jöran Ulfsparré.

³² Ett fall som tolkats in under denna rubrik gäller ett hemman som sägs ha hemgivits kronan i ersättning för köpta räntor (gäller Skattgården i Medelplana socken som köptes till frälse 1649).

I Västerplana socken reducerades fem hemman om sammanlagt 2,63 mantal. Ett av dessa hemman, ett helt mantal, Tyskagården, reducerades 1682 men byttes tillbaka till frälsenatur redan 1683. I Österplana socken reducerades också fem hemman, vars sammanlagda jordeboksmantal var 2,13. Av dessa återgick 0,13 mantal genom köp ganska omgående till frälsetitel. Köparen var även i detta fall Jöran Ulfsparre.

I Forshems socken reducerades totalt 20 hemman om sammanlagt 7,0 jordeboksmantal. Samtliga förblev under krono- eller skattenatur perioden ut. Tre av dem var oskattlagda torp under Årnäs säteri fram till 1678, då man fann att de låg utanför säteriets rågång och därför drog in dem till kronan. Två av torpen skattlades till 1/8 mantal vardera, det tredje till 1/4 mantal. Ytterligare två av de reducerade hemmanen, två kvartsmantal, tillhörde Hellekis säteri i Medelplana socken fram till 1684, då de drogs in till kronan.

Över Vätzlösa gick reduktionen med kraft: 20 av socknens hemman, 7,38 jordmantal, reducerades. Samtliga förblev under krono- eller skattetitel. Tre av mantalen, uppdelade på sex hemman, har uppenbarligen under abalienationstiden varit skattefrälse, och tycks ha blivit reducerade direkt tillbaka till skatte. Några skatteköpsdata återfinns nämligen inte, men hemmanen är under hela undersökningsperioden bokförda som skatte.

Nedanstående tabell sammanfattar reduktionen i undersökningsområdet.

Tabell 2.12 Reducerat mantal i de fem Kinnesocknarna. Antal och andel.

	reducerat jmtl	åter till frälse	reducerat jmtl av totalt jmtl
Medelplana	5,25	4,00	30,6 %
Västerplana	2,63	1,00	22,9 %
Österplana	2,13	0,13	11,9 %
Forshem	7,00		30,5 %
Vätzlösa	7,38		50,4 %
Summa 5 sn	24,39	5,13	29,0 %

Anm: jmtl = jordmantal (eller jordeboksmantal).

Källa: Skara fögderis jordeböcker 1695, 1725 och 1807, Skaraborgs läns landskontor (GLA).

Av det reducerade mantalet i de fem socknarna återgick 21 procent till frälsetitel, men utvecklingen i Medelplana representerar en mycket hög andel av det till frälse återtagna mantalet. I övrigt förblev det reducerade mantalet i mycket stor utsträckning under krono- och skattetitel.

2.3.7 Indelningsverket i Kinneområdet

Redan på 1500-talet, under Gustav Vasas regeringstid, började ett s.k. indelningsverk växa fram i Sverige, både på den militära och den civila sidan. Grundtanken var att vissa tjänstemän inom den dåtida offentliga förvaltningen samt befäl, ryttare och knektar inom det militära skulle få sin försörjning genom att erhålla kronohemman som boställen. Räckte inte hemmanet till full försörjning kunde man få lönetillskott i form av räntor från ytterligare något eller några hemman (s.k. augmentshemman).³³

Någon mer omfattande och enhetlig indelningsorganisation kom dock aldrig till stånd förrän under Karl XI:s regeringstid på 1680-talet. Indelningsverket nyorganiserades med samma grundtanke som tidigare. Samtidigt infördes det ständiga knekتهållet för att befria den krigströtta allmogen från återkommande utskrivningar. Varje landskap skulle hålla sig med ett regemente. Landskapen indelades i rotar om två hela hemman (alltså två jordeboksmantal) per rote. Varje rote var förpliktigad att underhålla en soldat.³⁴

En stor del av skatte/kronoräntorna i de fem undersökta socknarna var indelta (anordnade), en mycket mindre del var kronan behållet. Det militära indelningsverket disponerade över räntorna från 23 av områdets sammanlagt knappt 35 skatte/kronomantal, dvs. från 64 procent av detta mantal. Medan det militära indelningsverket i Kinneområdet främst bestod av rusthåll, augmentshemman och stabs-hemman utgjorde lönehemmanen den största andelen av de till civilstaten anslagna räntorna.³⁵ De civila yrkeskategorier som avlönades med hemmansräntor var skogvaktare, befallningsmän, häradsskrivare, landskamrerare och kronoskyttar. Dessutom lyfte landshövdingen ränta från ett kvartsmantal i området.

³³ Ågren, *Karl XI:s indelningsverk för armén*, s 2 ff.

³⁴ Ågren, *Karl XI:s indelningsverk för armén*, s 135, 145. Kumm, *Indelt soldat och rotebonde*, s 14 ff. Eftersom bönderna genom knekتهållets införande befriats från utskrivningar började adeln hysa farhågor om att inte längre få tag på tjänstefolk; att ta tjänst hos adeln hade tidigare varit ett sätt att försöka undslippa utskrivning. Därför fick adeln vid 1686 års riksdag in en paragraf i den nya tjänstehjonstadgan som begränsade böndernas möjligheter att hålla tjänstefolk. Se Ågren, *Karl XI:s indelningsverk för armén*, s 176 ff.

³⁵ Det var i Kinneområdet Södra Vadsbo kompani av Skaraborgs regemente som helt dominerade det militära indelningsverket. Några hemmans räntor var dock anslagna som löne-medel åt majorens kompani inom Skaraborgs Infanteri.

Tabell 2.13 Indelningsverket i Kinneområdets fem socknar. Det indelta jordeboksmantalets fördelning på titlar samt socknarnas indelta och totala mantal.

	Mpl	Vpl	Öpl	For	Vät	fem socknar
civila boställen				0,50	0,50	1,00
militära boställen				0,50	2,00	2,50
rustningsstammar			1,00	1,25	5,25	7,50
augment	0,75	2,25	0,25	3,75	1,25	8,25
överstelöjtn. på stab			1,00		2,56	3,56
lönehemman	0,25	0,75	1,75	1,31	0,69	4,75
totalt indelt	1,25	3,00	4,00	7,31	12,25	27,81
totalt S/K jord	2,25	4,00	5,50	9,56	13,38	34,69
totalt F jord	14,88	7,50	12,38	13,38	1,25	49,38
total jord	17,13	11,50	17,88	22,94	14,63	84,07

Anm: Mpl = Medelplana socken, Vpl = Västerplana socken, Öpl = Österplana socken, For = Forshems socken, Vät = Vätzlösa socken.

Källa: Skara fögderis jordeböcker 1725-1807/15, Skaraborgs läns landskontor (GLA).

Drygt 80 procent av skatte/kronomantalets räntor var indelta (häri inräknas då också boställena). Utöver de i tabellen nämnda titlarna var ett antal kronohemman och deras räntor tilldelade prästerskapet (prästgårdarna i modersocknarna och de s.k. stomgårdarna i annexen; vart och ett av hemmanen var på ett helt mantal krono). Det var således bara räntor från ett fåtal hemman som var "kronan behållet".

Den starkt skatte/kronodominerade Vätzlösa socken uppvisar naturligt nog de flesta rustningsstammarna och stabshemmanen. Samtliga stabshemman var anslagna överstelöjtnanten vid Södra Vadsbo kompani "under fri disposition", och bestod av kronohemman och räntor från kronomantal. Två mantal av dessa stabshemman utgjordes av Lilla Bjurums kronosäteri, som fungerade som boställe åt regementschefen, överstelöjtnanten. Dessa två mantal återfinns under rubriken "militära boställen" i tabellen ovan. Rustningsstammarna i Vätzlösa, liksom i Österplana, utgjordes däremot av gammalt skatte, företrädesvis hela hemman (det var bara ett kvarts mantal i Vätzlösa som storleksmässigt avvek från den normen),³⁶ medan rustningsstammarna i Forshem byggdes upp av kronojord (båda hemmanen skatteköptes dock i omgångar mellan 1763 och 1790).

³⁶ Av det gamla skatte som fanns i undersökningsområdet var en mycket stor andel hela hemman, närmare bestämt 80 procent, eller 9 av 11,25 jordeboksmantal.

2.3.8 Frälsejorden i de fem Kinnesocknarna.

Frälsejorden hade en relativt stark ställning i undersökningsområdet, undantaget Vätzlösa (där närmare 92 procent av jordeboksmantalet var av skatte- eller krononatur). I de tre planasocknarna kring Kinnekulle var frälsejorden mycket omfattande. Totalt utgjorde frälset 59 procent av jordeboksmantalet i undersökningsområdet. I absoluta tal rörde det sig om 49,5 jordeboksmantal fördelade på 88 hemman, varav 6 säterier och 10 rå och rörshemman. Tabell 2.14 visar hur ägandet av frälsejord fördelade sig på olika sociala grupper.

Tabell 2.14 Frälsejordens ägargrupper i Kinneområdet 1695-1807. Procentuell andel av frälsemantalet.

	adel	präster	borgare	bönder	summa
1695	96,0		4,0		100,0
1705	96,0		4,0		100,0
1716	96,0		4,0		100,0
1725	95,5		4,5		100,0
1736	77,3	7,6	15,2		100,0
1749	83,1	11,1	5,3	0,5	100,0
1755	84,3	10,1	5,1	0,5	100,0
1768	84,8	9,1	5,6	0,5	100,0
1774	84,8	9,1	5,6	0,5	100,0
1777	84,8	9,1	5,6	0,5	100,0
1795	84,8	9,1	5,6	0,5	100,0
1807	84,8	5,1	8,1	2,0	100,0

Anm: jordeböckerna 1777 och 1795 är vad Forshem anbelanger ofullständiga. Dessa år saknar vissa frälsehemman uppgifter om ägare. Här har antagits att förhållandena stämmer med närmast tidigare uppgiftsår. Bland borgarna ingår också ofrälse ståndspersoner. Bland de titlar som klassats som ofrälse ståndspersoner eller borgare märks major, conducteur, fru, handelsman och salpetersjuderiinspektör.

Källa: Skara fögderis jordeböcker 1695-1807 (Skaraborgs läns landskontor, GLA)

Bönder kom under perioden aldrig att bli någon viktig ägarkategori av frälsejord, trots att de s.k. bondeståndets privilegier som kom under Gustav III:s regering år 1789 tillät bönder att köpa allmänt frälse (rätten att köpa ypperligt frälse fick bönderna först 1809). Det var ett kvartshemman i Forshem (Tomten) som relativt tidigt övergick i bondehand. Därefter var det först kring början av 1800-talet som frälsejord övergick i bondehand, då ett par bönder köpte varsin del av ett allmänt frälsehemman, Frälsegården 3/4 i Vätzlösa. Exakt när köpen skedde framgår inte av jordeböckerna.

Adeln dominerade helt som ägare av frälsejorden i området. Framförallt ätten Posse, som innehade Hellekis säteri i Medelplana

socken, hade ett stabilt och långlivat frälseäggande under hela undersökningsperioden.³⁷ Av de fem socknar som ingår i undersökningsområdet hade åtten Posse frälseägor i fyra: Medelplana (5,5 jordeboksmantal), Västerplana (1,0 jordeboksmantal), Österplana (i snitt 4,25 jordeboksmantal) och Forshem (3,88 jordeboksmantal).³⁸ I undersökningsområdet som helhet ägde Posse 14,63 jordeboksmantal, eller närmare 30 procent av det totala frälsemantalet.

Posseättens ägor, med Hellekis som nav i komplexet, sträckte sig alltså vida över Medelplanas sockengränser. En landshövdingeberättelse från mitten av 1700-talet omtalar att under godset också löd, utöver ovan nämnda hemman, 2,5 mantal i Fullösa och 0,13 mantal i Vedum. Sammantaget rörde det sig om 17 mantal inom Kinne härad, därutöver ett okänt antal i Kinnefjärding. Till säteriet hörde också egen kvarn och såg, samt skog till eget behov.³⁹

En bouppteckning efter greve Nils Posse, som avled på Hellekis den 7 januari 1818, visar ett ägoinnehav om 21,25 mantal frälse, varav 2,75 i Kinnefjärding härad (bland annat Bispgårdens säteri i Husaby socken), resten i Kinne härad. Enligt testamentet skulle nu ägo-komplexet delas i två delar, en kring Hellekis, den andra kring Bispgården.⁴⁰ Åtminstone fram till 1818 var således Hellekiskomplexet en sammanhållen enhet som möjligen kan ha utvidgats något under

³⁷ Hellekis tillhörde en gren av ätten Posse redan på 1500-talet. Göran Knutsson Posse, innehavare av godset kring sekelskiftet 1600, var anhängare till Sigismund, förklarades som riksförrädare och tvangs fly utomlands. Hellekis drogs in till kronan, såldes tillbaka till Knut Posse något decennium senare men drogs åter in till kronan efter Knut Posse's död, som avräkning på en skuld. 1687 skall enligt jordeböckerna Göran Ulfsparre ha köpt godset, som via hans maka Brita Posse förblev inom denna gren av ätten ända in på 1800-talet. Det var tydligen inte i kronans hand särskilt många år, eftersom landboräkningar från perioden 1677-1683 visar att godset då var i Leonard Posse's ägo. Han hade i sin tur ärvt det av sin fader Gustav Posse. (Landboräkning för Hellekis underliggande gods anno 1677. i: Adeln och dess gods; Posse. Riksarkivet, Stockholm). Godset har alltså uppenbarligen inte dragits in till kronan direkt efter Knut Posse's död. Ägosituationen förefaller aningen svårutredd under dessa år, men här räcker det att konstatera att Hellekis tillhörde ätten Posse under hela undersökningsperioden.

³⁸ Österplana är den enda socken i undersökningsområdet i vilken Posse's ägor förändras under perioden, om det än inte i någon större omfattning. Här har jag räknat med ett snitt för alla tvärsnittsåren.

³⁹ Beskrivning över Skaraborgs Hövdingedöme, art. X, § 2. GLA.

⁴⁰ Arvingar var hans dotter Louise och hans avlidna dotter Henriettas barn. Två tunnor råg från vardera arvslotten skulle årligen erläggas till de fattiga. De två tunnorna från Hellekis skulle delas upp i fyra pensioner, som fick behållas på livstid, till de mest behövande i Medelplana socken. Kyrkoherden skulle tillsammans med kyrkorådet och efter hörande med Hellekis ägare utse de behövande. En fattigvård helt i händerna på de välbeställda. Bouppteckning efter Greve Nils Posse. Göta Hovrätts arkiv, Jönköping.

loppet av 1700-talet och början av 1800-talet, men i stort sett varit intakt.⁴¹

Bjurling skriver att man vid Hellekis och Råbäck på 1840-talet helt hade slopat trädan, vilket var möjligt på grund av läget invid Vätern och jordens höga kalkhalt samt flitig användning av handelsgödsel. Men arbetsorganisationen var ännu "föga rationell". De här godsens brukades nämligen till stora delar fortfarande av arrendepliktiga dagsverksbönder. Dagsverkena verkställdes av dagsverksdrängar, som hölls av såväl bönder som dagsverksskyldiga torpare.⁴²

Posseättens godskomplex är det enda som i undersökningsområdet hölls ihop under samma ägare hela 1700-talet igenom. Ursprungligen utgjorde de tre övriga Medelplana-säterierna kärnan i varsitt mindre godskomplex. Senast 1735 slogs dock Hjälmäter- och Bosgårds-komplexen samman till ett ägokomplex av en överstelöjtnant Brummer. I 1768 års jordebok dyker en ny adlig ägare upp: majoren och riddaren Fock. Han har senast 1773 lagt under sig såväl dessa Brummers ägor som komplexet Råbäck. Tre av Medelplanas fyra säterier hade således vid denna tid samme ägare. År 1795 ägde major Fock 14,38 jordeboksmantal i undersökningsområdet, varav 8,63 i Medelplana socken, 3,75 i Västerplana samt 2,0 mantal i Österplana socken. Själv var han skriven på Höjentorps kungsladugård i Valle härad.⁴³ Hans ägor i undersökningsområdet var således av samma storleksordning som familjen Posses.

Alldeles i slutet av undersökningsperioden, registrerat i jordeboken för år 1807, sålde baron Fock komplexet Hjälmäter till den grevliga ätten Hamilton på Blombergs säteri i Källby socken, Kinnefjärdings härad. Även Hamilton skapade en ägokoncentration i området. Det var allt frälse i Västerplana by, 6,5 mantal fördelat på 11 hemman, som i slutet av perioden befann sig i deras ägo. De hade tagit över hela baron Focks ägor i Västerplana, men också tillförskaffat sig de övriga frälsehemmanen i byn. Före 1770-talet hade byns frälsehemman normalt varit uppdelade på fyra olika ägare.

⁴¹ En landboräkning från Hellekis, daterad 1677, upptar 13 1/8, förmodligen oförmedlade, jordeboksmantal i Medelplana och Forshem gäll (pastorat). Här saknas uppenbarligen några hemman i fr.a. Österplana (de nämns dock i annat sammanhang även i dessa äldre längder), samtidigt som förmedlingar inte slagit i genom i redovisningen, men källan antyder ändå att komplexet haft ungefärligen samma storlek under hela undersökningsperioden 1695-1805. Landboräkning för Hellekis underliggande gods anno 1677. i: Adeln och dess gods; Posse. RA, Stockholm

⁴² Bjurling, *Skaraborgs läns sparbank*, s 89 f. Han tillfogar "Med ett sådant system var det inte underligt att alla frälsehemman som tillhörde större egendomar var vanskötta och lämnade sina åbor en svag utkomst". Ibid.

⁴³ Jordebok för Skara fögderi 1795. GLA

I Österplana socken var familjen Stake länge den dominerande jordägaren. Inom denna gren av Stake-ätten befann sig säteriet Hönsäter i över 300 år, till slutet av 1700-talet. När friherre Harald Gustav Stake barnlös avled, troligen 1765, övergick ägokomplexet till hans kusin ryttmästare Harald Jacob Lenck. Från 1702 hade ägaren av Hönsäter också patronatsrätt till hela Österplana pastorat.⁴⁴ Sammantaget löd under Hönsäter vid mitten av 1700-talet 10,13 jordeboksmantal i Österplana, Forshem, Fullösa och Vedum socknar.⁴⁵ Ägokomplexet hölls intakt, såvitt undersökningsområdet i Kinne beträffar, under först Stake, sedan Lenck och före 1806 hovjunkare Hofsten, hela undersökningsperioden.

I Forshems socken var ägandet av frälset något mer splittrat. Det enda komplex av någon större dignitet som fanns var säteriet Årnäs med underlydande hemman. Det hölls åtminstone delvis samman under hela perioden, men under en rad olika ägare. Fram till någon gång kring 1740 bestod komplexet av 5 jordeboksmantal. Därefter avskildes ett antal allmänna frälsehemman i Forshems socken till andra ägare. Kvar blev Årnäs, 1 mantal, med underlydande 1,38 mantal rå och rör. Kring sekelskiftet 1800 började glasbruksepoken på Årnäs, till en början under ledning av handelsmannen Santesson från Göteborg.⁴⁶

Frälsejorden var obetydlig i Vättlösa socken, och bara av allmän natur. Symtomatiskt nog var det här som icke adliga ståndspersoner och bönder relativt sett kom att spela störst roll som frälseägare.

Sammantaget präglades undersökningsområdet av koncentration när det gäller ägandet av frälsehemman, Forshems socken i viss mån undantagen.

⁴⁴ Höjer, *Skaraborgs län. En topografisk-statistisk beskrivning ...*, s 1409 ff. Lindskog berättar att patronatsrättigheterna tillföll baron Johan Stake genom Kungl. Kammarkollegii utslag den 18 juni 1702 för att hans fader Harald Stake låtit tillbygga en stor del av kyrkan. Lindskog, *Försök till en korrekt beskrifning om Skara stift*, s 26 f. Höjer anger att Harald Stake avled 1795, men enligt jordeböckerna tog ryttmästare Lenck över ägandet till Hönsäterkomplexet senast 1767. Förmodligen har Höjer skrivit fel angående Harald Stakes död; kanske skall årtalet i stället vara 1765.

⁴⁵ Beskrivning över Skaraborgs Hövdingedöme, art. IX § 2. GLA.

⁴⁶ Lindskog, *Försök till en korrekt beskrifning om Skara stift*, s 90 skriver om Årnäs att åkerjorden här är omlagd till bättre läge och utdikad samt indelad i fyra gårdar. Dikningen har uppenbarligen nödvändiggjorts av läget intill Vätern och åkermarkens låga läge, vilket medförde att den lätt skadades vid regn och snösmältning, när sjöns vattennivå steg.

2.4 Icke agrara näringar

Karaktären av blandbygd gav invånarna i undersökningsområdet näringsmässiga möjligheter som inte existerade på den angränsande slätten, samtidigt som betingelserna för ett livskraftigt och expansivt åkerbruk i flera av häradets socknar var sämre än där.⁴⁷

Bergen gav råvaror till stenhuggeri och kalkbränning, icke agrara näringar med lång tradition på Kinnekulle. Förekomsten av stenhuggeri nämns särskilt i anslutning till Västerplana socken, medan kalkbränning tycks ha allmänt förekommit i åtminstone de tre plana-socknarna. Också skogen bidrog på sina håll till böndernas livsuppehälle. Från Forshems socken, som berördes av de båda kronoparkerna Varaskogen och Kinneskogen, såldes ved till bönderna på slätten.⁴⁸

Även landtransporter, körslor, nämns som en för området viktig icke agrar näring, vilket sammanhängde med att vägen mellan Göteborg och Bergslagen passerade genom häradet.⁴⁹ Fiske och utnytt-

⁴⁷ Lindskog skriver om Medelplana pastorat att åkerbruket är obetydligt pga. matjordens ringa djup; missväxt pga. torra drabbar därför dessa trakter lättare än bygderna nedanför Kinnekulle. Årsväxten sägs inte räcka till allmogens försörjning ett helt år, särskilt inte som hemmanen är ganska små. Därför nödgas allmogen för sin försörjning ta till binäringar, fr. a. stenhuggeri och kalkbränning (även om det senare nu i början av 1800-talet sägs avta pga. vedbrist). När det gäller Österplana är läget snarlikt. Lindskog hävdar att åkerbruket, modernäringen, blir lidande av binäringssysslorna pga. brist på arbetskraft. Orsaken till att bönderna hellre sägs ägna sig åt binäringar än åkerbruk är bl. a. att bönderna här i stor utsträckning brukar annans jord. Förbättringar av denna kunde gå förlorade. Också i Österplana pastorat ansågs bönderna lida av det tunna jordtäcket, som gör åkerbruket vanskligt. Lindskog, *Försök till en korrekt beskrifning om Skara stift*, s 24-26, 31-34. Att jordmånen kring Kinnekulle generellt skulle ha varit mindre välägnad åt åkerbruk var inte fallet. De stora godsens nere mot sjön (Vänern), dvs. Hellekis, Råbäck och Hönsäter, ansågs tvärtom pga. sitt läge och den kalkhaltiga jorden ha varit mycket bördiga och välskötta. Se Bjurling, *Skaraborgs läns sparbank*, s 89.

⁴⁸ Det var bönderna i Saleby socken, Skånings härad, som uppges ha köpt timmer från Forshembönderna. Se bl. a. Höjer, *Skaraborgs län. En topografisk-statistisk beskrivning ...*, och Anders Tidströms *resor...*, s 96. Tidström kallar gårdarna i Forshems by några av de bästa i länet, eftersom här fanns tämligen god åker, tillräcklig äng, bra fiske i Vänern och ståtlig skog. Timmer och ved var uppenbarligen avsaluprodukter också från Vätö socken. Skogshushållningen uppges dock där ha börjat avta på 1780-talet, pga. att skogen blivit skiftad mellan socknar och hemman. Dessutom skall lin ha varit en handelsvara från fr. a. Vätö by. Se: *Beskrivningar från 1700-talet över Götene...*, s 58. Lindskog, som dock förmodligen i viss utsträckning bygger på pastoratsbeskrivningen, hävdar också att skogshushållningen sedan skogen skiftats börjat minska pga. "obetänksam hushållning", trots att svedjande inte var så vanligt här. Lindskog, *Försök till en korrekt beskrifning om Skara stift*, s 9.

⁴⁹ Bjurling, *Skaraborgs läns sparbank*, s 52-53

jande av de torvmossar som fanns i Forshems socken kan också ha bidragit till befolkningens försörjning.⁵⁰

Några kvantitativa data om de icke agrara näringarnas betydelse för bönderna i undersökningsområdet finns tyvärr inte.⁵¹ Men av produkterna att döma har det, åtminstone när det gäller nyttjandet av bergets råvaror, rört sig om avsaluproduktion.⁵² En tidsbild från sekelskiftet 1800 antyder att de icke agrara näringarna i denna något mindre bördiga trakt var ett av böndernas sätt att skaffa kontanter:

”Til sin Utkomst i tryckande tider, då Utlagorna äro svåra och i sin högd, samt Tilgångarne små, måste Landtmannen vara omtänkt på hvarjehanda utvägar. Säd kan här litet eller intet säljas. De måste därför släpas med sine Limugnar, samt när kalken är bränd, köra den osläkta Limsten långa vägar än hit än dit. Hvarjämte de som oftast hålla sig i sine Tälgstensbrott... När folket då häraf fått tilverka förenämnde, dels efter beting dels efter egen speculation, afyttras denna deras vara, och priset sker mäst efter öfverenskommelse, samt transporter merendels af dem sjelfva...”⁵³

Stycket skrevs av prästen i Österplana församling i slutet av undersökningsperioden. Bergsnäringarna var enligt honom böndernas sätt att dryga ut den knappa bärgning jordbruket gav i dessa trakter. Det finns inget i källmaterialet som antyder att arbetsdelningen under den period jag studerar gått så långt att heltidsarbetande stenhuggare eller kalkbrännare skulle ha förekommit. Det mesta tyder på att bergsnäringarna och andra icke-agrara sysslor sköttes vid sidan av jord-

⁵⁰ Höjer, *Skaraborgs län. En topografisk-statistisk beskrivning ...*, är en av dem som nämner fiske som binäring. Från min undersökningsperiod finns inga uppgifter angående fiskets omfattning. Husbehovsfiske behöver inte nödvändigtvis ha avsatt spår i det tillgängliga källmaterialet.

⁵¹ Alla samtida som skrivit reseskildringar från trakterna eller på annat sätt i skriftlig form behandlat Kinnekulles näringsgeografi nämner stenbearbetning och kalkbränning som viktiga näringar (Kalm, Linné, Tidström, Landshövdingeberättelsen från 1750-talet, Lindskog, *Topografisk-statistiska uppgifter från 1845*, Höjer, m.fl.). Men ingen anför några kvantitativa data.

⁵² Produkter från stenbearbetningen som nämns i litteraturen är bland annat milstenar, gravstenar, trappstenar och vetekvarnar (Kalm, *Västgöta och Bohuslänska resa*, s 29), mursten (Beskrivning över Skaraborgs Hövdingedöme, art. X § 4, GLA), golvstenar, spisstenar och skorstenskransar (*Anders Tidströms resor...*, s 50). Den brända kalken såldes bl.a. till ett tegelbruk i Mariestad. Fiske, eventuell torvtäkt och skogsavverkning kan förmodligen i första hand ha utgjort delar av en utvidgad självförsörjning. I brist på kvantitativt källmaterial kan jag bara konstatera att viss timmerförsäljning ändå tycks ha förekommit från området.

⁵³ *Beskrivningar från 1700-talet över Götenes...*, s 71. Lindskog skriver att huggen sten i dessa trakter är folkets egentliga handelsvara. Stenhuggeriet lönar sig bättre än åkerbruket, särskilt sedan mycket sådant arbete börjat beställas från Göteborg och Udevalla. Lindskog, *Försök till en korrt beskrifning om Skara stift*, s 31-32 .

bruket, och därmed bör ha antagit en säsongsmässig karaktär. Kalkbränningen skall åtminstone under 1800-talet ha skett på hösten, efter skörden. Ur åkern togs upp alunskiffer och s.k. orsten som varvades i fyrkantiga gropar som fick tjäna som ugnar. Efter bränningen lämnades den brända skiffen kvar i groparna som täcktes med matjord så att åkrarna som vanligt kunde besås till våren. Jordbruksmarken togs alltså inte i anspråk, varken för själva hanteringen eller för skifferavfallet.⁵⁴

2.4.1 Tidiga industrianläggningar i Kinneområdet

Utöver dessa av bönderna bedrivna icke-agrara näringar växte det i Kinneområdet också fram en tidig industri under perioden, bl.a. kring Kinnekulles tillgångar på alunskiffer. Den arbetskraft som knöts till dessa anläggningar tycks, åtminstone i ett fall mot slutet av perioden, ha varit anställda lönearbetare utan någon mer omfattande tillgång till egen försörjning från jordbruk.

Bland de industrilikhande företagen i Kinneområdet under min undersökningsperiod återfinns ett tegelbruk under Lilla Bjurum, 2 mantal kronosäteri och överstelöjtnantboställe i Vättilösa socken. Bruket nämns veterligt första gången i en landshövdingeberättelse från början av 1750-talet. Här, meddelar landshövdingen, slås mur- och taktegel, och brännes 1-3 ugnar per år. Varje ugn innehåller 18 000 tegel.⁵⁵ Tegelbruket nämns också i 1795 års jordebok, vari omtalas att bruket tillverkar 10 000 tegel årligen.⁵⁶ Med tanke på det fåtaliga antalet bränningar kanske denna verksamhet hade en mer sporadisk eller säsongsmässig karaktär.

Under Hönsäter säteri i Österplana socken anlades 1768 ett alunverk, som till en början drevs med två enkla pannor. År 1787 fick ägaren privilegium på ytterligare två pannor, under förutsättning att han kunde skaffa ved från egna marker. Fortsatt utvidgning privilegierades 1797. Ägaren fick nu tillåtelse att ännu en gång fördubbla antalet pannor, om han åtog sig att elda de åtta pannorna med alunskiffer (som samtidigt var råvara i själva alunframställningen).⁵⁷

⁵⁴ Sandström Malinowski, E., *Kalkbränning på Kinnekulle*, s 55.

⁵⁵ Beskrivning över Skaraborgs Hövdingedöme, art. VI § 4. GLA. Genom uppgifter om ödegårdar har Lars Herlitz daterat berättelsen till 1750 eller 1751. Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s 225, not 46.

⁵⁶ Jordebok för Skara fögderi. 1795. GLA. Siffrorna antyder en kraftig produktionsminskning. I brist på annat källmaterial kan rimligheten av detta inte bedömas.

⁵⁷ Bergmästarämbetets arkiv: Alunverken i Skaraborgs län 1726-1837. GLA.

Hela den privilegierade utbyggnadsmöjligheten utnyttjades inte. Några år in på 1800-talet hade man sex pannor i drift, eldade som föreskrivet var med alunskiffer.⁵⁸

Även i mantalslängderna återfinns Hönsätters alunbruk, 1775 dock utan något folk skrivet därunder. Längden för 1785 redovisar 41 personer under bruket, inklusive familjemedlemmar. År 1795 har antalet vuxit till 67 och 1805 till 72 personer.⁵⁹ Den under perioden närmast kontinuerliga utvidgningen av bruket gjorde det till undersökningsområdets största "industriänläggning" vid denna tid.

En tredje större industriell anläggning etablerades i området 1802, då handelsman Berndt Harder Santesson från Göteborg anlade ett glasbruk under Årnäs säteri, som han köpt två år tidigare.⁶⁰

Glasbruket fick sina industriprivilegier den 28 september 1802, samtidigt med konkurrenten Brommö utanför Mariestad. Brommöens delägare, Samuel af Forselles, och handelsman Santesson hade med inlagor till landshövdingen i Skaraborgs län och Kommerskollegium under ett antal år motarbetat varandras planer, i akt och mening att slippa besvärande konkurrens. Enligt landshövdingen hade Brommöens ägare ett tungt argument för sin sak i den skogstillgång som fanns på ön, men Kommerskollegium valde den salomoniska lösningen att privilegiera båda bruken. Den delen av historien fick för övrigt ett slut drygt tio år senare då handelsman Santesson köpte också Brommö.⁶¹

En viss betydelse som arbetsgivare hann glasbruket på Årnäs ägor få redan under min undersökningsperiod. År 1805 fanns här sju män, 17 drängar och 13 pigor mantalsskrivna, samt tio minderåriga barn.⁶²

⁵⁸ Lindskog, *Försök till en kortt beskrifning om Skara stift*, s 29. Jordebok för Skara fögderi. 1807. GLA.

⁵⁹ Mantalslängder för Skara fögderi 1775, 1785, 1795 och 1805. GLA. För en närmare precisering av arbetskraften under alunbruket, se avsnitt 3.8, not 12.

⁶⁰ *Slott och herresäten i Sverige. Västergötland*, s 154. Jordebok för Skara fögderi 1807. GLA. Höjer nämner, år 1879, att glasbruket fortfarande är igång och har en högst betydlig tillverkning av buteljglas. Höjer, *Skaraborgs län. En topografisk-statistisk beskrivning ...*, s 1416. Tore Fischer har en något annorlunda kronologi än den ovan givna. Han anger att glasbruket fick sina privilegier år 1803 och att blåsningen började först året därefter, 1804. De sex första blåsarna skall ha kommit från Böhmen. Det var först senare, under firman D. Carnegie, som glasbruket utvecklades till ett av landets största. Fischer, *Slott och herrgårdar kring Lidköping*, s 242-243. Fischer bygger delvis på Lindskog, *Försök till en kortt beskrifning om Skara stift*, s 91.

⁶¹ Fogelberg, *Brommö Glasbruk 1803-1879*, s 117-121.

⁶² Mantalslängd för Skara fögderi 1805. GLA.

2.5 Sammanfattning

Det lokalområde i Skaraborgs län som studeras i denna avhandling ligger i Kinne härad och har här karaktäriserats som blandbygd, dvs. ett område med blandade naturgeografiska strukturer, som därför i flera avseenden skiljer sig från såväl slätt- som skogsbygd. Detta kapitel har försökt teckna en bred bild av hur detta område såg ut under 1700-talet, såväl vad gäller naturgeografi som jordegendomsförhållanden och förutsättningar för icke-agrara näringar.

Av Kinne härads 14 socknar har fem valts för ett mer intensivt studium: Medelplana, Västerplana, Österplana, Forshem och Vätzlösa. De tre förra är belägna på Kinnekulles sluttningar, Forshem strax nedanför berget och något öster därom, Vätzlösa längre ned i södra delen av häradet. Vid studier som innebär användande av de befolkningsstatistiska tabellerna har området utvidgats till att omfatta också annexsocknarna i Österplana och Forshems pastorat.

Till blandbygdskaraktären hör att det inom området fanns markanta skillnader vad gäller naturgeografi, men också när det gäller jordegendomsförhållanden. Källmaterialet är dock inte helt tydligt på den här punkten. Jag har sökt komma förbi de brister som finns i det berättande materialet genom vissa beräkningar. För att mäta skillnader i belastningen på jordresurserna i de olika socknarna har jag beräknat en genomsnittligt markareal per jordmantal (socknens totala landareal dividerat med antalet jordmantal) för var och en av dem.⁶³ Här märks stora skillnader mellan å ena sidan de tre plana-socknarna på Kinnekulle, med förhållandevis små landarealer per jordmantal, och å andra sidan Forshem/Vätzlösa, med avgjort större arealer per mantal (landarealerna per jordmantal, uttryckta i hektar: Medelplana 132, Västerplana 61, Österplana 115, Forshem 270, Vätzlösa 229).

Tidigare forskning har visat att skogsbygdssocknar präglades av ett jordeboksmantal som var litet till åkerarealen men relativt högt värderat (i förhållande till åkerarealens storlek); min undersökning stöder denna slutsats.⁶⁴ Flera av skogssocknarna hade stora landarealer utan-

⁶³ Mantalssättningen tog i hög utsträckning fasta på de rent agrara produktionsmöjligheterna. I verkligheten kunde skogsmarker ligga utanför hemmanen och därför egentligen inte omfattas av mantalssättningen. Men här har all markareal räknas in under dem. Genom att göra så kan man urskilja vissa av de skillnader som förelåg mellan olika naturgeografiska områden.

⁶⁴ Den höga värderingen, alltså prissättningen vid jordköp, sammanhänger väl främst med att skogshemman kunde ha en relativt stor icke-agrar produktion som den på jordbruksproduktion inriktade mantalssättningen inte förmått beskatta. Omvänt var då beskattningen, uttryckt via mantalssättningen, relativt låg just pga. låg agrar produktion.

för hemmansägorna, ofta i form av allmänningar eller, som i fallet Forshem, kronoskog. Därmed får de stora genomsnittliga arealer vid en beräkning som den ovan. Skillnaderna mellan socknarna i undersökningsområdet verkar kunna förklaras med att fr.a. Forshem men delvis också Vätzlösa dominerades mer av skogsbygd än de tre plana-socknarna.

Ett sätt att testa den bilden gjordes genom att för var och en av de fem socknarna beräkna mantalstäthet (antal jordeboksmantal per km²) och befolkningstäthet (befolkning per km²). Det förra måttet är en grov indikator på en traditionell skattning av arealens bärkraft i den aktuella socknen, medan det senare måttet är ett mått på vad arealen de facto bar. Kvoten mellan dessa mått borde vara lika stor i samtliga socknar om alla haft samma proportion mellan befolkningstäthet och mantalstäthet. Kvotskillnader är skillnader mellan faktisk och traditionellt skattad bärkraft i de olika socknarna, möjligen sprungna ur olikartad utveckling av de produktiva resurserna.

Också denna beräkning antyder att Forshem och Vätzlösa hade fler "skogsbygdsdrag" än de tre plana-socknarna på Kinnekulle. Forshem och Vätzlösa uppvisar nämligen låga värden på såväl antalet jordmantal som befolkning per km², medan de tre övriga socknarna visar enhetlighet åt andra hållet.⁶⁵

Ser vi däremot till kvoten äng/åker (hur stora ängsarealer det gick per arealenhet åker) bryts detta mönster upp. Nu ställs Forshem och Vätzlösa vid vardera extremen, där Vätzlösa framstår som den mest åkerbruksdominerade socknen i området. Men kvoten kan bara beräknas för byarna. Sammanhangen kan tyda på att Vätzlösa var den mest heterogena socknen ur naturgeografisk synvinkel. Möjligen skilde sig Vätzlösa by i dessa avseenden en del från socknen i övrigt; byn tycks både till odlingsystem och bördighet uppvisa vissa slättbygdsdrag.

De fem socknarna bestod av sammanlagt drygt 84 jordeboksmantal. Frälsejorden var omfattande och utgjorde närmare 60 procent av jordmantalet, men det fanns stora skillnader mellan socknarna.

⁶⁵ Omvänt innebär detta att befolkningen per fiktivt genomsnittligt jordmantal var högt i Forshem och Vätzlösa. Att totalarealen samtidigt var stor antyder att dessa två socknar hade större arealer ouppodlad mark än de tre plana-socknarna på Kinnekulle. Att jordmantalet ändå kunde bära en relativt stor befolkning skulle då kunna vara ett indirekt bevis för de icke-agrara näringarnas betydelse i Forshem och Vätzlösa. Men de flesta berättande källor framhäver i första hand plana-socknarna, primärt Västerplana, som hemort för områdets mer iögonenfallande icke-agrara näringar: stembearbetning och kalkbränning.

Starkast var frälse dominansen på Kinnekulle, med Medelplana socken som en extrem med fyra säterier och en frälseandel om 87 procent. Vättilösa hade å andra sidan en än kraftigare dominans av skatte/kronojord (91 procent av jordmantalet i socknen), där inte minst den gamla skattejorden och de många militieboställena präglade jordegendomsförhållandena i socknen.

Hemmansklyvningen var starkast mellan 1730-talet och början av 1760-talet. Därefter dominerade sammanläggningar i alla socknarna (i flera fall var det frälsehemman som lades in och brukades under något av områdets säterier). Sammanläggningarna var mest omfattande i de mest frälse dominerade socknarna, medan hemmansklyvningen nådde längst i skatte-krono-dominerade Vättilösa socken och i Västerplana socken, helt präglad av bondefrälsejord.

Utvecklingen av de icke mantalssatta enheterna visar i mantalslängderna några mycket markerade tillväxtperioder som uppenbarligen i första rummet måste tillskrivas andra orsaker än realökning: 1735 kommer soldatboställen med i större omfattning och 1766 kommer backstugorna (av tidpunkten att döma hänger det samman med förordningen om att i längderna medtaga alla "som liv äga"; eftersom backstugorna vid denna tid var bostad i första hand åt äldre och/eller sjuka personer, normalt befriade från mantalspengar, finns skäl att förmoda att stugorna före denna förordning ikraftträdande ofta utelämnades). Torp finns med under hela perioden men ökar starkt mellan tvärsnitten 1745 och 1755 samt 1755 och 1766. Den kraftigaste ökningen faller på den förra av dessa delperioder. En ny kraftig ökning av antalet torp kommer mellan 1785 och 1795, samtidigt som antalet backstugor kraftig minskar. Förhållandet tyder på att backstugor vid denna tid kan ha upphöjts till torp.

Den ej mantalssatta bebyggelsen nådde förhållandevis störst omfattning i Forshems socken, minst i Västerplana och Vättilösa (socknarnas procentuella andel av jordmantalet har jämförts med deras respektive andelar av den ej mantalssatta bebyggelsen). Återigen splittras alltså den i vissa avseenden likartade bilden av Forshem och Vättilösa som två skogsbygdsocknar; kanske ytterligare en antydning om att de naturgeografiska förhållandena var av delvis annan karaktär i Vättilösa.

De icke agrara näringar som via de berättande källorna förknippas med undersökningsområdet är i första hand stenbearbetningen på Kinnekulle och i viss mån skogsbinäringar i Forshem. Bergets råvaror kunde av det enskilda bondehushållet användas på två sätt: dels till

stenhuggeriarbeten, dels till kalkbränning. Båda förekom på Kinnekulle. Kvantitativa data saknas dock.

På några av säterierna i området växte en tidig industriell verksamhet fram under perioden. Det gäller alunverket på Hönsäter i Österplana socken, etablerat 1768, tegelbruket på Lilla Bjurum i Vätzlösa, etablerat senast någon gång under 1750-talet, och glasbruket på Årnäs i Forshems socken, etablerat 1802. Det är dock tveksamt i vilken utsträckning dessa anläggningar gav arbete åt allmogen från orten; kanske det mesta av den specialiserade arbetskraft som här behövdes i stor utsträckning måste hämtas utifrån, möjligen med undantag för tegelbruket i Vätzlösa. Vi får anledning att återkomma till delar av denna problematik i följande kapitel.

3 Befolkningsutvecklingen i undersökningsområdet

Kapitlet syftar till att belysa den demografiska strukturen och dess utveckling i Kinneområdet under perioden 1695-1805. Jag utgår från att faktorer som jordägfördelning och icke-agrara näringar kan ha påverkat såväl befolkningsstruktur som demografisk utveckling. Därför har jag försökt att rekonstruera befolkningstillväxten för tiden före de befolkningsstatistiska tabellernas tillkomst. Därutöver studeras, så långt källmaterialet tillåter, nativitet och mortalitet, åldersfördelning, giftermålsfrekvens, flyttning och befolkningstäthet. Sammantaget vill jag alltså se om det går att i detta områdes demografi spåra effekter av dels de icke-agrara näringar vi vet bedrivits, men som inget egentligt källmaterial efterlämnat, dels den jordnaturesfördelning som rådde. Källmaterialet är i första hand befolkningsstatistiska tabeller och annan kyrkobokföring.

På grund av områdets karaktär av blandbygd och de ganska omfattande icke-agrara näringarna här vill jag pröva några resonemang om tänkbara demografiska effekter av sådana icke-agrara näringar under förindustriell tid. Med tanke på den betydelse det primära källmaterialet har för resultatredovisningen i detta kapitel följer sedan en kortare genomgång av detta befolkningshistoriska material, dvs. kyrkoböckerna och de befolkningsstatistiska tabellerna. I avsnitt 3.3 tar sedan den egentliga resultatredovisningen vid.

3.1 Arbetsreserven och protoindustrins demografiska särdrag

Den s.k. protoindustrin anses ofta ha givit upphov till ett specifikt demografiskt mönster, som skilde sig från det gängse i de feodalt präglade bondeekonomierna. Men begreppet protoindustri står inte för vilken icke-agrar näring som helst, utan brukar definieras som jordbruksanknuten "industritillverkning" för "avlägsna" marknader, en hantverksmässig tillverkning som till skillnad från sockenhantverkkarnas gärning inte inriktades på den lokala marknaden.

Denna saluslöjd var oftast, åtminstone till en början, av säsongsmässig karaktär och innebar en arbetsdelning inom den rurala miljön; därmed antyds att den främst utvecklades i områden med sämre förutsättningar för ett produktivt jordbruk.

Arbetarna inom protoindustrin fick dock normalt en god del av sin försörjning från eget jordbruk. Ibland bedrevs tillverkningen av delar av hushållet under större delen av året. Inom inte minst den textila hemslöjden tillhandahöll ofta förläggare råvaran och sålde den färdiga produkten. Hemslöjdshushållet ägde dock sina egna produktionsmedel, t.ex. vävstolar och slöjdverktyg.¹

En av protoindustrialiseringens viktigaste förutsättningar skall enligt flera författare ha varit ett latent arbetskraftsöverskott inom jordbruket, alltså tillgång på arbetskraft.² Sådana antaganden om en arbetsreserv inom bondebruket, ett antagande om icke-full sysselsättning i jordbrukssektorn, tycks också impliceras i en hel rad arbeten i icke-malthusiansk anda³, från Chayanov till Boserup.⁴ Sitt fysiska

¹ En definition av begreppet "protoindustrialisering" ges i Kriedte, Meddick, Schlumbohm: *Industrialization before industrialization.*, s 6: "the development of rural regions in which a large part of the population lived entirely or to a considerable extent from industrial mass production for inter-regional and international markets". En mindre snäv definition emanerar från Mendels och sätter likhetstecken mellan protoindustri och saluslöjd, utan att fördenskull med nödvändighet säga något bestämt om dess omfattning. En sådan definition förefaller mer användbar på svenska förhållanden och diskuteras kort i Gadd, *Självhushåll eller arbetsdelning?*, s 57.

² Franklin Mendels framhåller just arbetskraftsreserven som en viktig förutsättning. Han framhåller att det i första hand är de fattiga i områden sämre lämpade för jordbruk som använder protoindustrialisering som överlevnadsstrategi. Detta har kritiserats, åtminstone som generell beskrivning av protoindustrialiseringens framväxt. I vissa regioner var protoindustrialiseringen snarast ett resultat av ökat välstånd och ofta var mer välbärgade bönder inblandade i verksamheten. Diskussionen är refererad i Isacson & Magnusson, *Vägen till fabrikerna*, s 55, 58-60. Föreställningen om en agrar undersysselsättning, beroende av säsongsmässiga fluktuationer men dold i ett system med familj jordbruk utan lönearbete, möter bl.a. hos Kriedte, *The origins...*, s 14 ff. Kriedte har en i huvudsak malthusiansk modell för agrarsamhällets utveckling, ett samhälle där ekonomin inte klarar av att hålla jämna steg med befolkningsutvecklingen vilket leder till bondeklassens polarisering. Han ser hemindustrin som ett medel för den proletariserade bonden, som pga. befolkningsökning och fragmentarisering av sina ägor inte längre har jord nog för familjens försörjning, att skaffa det inkomsttillskott han så väl behöver. Men en restriktion för utvecklingen av protoindustri är, menar han, i vilken form feodalherren tillägnade sig merarbetet. Arbetsränta minskade bondens för hemindustri tillgängliga tid och Gutswirtschaft var därför oförenligt med lantlig industri. Båda verksamheterna pockade på samma arbetskraft. Han föreställer sig uppenbarligen inte några mer omfattande lantliga arbetsreserver; konkurrerande verksamheter har därför inga möjligheter. Inte bara feodala restriktioner utan också arbetsintensivt kommersiellt jordbruk kan minska den för protoindustriell verksamhet tillgängliga befolkningen. Kriedte, *The origins...*, s 14 ff., 18 ff., 28.

³ Malthus tänker sig ett läge med full sysselsättning i agrarsektorn. Befolkningen tenderar att öka utöver försörjningsmöjligheterna: "Eftersom dessutom antalet arbetare nu måste överstiga antalet arbetstillfällen, blir följden att arbetslönerna tenderar att sjunka, medan

uttryck tog sig arbetsreserven i första hand som den del av arbetskraften som inte kunde beredas full sysselsättning under jordbrukets lågsäsonger. Arbetsreservens storlek varierade rimligen mellan de naturgeografiskt definierade bygderna.

Normalt fanns enligt en del forskare en tendens till homeostas i de västeuropeiska bondesamhällena, dvs. en tendens till en stabil befolkning med bevarad ålders- och könsstruktur och ett relativt konstant, eller svagt växande, antal hushållsmedlemmar. Det kan ha funnits flera bidragande orsaker till en sådan jämviktstendens, t.ex. feodala restriktioner mot hemmansklyvning, men sina rötter hade den i bondens tvång att försörja sig och en presumtiv familj, en grundförut-sättning för giftermål och familjebildande. Under lång tid bestod förut-sättningen i första hand av egen gård. Restriktioner mot hemmansklyvning, juridiska såväl som fysiska (det bör rimligen ha funnits en rent produktionsmässigt given gräns för hur långt en gård kunde klyvas även om möjligheter till nyodling beaktas), var därmed samtidigt restriktioner mot befolkningsökning.⁵

Tendensen till homeostas, alltså någon form av åtminstone grov jämvikt mellan befolkning och försörjningsunderlag, har fått ett av sina tydligaste uttryck i det som kallats det västeuropeiska giftermåls-mönstret, karaktäriserat av hög kvinnlig giftermålsålder och många

livsmedelspriserna tenderar att stiga. Detta innebär att arbetaren nu måste uträtta mer arbete för att erhålla samma lön som tidigare." Svårigheterna att försörja en familj blir så stora att folkökningen hejdas. Samtidigt stimuleras jordägarna pga. den billiga arbetskraften att anställa fler och förbättra sitt jordbruk. Till slut har livsmedelstillgången ökat så att den står i samma relation till folkmängden som tidigare. Pendelrörelsen startar från utgångsläget igen. Malthus, *Om befolkningsfrågan*, s 59.

⁴ Kula förnekar dock existensen av sådana reserver i feodala system, åtminstone som regel. Det finns normalt inga outnyttjade och potentiellt mobiliserbara produktionsfaktorer. Naturligtvis existerar ouppodlad mark, outnyttjade skogar och mineraltillgångar etc., men dessa kan under rådande förhållanden inte heller utnyttjas. Den begränsande faktorn är bristen på tillgänglig arbetskraft. Skulle ändå reserver finnas mobiliseras dessa inte, som under kapitalistiska förhållanden, av prisstegringar. Tillgången på arbetskraft påverkas inte av prisrörelser i ett samhälle där godsägaren disponerar över de livegna landböndernas ränta i form av dagsverken, *corvées*. Kula, *An economic theory of the feudal system*, s 55, 108f. Betonas bör att Kula skriver om ett feodalt system, det polska från slutet av 1500- till slutet av 1700-talet, av en annan art än det svenska. Arbetsränta fyllde här en stor, och växande, funktion.

⁵ Flinn, *The European demographic system 1500-1820*, s 35 f. Ett exempel på vad lediga gårdar har betytt för giftermålsfrekvensen visas av ett danskt exempel: år 1763 uppvisar plötsligt ett mycket stort antal vigslar jämfört med normalår (en ökning med över 70 procent). Orsaken står att finna i den stora överdödligheten bland vuxna åren 1762-63, som i ett slag ledigtställde ett stort antal gårdar och torp. Johansen, *Befolkningsutveckling og familiestruktur i det 18. århundrede*, s 83.

kvinnor som förblev ogifta livet ut.⁶ Kvinnans giftermålsålder är av avgörande betydelse för fruktsamheten. I Västeuropa låg giftermålsåldern under förindustriell tid i genomsnitt på mellan 24 och 26,5 års ålder. På så sätt kapades de tio första fertila åren. Den reellt reproduktiva perioden för kvinnor var ca 15 år, eftersom kvinnan sällan var över 40 år gammal när hon födde sitt sista barn. Till detta kommer att 15-20 procent av kvinnorna helt avstod från giftermål.⁷ Någon "naturlig", eller maximal, fruktsamhet har därför sällan eller aldrig realiserats i dessa delar av världen.⁸

På grund av den höga spädbarns- och barnadödligheten bidrog inte mer än drygt hälften av alla födelser till reproduktionen av nästa vuxengeneration.⁹ En stor andel av barnen dog alltså innan de nådde reproduktiv ålder. Det genomsnittliga äktenskapet producerade som mest cirka 2,5-3 barn som överlevde till vuxen ålder.¹⁰ För svenskt vidkommande har visats att de kvinnokohorter som föddes under perioden 1735-1850 i genomsnitt fick mellan 4,3 och 4,7 barn per kvinna. Eftersom mellan 30 och 40 procent av barnen avled innan de fyllt 15 år stannar antalet kvarlevande efter 15 års ålder vid cirka 3 per

⁶ En stabil befolkning karaktäriseras i demografisk terminologi av en oförändrad relativ åldersfördelning, men till skillnad från en stationär befolkning är inte dess totalstorlek konstant. Den kan öka eller minska i en given takt, som inte alls behöver vara snabb. Förutsättningarna för en stabil, långsamt ökande befolkning är en konstant dödlighet i alla åldersgrupper, som matchas av en något högre fertilitet. För denna terminologi, se t.ex. Hofsten, *Befolkningslära...*, s 69 f.

⁷ Flinn, *The European demographic system 1500-1820*, s 27 ff. Se även Hajnal, *European marriage patterns in perspective*, s 101-135. Hofsten anger andelen ogifta kvinnor över 40 år i Sverige till 15 procent under 1800-talet. Om man till dem lägger de uppskattningsvis 5-10 procent sterila kvinnorna, innebär det att 20-25 procent av alla kvinnor aldrig fick några barn. Ett snitt på 3 överlevande barn per kvinna totalt, som bör ha varit genomsnittet för kvinnor födda 1735-1850, gör därför 4 överlevande barn per kvinna som de facto fick barn. Hofsten, *Svensk befolkningshistoria*, s 115 f.

⁸ Förutom kvinnors giftermålsfrekvens och -ålder spelar amningspraxis stor roll för fruktsamheten. Långa amningsperioder bidrar till att minska fruktsamheten. Därtill kommer medveten barnbegränsning, som före preventivmedlens tid oftast tog sig formen av coitus interruptus (avbrutet samlag). Se Hofsten, *Svensk befolkningshistoria*, s 58 ff.

⁹ Johansen har för ett danskt material beräknat spädbarnsdödligheten, inklusive de dödfödda som utgjorde ca 5 procent av alla födda, till 23 procent under 1700-talet. Han justerar själv siffran, pga källmaterialets underskattning, till 25 procent. Johansen, *Befolkningsutveckling og familiestruktur i det 18. århundrede*, s 117 ff. Fridlitzius anger den svenska spädbarnsdödligheten till ca 25 procent kring mitten av 1700-talet. Fridlitzius, *The mortality decline in the first phase of the demographic transition*, s 75.

¹⁰ Flinn, *The European demographic system 1500-1820*, s 33

kvinnor.¹¹ Och från denna ålder till giftermålsålder återstår ytterligare ett antal år, med fler frånfällen som tänkbar följd.¹²

Christer Winberg har påpekat att om någon av de demografiska ändringsfaktorerna påverkas, om till exempel spädbarnsdödligheten sjunker, bör det åtminstone på sikt ske förändringar också i motverkande faktorer, till exempel giftermålsålder, om tendensen till homeostas skall upprätthållas.¹³ Sker inga motverkande förändringar kan det vara ett tecken på att samhällets ekonomiska och sociala struktur har förändrats så att befolkningsökning är möjlig, ja rentav önskvärd.¹⁴ Rimligen är dock detta mekanismer som verkar över längre tid, men senare forskning har försökt visa att den svenska "agrara revolutionen" under 1800-talet, med bysprängande skiften, jordbrukets kommersialisering och individualisering, nyodling och jordbrukstekniska förbättringar, innebar en kraftig ökning av jordbrukets efterfrågan på arbetskraft till investeringsarbeten, vilket i sin tur måste ha varit en avgörande faktor bakom periodens kraftiga befolkningsökning.¹⁵

Protoindustrialisering är också en sådan förändring av de socioekonomiska förhållandena, dock en förändring inom det gamla bondesamhällets ramar, som ändrar de demografiska förutsättningarna.

¹¹ Hofsten, *Befolkningslära*, s 115

¹² För att reproducera en generation krävs minst två barn per kvinna. På grund av den normalt ojämna könsfördelningen vid födelsen ökar behovet till 2,055. Dödligheten upp till reproduktiv ålder ökar sedan ytterligare detta behov. Under 1700-talets senare hälft var i Sverige antalet barn per kvinna, den summerade fruktsamheten, ungefär 4,4. Samtidigt krävdes ca 3,7 barn per kvinna för att uppnå reproduktion. Det ger en reproduktionskvot på ca 1,2, vilket innebär att följande generation blev 20 procent större än den innevarande. Hofsten, *Befolkningslära*, s 48 ff. Som jämförelse kan följande siffror anföras: 1980 hade den summerade fruktsamheten (antal barn per kvinna) i Sverige sjunkit till 1,68, samtidigt som det krävdes 2,15 barn per kvinna för att nå reproduktion, vilket innebär att vi bara nådde 80 procent av reproduktion. Befolkningen reproducerade alltså inte sig själv längre.

¹³ De demografiska ändringsfaktorerna är dödlighet, fruktsamhet och migration. Om man studerar en sluten befolkning, eller en befolkning i vilken migrationen kan konstanthållas, reduceras ändringsfaktorerna således till dödlighet och fruktsamhet, eller till vad som också kan kallas den naturliga folkökningen. Se Hofsten, *Svensk befolkningshistoria*, s 159.

¹⁴ Winberg, *Folkökning och proletarisering*, s 30.

¹⁵ Se fr.a. Winberg, *Folkökning och proletarisering* och Gadd, *Järn och potatis*. Hofsten, *Svensk befolkningshistoria*, s 159, argumenterar mot Winbergs tes med argumentet att befolkningsförändringen under 1800-talets förra hälft kom alldeles för snabbt för att kunna vara föranledd av någon mer genomgripande samhällelig strukturförändring (det tog t.ex bara 15 år, mellan 1825 och 1840, för att åldersgruppen 15-19 skulle bli 50 procent större än tidigare). Därmed känner sig Hofsten, som dock tycks vackla lite i frågan, tvingad att luta sig mot den gamla tegnérska/utterströmska multivariabla orsaksförklaringen där freden, vaccinet och potäterna står i fokus (även om Hofsten nedvärderar vaccinets betydelse i förhållande till de andra faktorerna).

Europeisk forskning har visat att den genomsnittliga hushållsstorleken var betydligt större bland sysselsatta inom protoindustri än bland de mer renodlade bönderna. Det större barnantalet berodde framför allt på lägre giftermålsålder. Barnen stannade dessutom hemma hos föräldrarna längre än vad bondbarnen gjorde. Många barn betydde stor arbetskraft. Det var alltså genom ett större barnantal, inte fler tjänstefolk, som den protoindustriella familjen klarade sitt arbetskraftsbehov.¹⁶

Protoindustri skulle sålunda kunna leda till demografiska skillnader mellan olika bygder. Protoindustrin har oftast studerats i områden av blandbygds- eller skogskaraktär med utgångspunkten att de naturgivna förutsättningarna för åkerbruk var sämre här än på den renodlade slättbygden, att därmed tillgången på arbetskraft till protoindustrin (hemslöjden) var tryggad. En annan faktor av betydelse borde ha varit tillgången på den råvara som utgjorde protoindustrins fundament (t.ex. linodling, berg, skog etc.). Råvaran, inte nödvändigtvis den dåliga jordmånen (även om dessa faktorer ofta går hand i hand), kan därför stundtals ha utgjort incitament till protoindustri.¹⁷

Möjligen passar inte de icke-agrara näringarna i Kinneområdet in på den "rena" definitionen av protoindustri, som ju främst bygger på antagandet om en arbetskraftsreserv och inte på resonemang om råvarutillgång, men kan likväl ha påverkat de demografiska förhållandena på likartat sätt.¹⁸ Så vitt jag förstår råder ingen konsensus om begreppet protoindustri; definitionerna skiftar utifrån vilken verklighet som åsyftas.¹⁹ Jag nöjer mig här med att använda en del av resonemangen från diskussionen om protoindustrin för att söka belysa de demografiska och sociala effekter de icke-agrara näringarna i undersökningsområdet eventuellt kan ha haft.

¹⁶ Meddick, *The protoindustrial family economy*, s 55 ff

¹⁷ Detta gäller naturligtvis inte generellt. Textil hemslöjd kunde hämta sin råvara från närområdet då den utgjordes av lin eller ull men inte när den byggde på bomull.

¹⁸ Om naturresurser som lokaliseringsfaktor för industri, se Pollard, *Peaceful conquest*, s 21. Också Lars Magnusson menar att råvara kan vara en lokaliseringsfaktor för protoindustri; se Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, s. 216.

¹⁹ Två citat för att belysa detta: "...the concept of proto-industrialization had proliferated into a family of different theories, wick adopted rather different definitions...and which disagreed quite fundamentally about the causes of economic development". Se Ogilvie och Cerman, *The theories of proto-industrialization*, s. 5. "...nowadays proto-industrialization appears to be less a homogenous system than a many-sided and differentiated phenomenon; and demarcating it is not without its problems". Se Schlumbom, *"Protoindustrialization" as a research strategy...*, s 22.

En annan skillnad mellan naturgeografiskt olika definierade bygder kan vara bosättningsmönstren. Stora byar har i hög utsträckning varit ett slättbygdsfenomen. De stora byarna gav andra samarbetsmöjligheter än mindre byar och enskilda gårdar i bland- och skogsbygd. Genom arbetsbyten och arbetsgillen kunde slättborna tillfälligt utvidga arbetsstyrkan när så behövdes. Därför fanns inget behov av en lika stor permanent arbetsstyrka som i bland- eller skogsbygd.²⁰

Kinneområdet bestod av både relativt stora byar och ensamliggande hemman (även vissa av dessa bestod dock av fler än en gård och var därmed funktionellt byar). Här fanns alltså också vissa möjligheter att nyttja lagbildningarnas kollektiva arbetskraft, något som därmed skulle ha kunnat minska behovet av en stor permanent arbetsstyrka på den enskilda gården, men om de icke-agrara näringarna i området var av den omfattningen att de fick demografiska konsekvenser borde ändå familj/hushållsstorlekarna ha varit större här än på t.ex. den angränsande slätten (lagbildningarna tycks främst ha använts för vissa jordbruksarbeten och för tillfälliga arbeten som t.ex. husbygge). Kinneområdet bör då ha präglats av en jämnare arbetsrytm året om och en större arbetsstyrka att försörja, också detta året om, jämfört med slättbygden.

Med den så kallade agrara revolutionen, som började kring mitten av 1700-talet och eskalerade med skiftesrörelserna under 1800-talet, ökade utbudet av lönearbete, vilket i sin tur verkade upplösande på befolkningsrestriktionerna. Familjebildandet lösgjorde sig i allt större utsträckning från hemmansbruket. Möjligheterna att anlägga torp och backstugor ökade då utlösningspriserna vid arvsskiften av hemmansbruk steg. De obesuttna hushållen växte i antal och storlek.²¹

Denna undersökning behandlar därmed en brytningstid i vilken en tilltagande proletarisering kan innebära att någon eller flera av befolkningens ändringsfaktorer påverkas utan att någon motverkande "homeostatisk kontroll" utlöses för att uppnå ny jämvikt. Befolkningsökning kan ha blivit både möjlig och nödvändig. Denna agrara omvandling är alltså en faktor som vid sidan av de icke-agrara näringarna kan ha påverkat områdets demografiska utveckling.

En fråga som ansluter sig till detta resonemang är vilken demografisk betydelse de tre industriliknande anläggningarna i Kinneområdet fick under den studerade perioden. Här rör det sig inte

²⁰ Gaunt, *Familj, hushåll och arbetsintensitet*, s 38

²¹ Skedet har beskrivits av Winberg, *Folkökning och proletarisering* och Gadd, *Järn och potatis*. Om utlösningspriserna, se Herlitz, *Jordegendom och ränta*.

om protoindustri; en viktig faktor för den var ju att arbetarna behöll en subsistensgrund i eget jordbruk. Åtminstone när det gäller alunverket vid Hönsäter förefaller arbetskraften ha bestått av lönearbetare, ofta ditflyttade och därmed rimligen utan någon mer omfattande bas i eget jordbruk. Här skulle de demografiska konsekvenserna kunna ha varit i det närmaste rakt motsatta dem som förväntas i ett protoindustriellt område, dvs. låg fruktsamhet och långsam naturlig befolkningsökning. Stora familjer förefaller inte ha varit någon fördel för dessa lönearbetare, som dessutom i många fall kanske kan förväntas ha varit ensamstående män.

Även jordägandet kan ha haft demografiska konsekvenser. Äganderätten kan ha påverkat möjligheterna till nyodling och annan investeringsverksamhet inom jordbruket. Å priori kan självägande bönder förväntas ha haft större incitament och möjligheter att investera delar av ett produktionsöverskott i den egna jordbruksdriften, under förutsättning att skattetrycket inte var så kraftigt att stora delar av överskottet sögs upp den vägen. Som vi sett skedde under 1700-talet en värdeförskjutning till skattejordens fördel, vilket kan ha berott på en större produktionsökning här än på frälsejorden, den andra kategorin privatägd jord. En sådan produktionsökning kan i sin tur implicera en starkare ökning av arbetskraften, och därmed befolkningen, på skattejorden. Jämförelser mellan de olika jordnaturerna är därför av grundläggande betydelse även vid studiet av befolkningsstruktur och befolkningsutveckling i undersökningsområdet.

3.2 Källmaterialet

De äldsta svenska föreskrifterna om kyrkobokföring kom i början av 1600-talet, dock utan att få någon praktisk tillämpning. Det rent inomkyrkliga intresset för sådana längder gällde vid denna tid i första hand möjligheterna att hålla kontroll på vederdöpare och andra avfällingar från den rätta lutherska läran. Kyrkoordningen från 1571 var i kraft ännu i mitten av 1600-talet, då allt fler röster började kräva en ny. Åtskilliga kommittéer till- och avsattes, men regler om såväl ministerial- som flyttnings- och husförhörslängder slogs fast först i 1686 års kyrkolag.²²

²² Lext, *Studier i svensk kyrkobokföring*, s 63 och 74. Nilsson S.A, *Krig och folkbokföring under svenskt 1600-tal*, s 9. Nilsson, liksom Lext, ser kyrkobokföringens utveckling i Sverige som en utveckling från enskilda prästers initiativ över biskopars föreskrifter för sina stift, till den av kungen utfärdade och nationellt giltiga Kyrkolagen 1686. Samma mönster påträffas i Danmark, se Nilsson a.a. s 10. Men Nilsson ser också ett statligt (kungligt)

Att kyrkobokföringen kom till stånd vid denna tid kan till stor del tillskrivas det ökande statliga intresset, i utskrivningskontrollens och de nya skatternas namn men också som stöd för och kontroll av den samtida statliga bokföringen (mantalslängder m.m.).²³

Med kyrkolagen 1686 blev kyrkobokföringen en statlig ämbetsplikt. I lagen fanns krav således på såväl ministerialböcker (dop-, vigsel- och begravningsböcker) som husförhörslängder och flyttningslängder. Enligt mantalskommissarieinstruktionen 1693 skulle prästerna dessutom närvara vid mantalsskrivningen och ha kyrkoboken med sig, en plikt de befriades från 1723; även i fortsättningen skulle dock kyrkoboken eller extrakt ur denna uppvisas om mantalskommissarien så krävde. Kyrkobokföringens koppling till statlig bokföring fanns alltså kvar. Prästernas mellanställning och böndernas naturliga strävan att dra sig undan både kyrkobokföring och annan registrering fick källkritiska konsekvenser. Kyrkobokföringen har inte alltid och överallt medfört en total registrering av befolkningen, en konsekvens av att den indirekt lades till grund för en rad taxerings- och utskrivningslängder.²⁴

Någon fullständig enhetlighet inom kyrkobokföringen finns inte heller. Kyrkoskrivningens detaljer (uppställning av formulär o. dyl.) kom länge att regleras av lokala föreskrifter. En mer enhetlig utformning började växa fram först i början av 1800-talet, i samband med att handlingarna i större utsträckning skulle användas som kontrollmedel vid mantalsskrivningen.²⁵

Härjningarna under det stora nordiska kriget, vars slutpunkt sattes med freden i Nystad 1721, gjorde tillsammans med böldpesten på 1710-talet att känslan av befolkningsbrist ökade bland de styrande. Man ville därför veta hur stor befolkningen i landet egentligen var. År 1728 lades ett första förslag om allmän folkräkning, vilket inte ledde till något konkret, men 1735 lät biskopen i Linköping för sitt stift prosterivis göra upp listor över födda och döda med början fredsåret 1721. Listorna sände han till Kammarkollegium, som föreslog att regeringen skulle ålägga även de övriga domkapiteln att insända motsvarande uppgifter, en klumpsumma för perioden 1721-35 och

inflytande över utvecklingen långt tidigare än 1686, t.ex. Gustav II Adolf som inspiratör åt biskoparna Rudbeckius och Botvidi som på 1620- respektive 1630-talen införde förordningar om kyrkoböcker i sina respektive stift, Västerås och Linköping, se a.a. s 15.

²³ Nilsson S A., *Krig och folkbokföring under svenskt 1600-tal*, s 16-17.

²⁴ Nilsson S A., *Krig och folkbokföring under svenskt 1600-tal*, s 19 ff. och s 23 f.

²⁵ Lext, *Studier i svensk kyrkobokföring*, s 90. En utmärkt översikt av kyrkoarkiven och kyrkobokföringen lämnas i Clemensson & Andersson, *Släktforska steg för steg*, s 17-60.

därefter årsvis.²⁶ Först i början av 1748 stadsfästes ett förslag från Vetenskapsakademien och mindre sekreta deputationen om att inrätta ett "tabellverk", och året därefter kom de första befolkningsuppgifterna.²⁷

Tabellverket innehöll till en början tre tabeller. Den första könsfördelade de döpta och begravda per månad under det aktuella året; någon åldersfördelning av de begravda förekom dock inte. Antalet upplösta och ingångna äktenskap förtecknades, liksom diverse anmärkningar som tvillingfödselar, dödfödda och vilka sjukdomar som grasserat under året. Tabell två tog upp dödsorsaker, uppdelade på 33 rubriker, utan möjligheter för prästen att föra in dödsfall som inte passade den förtryckta mallen. Tabell tre var den egentliga folkräkningen, och hade ambitionen att både ålders-, köns- och stånd/yrkeshöjda fördela befolkningen. Redan 1752 beslutade man att befolkningstalen bara behövde lämnas vart tredje år. När nya formulär infördes fr.o.m. 1775 inskränktes befolkningsuppgifterna till vart femte år. Samtidigt ändrades ståndstatistiken på ett sätt som gör jämförelser mellan de tidigare och de senare längderna mycket svåra.²⁸

På våren 1802 utarbetade tabellkommissionen förslag till nya formulär, som kort därefter antogs. Delvis innebar de nya formulären försämringar, åtminstone ur forskningssynpunkt, jämfört med de äldre. Så t.ex. specificerades inte längre de döda över tio års ålder i femåriga åldersintervall, utan i tre större, ganska godtyckligt valda åldersgrupper. Vissa förbättringar vidtogs dock också. Stånds- och yrkesaspekterna renodlades i varsin tabell, och yrkesförteckningen fördes i närmare överensstämmelse med bevillningsförordningen.

Den viktigaste, och mest omdiskuterade, förändringen var att vissa ekonomiska uppgifter nu obligatoriskt skulle införas i mortalitets- och folkmängdstabellerna. I mortalitetstabellerna skulle uppgifter lämnas på det ungefärliga utsädet och rådande korntal för de vanligaste växtslagen. I folkmängdstabellerna skulle medtagas ungefärligt antal kreatur, antal tunnland öppen jord och hur stor del av denna som besåddes. Prästerskapet kom tidigt att kritisera dessa nya arbetsuppgifter, som många av dem uppfattade som betungande eftersom de krävde efterforskningar hos allmogen. Tabellkommissionen svarade med att

²⁶ Arosenius, *Bidrag till det svenska tabellverkets historia*, s 1 f. Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier*, s 259. Det som bevarats av detta material har Heckscher använt för att rekonstruera den svenska befolkningen från 1720 till tabellverkets början 1749. Han har dessutom beräknat födelse- och dödstal för samma tid. A.a. s 262

²⁷ Arosenius, *Bidrag till det svenska tabellverkets historia*, s 2 ff.

²⁸ Arosenius, *Bidrag till det svenska tabellverkets historia*, s 7-12.

poängtera att det enda som åsyftades var en ungefärlig uppskattning, inga precisa tal.²⁹ Detta har prästerskapet uppenbarligen tagit fasta på: alla jämförelser med t.ex. kartmaterial visar att tabellverksuppgifterna angående besädd areal är kraftiga underskattningar.³⁰

Vi har därmed tre olika blankettuppsättningar att arbeta med under perioden 1749-1805, med de svårigheter detta skapar för jämförelser över tid. Registreringen av de faktorer som varit viktiga för mig, totalbefolkningen köns- och åldersfördelad samt uppgifter om födda och döda, har dock behållit en enhetlighet som räcker för mina syften.

3.3 *Befolkningen i Kinneområdet 1695-1805*

Materialet rörande befolkningsutvecklingen under 1700-talet delar sig naturligt i två delar, med tabellverkets tillkomst vid mitten av 1700-talet som given vattendelare. Från och med 1749 finns en förhållandevis tillförlitlig befolkningsstatistik. Dessförinnan finns i första hand vitalstatistiken att tillgå, dvs. längder över födda och döda.

För att få befolkningstal för varje år under andra hälften av undersökningsperioden, 1750-1805, har jag använt tabellverkets tabell I, uppgifter över födda och döda, och utifrån födelseöverskottet beräknat befolkningstal för de mellanliggande åren, alltså mellan de år för vilka de ges ur tabell III. På liknande sätt, alltså med ledning av serier över födda och döda ur kyrkoböckerna, har jag rekonstruerat befolkningsutvecklingen för perioden före 1749 och därmed fått årliga befolkningssiffror från 1690 t.o.m. 1805. Befolkningstal beräknade på detta sätt har naturligtvis den stora nackdelen att de inte reflekterar den flyttning som rimligen har skett. Jag tvingas förutsätta att in- och utflyttningar tog ut varandra och gav flyttningsnettot noll.³¹ Beräkningsunderlag och tillvägagångssätt redovisas i bilaga 1.

²⁹ Arosenius, *Bidrag till det svenska tabellverkets historia*, s 52-58. Ekonomiska uppgifter var dock inget nytt för tabellverket. Redan i de formulär som gällde fr.o.m. 1775 fanns, under tabell ett, rubriken "Här anföres, hvad märkvärdigt i de Tre Naturens Riken sig tildragit, hurudan Årsväxten det året varit, samt huru mycket Spannmålen allmännast kostat". Rubriken återfinns mellan specificeringen av dödsolyckor (bland vars rubriker också finns såväl "barnamord" som "mördade äldre personer") och specificeringen av de missgärningar de som lidit dödsstraff begått.

³⁰ Se t ex Gadd, *Järn och potatis*, s 99 och där anförd litteratur.

³¹ Så har t.ex. Heckscher förfarit när han beräknat befolkningen i riket och vissa län från och med 1720. Se Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier*. Ett problem med födelsebok, och i viss grad också dödbok, som källmaterial, är den tidrymd som förflöt mellan kladdanteckningen rörande utfört dop eller begravning, och renskrivningen i kyrkoböckerna. Kladdanteckningarna finns mycket sällan bevarade, så någon kontroll av

När jag behandlar den demografiska utvecklingen har jag utvidgat undersökningsområdet till tre pastorat med följande socknar: 1) Medelplana och Västerplana; 2) Österplana och Kestad; 3) Forshem, Fullösa och Kinne-Vedum. Därutöver studeras i viss mån också Vätzlösa.

Från perioden 1690-1748 finns för alla tre Kinnepastoraten kyrkoböcker, födelse- och dödböcker, i viss mån bevarade. Materialet innehåller en del luckor, men sammanhängande serier över födda och döda finns för Forshems pastorat från och med 1711 och för Medelplana och Österplana pastorat från och med 1732 (dock med ett temporärt undantag för åren 1741 och 1742 i Medelplana). Utifrån dessa serier går det att räkna tillbaka folkmängden från 1749 med hjälp av födelsenettet, den naturliga folkökningen.

Jag har alltså för Kinneområdet i källorna befintlig och heltäckande vitalstatistik fr.o.m. 1732. Dessförinnan är denna statistik i viss omfattning rekonstruerad, vilket rimligen gör befolkningsberäkningarna före 1732 mer osäkra än de för perioden därefter. Med tanke på vad som förefaller vara direkta brister i fr.a. den tidiga vitalstatistiken från Forshem måste särskilt de beräkningar som gäller delperioden före ca 1715 anses mindre säkra (möjligen bör särskilt kyrkobokföringsmaterialet före 1720 med tanke på krigsåren betraktas som mer osäkert än det senare).

Från Vätzlösa socken saknas helt befolkningsstatistiska tabeller för den här studerade tiden. I de fall denna socken medtas i beräkningarna har jag använt den i mantalslängderna redovisade befolkningen för perioden fr.o.m. 1766 (plus ett tillägg för vad som förefaller ha varit en tämligen genomgående underregistrering; se bilaga 1). För perioden dessförinnan har jag, i brist på bättre utgångspunkter, antagit att den demografiska utvecklingen i Vätzlösa följde den i de tre pastoraten.

3.4 Befolkningsutvecklingen

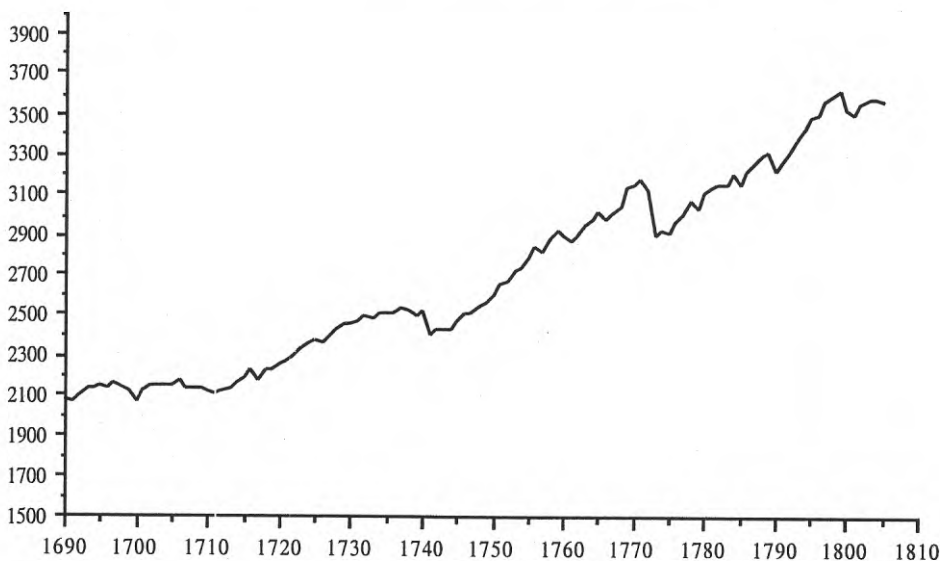
När de beräknade befolkningstalen för åren fr.o.m. 1690 kopplas samman med de ur tabellverket givna fr.o.m. 1749, fås för Kinneområdet befolkningsuppgifter för alla enskilda år under perioden 1690-1805.³²

kyrkobokens tillförlitlighet går den vägen inte att göra. Se vidare Lext., *Mantalskrivningen i Sverige*, s 129. Winberg finner för Dala pastorat i Skaraborgs län under perioden 1768-1832 ett bortfall mellan kladdanteckningar och längd på maximalt 2 procent i födelse och dödbok. Winberg, *Folkökning och proletarisering*, s 141.

³² Befolkningsnumerären för de mellanliggande åren i tabellverket har alltså beräknats utifrån de årliga summorna över födda och döda, med samma antagande som ovan vad gäller nettomigrationen.

Diagram 3.1 visar befolkningsutvecklingen i de tre pastoraten; Vättlösa socken finns alltså inte med.

Diagram 3.1 Befolkningsutvecklingen i tre pastorat, Kinne härad. 1690-1805

Källa: befolkningsstatistiska tabeller 1749-1805. Kyrkoböcker 1688-1748. GLA. Befolkningsrekonstruktionen.

Dessa befolkningstal har könsfördelats utifrån den genomsnittliga könsfördelning som rådde under kända perioder och pastoratets befolkning har fördelats på de ingående socknarna efter den "normalfördelning" som rådde under senare hälften av 1700-talet.³³

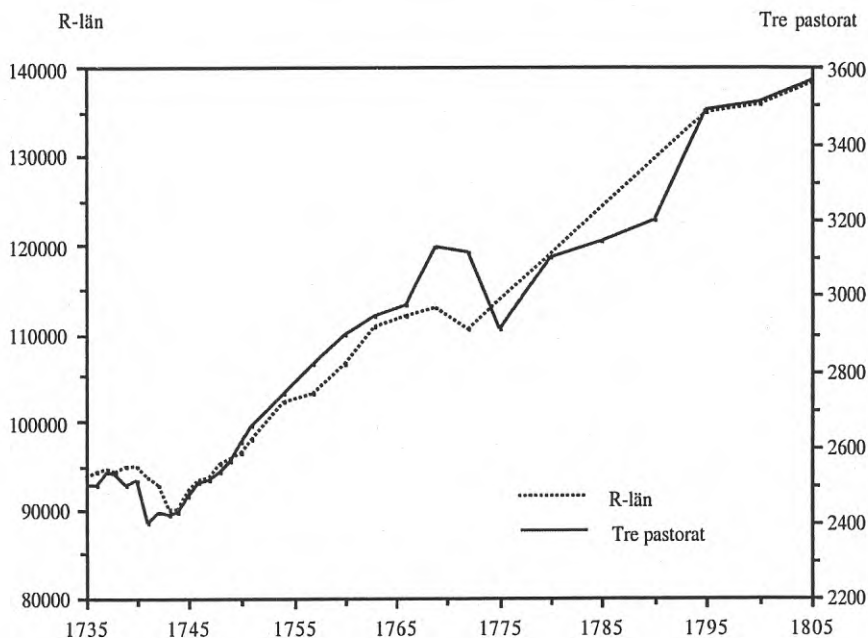
Befolkningen i undersökningsområdet ökade från 2 080 personer 1690 till 3 569 1805, en ökning med knappt 72 procent, eller 0,47 procent per år. Det till folkmängden största pastoratet var Forshem. Medelplana och Österplana pastorat var någorlunda likstora.

Befolkningsutvecklingen kan jämföras med länets, men bara för perioden 1736-1805 (siffrorna för delperioden 1736-1750 har beräknats av Heckscher). Diagram 3.2 nedan visar de två kurvorna. Heckschers siffror 1736-1750 har kopplats till den serie som återfinns i Historisk

³³ Födelse- och dödbok urskiljer långt ifrån alltid vilken socken den födde eller døde tillhörde. Rekonstruktionen före 1749 vilar alltså på pastoraten och siffrorna för dessa förefaller därmed mer tillförlitliga än sockensiffrorna.

statistik. Heckschers siffror har alltså använts även för åren 1749 och 1750, två år som finns med också i Historisk statistik. Men Historisk statistik redovisar 1750 en plötslig och kraftig befolkningsökning som försvinner i det närmaste i ett slag till år 1751. Denna oförklarade och till synes orimliga topp återfinns inte i de av Heckscher beräknade siffrorna, varför jag valt att lägga in dessa i diagrammet.

Diagram 3.2 Befolkningsutvecklingen i Skaraborgs län och tre pastorat i Kinneområdet. 1736-1805.

Anm: Den räta kurvan för R-län mellan 1772 och 1795 beror på att befolkningsuppgifter helt enkelt saknas i Historisk statistik för de mellanliggande åren.

Källor: Skaraborgs län 1736-1750: Heckscher, *Ekonomisk historiska studier*. Skaraborgs län 1751-1805: *Historisk statistik för Sverige 1*, tab A 5, s 6. Tre pastorat i Kinneområdet 1736-1748: befolkningsrekonstruktionen. Därefter befolkningsstatistiska tabeller, GLA.

Med undantag fr.a. för delar av 1760- och 70-talen förefaller överensstämmelsen vara relativt god mellan de båda kurvorna. Jag får orsak att återkomma till frågan när jag i ett senare avsnitt skall diskutera den mantalsskrivna befolkningens utveckling.

Utterström såg de sundtska vågor som emanerade från den expansiva befolkningsutvecklingen 1720-35 som bestämmande för befolkningstrenderna i Sverige under resterande delen av 1700-talet, precis som den stora våg som följde på Napoleonkrigen bestämde 1800-talets befolkningsutveckling. Han menar att det stora födelseöverskottet under dessa år primärt måste ha berott på exceptionellt låg spädbarns- och barnadödlighet (som han i sin tur förklarar klimatologiskt med de ovanligt milda vintrarna vid denna tid).³⁴

Befolkningsökningen i Kinneområdet uppgick under efterkrigsåren 1719-35 till 0,73 procent per år. Enligt Heckschers beräkningar var ökningen i Skaraborgs län 0,79 procent per år 1720-35.³⁵ På nationsbasis var ökningen än starkare, 1,1 procent per år 1720-35. Ökningen har alltså förklarats med ovanligt låg dödlighet och inte med onormalt höga födelsetal. Heckschers beräkning förefaller att ha accepteras av de flesta forskare, med något undantag.³⁶

I undersökningsområdet inföll ytterligare två delperioder då ökningen var särskilt stark: 1751-65 och 1781-99 (befolkningsökningen 1781-99 var dock inte obruten; krigsåren 1788-90 satte sin demografiska prägel också på Kinneområdet och en viss befolkningsminskning, ca 3 procent, ägde rum mellan 1789 och 1790).³⁷

³⁴ Utterström, *Some population problems...*, s 113 ff.

³⁵ Heckscher, *Ekonomisk historiska studier*.

³⁶ Undantaget består främst av Lars Widén, som i ett appendix till Hofsten & Lundströms bok om svensk befolkningshistoria hävdar att de dödstal Heckscher laborerar med verkar otroliga för denna tid; de blev inte normala förrän vid mitten av 1800-talet (också Sten Carlsson menar att Heckschers siffror är för låga; se Carlsson, Sten, *Svensk historia II*, s 33). Mot bakgrund av att allmänna dödstalet mellan 1750-90 låg på ca 28 promille menar Widén att siffran 21,2 för perioden 1721-35 är orimligt låg. Se Hofsten & Lundström, *Swedish population history*, appendix 1. Heckschers beräkning av befolkningsrörelserna under denna period grundas på befintliga och beräknade siffror över antalet födda och döda i de olika länen. Kritiken riktas i första hand mot de beräknade siffrorna, som bygger på jämförelser med de län för vilka siffrorna är bevarade. Felaktiga befolkningstal genom en tillbakaräkning med födelseöverskott ("kräftmetoden") skulle annars bara kunna härröra från migration, i detta fall en inte obetydlig immigration till Sverige, vilket inte verkar plausibelt vid denna tid. (Skillnaden mellan Heckschers och Widéns beräkningar av Sveriges befolkning år 1720 är ca 100 000 personer; 1,44 milj. hos Heckscher mot 1,54 milj. hos Widén. Widéns beräkning grundar sig på antagandet om relativt oförändrade demografiska förhållanden under hela 1700-talet; nivåerna på senare delens vitalstatistik antas gälla även förra delen av seklet). De via befolkningsrekonstruktionen beräknade mortalitetstalen låg i de två pastoraten Medelplana och Forshem strax över 22 promille under perioden 1719-35. Enligt min rekonstruktion når undersökningsområdet ned till nästan samma låga allmänna dödstal som Heckscher fann för denna delperiod.

³⁷ På decenniebasis inträffade kraftigast befolkningsökning under respektive 1720-, -50 och -90-talet (9,2 respektive 11,9 och 12,5 procents befolkningsökning per decennium i Kinneområdets tre pastorat sammantaget).

Även på det lokala planet i Kinneområdet kan således effekterna av befolkningsvågen från 1720-35 anses under den resterande delen av 1700-talet. Befolkningsökningen under delperioden 1751-65 bör i relativt hög utsträckning vara ett resultat av den stora kohort som nådde giftrasvuxen ålder vid denna tid, vilket i sin tur resulterade i en ny sådan kohort delperioden 1781-99.

I fem slättbygdspastorat i Skaraborgs län ökade befolkningen 17 procent mellan 1750 och 1769, för att därefter först minska och sedan närmast stagnera; först efter 1810 nådde man befolkningstal som mer varaktigt översteg dem från 1769.³⁸ Det kan synas som om missväxterna, dyrtiden och befolkningskatastrofen i början av 1770-talet avsatte betydligt djupare spår på slättbygden än i Kinneområdet, men Gadd förklarar slättbygdens problem med att jordbruket här råkat in i varaktiga, strukturella svårigheter som inte hade någon omedelbar koppling till de mer konjunkturellt betingade problemen i början av 1770-talet.³⁹ I skogsbygden (Sandhems pastorat, Skaraborgs län) var befolkningsökningen, 14 procent, lägre än på slätten 1750-69. Till skillnad från på slätten var tillväxten därefter relativt kontinuerlig ända fram till mitten av 1800-talet.⁴⁰

I de tre Kinnepastoraten ökade befolkningen med 20 procent 1750-69. Bortsett från krisåren i början av 1770-talet fortsatte befolkningen att öka under hela perioden fram till 1805. När det gäller den relativt ihållande ökningen under andra hälften av 1700-talet påminner således befolkningsutvecklingen i Kinneområdet mer om den i skogsbygden än den på slätten. Den mer kontinuerliga befolkningsökningen i Kinneområdet skulle kunna tyda på att området pga. icke-agrara näringsmöjligheter slapp de strukturella problem som uppenbarligen drabbade delar av slättbygden i länet.

Tabell 3.1 sammanfattar befolkningsutvecklingen i Kinneområdet. Före 1766 har naturligtvis utvecklingen i Vättilösa i allra högsta grad med utvecklingen i de tre pastoraten att göra, eftersom rekonstruktionen bygger på denna, vilket också tydligt märks på procent-

³⁸ Gadd, *Järn och potatis*, s 79 ff., samt tabell V:1 s 81..

³⁹ Gadd, *Järn och potatis*, s 82. Den omfattande uppodlingen under 1750- och 1760-talen hade rubbat balansen mellan åkerbruk och boskapsskötsel, vilket gjorde att man tvingades minska boskapsstocken. Det i sin tur ledde till vikande produktion. A.a. s 132 ff.

⁴⁰ Gadd, *Järn och potatis*, s 77 och 83. De lokala skillnaderna inom Skaraborgs län var således stora, vilket också visas av Christer Winbergs undersökning av Dala pastorat på Falbygden. Här ökade befolkningen bara med 8 procent under hela senare delen av 1700-talet (mot 32 procent i riket). Förklaringen till denna låga tillväxt fann Winberg i den omfattande utflyttningen av i första hand yngre, ogifta män. Winberg, *Folkökning och proletarisering*, s 104 ff.

satserna. Därefter skiljer sig utvecklingen i socknen från de tre pastoraten framför allt under sista delperioden, 1800-1805, där den kraftiga minskningen av de i mantalslängderna redovisade skrivna och fria ger utslag i de rekonstruerade befolkningstalen.

Tabell 3.1 Årlig procentuell folkökning under tioårsperioder i Kinnepastoraten Medelplana, Österplana och Forshem, hela undersökningsområdet samt Vätzlösa socken.

Period	Mpl past	Öpl past	For past	UO tre past	Vät sn
1690-1700	0,39	-0,06	-0,25	-0,06	-0,05
1700-1710	0,14	0,22	0,26	0,22	0,22
1710-1720	0,01	0,53	0,75	0,53	0,53
1720-1730	1,46	0,82	0,57	0,82	0,82
1730-1740	0,44	0,00	0,20	0,21	0,21
1740-1750	0,13	0,41	0,39	0,33	0,33
1750-1760	0,84	1,07	0,93	0,94	0,95
1760-1770	0,46	0,77	0,93	0,79	0,53
1770-1780	-0,10	-0,11	-0,16	-0,14	0,21
1780-1790	0,54	0,58	0,10	0,31	-0,39
1790-1800	1,01	1,38	0,52	0,84	1,85
1800-1805	-1,36	-0,04	1,02	0,22	-1,02
1690-1750	0,46	0,35	0,34	0,37	0,37
1750-1805	0,39	0,72	0,56	0,56	0,57
1690-1805	0,43	0,54	0,46	0,47	0,47
1690-1800	0,53	0,56	0,42	0,48	0,55

Anm: Mpl = Medelplana, Öpl = Österplana, For = Forshem, Vät = Vätzlösa.

Källa: Befolkningsstatistiska tabeller 1749-1805, GLA. Befolkningsrekonstruktionen.

Tabellens siffror kan i vissa delar jämföras med utvecklingen i riket såväl som i Skaraborgs län.⁴¹

	1720-1750	1750-1805
Sverige	0,68	0,55
Skaraborg	0,51	0,64
Kinneområdet	0,48	0,56

3.5 Nativitet och mortalitet i Kinneområdet

Förindustriella samhällen betraktas ofta genom malthusianskt färgade glasögon; befolkningen antas ha en tendens att ständigt öka utöver

⁴¹ Källor: *Historisk statistik för Sverige 1*, tab. A2, s 2, och tabell A 5, s 6. Hecksher, *Ekonomisk historiska studier*, s 276 f, samt tabell 1 ovan.

vad näringsutrymmet tillåter. Åtskilliga studier har dock visat att maximala fruktsamhetstal sällan eller aldrig realiserats; genom olika metoder kunde man få ner den verkliga nativiteten långt under den potentiella.⁴²

Nativiteten, uttryckt som allmänna födelsetalet, i Kinneområdet skulle ha uppgått till 54,5 promille under delperioden 1750-1805 om maximal fruktsamhet hade realiserats. I verkligheten uppgick den till 33,7 promille, vilket alltså antyder storleksordningen på den fertilitets-hämmande praxis som omgav detta förindustriella bondesamhälle.⁴³

Tabell 3.2 visar genomsnittliga nativitets- och mortalitetstal för den senare hälften av undersökningsperioden, som är känd genom tabellverkets tabeller II och III (tabeller över födda-döda respektive befolkningstabeller).

Tabell 3.2 Nativitet och mortalitet i Kinneområdet 1750-1805. Promille.

	födda per 1000 invånare	döda per 1000 invånare
Medelplana socken	31,4	22,7
Västerplana socken	34,1	27,5
<i>Medelplana pastorat</i>	32,1	24,2
Österplana socken	36,2	27,0
Kestad socken	36,4	25,1
<i>Österplana pastorat</i>	36,3	26,5
Forshems socken	34,9	24,6
Fullösa socken	35,2	25,6
Vedums socken	33,4	24,8
<i>Forshems pastorat</i>	33,4	24,7
Undersökningsområdet	33,7	25,0

Källa: Befolkningsstatistiska tabeller 1750-1805. GLA

Sett till undersökningsområdet som helhet ligger allmänna födelsetalet i nivå med riksgenomsnittet (33,6 promille i riket 1751-1800, 33,7 i u.o.). Däremot ligger dödstalen en del under rikssiffrorna (27,4 pro-

⁴² Winberg, *Folkökning och proletarisering*, s 229 ff., anser det meningslöst att ange någon viss nivå på en naturlig fruktsamhet som skulle gälla förindustriella samhällen generellt. Han går igenom en rad studier av sådana samhällen, och finner att fruktsamheten varierar stort mellan de olika samhällena. Detta antyder att födelsekontroll har praktiserats, men bestämda slutsatser går inte att dra eftersom faktorer som hälsotillstånd, närings-tillgång och avarningsedvänjor är okända.

⁴³ Utan tillgång till longitudinella demografiska data har jag försökt beräkna den maximala fruktsamheten utifrån en beräkning av medelfolkmängden i fertil ålder, fr.o.m. 15 t.o.m. 39 års ålder, och antagandet att kvinnor i denna ålder under sin 25-åriga fruktsamhets-period föder ett barn vartannat år. Åldersfördelningen har hämtats ur tabellverkets folkmängdsuppgifter fr.o.m. 1750.

mille i riket 1751-1800, 25,0 i u.o.); det är bara Västerplana och Österplana socknar som når upp till riksgenomsnittet.⁴⁴ Spridningen var klart större för dödstalen än för födelsetalen.⁴⁵ Överskottstalet, nativitet minus mortaliteten, för de tre pastoraten var i genomsnitt 8,7 promille per år.⁴⁶

Siffrorna skiljer sig en del mellan pastoraten. Österplana pastorat präglades av höga såväl födelse- som dödstal, medan det motsatta gällde Medelplana.⁴⁷ Som ett resultat av detta var den yngsta åldersgruppen, 0-14 år, förhållandevis stor i Österplana pastorat.⁴⁸ Österplana pastorat visar generellt högre nativitetsnivåer än de två övriga pastoraten. På 1750-talet nådde nativiteten i Österplana mycket höga 46 promille, att jämföra med knappt 37 promille i Forshem och bara lite drygt 32 promille i Medelplana. Befolkningen i Österplana framstår därför som mer reproduktionsstark, och därmed rimligen yngre, än befolkningen i de två andra pastoraten.

⁴⁴ Hofsten & Lundström, *Swedish population history*, s 16. Perioden dessförinnan, 1721-50, visar lägre tal med en nativitet på 32,9 och mortalitet på 25,8 promille.

⁴⁵ Allmänna dödstalet uppvisar i Sverige en topp på 52,5 promille 1773 och en lägsta nivå på 21,7 år 1780. Det högsta födelseåret noterades 1751 (38,7 promille) och det lägsta 1773 (25,5 promille). Se *Historisk statistik för Sverige 1*, tab. B2 s 38-40. Dödligheten i åldersgruppen under 1 år, spädbarnsdödligheten, var mycket hög i de flesta förindustriella bondesamhällen, Sverige på 1700-talet inte undantaget. I riket som helhet uppgick spädbarnsdödligheten under perioden 1751-1800 till 20,4 procent, dödfödda oräknade. Av 100 levande födda dog alltså 20,4 inom loppet av första levnadsåret. *Historisk statistik för Sverige 1*, s 37.

⁴⁶ Termen "överskottstal" efter Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier*, s 264.

⁴⁷ Österplana pastorat hade undersökningsområdets högsta överskottstal, och starkaste befolkningsökning, 1750-1805. Skall man tro källmaterialet innebar perioden fr.o.m. 1750 något av ett trendbrott vad gäller pastoratets demografiska utveckling. Enligt kyrkoböckerna sker knappast någon naturlig folkökning alls i pastoratet 1732-1750. Nedan följer en jämförelse med Medelplana pastorat, vars kompletta kyrkoböcker går lika långt tillbaka som Österplanas, dvs. till 1732:

	Medelplana past.		Österplana past.		Överskottstal	
	nativ.	mortal.	nativ.	mortal.	Mpl	Öpl
1732-39	25,7	20,2	29,2	31,0	5,5	-1,8
1740-49	28,7	28,4	40,4	38,7	0,3	1,7

Anm.: nativ. = nativitet, mortal. = mortalitet; Mpl = Medelplana pastorat, Öpl = Österplana pastorat.

Den genomsnittliga årliga naturliga befolkningsökningen var alltså i det närmaste obefintlig i Österplana pastorat från 1732 till 1750.

⁴⁸ I tabell 2 ovan följer nativitet och mortalitet varandra på ett påfallande sätt (korrelationskoefficienten r är 0,7 mellan de båda sifferserierna). Den viktigaste förklaringen till denna samvarians torde vara just spädbarnsdödligheten: med ökad nativitet följde antalsmässigt ökad spädbarnsdödlighet och därmed ökad total mortalitet.

3.5.1 Dödligheten i Kinneområdet

Allmänna dödstalet fluktuerade mer än allmänna födelsetalet och återkommande dödlighetstoppar präglade den demografiska utvecklingen. Därför skall särskild uppmärksamhet riktas mot just dödlighetens fluktuationer.

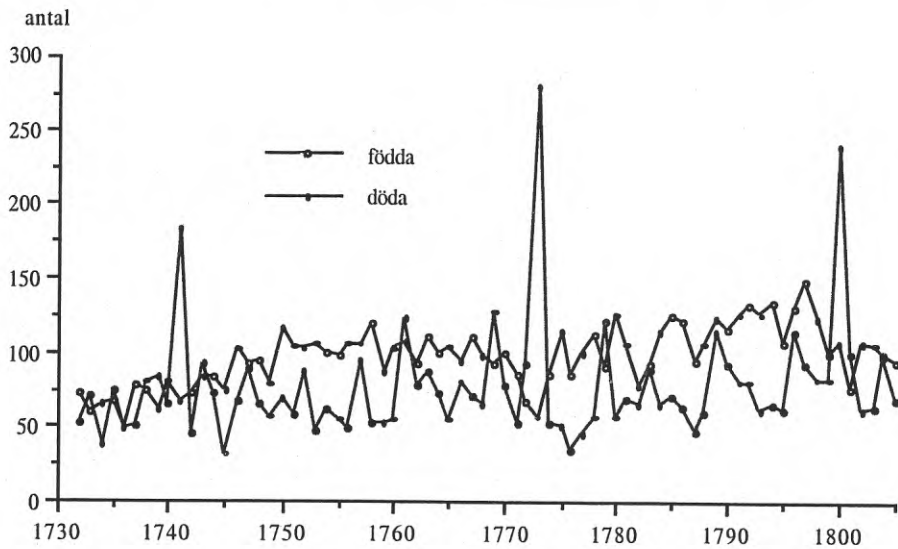
Under början av perioden, då jag bara har siffror från Medelplana och Forshem, noteras en kraftigt förhöjd dödlighet åren 1700, 1707 och 1717. Dödligheten låg då på mellan 40 och 50 promille.⁴⁹ Ytterligare några sådana år inträffade i undersökningsområdet under 1730- och 1740-talen, då uppgifter också finns från Österplana pastorat: 1739, 1741, 1743 och 1747. Den kraftigaste överdödligheten under denna halva av undersökningsperioden inföll 1741, då mortaliteten nådde 76,8 promille i de tre pastoraten; det var fr.a. Forshem som drabbades. 1743 års dödlighetstopp drabbade i första hand Österplana pastorat, i mindre mån också Medelplana, medan Forshem inte alls kände av någon mortalitetsökning detta år.

Under den senare hälften av undersökningsperioden framträder också sju enskilda år med överdödlighet: 1761, 1769, 1772, 1773, 1779, 1800 och 1801. Den högsta mortaliteten, 96,5 promille, under hela undersökningsperioden inföll 1773.

Sammantaget drabbades således Kinneområdet av överdödlighet under 14 av periodens 115 år. De högsta topparna föll på åren 1741, 1773 och 1800. Diagram 3.3 visar utvecklingen fr.o.m. 1732, alltså den tidsrymd från vilken sammanhängande vitalstatistik finns bevarad.

⁴⁹ När det gäller Forshem förefaller talen över fr.a. antalet döda alltför låga under åren fram till sekelskiftet 1700 samt några av åren före 1710, så låga att en underregistrering kan misstänkas (troligen också av antalet födda, men det möjligen i något färre fall).

Diagram 3.3. Födda och döda i tre pastorat i kinneområdet 1732-1805. Antal.

Källor: Kyrkoböcker och tabellerverksmaterial. GLA. Befolkningsrekonstruktionen.

Dödsorsaker ges kontinuerligt först i och med tabellverkets tillkomst 1749. Dessförinnan kan sådana uppgifter sporadiskt återfinnas i dödböckerna. Ett problem med dessa av prästerskapet ställda diagnoser är deras precision. I hur hög grad kunde man i 1700-talets lokalsamhällen diagnosticera sjukdomar av olika slag? Man kan förmoda att de vanligaste sjukdomarna var förhållandevis lätt igenkännliga, men rimligen finns här ett mörkertal, en diagnososäkerhet som inte låter sig kvantifieras.

Generellt (nationellt) har sagts om perioden från mitten av 1700-talet till ett decennium in på 1800-talet att bara två perioder, 1771-75 och 1806-10, präglades av befolkningsminskning, alltså en mortalitet som översteg nativiteten.⁵⁰ Början av 1770-talet präglades av missväxt, som resulterade i höga spannmålspriser, med kulmen 1773 då vi ser mycket höga dödlighetstal där fr.a. dysenteri (rödsot) och smittkoppor spelade stor roll. 1806-10 var det fältsjukan, i det ryska krigets spår, som grasserade.

Den malthusianska tolkningen hävdar människans tendens att reproducera sig utöver näringsutrymmet som den primära orsaken till

⁵⁰ Heckscher, *Svenskt arbete och liv*, s 151

dessa återkommande dödlighetstoppar, medan senare demografisk forskning betonar de epidemiska sjukdomarnas oberoende cykler.

Om skördarnas storlek skulle ha varit viktigast för att förklara de kortsiktiga fluktuationerna i dödligheten, dvs. dödlighetstopparna, borde det finnas en positiv korrelation mellan prisförändringarna på spannmål samma år som missväxten inträffade och det allmänna döds- talet året därefter. Detta förhållande tog Gunnar Fridlitzius och Rolf Olsson fasta på, men fann i en studie som omfattade sex av landets 24 län en signifikant positiv korrelation för en sådan ettårsförskjutning bara i ett av länen. I de fem övriga länen fann de i stället att dödlig- heten ökade samma år som missväxten ägde rum.

De tolkar detta som att samma faktorer som påverkade skörden negativt, men inte missväxten i sig själv (den kan ju inte döda retro- aktivt), i viss utsträckning gav upphov till ökad dödlighet. Den faktor de då laborerar med är vädret, som förutom dåliga skördar också kunde ge upphov till utbrott av endemiska sjukdomar som tuberkulos och influensa, vilka i första hand drabbade barn och åldringar, alltså inte de primärt aktiva åldersgrupperna.⁵¹

Utifrån sin malthusianska syn postulerade Heckscher just ett sådant ettårigt samband mellan skördar och dödlighet som Fridlitzius och Olsson inte kunde finna. Heckscher fick själv svårigheter att belägga förekomsten av ett sådant mönster. Han ansåg sig finna en viss periodicitet i de allmänna dödstalen för riket, med toppar som låg på mellan fem och sex års intervall, och kunde därför inte undgå att förvånas över att skördevariationerna inte alls uppvisade samma regelbundenheter.⁵²

Vädret anses således kunna ha bidragit till ökad dödlighet i de endemiska sjukdomar som fanns i det förindustriella svenska bonde-

⁵¹ Fridlitzius & Olsson, *Mortality patterns in Sweden 1751-1802- a regional analysis*, s 306 f. Några vattentäta skott finns förmodligen inte mellan endemiska och epidemiska sjuk- domar. Fridlitzius & Olsson talar främst om smittkoppor när de talar om epidemiska sjuk- domar. Smittkoppor ingick också bland de sjukdomar som den senaste epidemilagen, från 1919, räknade upp. Det gjorde däremot inte t.ex. tuberkulos, som allmänt betraktas som en endemisk sjukdom, även av Fridlitzius & Olsson. Men pga. att inga vattentäta skott finns mellan de olika sjukdomarna gav 1959 års sjukhuslag länsstyrelserna befogenheter att tillämpa epidemilagen också på andra sjukdomar än de som primärt var att betrakta som epidemiska.

⁵² Heckscher, *Svenskt arbete och liv*, s 152. Stödköp av spannmål från icke drabbade områ- den, lagring och ökad import kan vara medel att utjämna livsmedelstillgången och över- komma missväxter, som ju oftast drabbade regionalt, inte nationellt. Därför har senare tids forskning i stället för skördeomdömen, som Heckscher använde men vars tillförlitlighet bl.a. Utterström dragit i tvivelsmål, utnyttjat prisuppgifter på spannmål, oftast råg, i regressionsanalyser mellan livsmedelstillgång och mortalitet. Se t.ex Bengtsson, Fridlitzius & Olsson: *Pre-Industrial Population Change*, s 305 och 331.

samhället. Men också den egentligen epidemiska tarmsjukdomen dysenteri kan ha gynnats av samma väderförhållanden som resulterat i svåra missväxter: en kombination av kall vinter, regnig vår, torr och varm sommar samt regnig höst. Under de svåra åren 1771-73 började utbrotten av dysenteri tidigare än svälten, men dödligheten i sjukdomen måste ha förvärrats av denna.⁵³

De epidemiska sjukdomarna däremot, i första hand smittkoppor, anses ha haft egna, av väder och skördeutfall oberoende cykler. Smittkopporernas dödlighet minskade från och med 1780-talet, samtidigt som dödligheten i den endemiska sjukdomen tuberkulos ökade. Vid samma tid började den sekulära dödlighetsminskning som i Sverige utgjorde den s.k. demografiska transitionens första fas.⁵⁴ Minskningen av smittkoppsmortaliteten anses ha haft rent epidemilogiska orsaker, en förändrad balans mellan den infektiiva substansen och människan, en ökad motståndskraft som inte hade någon relation till närings- eller levnadsstandard i övrigt. Detta visas av att dödlighetsminskningen började vid samma tid överallt, oberoende av socioekonomiska eller geografiska sammanhang. Att tuberkulosens dödlighet samtidigt ökade kan tyda på försämrad levnadsstandard.⁵⁵

Att väderleken påverkade dödligheten har man sökt visa genom att ta reda på under vilka månader på året dödligheten var som störst. Klimatet i nordvästra Europa präglades under 1700-talet och förra delen av 1800-talet av den så kallade lilla istidens slutfas, som karaktäriserades av lägre medeltemperatur, fr.a. under vinter och vår, än både förr och senare. Fridlitzius misstänker att tuberkulosens ökning, som främst drabbade de äldre, har att göra med viss klimatförsämring under andra hälften av 1700-talet.⁵⁶

Siffror från Malmöhus län från denna tid visar högre dödlighet under vinter och vår, med toppar kring mars-april, då mortaliteten var 60-70 procent högre än i augusti.⁵⁷ Mortaliteten minskade sedan drastiskt under sommarmånaderna maj till och med augusti, och var

⁵³ Fridlitzius & Olsson, *Mortality patterns in Sweden 1751-1802- a regional analysis*, s 307, 312, 313 f. Också den epidemiska sjukdomen tyfus anses av författarna vara relaterad till väder- och skördefluktuationer. a.a. s 321

⁵⁴ Det är spädbarns- och barnadödligheten som minskar från 1780-talet, i en sådan omfattning att också allmänna dödstalet påverkas. Det rimmar väl med att smittkopporerna i första hand drabbade barn i åldrarna under tio år, främst 3-5 åringarna. För de äldre åldersgrupperna börjar dödligheten att gå ned först på 1840-talet. Hänvisning, se följande not.

⁵⁵ Fridlitzius, *The mortality decline ...*, s 71-107.

⁵⁶ Fridlitzius, *The mortality decline ...*, s 92 ff.

⁵⁷ Fridlitzius, *The mortality decline ...*, s 89 ff.

lägst under höstmånaderna september-oktober. Undernäring och vitaminbrist var svårare på våren, vilket orsakade endemiska sjukdomar som tuberkulos, förkylning och influensa, som i sin tur höjde mortaliteten. De epidemiska sjukdomarna däremot slog ofta till på sommaren.⁵⁸

3.5.2 Dödlighetsspridning och dödsorsaker i Forshems pastorat

För att belysa dödlighetens fördelning på årets månader har jag gjort en undersökning som omfattar de döda i Forshems pastorat åren 1711-1748. I tabell 3.3 har materialet indelats i fyra underavdelningar efter de ingående decennierna.

Tabell 3.3 Andelen döda per månad 1711-48. Forshems pastorat, Kinne härad. Procent.

	1711-19	1720-29	1730-39	1740-48	1711-48
januari	9	10	11	7	9
februari	12	11	12	9	11
mars	8	13	15	9	11
april	4	13	12	8	10
maj	7	11	10	9	9
juni	6	4	5	7	6
juli	7	5	4	9	6
augusti	12	5	5	8	7
september	7	3	5	12	7
oktober	12	7	6	7	8
november	8	9	7	8	8
december	9	9	9	7	8

Källa: Kyrkoböcker, dödlängder, Forshems pastorat. GLA

Materialet stöder tesen att dödligheten koncentreras till årets början, vinter - vår, men några år med förhöjd dödlighet förrycker delvis denna bild. Sådana år inträffade 1717 och 1741, alltså under den första och den sista av ovanstående delperioder. År 1717 var det "kopporna", dvs. smittkoppor, som härjade. Smittkoppor drabbade i första hand barn. Ofta slog epidemierna till under sommar och höst, de årstider under vilka dödligheten normalt var låg. År 1717 inträffade 35 av årets 58 dödsfall, alltså 60 procent, under perioden juli-oktober. 32 av dödsfallen, således över 90 procent av dödligheten dessa måna-

⁵⁸ Olsson & Bengtsson, *Population and economic fluctuations in Sweden 1749-1914*, s 288.

der, gällde barn under 15 år. 1717 års dödsfall påverkar starkt hela delperiodens siffror. I den mån även vuxna dog i kopporna kan det ha varit en bidragande orsak till den mantalsskrivna befolkningens minskning åren 1715-19.

Som vi tidigare konstaterat inföll en markant dödlighetsökning år 1741, den högsta under förra delen av undersökningsperioden (alltså perioden före tabellverkets tillkomst 1749). Totalt dog 109 personer i pastoratet detta år, jämfört med 30 år 1740 och 22 år 1742.⁵⁹

En källa från början av 1750-talet nämner att rödsoten grasserade starkt i Kinne härad år 1741.⁶⁰ Rödsot, dysenteri, skall enligt Fridlitzius ha följt samma mönster som de endemiska sjukdomarna, dvs. ha påverkats av i första hand vädret. I vad mån utbrottet av dysenteri i området 1741 berodde på ogynnsamt väder, som då rimligen också gav upphov till sämre skörd som i sin tur kan ha fördjupat dödligheten i sjukdomen, eller var av mer epidemisk karaktär, t.ex. en följd av eventuellt smittbärande hemvändande soldater från bivacker i samband med 1741-43 års ryska krig, låter sig inte med säkerhet fastställas utifrån källmaterialet. Eftersom närmare 60 procent av dödligheten inträffade under månaderna juli-oktober talar en del för att det kan ha rört sig om en epidemi, som alltså då skulle ha varit relativt oberoende av vädret. Om det handlat enbart om dysenteri är väl därför tveksamt; smittkoppor har säkerligen även denna gång påverkat dödligheten, vilket antyds av att 72 procent av de döda dessa månader var under 15 år.

Också under åren 1739 och 1747 ökade dödligheten i pastoratet över det normala, men dödlighetens fördelning på årets månader försköts inte på samma sätt som 1717 och 1741. År 1739 inföll en mycket hög andel av dödsfallen under årets fyra första månader, närmare bestämt 75 procent. Bara fyra av dessa 42 dödsfall, knappt 10 procent, gällde barn under 15 år. Under perioden juli-oktober inträffade bara 3 dödsfall, 5 procent av det totala antalet under året. År 1747 föll 27 procent av dödsfallen på perioden juli-oktober, men närmare 40 procent på årets fyra första månader. Mönstren tyder, enligt resonmanget ovan, på att det var de endemiska sjukdomarna som i första hand utlöste den ökade dödligheten dessa år, allra mest markant under 1739.

⁵⁹ I Dala pastorat på Falbygden inföll dödlighetstoppen två år senare än i Forshems pastorat, dvs. år 1743, samma år som i Österplana pastorat. Detta år registrerades i Dala den högsta dödssiffran under hela den 120 år långa undersökningsperioden (1740-1860). Winberg, *Folkökning och proletarisering*, tabell s 100. Tabellen visar också att överdödligheten i Dala 1773 var långt ifrån lika markerad som i Kinneområdet.

⁶⁰ Beskrivning över Skaraborgs Hövdingedöme, art. X, § 11. GLA.

De döda har i tabell 3.4 fördelats på fyra åldersgrupper: 0-5, 6-14, 15-62 och fr.o.m. 63.⁶¹ I åldersgruppen 0-5 ingår också ett relativt litet antal dödfödda.⁶²

Tabell 3.4 De döda i Forshems pastorat fördelade på åldersgrupper. 1711-48. Procent.

	0-5	6-14	15-62	≥63	s:a
1711-19	42	9	24	25	100
1720-29	38	5	26	31	100
1730-39	30	4	35	31	100
1740-48	39	10	30	21	100
1711-48	37	7	29	27	100

Källa: Kyrkoböcker, dödlängder, Forshems pastorat. GLA

Den enda mer generella noteringen om dödsorsaker i källmaterialet före 1749 gäller Forshems pastorat 1717, ett år med starkt förhöjd dödlighet. Dödboken ger 64 procent av de avlidna diagnosen smittkoppor.⁶³ Förmodligen var det den förhöjda dödligheten och dess orsak i en och samma sjukdom som föranlett prästen att notera saken.

I och med tabellverkets tillkomst får vi återkommande angivelser av dödsorsaker (de ges för samma år som befolkningstalen). Ett problem för prästerskapet kan ha varit de många förtryckta diagnosrubriker som fanns. Möjligen kan dessa ha ökat diagnosproblemen, allra helst som det till en början inte fanns några möjligheter att fylla i dödsorsaker som inte passade på de förtryckta.

Någon heltäckande undersökning har för Kinneområdet inte gjorts beträffande de dödsorsaker som anges i tabellverket. De har excerpe-

⁶¹ I några fall har det ur kyrkoböckerna inte direkt gått att utläsa den avlidnes ålder. Oftast har personen i fråga dock kunnat rubriceras som antingen "barn", "vuxen" eller "gammal", och placerats in i åldersklasserna därefter. Det fåtal som inte alls har kunnat åldersbestämmas har utelämnats.

⁶² Under perioden 1711-48 utgjorde de dödfödda knappt 3 procent av det totala antalet döda och 8 procent av antalet döda i åldersgruppen 0-5 år.

⁶³ Eftersom det framför allt var barnaåldrarna som drabbades av denna sjukdom, är det väl inte helt orimligt att tänka sig att 1717 års mortalitet kan ha gjort avtryck i pastoratets åldersfördelning. Hela 44,76 procent, av de 58 döda detta år var troligen barn under 10 år - en oviss post på sex personer som bara registreras som "barn" finns dock (vid beräkningen ovan, där dödligheten under månaderna juli-oktober kommenterades, är utgångspunkten att ett "barn" aldrig är över 15 år gammalt). Man får emellertid ett, förvisso subjektivt, intryck av att prästen oftast reserverade begreppet "barn" för de allra yngsta, de som ännu inte blivit tillräckligt gamla för att i prästens ögon utgöra egna individer.

rats bara år då det verkligen går att urskilja vissa dödsorsaker som viktigare än andra.

Smittkoppor, som oftast inte särskiljs från mässlig, var även under andra hälften av undersökningsperioden en återkommande dödsorsak. Epidemier drabbade Kinneområdet, framför allt Forshems pastorat, åren 1752, 1757, 1769, 1773, 1779, 1789 och 1800-01. Det var nästan enbart barn under tio år som föll offer för epidemierna.⁶⁴

Tarmsjukdomen dysenteri tycks under den period som täcks av tabellverksmaterialet främst ha slagit till under 1770- och 1780-talen. Den drabbade området 1770, 1773, 1779 och 1783. 1773 års mycket omfattande totala dödlighet berodde till stor del på just dysenteri. Av 279 dödsfall i pastoraten år 1773 diagnostiserades 110, eller närmare 40 procent, rödsot. Även smittkopporna slog till detta år.

Andra sjukdomar som periodvis tog många liv var kikhosta, hetsig feber samt "mag- och bukrev". Alla dessa sjukdomar bidrog till 1773 års överdödlighet.

3.5.3 Spädbarnsdödligheten

Dålig hygien, undernäring hos mödrarna, bristande amningsvanor, fattigdom, epidemier; orsakerna till den höga spädbarnsdödligheten har man sökt på flera håll, och förmodligen samverkade många faktorer. En i sammanhanget inte lika betydelsefull men desto mer spektakulär faktor var det förhållande att fr.a. mödrar emellanåt helt enkelt låg ihjäl sina barn. Föräldrar som "av våda förkvavde" sina barn var trots allt en inte helt ovanlig företeelse i 1600- och 1700-talens Sverige. Man stöter då och då på dem i källmaterialet från denna tid, och för danskt vidkommande har man beräknat att ca 5 procent av alla spädbarnsdödsfall under 1600-talet berodde på sådan kvävning. Prästerna undersökte varje enskilt fall för att söka tecken på brott, men de flesta av mödrarna frikändes. Trångboddhet var förmodligen den viktigaste orsaken till dessa dödsfall. Modern delade säng med flera av barnen, bland annat med de minsta.⁶⁵

I de tre Kinnepastoraten uppgick spädbarnsdödligheten perioden 1750-1805 till 20,1 procent, således i nivå med riksgenomsnittet (20,4

⁶⁴ Källa för dessa och liknande anmärkningar är tabellverkets tabell II, som fördelar de döda på dödsdatum, dödsorsak och ålder vid dödsfallet.

⁶⁵ Bl.a. Gaunt, *Familjeliv i Norden*, s 111 tar upp denna problematik. Att barnkvävning var förhållandevis vanligt antyds också av att en italiensk uppfinnare på 1700-t konstruerade en speciell bur att lägga spädbarn i, en bur som man skulle ha med i sängen.

procent).⁶⁶ Medelplana låg med sina 20,8 procent nära genomsnittet, medan spädbarnsdödligheten i Forshem var lägst i området, bara 18 procent. Den andra extreman var Österplana pastorat, där under perioden 1750-1800 spädbarnsdödligheten uppgick till 24,6 procent av de levande födda.

Någon direkt trend går inte att utläsa av materialet, dödligheten fluktuerade kraftigt år från år i alla åldersgrupper, inte minst bland spädbarnen. Topparna noteras i Medelplana 1772 (38,9 procent), i Österplana 1757 (54,5 procent) och i Forshem 1769 (34,1 procent).

3.6 Ålders- och könsfördelning 1750-1805

Befolkningen indelas i tre åldersgrupper: 0-14, 15-62 samt 63 år och uppåt, med förmodad arbetsförmåga och mantalsskrivbarhet som indelningsgrund. Källmaterialet tillåter bara en sådan indelning för den senare delen av perioden, alltså åren fr.o.m. tabellverkets tillkomst. Dessförinnan finns inga givna hållpunkter för att bedöma befolkningens åldersfördelning.

Uppgifterna om åldersfördelningen hämtas alltså ur de befolkningsstatistiska tabellerna. Jag vill använda dem till att ringa in eventuella skillnader i demografiskt hänseende pastoraten/socknarna emellan. Åldersfördelningen har ju med frågan om arbetskraft och tillgång på sådan att göra. Jag vill se vilka effekter på åldersfördelningen jordnatsfördelning och eventuell naturgeografi kan ha haft. I ett senare kapitel för jag den diskussionen vidare genom att söka kartlägga hur stor andel av befolkningen som de facto kan anses ha tillhört den aktiva arbetskraften (det fanns personer i åldersgruppen 15-62 som av ståndsskäl, sjukdom eller annan orsak stod utanför arbetskraften).

Åldersgrupperna 0-14 respektive 63 år och uppåt utförde rimligen ett visst arbete, men att den huvudsakliga arbetsbördan låg på åldersgruppen 15-62 torde väl ha varit förutsättningen för att man,

⁶⁶ Johansen visar för danskt vidkommande perioden 1741-1801 en överdödlighet för pojkar under de tre första levnadsåren. Sammantaget för båda könen visar, enligt Johansen, senare tiders erfarenheter en starkt fallande dödsrisk under den första levnadsåren. Han beräknar spädbarnsdödligheten för levande födda till ca 20 procent. Andelen dödfödda låg på omkring 5,5 procent av de födda (efter korrigeringar för misstänkt underregistrering). Johansen, *Befolkningsutveckling og familiestruktur i det 18. århundrede*, s 101, 118, 120. Dödsrisken för åldersgruppen däröver, alltså för barnen mellan 1 och 14 år, minskade med en tredjedel mellan 1760/70 och 1820/30 i Sverige. Perrenoud, *Mortality decline in its secular setting*, s 51. Perrenoud gör dock ingen könsuppdelning av materialet. I samma samlingsvolym preciserar Fridlitzius mortalitetsnedgångens begynnelse till 1780-talet, och hänvisar till just Perrenoud. Fridlitzius, *The mortality decline ...*, s 75.

åtminstone i 1700-talets Skaraborgs län, betraktade denna grupp som mantalsskrivningsbar.⁶⁷ Många lämnade över gårdsbruket till kommande generation före fyllda 63, vilket gjorde att de i realiteten slapp betala mantalspengar innan de uppnått "pensionsålder". I verkligheten kan de äldre naturligtvis ha fortsatt med produktivt arbete på gården.⁶⁸

Den nedre åldersgränsen var inte oomtvistad. Bondeståndet gjorde flera försök att höja åldersgränsen (15 år) för mantalsskrivning. Vid 1738/39 års riksdag anhöll man om en höjning till 18 år, med motive- ringen att "...de innan den tiden ej äro av den styrkan och krafterna, att de kunna göra någon särdeles tjänst eller förtjäna något besynner- ligt, som till mantalspenningarnas erläggande tarvades."⁶⁹ Ett lik- nande försök hade gjorts 1719, men också då avvisades kravet, denna gång med motiveringen att mantalspengarna var en avlösning av en konsumtionsskatt, kvarntullen, och inte vilade på arbete.⁷⁰

Åldersgruppen 15-62 ges inte direkt ur tabellverksmaterialet, utan måste delvis uppskattas.⁷¹ Det gäller årsklasserna 60-62, som utgör en del av den ur tabellverket givna åldersgruppen 60-65 (alltså åldrarna fr.o.m. 60 t.o.m. 64). Jag har räknat med att de tre årsklasserna 60-62 utgör 62 procent av tabellverkets åldersgrupp 60-65, och räknar där- med en något högre dödlighet i de två äldre årsklasserna inom ålders- gruppen, eftersom vi rimligen kan förvänta oss ökad dödlighet med ökad ålder.⁷²

3.6.1. Åldersfördelningen i Kinneområdet

Perioden 1750-1805 tillhörde ca 59 procent den arbetsföra gruppen, dvs. åldrarna 15-62, 35 procent barngruppen, åldrarna 0-14, och 6

⁶⁷ Någon fast övre åldersgräns för mantalsskrivningen stadgade inte mantalskommissarie- instruktionen 1693, vilken gällde under hela 1700-talet. Där stadgas dock att de som kommit till så hög ålder och blivit så bräckliga att de inte förmådde bruka sitt hemman utan godvilligt överlåtitt detta på sina barn, skulle befrias från mantalspengar. I övrigt torde man i praktiken ha ansett 63 år som övre åldersgräns. Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige*, s 45 f.

⁶⁸ Gaunt, *Familjeliv i Norden*, s 161.

⁶⁹ Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige*, s 43 not 2 och s 45 f.

⁷⁰ Herlitz, *Koppskatten*, s 108

⁷¹ Det handlar i denna avhandling alltid om "fr.o.m. - t.o.m."-år. Dvs. att åldersgruppen 15-62 innefattar alla som fyllt 15 t.o.m. alla som fyllt 62 men ännu inte 63.

⁷² Om vi exempelvis ser till åldersspecifika dödstal för män i Sverige under 1750-talet låg den för åldersgruppen 50-54 på 25,4 promille, medan åldersgruppen 75-79 hade en dödsrisk som uppgick till hela 122,8 promille (ca 123 av 1000 män i denna ålder dog i genomsnitt per år under 1750-talet). Hofsten, *Befolkningslära*, s 34.

procent "pensionärgruppen", åldrarna fr.o.m. 63 år. Bakom medeltalen framgår emellertid att de arbetsföra ökade sin befolkningsandel, att barnens andel fluktuerade en del (någon klar trend kan inte skönjas; deras andel var ungefär lika stor i slutet som i början av perioden), och att de äldres andel av befolkningen minskade. Tabell 3.5 visar utvecklingen.

Tabell 3.5 Åldersgruppernas andel av befolkningen i tre pastorat i Kinne härad. 1750-1805. Procent.

	0-14 år	15-62 år	över 62 år
1750	36,0	55,5	8,5
1754	35,3	56,5	8,2
1757	37,4	55,5	7,2
1760	38,2	55,3	6,5
1763	31,2	61,3	7,6
1766	37,3	57,1	5,6
1769	34,7	59,9	5,3
1772	35,1	60,3	4,6
1775	32,4	62,7	4,9
1780	29,4	65,0	5,6
1785	31,8	62,5	5,7
1790	34,2	58,5	7,2
1795	36,8	56,5	6,7
1800	35,7	59,0	5,3
1805	36,3	58,7	5,0
medelvärde			
1750-1805	34,8	59,0	6,3

Källa: Befolkningsstatistiska tabeller 1750-1805. GLA.

Om än inte särskilt tydligt uttalat kan man ändå i tabell 5 tycka sig se en återspeglning av den sundtska våg som utlöstes av de stora överlevande barnkullarna från 1720- och 1730-talen. Den yngsta åldersgruppen nådde sitt andelsmässiga maximum kring slutet av 1750-talet och början av 1760-talet, vilket återspeglar de stora barnkullar som föddes vid denna tid. Vågen in i nästa åldersgrupp, den arbetsföra delen av befolkningen, kulminerade kring 1780. I Sverige som helhet var under senare hälften av 1700-talet åldersgruppen 0-14 andelsmässigt något mindre än i undersökningsområdet. År 1750 utgjorde den 33,2 procent av befolkningen, år 1800 32,3 procent. Kring dessa värden pendlade den sedan ända till en bit in på 1900-talet.⁷³

⁷³ Hofsten, *Befolkningslära*, s 63, 72. Ännu år 1900 utgjorde åldersgruppen 0-14 32,4 procent av befolkningen i riket.

Långsiktigt ökade alltså åldersgruppen 15-62 sin andel av befolkningen i de tre pastoraten, från 55,5 procent år 1750 till 58,7 procent år 1805. I riket som helhet ökade åldersgruppen 15-64, således en något större grupp än den jag laborerar med, från 60,6 procent år 1750 till 62 procent år 1800.⁷⁴ I Saleby pastorat på närliggande Västgötaslätten utgjorde den arbetsföra delen av befolkningen (här definierad som åldersgruppen 15-59 år) ca 50 procent år 1750, men ökade till 63 procent fram till år 1785 (då den i de tre Kinnepastoraten, definierad som åldersgruppen 15-62 år, låg på ungefär samma nivå, 62,5 procent; andelen var här som högst 1780).⁷⁵

Den arbetsföra åldersgruppen bestod i de tre Kinnepastoraten av 53 procent kvinnor och 47 procent män. Bakom dessa medeltal döljer sig en från och med 1775 begynnande ökning av den manliga andelen, som 1775-1805 låg mellan 48 och 49 procent, för att dessförinnan närmast konstant ha legat på 46 procent.

Den andra stora icke-produktiva gruppen, de som fyllt 63 år eller mer, utgjorde i snitt lite drygt 6 procent av befolkningen i de tre pastoraten. Åldersgruppen minskade inte bara andelsmässigt utan också absolut, åtminstone fram till mitten av 1770-talet. Därefter skedde en viss ökning, av såväl andel som antal, med kulmen 1795, varefter en ny minskning tog vid. I antal minskade gruppen med 26 procent mellan 1750 och 1805, samtidigt som befolkningen ökade cirka 37 procent. Åldersgruppen var kraftigt kvinnodominerad.⁷⁶ Den åldersgrupp som kan studeras direkt i tabellverksmaterialet, från 65 år och uppåt, minskade i riket som helhet sin andel av befolkningen åtminstone fram till mitten av 1800-talet. År 1750 utgjorde den 6,2 procent, men hade minskat till 5,7 procent år 1800.⁷⁷

Diagram 3.4 visar utvecklingen i absoluta tal samtidigt som det ger en vision av andelsförändringarna.

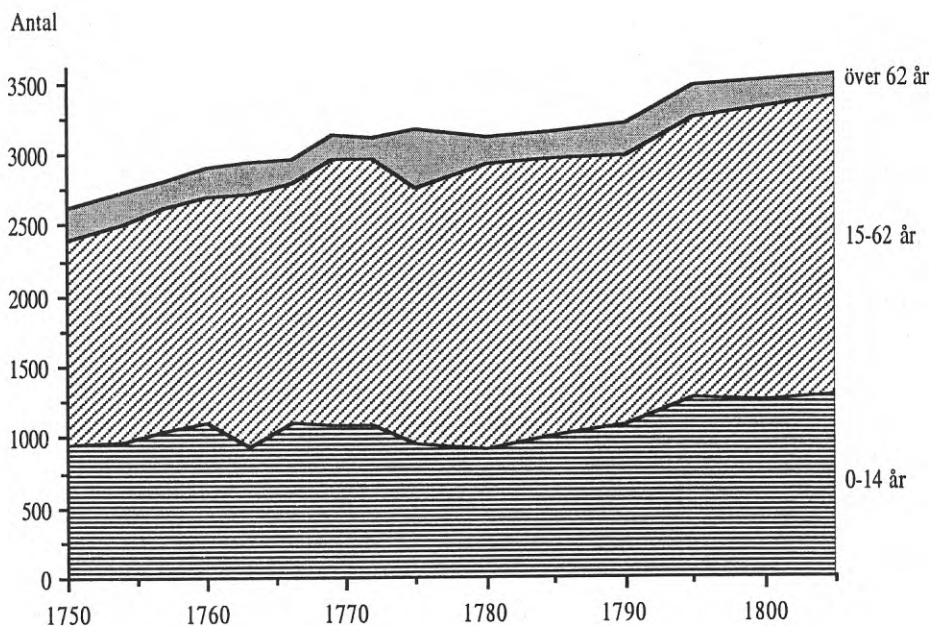
⁷⁴ Hofsten, *Befolkningslära*, s 63,72

⁷⁵ Gadd, *Järn och potatis*, s 77. Till skillnad från i Kinneområdet skall den arbetsföra åldersgruppen i Saleby fr.a. ha ökat på bekostnad av barngruppen, dvs. 0-14-åringarna. I Kinneområdet tycks den fr.a. ha ökat på bekostnad av de äldre, dvs. befolkningsandelen över 62 år, men en motvariation i de båda sifferserierna 1-14 och 15-62 är också fullt skönjbar.

⁷⁶ Men kvinnodominansen är i motsvarande åldersgrupper än större i dag. Vid mitten av 1700-talet skilde sig dödligheten mellan könen mindre åt än i dag. Den dödlighetsminskning som sedan dess skett i alla åldersgrupper har varit starkare för kvinnorna än för männen. Bland nyfödda återfinns man i de flesta befolkningar fler pojkar än flickor. Den högre dödligheten för män leder dock till att det ursprungliga överskottet på pojkar vid stigande ålder ersätts av ett kvinnoöverskott. Hofsten, *Befolkningslära*, s 75.

⁷⁷ Hofsten, *Befolkningslära*, s 63, 72.

Diagram 3.4 Åldersgrupperna 0 - 14, 15 - 62 och över 62 år i Kinneområdet 1750-1805.

Källa: Befolkningsstatistiska tabeller för perioden 1750-1805, GLA.

Det fanns vissa strukturella skillnader mellan pastoraten (jag talar då om medeltal för hela delperioden 1750-1805). De minderåriga var i Österplana två procentenheter fler än i Forshem och tre procentenheter fler än i Medelplana. Medeltalet i Österplana pastorat låg strax under 37 procent; där var samtidigt de äldre en andelsmässigt mindre grupp än i undersökningsområdet som helhet och i de två andra pastoraten. Österplana hade alltså en yngre befolkning än de två övriga pastoraten.

Åldersgruppen 15-62 utgjorde störst andel av befolkningen i Medelplana pastorat, med ett medeltal på strax över 60 procent för hela perioden 1750-1805, ca 1,5 procentenheter högre befolkningsandel än i de två andra pastoraten. Den kvinnliga dominansen var i Medelplana pastorat inte heller lika kraftig som i de övriga pastoraten (48-52 procent män - kvinnor i Medelplana). Arbetskraften här var således såväl andelsmässigt större som mer mansbetonad än i undersökningsområdet i övrigt. Kanske detta åtminstone delvis återspeglar den efterfråga på arbetskraft som härrörde från säterierna i Medelplana

socken. Drängar tycks ha varit vanligare än pigor bland säteriernas arbetsfolk; vi får orsak att återkomma till frågan när vi längre fram mer specifikt skall söka studera arbetskraftens struktur och utveckling under perioden.

Åldersgruppen från 63 år och uppåt minskade som vi sett sin befolkningsandel under perioden, särskilt i Medelplana pastorat. I Österplana var minskningen inte alls lika stor, främst beroende på det betydligt lägre utgångsläget.

3.7 Äktenskap

Ett av de västeuropeiska demografiska dragen var att en relativt stor andel av kvinnorna förblev ogifta livet ut. Äktenskapet var det sexuella umgängets och barnafödandets legitimering, varför denna praxis medförde att den potentiella fruktsamheten kraftigt hämmades. Äktenskap hängde i sin tur intimt samman med försörjningsmöjligheterna, en mekanism som under lång tid bidrog till att reglera befolkningstalen i de västeuropeiska förindustriella samhällena.

Här vill jag försöka bestämma hur stor andel av den vuxna befolkningen som var gift vid olika tidpunkter. Uppgifter om antalet gifta hämtas ur tabellverksmaterialet, vilket gör att jag bara har siffror för andra hälften av undersökningsperioden. Det finns ett antal vigselböcker från tidigare perioder, men dessa redovisar bara hur många som gift sig under det aktuella året. Någon beräkning av det totala antalet gifta kan inte göras.

De gifta i Kinneområdet utgjorde i genomsnitt drygt 36 procent av befolkningen 1750-1805, vilket helt ansluter till riksgenomsnittet för samma tid.⁷⁸ Lägst var andelen i Medelplana (35 procent) högst i Österplana (38 procent). Forshem anslöt nära till undersökningsområdets medeltal. Bland de enskilda socknarna var andelen i Österplana socken överlägset störst (39 procent).

Ser vi i stället de gifta som andel av åldersgruppen över 15 år, den reproduktiva befolkningen, hamnar genomsnittet för alla tre pastoraten och båda könen på lite drygt 54 procent. Även i detta avseende ansluter undersökningsområdet helt till riksgenomsnittet (ca 54 procent). Också här var andelen störst i Österplana pastorat (59 procent) och lägst i Medelplana (53 procent). Inom åldersgruppen över 15 år var kvinnorna fler än männen i alla tre pastoraten, vilket

⁷⁸ Beräkning ur *Historisk statistik för Sverige I*, s 22 f.

medförde att de gifta kvinnorna utgjorde en lägre andel av åldersgruppens kvinnor än de gifta männen andel av åldersgruppens män.

Skillnaden mellan män och kvinnor blir ännu mer markerad om vi ser de gifta som andel av åldersgruppen från 25 år och uppåt, den åldersgrupp som i realiteten ingick äktenskap. I Kinneområdet som helhet var i medeltal 79 procent av männen över 25 år gifta, medan motsvarande andel för kvinnorna bara var 67 procent. Det är återigen i Österplana pastorat vi finner den högsta andelen gifta, i Medelplana den lägsta.

Tabell 3.6 visar hur den gifta befolkningens storlek utvecklades över tid i de tre pastoraten 1750-1805.

Tabell 3.6 Procentandel gifta (även könsfördelad) av totalbefolkningen och åldersgrupperna ≥ 15 år och ≥ 25 år i tre pastorat, Kinne härad 1750-1805.

	% av totalbef.			% av åldgr. ≥ 15 år			% av åldgr. ≥ 25 år		
	män	kvin	s:a	män	kvin	s:a	män	kvin	s:a
1750	38,8	34,0	36,2	60,2	50,2	54,7	85,7	66,9	75,1
1754	36,6	31,6	33,9	60,0	49,6	54,3	77,9	61,8	68,9
1757	35,6	31,2	33,2	64,0	51,7	57,2	78,5	63,6	70,2
1760	37,4	31,6	34,3	61,3	50,9	55,5	84,8	64,8	73,4
1763	37,2	33,4	35,2	57,7	46,5	51,5	78,6	62,1	69,3
1766	35,3	32,8	34,0	63,9	52,1	57,4	80,2	68,2	73,5
1769	36,7	31,8	34,0	58,0	48,7	53,0	83,6	67,9	74,9
1772	37,3	32,7	34,9	57,7	48,6	52,8	85,7	70,7	77,5
1775	39,1	36,3	37,6	54,8	49,5	52,0	83,1	74,0	78,3
1780	35,8	33,1	34,4	56,8	51,2	53,8	73,1	63,7	68,0
1785	33,8	31,5	32,6	60,6	55,1	57,7	66,9	61,0	63,9
1790	38,3	35,9	37,0	58,8	53,9	56,2	75,7	68,2	71,7
1795	35,8	35,4	35,6	61,4	57,3	59,3	76,4	70,9	73,5
1800	34,8	33,5	34,1	57,3	53,1	55,1	75,2	69,8	72,4
1805	38,0	36,1	37,0	46,0	44,2	45,1	83,7	76,7	80,1

Källa: Befolkningsstatistiska tabeller 1750-1805. GLA

Tabellverket registrerar också de ogifta över 15 år.⁷⁹ De utgjorde 1750-1805 i medeltal ca 34 procent av åldersgruppen över 15 år. Lägst var naturligt nog andelen i Österplana pastorat, där den uppgick till ca 30 procent. Högst var den i Medelplana med 38 procent.

⁷⁹ Som ogifta räknades i befolkningstabellerna bara de som aldrig gift sig. Änkor och änklingar räknades separat. Därför utgör summan av de giftas plus de ogiftas andel av befolkningen över 15 år inte 100 procent av denna åldersgrupp. Ca 10 procent av gruppen utgjordes av änkor och änklingar.

Äktenskapsfrekvensen i Kinneområdet var alltså inte högre än genomsnittet för riket. Således tycks de icke-agrara möjligheterna till försörjning här inte avsatt några synbara resultat vad gäller äktenskapsfrekvens. Uppenbarligen bestod försörjningens bas här som på så många andra håll i det agrart präglade Sverige i första hand av tillgång på gård eller torp, en tillgång som reglerade äktenskapsfrekvensen. Det stärker väl antagandet att de icke-agrara näringarna i området, bortsett från de tidiga "industrialläggningarna", var att betrakta som bönders och torparens binäringar vid sidan av jordbruket, som dock i andra avseenden kan ha påverkat de demografiska förhållandena.

3.7.1 Ingångna äktenskap

Från Österplana pastorat finns vigsellängder som ger en sammanhängande serie giftermålstal från och med 1732 till och med 1805. Serien visar antalet per år ingångna äktenskap. Ett medeltal för hela perioden hamnar på sex nya äktenskap per år i pastoratet. Antalet varierade ganska kraftigt år från år, dock utan någon mer markerad trend även om antalet långsamt och mycket ojämnt ökar över tid, vilket väl torde återspegla den giftasvuxna populationens tillväxt.

År med särskilt höga tal, tio äktenskap eller fler, är 1751, 1780, 1784, 1791 och 1794, en viss ansamling höga tal således i början på både 1780- och 1790-talen. Även på nationsbasis var giftermålstalen höga på 1750-talet. Däremot ledde 1780-talets missväxter och krig i riket som helhet till en brant sjunkande andel gifta.⁸⁰ I Österplana pastorat registrerades de lägsta giftermålstalen, ett eller två ingångna äktenskap, åren 1743, 1749, 1761, 1763, 1773, 1796, och 1798.

Det förefaller således som om "konjunkturerna" för äktenskap i åtminstone Österplana pastorat var goda i början av 1790-talet (kanske kan verkningar av kriget mot Ryssland ha nått området). I genomsnitt ingicks nio äktenskap per år mellan 1791 och 1794. Under den därpå följande femårsperioden, 1795-99, sjönk antalet till i genomsnitt tre per år. Detta kan tyda på att de försörjningsmässiga möjligheterna i form av lediga gårdar eller torp uttömts under förra delen av decenniet.

⁸⁰ Utterström, *Some population problems in pre-industrial Sweden*, s 137, 153. Tydligt har hela decenniet drabbats. Utterström skriver att skillnaderna mellan förhållandena före och efter 1780 är slående men svåra att förklara. (a.a. s 153). I *Historisk statistik* bekräftas denna bild. Här framgår att giftermålsfrekvensen i riket under senare hälften av 1700-talet var högst under de första hälften av 1750- och 1790-talen, lägst under förra hälften av 1780-talet och låga också åren 1801-05. *Historisk statistik för Sverige I*, s 37, tabell B 2.

Också första hälften av 1780-talet präglas av ett relativt högt antal ingångna äktenskap. Medeltalet för åren 1779-85 är närmare åtta äktenskap per år, måhända en följd av krisåren i början av 1770-talet, med den kraftigt förhöjda dödligheten år 1773 som de facto resulterade i befolkningsminskning. Antalet lediga "ställen" torde ha ökat, och därmed möjliggjort en ökad giftermålsfrekvens i krisens kölvatten.

3.8 Flyttning

I den befolkningsrekonstruktion som presenterades i början av det här kapitlet kände jag mig tvingad att utelämna flyttningen, eller snarare nollställa den, dvs. anta att in- och utflyttningar tog ut varandra. Migrationen i det förindustriella svenska samhället är väl ännu inte till fullo kartlagd, men det verkar klart att den traditionella synen på detta samhälle som befolkningsmässigt orörligt inte stämmer (inte minst tjänstefolkets rörlighet har observerats, en migration som oftast företogs över ganska korta distanser).⁸¹

Jag vill här, så långt källmaterialet tillåter, söka ge en bild av den migration som förekom under den period från vilken vissa spridda uppgifter föreligger, dvs. från den senare delen av undersökningsperioden.

Tabellverket skulle fr.o.m. 1805 medta uppgifter om till socknarna in- och utflyttade, men intentionerna ledde aldrig fram till någon fullständig redovisning. Tabellkommissionen publicerade vid ett enstaka tillfälle en sammanställning av migrationen, län för län, en sammanställning som täckte femårsperioden 1816/20, alltså ett decennium efter min undersökningsperiods slut. Sammanställningen har bearbetats av Sten Carlsson.⁸²

Han visar att migrationsintensiteten på landsbygden var högst varierande, och spände från 15,5 procent årligen omflyttande i Stockholms län till 1,7 procent i Norrbottens län. Riksmedeltalet var 7,2 procent, samma medeltal som Antti Rosenberg funnit för perioden 1821/25 i finska Nyland. Skaraborgs andel låg något högre, 8,5 procent.

⁸¹ Trots att mycket återstår att utreda, har den moderna forskningen ändå slagit håll på den traditionella bilden om det förindustriella bondesamhället som ett mer eller mindre statiskt samhälle ur såväl geografisk som social synvinkel. Tidigare migrationsforskare har kritiserats för att ha använt felaktiga mätmetoder, och därmed missat de höga migrationstal som fanns på församlings- och länsnivå, åtminstone i delar av landet. Se: Eriksson & Rogers, *Mobility in an agrarian community*, s 74 f.

⁸² Carlsson, *Flyttningsintensiteten i det svenska agrarsamhället*, s 189 f.

Flyttningsintensiteten avtog med andelen bondejord i en region. Hög flyttningsintensitet hörde ihop dels med många större jordegendomar och det arbetskraftsbehov dessa säsongsmässigt hade, dels med närheten till större städer, i första hand Stockholm och Uppsala. Carlsson konstaterar också att det tidiga 1800-talets flyttningar till största delen gick över korta avstånd och huvudsakligen inom länen. Att byta län var således relativt ovanligt.⁸³ Socialt hade, som Martinius visat, de sociala skikten både under och över bönderna (drängar, pigor och statare samt ståndspersoner och kvalificerad arbetskraft) högre flyttningsintensitet än bönderna.⁸⁴

Källäget när det gäller flyttningen lämnar ofta en del övrigt att önska; flyttningslängder verkar inte vara bevarade i samma utsträckning som annan kyrkobokföring. Materialet kan dessutom vara svårarbetat eftersom flyttningens totala omfattning och dess sociala mönster inte kan fångas enbart med hjälp av flyttningslängderna. Det krävs kompletterande studier av husförhörlängderna.⁸⁵ Flyttningslängdernas begränsade källvärde hänger samman med deras funktion och tillkomsthistoria.⁸⁶ De kan dock nyttjas till att ge ett någorlunda

⁸³ Flera undantag finns dock. En faktor som betydde en del för migrationen regionalt i Västsverige var uppsvinget för det bohuslänska sillfisket under i första hand åren 1780-1800. Efterfrågan på arbetskraft ökade lavinartat och kunde inte täckas inom det egna länet. Arbetsvandringarna till Bohuslän, från Halland i söder till Värmland i norr, ökade kraftigt (fiskesäsongen inföll under senhösten och förvintern). Se Ahlström, *Studier i svensk ekonomisk politik och prisutveckling 1776-1802*, s 81 f. Jag kan dock inte belägga några sådana arbetsvandringar från Kinneområdet. Sillfisket ökade efterfrågan på jordbruksprodukter från angränsande distrikt, något som kan ha bidragit till att antalet jordbrukare i Älvsborgs och Skaraborgs län ökade mer än i riket som helhet. Ahlström menar vidare att torparklassens ökning här, som också den klart översteg riksgenomsnittet, i sin tur kan förklaras av denna agrara expansion som gav ökade möjligheter till dagsverken (i Göteborgs och Bohus län ökade antalet torpare med 160 procent mellan 1772 och 1800).

⁸⁴ Carlsson, *Flyttningsintensiteten i det svenska agrarsamhället*, ibid. s 195-209. Martinius, *Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige*.

⁸⁵ Winberg, *Folkökning och proletarisering*, s 105-109.

⁸⁶ Flyttningslängderna har sitt ursprung i de flyttningsattester som utfärdades från åtminstone 1600-talets mitt. Det var i första hand tjänstefolket som avkrävdes attest, ett intyg som skulle styrka att vederbörande var berättigad att bevista nattvarden. Från början en kyrklig angelägenhet började myndigheterna snart intressera sig för attesten, och under 1700-talet kom ett antal bestämmelser som sökte göra attesterna obligatorisk för allmogen (som brukligt såg staten till den skattetekniska sidan av saken).

Föreskrifter från första hälften av 1700-talet stadgar att attesten skulle medta uppgifter om födelsedatum och födelseort samt hur länge den flyttande uppehållit sig i utflyttningsförsamlingen och vart han skall flytta. Tidigt förekom också uppgifter om den flyttandes uppförande, om hans frejd, vilket från 1805 blev obligatoriskt när det gällde tjänstehjon, och naturligtvis om hans kunskaper i kristendom, syftet för vilket attesterna en gång tillkommit. För statens räkning skulle införas uppgifter också om den flyttande som skattebetalare.

tillförlitligt geografiskt mönster, åtminstone vad beträffar tjänstefolkets flyttningar.

Flyttningslängder i sådan mängd att de skulle tillåta ett mer ingående studium finns inte bevarade från undersökningsområdet, och har kanske aldrig upprättats. I brist på detta är ett sätt att få netttotal över flyttningen, alltså resultatet av in- och utflyttningar, att jämföra födelsenettot (födelsealen minus dödalen, dvs. den naturliga folkökningen) med de i tabellverket registrerade befolkningsförändringarna.

Befolkningsförändringen fråndraget ackumulerade födelsenetton för varje socken visar för undersökningsområdets tre pastorat en sammanlagd "brist" på drygt 500 personer under perioden 1750-1805. Den naturliga folkökningen skulle ha givit ett befolkningstal som ökade från ca 2 600 till knappt 4 100 personer, om flyttnettot varit noll. Den verkliga befolkningen var dock bara knappt 3 600 personer år 1805. Bristen kan tolkas som en utflyttning, men kan också till delar bero på brister i källmaterialet. Det går emellertid inte att precisera vad bristen består av; den förefaller dock kunna ge tal över hur stor nettoutflyttningen maximalt kan ha varit.

Mätt på detta sätt förlorade Medelplana pastorat under perioden 1750-1805 drygt hälften av sin naturliga folkökning genom utflyttning. Utflyttningen tycks ha varit särskilt intensiv under 1760-talet och efter 1780. Möjligen kan den senare perioden sammanhånga med sammanläggningar av frälsejord och därmed avhysning av frälsebönder; hemmansbruken minskade i antal i framför allt Medelplana socken efter 1775.⁸⁷

I Österplana pastorat noterades också en viss utflyttning, men hela denna föll på lilla Kestad socken, som miste över 70 procent av sin naturliga befolkningsökning. Österplana socken däremot är den enda socknen i undersökningsområdet som kan visa upp en mindre nettoinflyttning.⁸⁸

I och med att attesterna fanns ansåg man sig från prästerskapets sida inte ha så stor nytta av flyttningslängder. Det dröjde därför på många håll länge innan sådana upprättades, och när de fördes var det stundom ganska sporadiskt. Så småningom blev de bättre, och alltmer av attesternas innehåll kom att införas också i flyttningslängderna, som med tiden blev allt vanligare.

Om flyttningsattester och dessas betydelse för flyttningslängderna, se Lext, *Studier i svensk kyrkobokföring*, s 242-275.

⁸⁷ Vart flyttade man? Det vet vi inte med bestämdhet. Det fanns dock något eller några "inflyttningssentra" i grannskapet. Saleby socken i Skånings härad var ett sådant. Saleby ökade sin befolkning med närmare 40 procent under 20-årsperioden mellan 1750 och 1769 (Gadd, *Järn och potatis*, s 76).

⁸⁸ I brist på tabellverksmaterial kan jag dock inget säga angående Vättilösa socken.

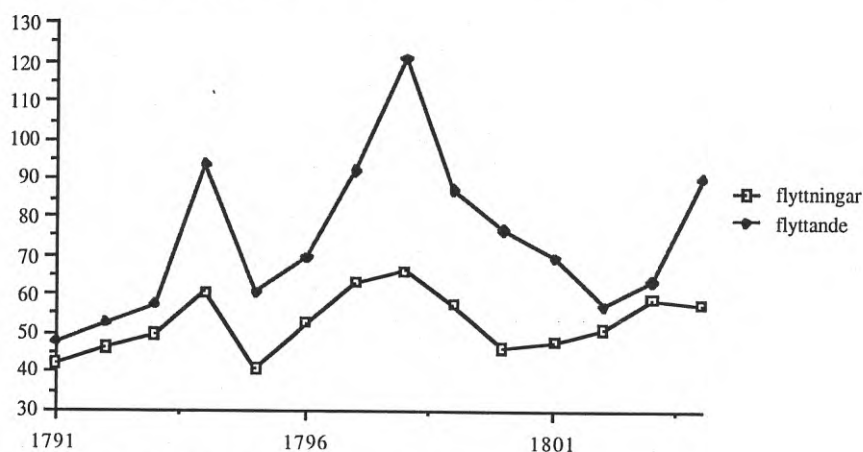
Flyttningslängder är således mycket ojämnt bevarade från undersökningsområdet. För att ändå kunna säga något om flyttningsintensitet samt flyttarnas ursprungs- respektive destinationsorter har Österplana pastorats flyttningslängder från 1790-talet och början av 1800-talet valts som exempel.

Genom att välja Österplana pastorat för att exemplifiera flyttningsavstånd och skillnader i flyttnetto och registrerad flyttning får vi också en test på vilken betydelse alunverket kan ha haft för att förklara Österplana sockens förvisso lilla men ändå flyttningsöverskott.

För de tre åren 1788-90 finns bara utflyttningslängder bevarade. De gäller explicit bara tjänstefolk. Från och med 1791 tillkommer längder över de inflyttade, och nu verkar ambitionen ha varit att göra dem så fullständiga som möjligt. Rubriken "tjänstefolk" har därmed fallit bort.

1805 års längd över utflyttade är ofullständig, varför siffror över flyttningsintensitet, antal flyttningar och antal flyttande, härrör från perioden 1791-1804. Destinations- och ursprungsuppgifter hämtas från längder över utflyttade 1788-92 och längder över inflyttade 1791-95. Diagram 3.5 visar kurvor över såväl antalet flyttningar som antalet flyttande.

Diagram 3.5 Antal flyttningar och flyttande från/till Österplana pastorat 1791-1804.

Källa: Flyttningslängder, Österplana församling, GLA

En flyttning kunde involvera flera personer, familje- och hushållsmedlemmar, varför antalet flyttande överstiger antalet flyttningar. Skillnaden mellan kurvorna är som synes inte särskilt stor vid periodens

början och under ett par år i dess slut. Dessa år dominerade ensamflyttningen, i första hand av tjänstehjon.

Diagrammet klumpar ihop in- och utflyttning. Vi kan således inte ur det avläsa något om flyttnetto. Däremot avspeglar sig tydligt den stora skillnaden mellan antalet flyttningar och antalet flyttande 1798. Detta år består de flyttande till stor del av hela familjer, många med samma destination: alunverket vid Hönsäter. Det handlar alltså om en relativt omfattande inflyttning, ett inflyttningsöverskott om 43 personer. Totalt anges att 52 personer, fördelade på 15 flyttningar, flyttade till alunverket detta år.

Inflyttningsvågen till alunverket sammanhänger uppenbarligen med att ägarna 1797 fick privilegium på en utvidgning av verksamheten. Antalet pannor fick fördubblas, under förutsättning att alunskiffer och inte ved användes som bränsle. Tydligt har någon fördubbling från fyra till åtta pannor inte skett. Två nya pannor verkar dock ha installerats. En utvidgning av driften skedde alltså, om än inte lika stor som den privilegierade.⁸⁹

Tabellverket för Österplana pastorat registrerar ett befolkningsöverskott (över den naturliga folkökningen) på 48 personer åren 1795-1800. Inflyttningsöverskottet mellan dessa år är enligt flyttningslängderna 35 personer. Flera faktorer skulle kunna förklara skillnaden: underregistrering av inflyttade, felaktiga befolkningssiffror, felaktigheter i registreringen av födselar eller dödsfall. Det är naturligtvis svårt att avgöra vilken faktor som i just detta fall varit utslagsgivande, men i anslutning till resonemanget om flyttningslängder ovan är det väl inte otroligt att underregistrering av antalet inflyttade kan ha vägt tungt.

Mantalslängderna registrerar mellan 1798 års längd, uppgjord i slutet av 1797, och 1799 års längd, uppgjord i slutet av 1798, en kraftig ökning av befolkningen (mantalsskrivna plus befriade), från 756 till 823 personer, en ökning med 67 personer eller 9 procent.

Tillgängligt källmaterial pekar således på en befolkningsökning, orsakad av ett kraftigt inflyttningsöverskott, just år 1798, även om inflyttningsöverskottets storlek inte låter sig exakt bestämmas. Alunverket visar sig därmed, åtminstone momentant, ha kunnat fungera som befolkningsmagnet.⁹⁰

⁸⁹ Se avsnitt 2.4.

⁹⁰ 1785 upptar mantalslängden 41 personer, skrivna och fria, under alunverket. 1795 har antalet stigit till 67, och 1805 till 72 personer (merparten av dessa personer är både 1795 och 1805 är mantalsbefriade minderåriga eller utgamla, alltså familjemedlemmar; arbetsstyrkan, såvida inte barnarbete utnyttjades, utgör därför bara 40 procent år 1795 och 33 procent 1805). Strax efter min undersökningsperiod uppges detta verk ha en

Flyttningslängderna från pastoratet uppvisar dock från och med 1791 till och med 1804 ett ackumulerat utflyttningsnetto om sex personer, alltså en smärre befolkningsförlust. Beräknade flyttnetton enligt ovan visar också negativa tal mellan 1790 och 1805, en liten nettoutflyttning på två personer. Utflyttningen ur pastoratet har således uppvägt inflyttningen till Hönsäter.

I medeltal företogs 53 flyttningar per år ut eller in i pastoratet under 14-årsperioden 1791-1804. Antalet pendlade mellan 41 och 66, med en viss topp de tre sista åren av 1790-talet (med den definitiva toppen 1798). Åren 1794, 1803 och 1804 låg antalet flyttningar också högt i förhållande till genomsnittet. Antalet flyttande följde i stort samma mönster. Medelrörligheten mätt som antalet flyttande i procent av befolkningen hamnar på 9 procent för samtliga flyttande, fördelat lika mellan in- och utflyttande (4,5 procent av befolkningen vardera). Just 1798 låg de flyttandes befolkningsandel på 15 procent, varav de inflyttande utgjorde 10 procent av befolkningen. Tabell 3.7 visar flyttningens nettoresultat i Österplana pastorat 1791-1804, under den period längderna redovisar såväl in- som utflyttade.

Tabell 3.7 In- och utflyttning samt flyttningsnetto i Österplana pastorat 1788-1804. Antal flyttande personer.

	utflyttade	inflyttade	flyttningsnetto
1791	23	25	+2
1792	29	24	-5
1793	28	30	+2
1794	48	46	-2
1795	35	26	-9
1796	34	36	+2
1797	45	47	+2
1798	39	82	+43
1799	51	36	-15
1800	37	40	+3
1801	27	43	+16
1802	45	12	-33
1803	30	34	+4
1804	53	37	-16

Källa: Flyttningslängd för Österplana pastorat. GLA

Mitt sätt att räkna befolkning utifrån tabellverkets befolkningsuppgifter, kompletterade med födelsenetton för de mellanliggande åren,

arbetsstyrka på drygt 80 personer, inklusive familjer. Se: mantalslängder för Skaraborgs län, GLA, samt Lindskog, "...Beskrifning om Skara stift", s 29.

förskjuter kurvorna över en befolkningsutveckling som påverkats av flyttningsrörelser till tabellverkets befolkningsregistreringsår. Det är därför först år 1800 som 1798 års inflyttning blir synlig i kurvan över Österplana pastorats befolkningsutveckling. Att ökningen från 1799 inte blir större än 25 personer (från 819 till 844 invånare) beror främst på att pastoratet under detta år hade ett dödlighetsöverskott på 23 personer.

Det verkar således troligt att flyttningen både till och från Kinneområdet tilltog med tiden. Inte minst de industriella anläggningar som etablerades i området, i vart fall Hönsätters alunbruk, tycks ha dragit till sig en del inflyttare. Samtidigt kan möjligen minskningen av hemmansbruk på frälsejorden under de sista decennierna av perioden ha motsvarats av avhysningar av frälsebönder, vilket i sin tur kan ha lett till en ökande utflyttning. Ingen av dessa faktorer drabbar dock den förra hälften av undersökningsperioden, dvs. den del som täcks av befolkningsrekonstruktionen. Under denna period förefaller det därför rimligt att migrationen varit lägre.

3.8.1 Flyttarnas ursprung och destination

I det här avsnittet fortsätter jag analysen av Österplanas flyttningslängder med en beräkning av de avstånd flyttarna rörde sig över. Exempelen har jag hämtat från de flyttningar som förtecknats åren 1788-1795. Materialet omfattar totalt 209 flyttningar (vilket inte skall sammanblandas med antal flyttade personer), 112 ut ur pastoratet, 97 in.

Den flyttning som skedde inom pastoratet, över sockengränserna och inom socknarna, kan jag inte komma åt. Avstånden i övrigt har beräknats från/till en punkt i pastoratets mitt till/från en punkt i flyttortens mitt. Naturligtvis innebär detta förfaringsätt inga exakta mått, men ger en grov bedömning av flyttavstånd.

Flyttavstånden varierade från 3 till 100 kilometer. Det var de relativt korta avstånden som dominerade, avstånd mellan 3 och 9 km. Drygt 80 procent av samtliga flyttningar rörde sig över sådana avstånd.

Utflyttarna hade större benägenhet än inflyttarna att röra sig över relativt korta avstånd. 84 procent av utflyttarna höll sig inom radien 9 km, medan motsvarande andel av inflyttarna stannade på lite drygt 79 procent. De vanligaste flyttorterna inom denna radie var i fallande ordning följande socknar: Medelplana, Forshem, Kinne-Kleva, Källby, Huseby och Götene. Dessa sex socknar var destination respektive

ursprung för drygt 73 procent av flyttningarna. Därefter i frekvens kom staden Lidköping, som dock låg utanför denna inre radie på 9 km.

Det är alltså de inflyttande som i något större utsträckning än de utflyttande rört sig över större avstånd. Möjligen var det säteriet Hön-säter med dess alunbruk som drog till sig dessa mer långväga migranter. Kanske det då handlade om en typ av mer kvalificerad arbetskraft som inte fanns i närområdet. Dessa faktorer kan dock inte studeras på ett systematiskt sätt i materialet.

3.9 Bondbefolkning per jordeboksmantal, fördelat på jordnaturer

Mantalslängden är den givna källan för kvantitativa studier av befolkningen på jordeboksmantalen och hemmansbruken. Mantalslängderna från Kinneområdet medtar under delperioden 1766-1805 i genomsnitt 97 procent av den totalbefolkning som redovisas i de befolkningsstatistiska tabellerna. Eftersom jag inte vet hur denna treprocentiga underregistrering slår sett till jordnaturer har jag vid beräkningar inga justeringar gjort för den.

Hemmansbrukens mantalsstorlek var betydligt mindre på den bondebrukade skatte/kronojorden (alltså exklusive prästgårdar och kronosäterier) än på bondefrälsejorden (i denna ingår utöver allmänt frälse också rå och rör, som oftast brukades av bönder). Under perioden 1766-1805 utgjorde det genomsnittliga hemmansbruket på skatte/krono 0,23 jordeboksmantal i de fem socknarna. Lägst var det i Medelplana, 0,17, högst i Västerplana, 0,28 mantal. Övriga socknar låg däremellan och alltså relativt nära kvartsmantalet i storlek. Någon större förändring i hemmansbrukens storlek över tid skedde inte på skatte/krono. Det gjorde det däremot på bondefrälsejorden. Här ökade hemmansbrukens mantalsstorlek med 25 procent, från 0,32 till 0,40 mantal per bruk i de fem socknarna, en reflex av att antalet hemmansbruk minskade. Bortser vi från Vättnlösa, som hade mycket lite frälsejord, var ökningen starkast och hemmansbruken genomsnittligt störst i Medelplana socken, men skillnaderna mellan socknarna inskränker sig till några hundradels mantal.

Hemmansbruken på bondefrälset var mantalmässigt i genomsnitt 50 procent större än hemmansbruken på skatte/krono (0,35 mot 0,23 jordmantal). Befolkningen på hemmansbruken, hushållsstorleken, var dock ungefär lika stor på de båda jordnaturerna. Det innebär då att befolkning per jordmantal var större på skatte/krono än på frälse.

Tabell 3.8 Befolkning per 1/1 mantal bondebrukad jord. Antal.

	Mpl sn		Vpl sn		Öpl sn		For sn		Vät sn		UO fem sn	
	S/K	F	S/K	F	S/K	F	S/K	F	S/K	F	S/K	F
1766	29	17	19	15	23	16	28	18	24	10	25	16
1775	29	15	18	18	17	15	23	17	23	11	22	16
1785	34	16	19	19	20	17	27	19	22	14	23	18
1795	34	16	20	18	18	14	29	16	22	9	23	16
1805	30	16	22	17	22	16	29	15	25	9	26	15
medel	31	16	20	17	20	16	27	17	23	10	24	16

Anm.: Mpl = Medelplana socken, Vpl = Västerplana socken, Öpl = Österplana socken, For = Forshems socken, Vät = Vättlösa socken. Befolkning är i detta sammanhang den befolkning som mantalslängderna redovisar fr.o.m. 1766, dvs. skrivna+fria.

Källa: Mantalslängder och jordeböcker 1766-1805, GLA.

Minst var skillnaderna mellan jordnaturerna i Västerplana socken, störst i Medelplana. I båda socknarna var skatte/kronojorden relativt obetydlig. Sett till hela undersökningsområdet hade skatte/kronomantalet en befolkning som i genomsnitt var 50 procent större än den på frälsemantalet; som vi sett var hemmansbruken på frälsejorden till sitt jordmantal 50 procent större än de på skatte/kronojorden.

3.10 Hushållens storlek

Jag har argumenterat för att det finns grund för att anta att familjerna i binäringsbygd var större och mer komplicerade till sin struktur än i rena agrarområden. En fallstudie av ett antal socknar med olika naturgeografiska och ekonomiska förutsättningar i Västmanland stöder denna hypotes.⁹¹

Laslett har hävdad att hushållsstrukturen i Västeuropa var enkel, dvs. att kärnfamiljer dominerade och att hushållen var relativt små, under fem personer, och oföränderliga. Han har dock kritiserats för att med sina tvärsnittundersökningar ha missat den dynamik som ligger i familjens/hushållets utveckling, den dynamik som Chaynov kallade familjecykeln och som inte låter sig fångas med tvärsnitt. De flesta hushåll kommer under någon del av sin existens att vara utvidgade. Stamfamiljen, tregenerationshushållet där båda eller någon av föräld-

⁹¹ Kvinnor födda i Bergslagssocknen Skinnskatteberg under 1600-talet hade högre fertilitet än kvinnorna på slätten, men också högre än kvinnorna i närliggande Västerfärnebo, som kan karakteriseras som blandbygd. Vid slutet av 1700-talet födde 1000 gifta kvinnor på slätten 20 procent färre barn än kvinnorna i Bergslagen; motsvarande siffra för 1600-talet var 15 procent. Gaunt, *Familj, hushåll och arbetsintensitet*, s 33-45.

rarna ingick, bör därför ha varit en realitet även i det svenska förindustriella samhället.

Att tvärsnitt döljer delar av verkligheten har David Gaunt visat med de västmanländska exemplen Skinnskatteberg och Västerfärnebo, där 2/3 av alla hushåll passerade genom en utvidgad situation, medan bara 1/3 var utvidgade vid varje enskild tidpunkt. Huvuddelen av de äldre människorna i dessa socknar dog hos sina barn.⁹²

Hög arbetsintensitet, till exempel i form av jämnare arbetsrytm över året än vad som var brukligt i rena agrarbygder, skapade således behov av en större permanent arbetsstyrka, ett behov som kunde tillgodoses på olika sätt. I Skinnskatteberg löste man det genom hög fertilitet, i Västerfärnebo genom tjänstehjon och utvidgade familjer. Skillnader i arbetskraftsbehov avsatte därmed spår i hushållens sammansättning och storlek.⁹³ Också andelen utvidgade (komplexa) familjer påverkades av den näringsgeografiska belägenheten. I den refererade undersökningen var denna andel högst i blandbygden, lägst på slätten.⁹⁴ Också andra sätt förekom. Utanför familjen/hushållets ram kunde det handla om samarbete bönder sinsemellan; innanför familjen/hushållet var alternativerna att antingen hålla hemma sina egna barn eller att leja tjänstefolk (ytterligare ett sätt kunde vara att periodiskt omfördela åker- och ängsareal efter familjen/hushållets tillgång på arbetskraft, ett förfarande som dock inte hörde hemma i vår kulturkrets, men praktiserades i den ryska bystrukturen, den s.k. miren).

Barnbyte förekom också, alltså att en bondes barn fick tjänstgöra hos en annan, som i sin tur skickade sina barn till den förste bonden. Det antas ha berott på att man kunde kräva mer arbete av främmande barn än sina egna.⁹⁵ Dessutom kanske man kan se det som ett led i barnens utbildning för att en gång själva bli gårdsbrukare. Det vanliga torde väl ändå ha varit att de egna barnen när de blivit gamla nog övertog arbetsuppgifterna från de drängar och pigor som lejts

⁹² Gaunt, *Familj, hushåll och arbetsintensitet*, s 33 ff.

⁹³ I Skinnskatteberg var år 1737 hushållsstorleken 6,5 personer, 1729 i Västerfärnebo 5,4 personer och på 1720 och -30-talen drygt 4 personer i slättsocknarna Tillberga, Tortuna och Kolbäck. Till dessa siffror kanske skall läggas 0,5 för att få med barnen under 6-7 års ålder, som inte redovisas i husförhörslängderna. Gaunt, *Familj, hushåll och arbetsintensitet*, s 45-56. Gaunt har uppenbarligen beräknat sina hushåll som ett sockengenomsnitt, alltså utan differentiering på bönder å ena sidan, torpare, backstugussittare och andra obesuttna å andra sidan.

⁹⁴ Gaunt, *Familjeliv i Norden*, s 96 ff.

⁹⁵ Gaunt, *Familjeliv i Norden*, s 114-115 Det kan också ha varit en önskan hos yngre att få komma ut och tjäna till sitt eget, t.ex. till egen boskap som stallades hos bönderna.

under familjecykelnns första del. Dessutom fanns det områden där man helst ville slippa tjänstefolk, där man kunde få egna barn att acceptera sämre förhållanden, t.ex. löner, än vad som skulle vara fallet med lejt tjänstefolk. Barchæus noterar att man i gårdar med få vintersysslor inte alls ville ha tjänstefolk.⁹⁶ En sådan inställning är förståelig mot bakgrund av att försörjningsplikten gentemot tjänstehjonet gällde hela året, inte bara vid de säsongsbundna arbetstopparna.

Behovet av tjänstefolk bör ha varierat med i vilken fas av familjecykeln familjen/hushållet befann sig. Schematiskt startar hushållet med det gifta paret, utan barn. Båda arbetar på gården, kanske med hjälp av någon dräng eller piga. Barnafödande begränsar snart hustruns möjligheter att fullt ut delta i gårdsarbetet, varför tjänstefolk måste anställas under denna fas i familjecykeln. När barnen vuxit upp kan de i allt större utsträckning involveras i det dagliga arbetet, och behovet av tjänstefolk minskar eller försvinner. Cykeln avslutas med att det åldrande paret drar sig tillbaka, ofta till ett undantag, och överlåter gården på ett av barnen; cykeln börjar därmed om från början.⁹⁷

Gårdshushållets storlek måste således sättas i relation till arbetskraftsbehov och försörjningsmöjligheter. Anställningen av tjänstefolk anpassades efter familjecykelnns faser.

Den kanske mest problematiska perioden i familjecykeln var klyvningsfasen, när nya hushåll bildades ur det gamla vid barnens giftermål. Arvssedvänjornas extremer var dels då ett barn tog över hela egendomen (genom att lösa ut de andra arvingarna), dels då denna delades lika mellan alla barnen. Det vanligaste verkar ha varit kompromisslösningar mellan extremerna. Där man till varje pris ville undvika arvssplittring, t.ex. Gotland, tillämpade man ofta barnbegränsning. Giftermålsåldern på Gotland var därför hög och nativiteten låg, Sveriges lägsta under 1700- och 1800-talen.⁹⁸

Trots bondehushållets funktion som produktionsenhet fanns emellanåt behov av samarbete även i större grupper.⁹⁹ Olika laggrupperingar kunde bildas, som t.ex. fäbodlag och vallag i Dalarna.

⁹⁶ Gaunt, *Familjeliv i Norden*, s 115.

⁹⁷ Chayanov diskuterar familjecykeln i sitt verk från 1920-talet; se Chayanov, *On The theory of peasant economy*.

⁹⁸ Äktenskapet var i hög grad en ekonomisk institution och samtidigt den institution inom vilken barnen i mycket stor utsträckning föddes vid den här tiden. 1750 föddes bara lite drygt 2 procent av de svenska barnen utom äktenskapet; 1850 hade siffran stigit till drygt 9 procent. *Historisk statistik för Sverige. I*, tab. B2, s 39 och 43.

⁹⁹ För detta och följande framställning, se t.ex. Löfgren, *Familj och hushåll - Släkt och äktenskap*, s 232-267, samt Löfgren, *Arbetslivets sociala organisation.*, s 285-304

Lagen var olika stora och bara delvis överlappande, som grannelag, byalag och bygdelag. I t.ex. Skåne var byalaget viktigast, men det fanns också mindre lag som plöjelag, och större som boskapsskötselns vångalag som omfattade flera byar. Utmärkande för dessa lagbildningar var deras kooperativa och icke-hierarkiska uppbyggnad.

Vid sidan av dessa mer eller mindre fasta lagbildningar fanns andra samarbetsformer som arbetsbyte och arbetsgille (vilket egentligen bara var en institutionaliserad form av arbetsbyte, där det gemensamma arbetet avslutades med en fest). Arbetsgillena var ett vanligt sätt att lösa ett tillfälligt behov av arbetskraft i det förindustriella samhället; det var naturhushållningens samarbetsform. Ännu vid 1800-talets slut var sådana samarbetsformer vanliga i delar av landet, medan den sociala skiktningen i andra delar verkade upplösande på dessa former. Med ökad kontanthushållning började man köpa de tjänster man tidigare bytt sig till. Också jordbrukets mekanisering i slutet av 1800-talet minskade behovet av samarbete.

3.11 *Hushållen i Kinneområdet*

Den delperiod från vilken vi, åtminstone idealt, kommer åt totalbefolkningen i mantalslängderna är 40-årsperioden 1766-1805. Mantalslängden är rimligen den bästa källan för beräkningar av antalet hushåll. Genom att dividera antalet i mantalslängderna medtagna, såväl skrivna som fria, med antalet hushåll fås en genomsnittlig hushållsstorlek som, väl att märka, inte inkluderar de ca tre procent av befolkningen som mantalslängderna inte registrerade (mantalslängdernas befolkningstal uppvisar under perioden 1766-1805 genomsnittligt en treprocentig underregistrering jämfört med befolkningstalen från tabellverket).

Här kommer hushållen att delas upp på fyra bebyggelseklasser, som tämligen väl också torde återspegla åtminstone tre olika sociala grupper i samhället: hemmansbruk, torp, backstugor och soldatboställen (de sociala grupperna är bönder, torpare och backstugusittare; soldater kan i flera avseenden likställas med torpare, medan backstugusittare på det hela taget saknade jordresurser). I kategorin torp inkluderas några enstaka kvarnar.

Undersökningen fotas alltså på mantalslängderna, vilket innebär att undersökningsområdet är de fem socknarna i Kinne härad (Medelplana, Västerplana, Österplana, Forshem och Vättlösa).

Hemmansbruken. Bortsett från en och annan ståndsperson var det bönderna som hade de största hushållen. I undersökningsområdet bestod det genomsnittliga hushållet på mantalssatt jord under perioden 1766-1805 av 5,8 personer, inklusive minderåriga och eventuella inhyses. Störst var hushållen i Medelplana och Forshems socknar med 6,1 personer i genomsnitt, minst i Österplana med 5,3 personer. Västerplana hade 5,7 och Vättnösa 5,9 (i medeltalen ingår också ett fåtal ståndspersoners hushåll). I området som helhet kan skönjas en svag ökning av hemmansbrukens hushållsstorlek under perioden (i Västerplana och Vättnösa var ökningen kraftig mellan de två sista tvärsnitten: 1,3 personer).

De största hushållen finner vi, inte oväntat, på ypperligt frälse och förblivande kronojord (med medeltal 1766-1805 på 7,6 respektive 6,7 personer per hushåll). Här ingår säterier, prästgårdar och andra större bruksenheter. Gammal skattejord, skatteköpt jord och allmänt frälse låg i stort sett i nivå med varandra, med något större hushåll på allmänt frälse om vi ser till hela undersökningsområdet (5,5 personer per hushåll på gammalt skatte och skatteköpt, 5,7 på allmänt frälse). Möjligen kan storleksskillnaden förklaras av ett behov av att på en del bondefrälsegårdar hålla sig med dagsverksdräng (Bjurling hävdar att Kinnekullegodsen Råbäck, Hellekis och Hönsäter ännu på 1840-talet i viss utsträckning brukades av dagsverkspliktiga bönder¹⁰⁰). I flera fall kunde väl "dagsverksdrängen" lika gärna ha varit någon av familjens egna söner.

Särskiljer vi den bondebrukade jorden, alltså all mantalssatt jord exklusive frälseäterier, prästgårdar, boställen och kronosäterier, fås följande hushållsstorlekar för perioden 1766-1805, uppdelat på jordnaturerna skatte/krono (S/K) å ena sidan, bondefrälsejorden (F; den bondebrukade frälsejorden, dvs. allmänt frälse samt rå och rör) å den andra:

¹⁰⁰ Bjurling, *Skaraborgs läns sparbank 1847-1947*, s 89.

Tabell 3.9 Befolkning per hemmansbruk, dvs. hushållsstorlek på bondebrukad jord i fem kinnesocknar 1766-1805. Antal

	Mpl sn		Vpl sn		Öpl sn		For sn		Vät sn		UO fem sn	
	S/K	F	S/K	F	S/K	F	S/K	F	S/K	F	S/K	F
1766	5,1	4,9	5,4	4,8	5,7	4,9	5,9	6,0	5,7	6,0	5,7	5,2
1775	4,1	5,4	5,2	5,6	4,9	4,7	4,8	5,5	5,2	7,0	4,9	5,3
1785	5,4	6,0	5,2	5,9	5,0	5,1	5,6	6,3	5,3	8,5	5,3	5,9
1795	6,1	6,1	5,5	5,5	4,6	5,0	6,5	6,1	5,2	5,5	5,6	5,7
1805	5,4	6,3	6,2	7,2	5,5	5,6	6,6	6,1	6,5	11,0	6,3	6,3
medel	5,2	5,8	5,5	5,8	5,1	5,1	5,9	6,0	5,6	7,6	5,6	5,7

Anm: Mpl = Medelplana socken, Vpl = Västerplana socken, Öpl = Österplana socken, For = Forshems socken, Vät = Vätzlösa socken. Frälset i Vätzlösa socken är så litet att en enda sammanläggning 1795-1805 får mycket stora konsekvenser. Befolkningen i tabellen är mantalslängdens skrivna och fria.

Källa: Mantalslängder 1766-1805. GLA.

Då befolkningen per jordmantal skatte/krono var större än den på frälse samtidigt som hemmansbruken på skatte/krono genomsnittligt var 0,12 jordmantal mindre är de på frälse följer att bruken på de båda jordnaturerna var i det närmaste likstora sett till antalet människor.

Torpen. Torphushållen i underökningsområdet bestod i genomsnitt av 4,1 personer 1766-1805, alltså 1,7 personer färre än på hemmansbruken.¹⁰¹ Tendensen var ökande. Några markanta skillnader mellan socknarna fanns inte, men torphushållen i Medelplana socken var genomsnittligt något större än i övriga området, inte minst pga. en relativt kraftig ökning mellan de två sista tvärsnitten (en ökning från 4,5 till 5,3 personer).

Också torparnas hushåll har jordnatursfördelats. I alla fem socknarna, utom i Västerplana där torpbebyggelsen var mycket obetydlig, fanns de största torparhushållen på förblivande kronojord och ypperligt frälse. Störst var skillnaden mellan jordnaturerna i Medelplana socken, där torpen på ypperligt frälse och förblivande kronojord hade mellan 1 och 1,5 personer fler per hushåll än torpen på allmänt frälse och skatteköpt jord. Generellt hade torpen på skattejorden, såväl

¹⁰¹ Torparhushållen i Kinneområdet under senare hälften av 1700-talet var ungefär jämnstora med torparhushåll på andra håll i Västergötland vid samma tid. I Örby socken i Sjuhäradsbygden var torparhushållet på ca 4 personer (år 1792). Ahlberger, *Vävarfolket*, s 47. Ett något större torparhushåll, 4,2 personer, fanns 1780 i Dala, Skaraborgs län. Winberg, *Folkökning och proletarisering*, s 300.

gammalt skatte som under perioden skatteköpt jord, de minsta torparhushållen i undersökningsområdet.

Backstugorna. Backstugubefolkningen var väl under den tidsperiod som här behandlas snarast en slags agrarsamhällets "restpost": avdankade soldater, "pensionerade" bönder och torpare, folk som hamnat på obestånd, kort sagt de fattigaste i samhället. Antalet kompletta familjer var litet, fåmanshushållen desto fler. Backstugorna uppvisar mycket små hushåll jämfört med torpen och hemmansbruken.

Här görs ingen uppdelning på olika jordnaturer. Källmaterialet tillåter i många fall inte någon jordnaturesbestämning och dess förklaringsvärde är väl tveksamt. Eftersom stugubefolkningen inte bestod av arbetsföra har eventuell arbetsränta eller andra jordnaturesbetingade förhållanden inte kunnat påverka hushållsstorleken. Backstugorna är dessutom svåra att hushållsbestämma. I begreppet backstuga, som det används här, ryms fastigheter som uppenbarligen beboddes av fler än ett hushåll. Det kan t.ex. handla om fattigstugor på en bytå och liknande enheter. Siffrorna kan därför stundom väsentligt avvika från vad man skulle förvänta av en enskild stuga. Det gäller inte minst genomsnittet för Västerplana 1795 och 1805 samt för Österplana 1805. Dessa år redovisas hushållsstorlekar på 8 och 9 personer, vilka inte torde vara jämförbara med övriga här redovisade hushållsstorlekar. Dels kan det röra sig om de ovan nämnda fattigstugorna, dels är det möjligt att bebyggelseenheter på bytån inte redovisades särskilt noggrant i mantalslängderna; de boende här var ju sällan mantalsskrivna.

Medeltalet för perioden 1766-1805 var 2,8 personer per backstuga, inklusive eventuella minderåriga. De skillnader socknarna emellan som förelåg var i första hand just anhopningen av större enheter i fr.a. Västerplana mot slutet av perioden. Räknar man bort de här extremvärdena visar sig den genomsnittliga backstugan i Medelplana ha rymt ett något mindre hushåll än i området som helhet. I övrigt finns inga större skillnader mellan socknarna, och någon större förändring över tid kan inte skönjas.

Soldatboställena. Inte heller soldatboställena har jordnaturesfördelats. Antalet soldattorp var såpass litet att en jordnaturesfördelning skulle givit alltför små och osäkra tal. Dessutom såg soldatens plikter uppenbarligen likartade ut, oavsett på vilken mark hans torp råkade befinna sig. Vidare fanns de inte på alla jordnaturer (inte på ypperligt frälse).

Någon större skillnad mellan socknarna när det gäller soldat-hushållens storlek kan inte spåras. Medeltalet för perioden 1766-1805 låg för hela området på 4,1 personer, exakt samma nivå som på tor-

pen. Och precis som vad gäller torpen var det Medelplana som har störst soldathushåll, 4,5 personer i snitt. De övriga socknarna ligger samlade nära undersökningsområdets medeltal.

Några tydliga trender kan inte utläsas av materialet, möjligen med undantag för Västerplana och Österplana socknar. I den förra ökade soldaternas hushåll i storlek, i den senare minskade de. Också i Medelplana kan man skönja en viss minskning.

3.11.1 Hushållsstorlek 1695-1755

De befolkningsciffror som framkom vid rekonstruktionen av befolkningen i det tre Kinnepastoratet för delperioden 1695-1750 har brutits ned till sockennivå och sedan fått ligga till grund för en hushållsberäkning, från 1695 och framåt. Antal hushåll fås även denna gång ur mantalslängderna, man nu har jag inte särskilt de sociala grupperna (det låter sig inte göras för den förra delen av undersökningsperioden). Här har jag i stället tagit socknarnas totala befolkning och dividerat med det totala antalet hushåll. Därmed är siffrorna ojämförbara med de från senare delen av undersökningsperioden. De visar relationen mellan befolkningsförändringar och förändringar av antalet hushåll och kan jämföras med liknande siffror från annan forskning.

Tabell 3.10 Genomsnittlig hushållsstorlek i Kinneområdet 1695-1755.

	Mpl sn	Vpl sn	Öpl sn	For sn	Vät sn	UO 5 sn
1695	5,7	5,1	5,5	6,3	7,2	6,0
1705	7,1	5,3	5,6	6,4	7,1	6,4
1715	6,1	4,9	5,8	7,3	6,9	6,4
1725	7,0	5,4	5,8	7,8	7,5	6,9
1735	7,0	5,1	6,0	6,8	7,0	6,5
1745	7,6	4,9	5,1	7,4	6,1	6,3
1755	6,4	5,5	5,5	6,6	5,8	6,1
Medel	6,7	5,2	5,6	6,9	6,8	6,4

Källa: Mantalslängder, GLA, och befolkningsrekonstruktionen

Som vi tidigare sett bestod det genomsnittliga hushållet på mantalssatt jord under andra hälften av undersökningsperioden av 5,8 personer. Siffrorna i tabellen belyser därmed svårigheterna att beräkna antalet hushåll ur de äldre längderna. Det förefaller som om stora delar av de sociala skikten under bönderna har räknats in under gårdsbruken. Det kan självfallet motsvara realia, om många av de faktiskt bodde på gården som inhyses el. dyl., men skulle väl också kunna återspegla

ett skrivningsförfarande, att man i flera fall kan ha bokfört folket i torp och stugor på hemmanet. Att i sådana sammanhang entydigt definiera och avgränsa begreppet "hushåll" förefaller svårt.

Tabellens hushållsstorlekar kan jämföras med de siffror från Västmanland som presenterades ovan. Där var husförhörslängderna grund för beräkningen. Husförhörslängderna medtar inte de yngsta barnen, de under 6-7 års ålder, varför jag till siffrorna ovan lagt 0,5 personer per hushåll. I bergslagssocknen Skinnskatteberg var hushållsstorleken 7,0 personer år 1737, i blandbygdssocknen Västerfärnebo 5,9 personer år 1729 och i slättsocknarna Tillberga, Tortuna och Kolbäck på 1720- och -30-talen drygt 4,5 personer.

Andra i tid och rum någorlunda närliggande beräkningar visar ett genomsnittligt hushåll på 5,8 personer i Binnebergs tingslag (Vadsbo härad, Skaraborgs län) år 1717, och ett annat på 6,2 personer i Barne härad (också Skaraborgs län) samma år; i Örebro kontrakt 6,1 personer.¹⁰² Samtliga dessa beräkningar har uppenbarligen utförts på samma sätt som den gällande Kinneområdet 1695-1755, dvs. utan åtskillnad mellan bönder och obesuttna.

Enligt den rekonstruktion som jag gjort av befolkningsutvecklingen i Kinnesocknarna hamnar hushållsstorleken de fem Kinnesocknarna således mitt emellan bergslagssocknen Skinnskattebergs och blandbygdssocknens Västerfärnebos respektive hushållsstorlekar, men ganska nära såväl Barnes som Örebros. Det fanns relativt stora skillnader mellan de fem Kinnesocknarna inbördes. Medelplana, Forshem och Vättilösa nådde, liksom västmanländska Skinnskatteberg, upp till nivåer kring sju personer per hushåll, medan Västerplana och Österplana hamnade en ganska god bit därunder. Möjligen kan detta ha hängt samman med jordägförhållanden och därmed arbetskraftsbehov, en fråga jag återkommer till.

3.12 *Sammanfattning*

Flera forskare har påvisat demografiska särdrag som kännetecknade protoindustriella bygder runt om i Europa. Någon entydig och allmänt accepterad definition av begreppet protoindustri tycks inte finnas. I Kinneområdet bedrevs dock icke-agrara näringar som kan ha medverkat till en jämnare arbetsrytm över året, ökat efterfrågan på arbetskraft och därmed, liksom i de protoindustriella bygderna, givit upphov till ett annat demografiskt mönster än i de mer renodlat agrara

¹⁰² Siffrorna refererade i Andersson Palm, *Människor och skördar*, s 290 (Appendix B).

bygderna på slätten; vi känner dock inte de icke-agrara näringarnas omfattning.

Den tidigindustriella verksamhet som uppstod kring några av säterierna i området låter sig inte heller självklart sorteras in under begreppet protoindustri. Vid Hönsätters alunverk och Årnäs glasbruk tycks ha funnits en verklig arbetarstam, som alltså inte hade industriarbetet som bisyssla och därmed ingen subsistens i jordbruk. De präglades normalt inte av samma demografiska mönster som man observerat i protoindustriella bygder. Övrig icke-agrar verksamhet i Kinneområdet, stenhuggning och kalkbränning, hade dock såpass stor omfattning att den alltid kommenterades i beskrivningar från bygden.

Befolkningsnumerären perioden före tabellverkets tillkomst har rekonstruerats utifrån bevarad vitalstatistik och länkats till den ur tabellverket givna serien. De tre undersökta pastoraten uppvisar en befolkningsökning på 0,47 procent per år, eller 72 procent totalt, mellan 1690 och 1805. De befolkningsmässigt mest expansiva decennierna i Kinneområdet under den studerade perioden var 1720-, 1750- och 1790-talen. Siffrorna före 1720 förefaller osäkrare än dem därefter. Under delperioden 1720-50 var befolkningstillväxten lägre i undersökningsområdet än i såväl riket som i Skaraborgs län, medan den under delperioden 1750-1805 låg strax över riksnivån men en bit under länsnivån. En så "grov" jämförelse bekräftar således inte bilden av binäringsbygden Kinneområdet som befolkningsmässigt mer expansivt än andra områden.

En mer närliggande jämförelse är med slättbygden ett stycke söder om Kinne härad. Befolkningen här ökade i ungefär samma takt eller något mer som i Kinneområdet mellan 1750 och 1769, för att därefter i det närmaste stagnera fram till sekelskiftet 1800, ett förhållande som tillskrivs en hårdnande försörjningssituation pga. strukturella problem på slätten under 1700-talets sista decennier.¹⁰³ Bara ett decennium, 1770-talet, innebar befolkningsminskning sett till Kinneområdet i sin helhet. Kinneområdet tycks demografiskt således inte ha drabbats lika hårt av försörjningskrisen som den närliggande slättbygden, vilket kan antyda att möjligheterna till icke-agrara näringar haft en viss betydelse för befolkningsutvecklingen i området. I samma riktning går jämförelser med Dala, en mer utpräglad åkerbruksbygd än Kinneområdet, belägen på Falbygden. Här ökade befolkningen bara 8

¹⁰³ Gadd, *Järn och potatis*, s 131 f. Befolkningen i slättbygdspastoraten Saleby och Jung ökade med drygt 26 procent mellan 1750 och 1769, för att därefter minska med närmare 10 procent fram till 1775. En stagnation präglade därefter befolkningsutvecklingen i pastoraten åtminstone tio år framåt i tiden. A.a Tabell 11 s 317.

procent under senare hälften av 1700-talet, att jämföra med 35 procent i Kinneområdet.¹⁰⁴

Ur mantalslängderna har jag också försökt beräkna hushållsstorlek vid olika tidpunkter. Före 1766 har jag beräknat ett "totalt hushåll" utan att särskilja de olika sociala grupperna och hamnar på 6,4 personer per sådant hushåll. Uppenbarligen har många obesuttna, som senare särredovisas, vid denna tid bokförts under gårdsbruken, antingen för att de faktiskt bodde där eller för att man utvecklat en sådan bokföringspraxis. Efter 1766, då längderna blir mer detaljerade och därmed troligen tillförlitligare när det gäller att beräkna hushåll, har jag särskilt bönderna från torpare och backstugusittare. Då bestod det genomsnittliga bondehushållet av 5,8 personer, samma storlek som 1792 gällde i protoindustriella Örby socken i västgötska Sjuhäradsbygden.¹⁰⁵ I Dala bestod bondehushållet 1780 av 5,4 personer.¹⁰⁶

Gaunt har beräknat hushållsstorlekar för ett antal socknar i Västmanland under första hälften av 1700-talet, uppenbarligen beräknade på samma sätt som det "totala hushåll" jag beräknat för Kinneområdet före 1766. Kinnehushållet hamnade en bra bit över slätthushållet i Västmanland, något över blandbygdshushållet där och något under det folkrika bergslagshushållet.

Dessa jämförelser motsäger i vart fall inte att de icke-agrara näringsmöjligheterna i Kinneområdet kan ha haft demografiska konsekvenser. Dessutom förefaller den tidigindustriella verksamheten i området, läs alunbruket vid Hönsäter i Österplana, momentant ha fungerat som viss "befolkningmagnet"; en relativt stark inflyttning med detta mål kunde påvisas under några år på 1790-talet. Å andra sidan pekar andra uppgifter på en fortgående nettoutflyttning från området. En jämförelse mellan befolkningstalen ur tabellverket och den naturliga folkökningen antyder en nettomigration ut ur området på drygt 500 personer mellan 1750 och 1805. Särskilt kraftig tycks utflyttningen ha varit från Medelplana pastorat, vilket kan sammanhånga med inläggningar av hemman under de fyra säterierna i slutet av undersökningsperioden. Utflyttningen motsäger således inte med nödvändighet hela den förmodade demografiska effekten av de icke-agrara näringarna. Dessutom fortfor ju befolkningen trots utflyttningen att öka.

Jag har också studerat vilka skillnader i hushållsstorlek som förelåg mellan de olika jordnaturerna på bondebrukad jord under den senare

¹⁰⁴ Winberg *Folkökning och proletarisering*, s 99 och 104 f.

¹⁰⁵ Ahlberger, *Vävarfolket*, s. 192 (vägt medelvärde för bondehushållen i tabellen).

¹⁰⁶ Winberg *Folkökning och proletarisering*, s 300.

delperioden (fr.o.m. 1766). Ett snitt för de fem socknar som det i detta fall rör sig om påvisar inga stora skillnader mellan skatte/kronojord å ena sidan och frälsejord å den andra. Frälsehushållet var något större, men ganska obetydligt (däremot var jordmantalet på bondefrälsejordens bruk 50 procent större än på skatte/kronojordens, vilket innebär att befolkningen per helt jordmantal var avgjort större på skatte/kronojorden). Denna del av undersökningen ger således inget stöd för antagandet att arbetskraften skulle ha varit större och ökat mer på skatte/kronojorden än på frälset.

Undersökningsområdet ansluter väl till riksgenomsnittet när det gäller nativiteten under andra hälften av 1700-talet, medan dödlighetstalen låg något under riksnivån; spädbarnsdödligheten låg däremot på riksnivå.

Dödligheten var den kanske starkaste demografiska determinanten under förindustriell tid. Under perioden 1695-1805 registrerades 14 år med överdödlighet, dvs. år då dödstalen översteg födelsetalen. Dödligheten koncentrerades normalt till årets första månader, en reflex av vådrets skiftningar. Väderleken kunde verka dubbelt: dels utlösa endemiska sjukdomar, dels påverka skördeutfallet. När däremot epidemier härjade, vid den här tiden oftast smittkoppor som i första hand drabbade de yngsta barnen, ökade dödligheten under sommar-månaderna. Två sådana tillfällen inträffade i Forshems pastorat under perioden 1711-48, som specialstuderats: åren 1717 och 1741.

När dödligheten ökade men inte förryckte den normala periodiciteten, tolkades detta som att endemiska sjukdomar, endemiska influensor och liknande, ökade i omfattning. Eftersom sådana sjukdomar var beroende av väderleken är det inte otänkbart att också sämre skördar fördjupade dödligheten dessa år. År med denna typ av dödlighet inföll 1739 och 1747 i Forshems pastorat.

Den högsta dödligheten i Kinneområdet inträffade 1773 och var i stor utsträckning förorsakad av dysenteri, kikhosta, febersjukdomar och smittkoppor. Detta år har vi således att göra med en blandning av endemiska och epidemiska sjukdomar (även den egentligen epidemiska sjukdomen dysenteri uppvisade ofta samma drag som de endemiska sjukdomarna; några vattentäta skott mellan de två arterna av sjukdomar fanns inte). Utlösande faktorer har uppenbarligen varit ett par missväxter i början av 1770-talet.

Åldersfördelningen i Kinneområdet uppvisade under senare hälften av 1700-talet en något större andel barn i åldrarna 0-14 än i riket som

helhet. Också i jämförelse med den skaraborgska slättbygden var barngruppen uppenbarligen andelsmässigt större, medan den mest markanta skillnaden var den arbetsföra åldersgruppens starkare andelsmässiga tillväxt på slätten, där befolkningen som helhet dock i det närmaste stagnerade några decennier efter 1769.¹⁰⁷ Skillnaderna kan antyda att befolkningen i Kinneområdet hade högre giftermålsfrekvens och nativitet, eller att utflyttningen var mindre, vilket i sin tur skulle kunna sammanhålla med bättre försörjningsmöjligheter, men tolkningarna är i brist på kompletterande källmaterial högst osäkra. Andelen gifta i Kinneområdet under andra hälften av 1700-talet anslöt för övrigt helt till riksgenomsnittet.

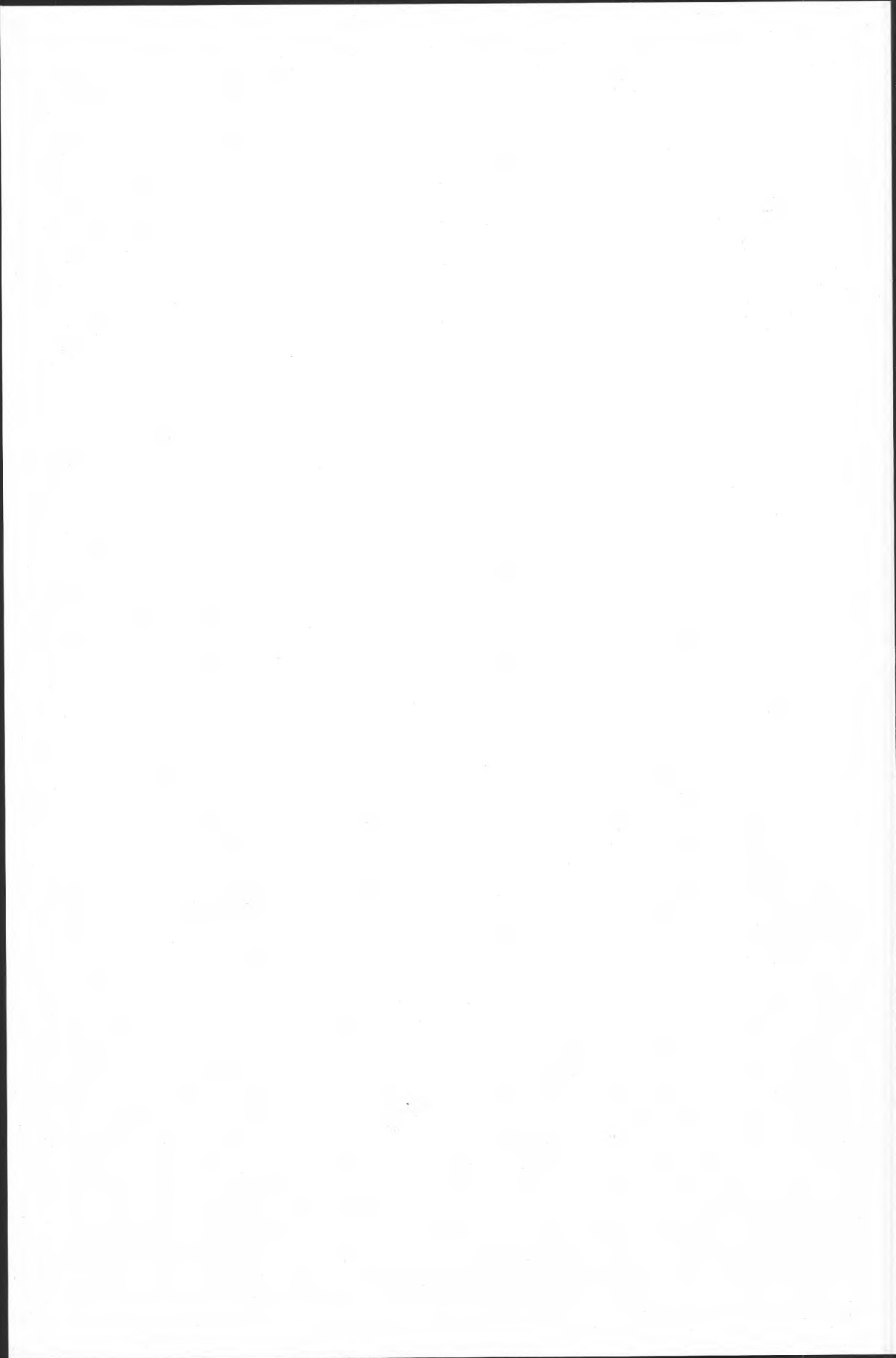
Men andelen arbetsföra ökade också i Kinneområdet, här dock främst på bekostnad av åldersgruppen från 63 och uppåt. Ökningen skedde från ett andelsmässigt högre utgångsläge (år 1750) än på slätten och nådde inte fullt lika högt som där (58,5 procent i Kinneområdet jämfört med ca 60 procent på slätten år 1805; observeras bör att det på slätten rör sig om åldersgruppen 15-59, i Kinneområdet om åldersgruppen 15-62 år). Kinneområdets utveckling låg på ungefär samma nivå som i riket som helhet.

En vigsellängd från Österplana 1732-1805 visar att konjunkturerna för äktenskap var goda kring 1750 och i början av 1780- och 1790-talen, medan dåliga äktenskapliga konjunkturer tycks ha rått under delar av 1740-talet, samt i början av både 1760- och 1770-talen. Då äktenskapsfrekvensen kan antas sammanhålla med tillgång på försörjnings-

¹⁰⁷ Gadd, *Järn och potatis*, s 76 f. Ökningen av den arbetsföra befolkningsandelen i slättbygdspastoratet Saleby skedde alltså på bekostnad av barngruppen, 0-14 år. Mellan 1750 och 1785 ökade åldersgruppen 15-59 år mer än dubbelt så snabbt som totalbefolkningen.

möjligheter (men också med antalet personer i giftasvuxen ålder)¹⁰⁸ kan t.ex. den ökade frekvensen på 1780-talet möjligen tolkas som en följd av den förhöjda dödligheten under början av 1770-talet. Antalet lediga hemmansbruk och torp kan ha ökat.

¹⁰⁸ En "sundtsk våg" som fortplantade sig genom 1700-talet, med början kring på 1720- och -30-talen, skulle ge ett ökat antal giftasvuxna individer såväl på 1750- som på 1780-talet (om ingen "kohortdeformering" i form av ökad dödlighet inträffat dessförinnan). Åldersgruppen 15-62 var ovanligt stor på 1780-talet och bekräftar hypotesen. Rimligen skulle en sådan anstormning av giftasvuxna ha kunnat leda till en ökad press på att vidga försörjningsmöjligheterna, t.ex. i form av hemmansklyvning och torpanläggande. Som vi såg av kapitel 2 ökade också antalet torp relativt kraftigt under 1780-talet, men detta samverkade med en antalsmässigt nästan lika stor minskning av antalet backstugor. Stugor tycks alltså ha omdefinierats som torp; om detta haft någon relation till det ökande antalet giftasvuxna kan jag inte avgöra. Hemmansklyvningen ökade inte på 1780-talet.

4 Mantalsskriven befolkning och arbetskraft i Kinneområdet

I detta kapitel utsträcks de studier av befolkningens struktur och utveckling som påbörjades i förra kapitlet till att också gälla den mantalsskrivna befolkningen och arbetskraften. Kapitlet bygger till stora delar på tvärsnittsundersökningen baserad på mantalsslängderna, med nedslag vart tionde år mellan 1695 och 1805. Här skall jag försöka fördjupa bilden av den demografiska och sociala strukturen i området och söka fler indikatorer på de effekter jordnatursfördelning och näringsgeografi kunde få. Stor vikt läggs på att studera arbetskraftens storlek och utveckling med avseende på skillnader mellan jordnaturerna, i första hand mellan skattemantalet och det allmänna frälsemantalet; i botten ligger frågan om orsakerna till den av forskningen konstaterade relativa värdeförskjutningen mellan frälse- och skattejord under 1700-talet.¹

Mantalsslängderna innehåller en rad socialhistoriskt intressanta uppgifter, bl.a. uppgifter om vem som brukade en viss hemmansdel, något om dennes familje/hushållssituation, så småningom allt mer fullständiga uppgifter om en viss sockens sociala profil (när allt fler av de boende på icke mantalssatta enheter kommer med i längderna), osv. Men längderna är behäftade med vissa ur källkritisk synvinkel ganska uppenbara brister.

Mantalskurvans, kurvan över den mantalsskrivna befolkningens utveckling, påfallande homogena utseende från ort till ort föranledde Eli Heckscher att tala om det konjunkturbetingade hos mantalsskrivningen. Han utmönstrade såväl administrativa som demografiska förklaringar till kurvornas utseende.² Mantalskurvan skulle, enligt

¹ Se avsnitt 1.1.

² Så t.ex., menar han, borde prästernas befrielse 1723 från att närvara vid mantalsskrivningen minskat effektiviteten, men i stället ökar antalet mantalsskrivna mycket kraftigt just på 1720-talet. Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier*, s 238.

honom, i första hand visa på välståndsutveckling, inte författnings- eller befolkningsförändringar.³

Det finns dock en naturlig gräns för hur väl detta tänkta välståndsexponent kan mäta förändringar av levnadsstandard, och det är storleken på den mantalspliktiga andelen av befolkningen, åldersgruppen 15-62 år. Hur välståndet än kan ha ökat, var det bara denna åldersgrupp som skulle mantalsskrivas. Ett tak fanns således för hur stor den mantalsskrivna befolkningsandelen kunde bli.⁴ Därtill kom befrielser även inom denna åldersgrupp, befrielser av ständs- eller yrkesskäl som ytterligare begränsade den reellt mantalspliktiga befolkningens andel av totalbefolkningen.

Herlitz kan bekräfta de "konjunktursvängningar" i mantalsskrivningen som Heckscher påtalat, men ger dem en delvis annan förklaring. För Herlitz är det kostnaden för att bli mantalsskriven som står i centrum, och då främst skattekostnaden för mantalspliktiga barn och tjänstehjon, utan att han fördenskull förnekar att också krig och demografiska förändringar kunde påverka utvecklingen.⁵ Mantalsskrivningens effektivitetsproblem handlade i första hand om att uppspåra och mantalsskriva alla "nykomlingar", det vill säga 15-åringarna (man kan förmoda att det var lättare att undanhålla någon som aldrig mantalsskrivits förut, än att avföra någon som redan hamnat i systemet). Allmogen gjorde stundtals försök att hålla sina barn utanför mantalsskrivningen så länge som möjligt eftersom den var förenad med kostnader, kostnader som varierade över tid.⁶ Utöver de legala befrielseerna har vi således att räkna med olagliga sådana, ett underslev som härrörde från kampen om de mantalsskrivna.⁷

³ Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier*, s 238. Han menade att mantalskurvan bäst visade ekonomiska förskjutningar av en längd jämförbar med konjunkturvågornas, medan siffrornas årsväxlingar däremot skulle vara ett mindre adekvat mått på ekonomiska förändringar. Som grund för befolkningsberäkningar kunde den hursomhelst inte ligga. A.a. s 243, 231. För ett försök att använda bl.a. uppgifter om antalet mantalsskrivna som grundval för befolkningsberäkningar, se Hannerberg, *Mantalsskriven och total folkmängd*, s 40-66.

⁴ Herlitz, *Koppskatten*, s 36.

⁵ Herlitz, *Koppskatten*, s 39 ff. och 74 ff. (noteras bör att Herlitz endast studerar perioden fram t.o.m. 1767. Hur bevillingen fluktuerar därefter säger han således ingenting om). Utöver de nämnda faktorerna har också myndigheternas "administrativa energi", en kombination av regelverk och personlig tjänsteutövning från den enskilda mantalskommissariens sida, satt tydliga spår i mantalsskrivningen, särskilt år 1766.

⁶ Herlitz, *Koppskatten*, s 40 f.

⁷ Lext, som menar att inget generellt kan sägas om detta underslev, ser just de yngre och de äldre, de som åldersmässigt befann sig i närheten av undre respektive övre åldersstrecket för mantalsskrivning, som underslevets kanske viktigaste kategorier. Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860*, s 246 f. Med "underslev" menas här alltså ett olagligt

I anslutning till diskussionen om de mantalsskrivna behandlar jag också arbetskraften. Termen arbetskraft använder jag om de ur mantalsslängderna hämtade kategorierna män (eller snarare hushållsföreståndare), hustrur, söner, döttrar, drängar och pigor; arbetsfolket är de hemmavarande barnen (över 15 år) och tjänstefolket, dvs. de fyra senare av arbetskraftens sex kategorier.⁸ Såväl de mantalsskrivna som arbetskraften har en nära relation till åldersgruppen 15-62 år.

Till skillnad från barn och tjänstefolk verkar det som om antalet män, i viss utsträckning också hustrur, på åtminstone den mantalssatta jorden är medtagna i mantalsslängderna med relativt hög grad av fullständighet under hela undersökningsperioden.⁹

4.1 Ramar för den mantalsskrivna befolkningen

De brister som således finns i det primära källmaterialet rättfärdigar en kortare genomgång av den författningsutveckling som skedde kring mantalsskrivningen under den aktuella perioden (1695-1805), en

undanhållande av personer som enligt gällande regler borde ha mantalsskrivits. Jag använder ordet underregistrering som en samlande beteckning på alla de "missar" mantalsskrivningen gjorde när det gällde att i längderna avpricka hela den åldersmässigt mantalspliktiga befolkningen. I begreppet ingår såväl underslev som legala befrielser.

⁸ När jag talar om arbetsfolket, och hela arbetskraften, ingår också de från mantalspengar befriade tjänstehjonen på säterierna; eftersom de var bevillningspliktiga räknas de upp i längdernas namnkolumn. Det är således inte bara mantalsskrivna kategorier som återfinns i arbetskraften.

Till arbetsfolket, närmare bestämt till kategorierna drängar och pigor, kunde möjligen också ha räknats det lilla antal mantalsskrivna inhyses som fanns i undersökningsområdet. Så har inte gjorts eftersom deras ställning i arbetslivet förefaller oklar utifrån det material som använts; det finns ingenting som tyder på att de ingick i jordbrukets ordinarie arbetsstyrka. Antalet är litet och torde inte i någon nämnvärd utsträckning påverka resultatet. 1766 uppgick de inhyses till 10 personer på mantalssatt och 35 personer på icke mantalssatt jord i undersökningsområdet, enligt följande:

socken	mtlsatt	icke mtlsatt
Medelplana	5	0
Västerplana	0	4
Österplana	2	7
Forshem	1	15
Vättnlösa	2	9
Kinneområdet	10	35

Av de 35 inhyses på icke mantalssatt jord fanns 28 på backstugorna. Av dessa var 21 kvinnor.

⁹ Hustrur på mantalssatt jord tycks åtminstone fr.o.m. mitten av 1700-talet återges med samma fullständighet som männen. Dessförinnan var dock läget något annorlunda. Hustrur befriades påfallande ofta av ett of (oförmögen) i mantalsslängdens marginal under perioden fram t.o.m. 1740-talet. Nöjer man sig inte med kolumnsummor utan går in och läser längderna kan man dock i stor utsträckning komma förbi problemet.

redogörelse för längdernas kolumnsystem och effektivitetsproblem, samt en diskussion om hur bevillningsbördan utvecklades under 1700-talet.

4.1.1 Författningsutveckling och befrielser

Någon form av registrering av hela eller delar av befolkningen på grund av beskattning eller av militära syften blev angeläget för de styrande i de framväxande nationalstaterna. 1700-talets svenska mantalslängder, föremål för statsmakternas fortlöpande omsorg och omarbetningar, hade sina rötter i 1630-talets längder över skattskyldiga till kvarntullen, som ursprungligen utgick med viss avgift för varje tunna förmald säd och beslutades 1625.¹⁰

För att effektivisera uppbörden tillsattes i mitten av 1600-talet mantalskommissarier som skulle leda själva skrivningsförrättningarna. De fick sin första instruktion (MI) 1673, som dock ganska snart ansågs förlegad. Den nya instruktionen 1693 var utförligare och klarare: den som inte uttryckligen var befriad från skatten skulle betala, och befrielseerna hade minimerats. MI 1693 kom att gälla under hela 1700-talet, men själva skrivningsförfarandet undergick detta till trots många förändringar, inte minst pga. att längderna kom att ligga till grund också för andra personskatter (främst för flertalet av de bevillningar som tillkom under 1700-talet).

Till en början utfördes skrivningsförrättningen i början av det år mantalsskrivningen avsåg. I MI 1693 stadgades att mantalsskrivningen skulle vara klar den 1 eller allra senast den 15 mars, men det visade sig svårt att hinna klart till uppbördsterminens början. Därför föreskrevs 1724 att mantalsskrivningen skulle förrättas i slutet av året före. Skrivningsförrättningen skulle börja i november månad och borde vara klar i slutet av december.¹¹ Det innebär att mantalslängden som gäller för t.ex. uppbördsåret 1767 uppgjorts i slutet av 1766, vilket man måste ta hänsyn till vid jämförelser med tabellverkets befolkningsuppgifter, som ju uppgjordes i slutet av åsatt år. 1766 års befolkningsuppgifter skall alltså jämföras med mantalslängdens uppgifter för år 1767; båda källorna gäller i princip slutet av 1766.

Begreppet underslev, som ofta används i diskussionen om mantalslängdernas källvärde, hänför sig till den olagliga "befrielse", dvs.

¹⁰ Denna redogörelse bygger på Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige*, kap I, s 18-40 och kapitel II, s 43-71.

¹¹ Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige*, s 77-80.

undandöljande, av delar av den mantalspliktiga befolkningen som förekom i lokalsamhället. Därutöver fanns fullt lagliga befrielser. De var av två slag: dels sådana alla kunde komma i åtnjutande av, dels sådana som var förbehållna ett visst stånd eller en viss yrkesgrupp.

De allmänna befrielserna gällde åldersgrupper. Från början skulle alla över 12 års ålder betala mantalspengar. År 1652 höjdes åldern till 15 år, en åldersgräns som stod sig under hela min undersökningsperiod, trots påstötningar från allmogen att få den höjd till 18 eller 20 år. Någon bestämd övre åldersgräns förekom inte från början. Först 1652 föreskrevs en sådan, 63 år, men redan 1655 inskränktes denna befrielse till dem som avträtt gården och satt sig på undantag. Varken instruktionen 1673 eller 1693 stadgar någon övre åldersgräns, men i praktiken förefaller 63 års ålder ha utgjort en sådan.¹²

Även sjuka och fattiga var föremål för befrielser, som dock var tillräckligt oprecisa att ett visst tolkningsutrymme tycks ha lämnats åt skrivningsförrättarna. MI 1693 stadgar att "skola ock de tiggare och fattiga vara därifrån befriade, som kallas allmoseshjon och äro så bräckliga, att de intet orka arbeta eller förtjäna sig uppehälle". Fattigdomen skulle således enligt stadgarna utgöra grund för befrielse bara om den berodde på arbetsoförmåga.

Av stånd- och yrkesbefrielserna var adelns, från 1641, den äldsta. Befrielsen gällde även adelns tjänstefolk "till disk och duk", dvs. det tjänstefolk som var direkt försörjt av adelsmannen. Också krigsfolket var befriat, men bara under verklig tjänstgöring. Officerare som inte var i tjänst skulle betala avgiften. Manskaper, ryttare, soldater och båtsmän, befriades personligen enligt MI 1693, men befrielsen gällde inte deras hustrur och vuxna barn. Vidare kunde hemmansbrukare och skattlagda torpare med fyra mantalsskrivna barn slippa mantalspengarna. Övriga torpare, fattigt folk och arbetskarlar kunde slippa skatten oavsett om de fyra barnen var mantalsskrivna eller ej.

4.1.2 Mantalslängdernas kolumnsystem¹³

Några mer detaljerade föreskrifter om hur mantalslängderna skulle föras gav inte instruktionerna, men MI 1693 stadgar att ett kolumnsystem skulle användas. Många gånger torde man ha lämnat den mer detaljerade utformningen åt mantalskommissarien, vilket i sin tur

¹² Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige*, s 43-47. I en fotnot på sid 46 skriver Lext att man i Skaraborgs län på 1690-talet explicit betraktade 63 år som övre åldersgräns.

¹³ Detta avsnitt bygger på Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige*, kapitel VII, s 144-182.

medförde att något enhetligt kolumnsystem aldrig kom till stånd. Vissa gemensamma drag finns dock.

Socken-, by- och hemmansnamn skulle medtagas. Därför föreskrevs redan 1693 att jordeboken skulle ligga till grund för mantalslängderna, vilket i sin tur innebar att också icke bebodd, beskattningsbar fast egendom åtminstone emellanåt kom med i längderna, som t.ex. kvarnar, kalkugnar och hemmansdelar som brukades under andra hemman.¹⁴

Befriade togs i växlande utsträckning med i längderna även före 1766. Adelsmän nämns ofta med namn, medan deras tjänstefolk många gånger uppräknas till kön och antal. I takt med att mantalslängden kom att ligga till grund också för olika bevillningar pockade detta på en mer noggrann redovisning av båda dessa grupper, även om inga särskilda kolumner avsattes för dem. De var fortfarande befriade från mantalspengarna, och de uppgifter statsmakterna ansåg sig behöva för bevillningen tillgodosågs oftast med anteckningar i namnkolumnen.¹⁵

År 1765 föreskrevs att "alla som liv äga" skulle medtas i mantalslängderna. I princip skulle alltså hela befolkningen prickas av i längdernas kolumnsystem, som för detta syfte utvidgades med kolumner för de mantalsbefriade. Man angav de befriades antal men inte deras namn. Först en bit in på 1800-talet blev uppgifterna fullständiga.

I Bilaga 2 redovisas närmare hur kolumnsystemet i Skara fögderi, i vilket undersökningsområdet ingår, utvecklades.

4.1.3 Mantalsskrivningens effektivitetsproblem

Att motverka underslev var ett ständigt påkallat arbete under större delen av mantalsskrivningens 1700- och 1800-talshistoria. God kontroll över det motsträviga skatteunderlaget, den svenska allmogen, var eftersträvänsvärt för statsmakterna. Redan i instruktionen från 1693 stadgades att kyrkoboken borde användas som kontroll vid mantalsskrivningarna, men enligt Lext har denna paragraf inte fått någon större praktisk betydelse, trots många försök under framförallt 1720-

¹⁴ Dock tycks sådana enheter inte konsekvent ha redovisats i mantalslängderna. Jag har kommit till den uppfattningen att mantalsskrivaren var mindre noggrann när det gäller redovisning av lägenheter som saknade mantalsskrivna personer.

¹⁵ Angående adels och ståndspersoners upptagande i längderna citerar Lext ett odaterat PM, förmodligen från 1740: "possessorer av säterier samt hemmansbrukare av ståndspersoner (skola införas i mantalslängden) till sina karaktärer (titlar) och namn... med kort annotation in margine om de själva bebo samma lägenhet eller ej samt om de äro i verklig tjänst eller avskedade". Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige*, s 151 not 2.

talet att verkligen utnyttja den. Det var först 1811 som kontroll mot kyrkoboken blev obligatorisk.

Man sökte också andra vägar för att öka mantalsskrivningens effektivitet. Myndigheternas förlängda armar ner i lokalsamhället, dvs. statstjänstemän av olika dignitet, ålades att medverka vid och hålla ett vakande öga över själva skrivningsförrättningen. Dessa personer ansågs ha god lokalkännedom och var därmed svårare att lura än utifrån kommande förrättningsmän.

Försök att få husförhörslängden ställd till förfogande för mantalsskrivningskontroll började redan på 1720-talet, vid den tid prästerna löstes från kravet att själva delta vid skrivningsförrättningen. Men prästerskapet motsatte sig att lämna ut husförhörslängderna till civila ämbetsmän eftersom detta kunde få menliga följder för församlingslivet (man antog att församlingsborna skulle försöka hindra att deras barn antecknades i husförhörslängden). Detta motstånd tycks länge ha rönt framgång. Därför beslutade riksdagen i slutet av 1752 att husförhörslängderna skulle stå till mantalskommisariernas förfogande och, liksom födelseboken, lämnas ut vid anfordran, men av klagomål att döma slarvades det på sina håll med verkställigheten.

4.1.4 Tjänstehjonsfrågan och bevilningar

Mantalslängden var således inte bara uppbördsbok för mantalspengarna, den låg också till grund för flertalet kontributions- och bevilningslängder. Mantalsskrivningen medförde därmed en relativt omfattande skattskyldighet.

Den i svensk mantalsskrivning mest fluktuerande kategorin, barn och tjänstefolk, var under 1700-talet också föremål för bevilningar och kontributioner. Det ålåg husbonden att till kronan betala tjänstefolkets skatter, med rätt att i efterhand dra av dem från deras löner. Den sammanlagda skattebördan på tjänstefolket, ställd i relation till de i tjänstehjonsstadgan maximerade lönerna, var avsevärd.¹⁶

Skattebördan på allmogens barn och tjänstefolk bestod av tre mer kontinuerliga komponenter:

1) Mantalspengarna; i regel betalades fr.o.m. 1693 24 ösm. (öre silvermynt) per person.

2) Allmän tjänstehjonskontribution, som med vissa undantag uttogs mellan 1699 och 1753; undantagen gäller åren 1713, 1715-16 och 1731-34. Beloppen varierade något under perioden. Ursprungligen betala-

¹⁶ Herlitz, *Koppskatten*, s 63-77.

des 1 dsm. (daler silvermynt) för söner och drängar, 16 ösm för döttrar och pigor, och skattskyldigheten gällde från fyllda 15 år. Ståndspersoner betalade dubbel taxa för sitt tjänstefolk. 1704 fördubblades kontributionen, vilket gällde bara detta år. 1720-30 utgick samma belopp som från början, men nu som allmän tjänstefolksbevillning lika för alla stånd. När bevillningen återkom efter 1734 var det med reducerade belopp, och under de sista åren (1749-52) skilde man mellan hel- och halv vuxna, där gränsen drogs vid fyllda 18 år.

3) Lön- och betalningsavgift (från 1720) samt slottsbyggnadshjälp (från 1728). Den förra sänktes i två etapper mellan 1720 och 1744, från 1 dsm. till 16 ösm. för män och från 24 ösm. till 8 ösm. för kvinnor. Den senare låg åtminstone fram till 1767 på 8 ösm. för män och hälften för kvinnor.¹⁷

Nominellt låg skattkostnaden för en son/dräng och en dotter/piga mellan 1699 och 1731 på ett typvärde om 3 dsm. Men fluktuationer förekom inom perioden. De tre år, 1713 och 1715-16, då förmögenhetstaxeringen ersatte tjänstehjonsbevillningen skedde en halvering av kostnaden. Fr.o.m. 1720 ökade den med 50 procent, och de högsta nivåerna nåddes 1729-30 då den uppgick till över 5 dsm. Perioden 1732-67 fluktuerade kostnaden mellan 3,4 och 5,1 dsm., med toppar 1734-38, 1752 och de två sista åren, 1766-67.

Realt var utvecklingen en annan. Omräknat till skäppor spannmålsvärde enligt markegång var trenden fallande efter 1738. Den i pengar relativt stabila nivån gör att kurvan för realvärdet blir en spegelbild av prisutvecklingen, med dess växling från 1740-talets höga och det begynnande 1750-talets låga priser, och de därefter starkt stigande priserna fram till 1762-63.

Detta var inte de enda skatttitlar som åvilade barn och tjänstehjon, men de viktigaste. De uppgick under 1720-talet till mellan 39 och 45 procent av de av tjänstehjonsstadgan reglerade kontantlönerna för halv vuxna tjänstehjon. För halv vuxna var andelen ännu högre, mellan 47 och 69 procent. Därefter sjönk nivåerna något.¹⁸ Man kan fråga sig vad som skulle ha hänt med arbetskraftsutbudet om husbönderna verkligen betalade dessa löner och till fullo dragit av skattkostnaderna från dem.

Tjänstehjonsstadgorna från 1686 till 1833 var en uttalad klasslagstiftning, med primärt syfte att tillhandahålla arbetskraft åt de besuttna, i

¹⁷ Herlitz, *Koppskatten*, s 63ff. Observeras bör att Herlitz inte för sin framställning längre fram än till 1767.

¹⁸ Herlitz, *Koppskatten*, s 65ff, s 71

första hand adel och andra ståndspersoner. Tendensen var mycket restriktiv. Adeln hade tidigt krävt att böndernas rätt att hålla tjänstehjon skulle begränsas, och fick sina krav kodifierade i tjänstehjonsstadgorna, skarpast i de från 1723 och 1739. Nu möter såväl lönereglering som allt hårdare restriktioner på hur mycket folk allmogen fick hålla på sina gårdar; även deras egna barn skulle räknas in i antalet.¹⁹

Åtminstone från och med 1730-talet hördes återkommande klagomål över brist på arbetskraft i det svenska agrarsamhället, från ståndspersoner såväl som från allmoge. Utterström sökte förklara arbetsbristen under de goda åren i början av 1730- och 1750-talen med tjänstefolkets ovilja att under goda år ta årstjänst, en ovilja som sammanhängde med deras önskan att arbeta för sig själva, vilket i sin tur gav upphov till en allmän ovilja till lönearbete. För honom var detta en psykologisk attityd hos de breda lagren utan vilken man inte kan förstå tidens arbetarpolitik.²⁰ Argumentet verkar överflödigt. Det räcker med låga löner och tungt skattetryck för att förstå svårigheten att rekrytera arbetskraft.²¹

Skattekostnaderna gjorde avtryck också i mantalsskrivningen. För perioderna 1699-1712 och 1731-67 finns påtagliga samband mellan skattetrycket på barn och tjänstefolk och dessa kategoriers registrering i mantalslängderna (däremot inte under perioden 1713-30, då antalet mantalsskrivna barn och tjänstehjon fluktuerade oberoende av bevillningarna). Den fördubblade kontributionen 1704 fick negativa verkningar under en följd av år, medan mantalsskrivandet av barn och tjänstehjon i Skaraborgs län vid det tillfälliga upphävandet 1713 tog sig närmast euforiska proportioner. Också 1731-34, i frånvaro av kontribution, ökade dessa grupper snabbt. Ett nytt kraftigt lyft kom mellan 1752 och 1753, då tjänstefolksbevillningen avskaffades.²²

I tvärsnittsundersökningen får denna utveckling av kontributionen genomslag i form av en kraftig ökning av antalet mantalsskrivna barn och tjänstehjon såväl mellan 1725 och 1735 som mellan 1745 och 1755. Det är mellan de två senare tvärsnitten ökningen är som störst. Däremot får det tillfälliga upphävandet av kontributionen 1713 inget genomslag i min tvärsnittsundersökning.

¹⁹ Om tjänstehjonsstadgorna, se t ex Montgomery, *Tjänstehjonsstadgan och äldre svensk arbetarpolitik*, s 245-276

²⁰ Utterström, *Jordbrukets arbetare* del I, s 235-245

²¹ Herlitz, *Koppskatten*, s 63-77

²² Herlitz, *Koppskatten*, s 63-77. En konkurrerande orsak till ökningen finns: användandet av husförhörslängd som kontrollmedel vid mantalsskrivningarna, som också kommer 1753.

Den tidigare diskussionen om vilka faktorer som styr mantalskurvans utseende har fokuserat kring befolkningsförändringar (Hannerberg), konjunkturer (Heckscher) och skrivningsadministrativa åtgärder (Lext). Herlitz för in ett fjärde element, förmodligen av mer grundläggande karaktär än de tidigare, men också i viss mån samverkande med dessa²³: kostnaderna för att bli och vara mantalsskriven.

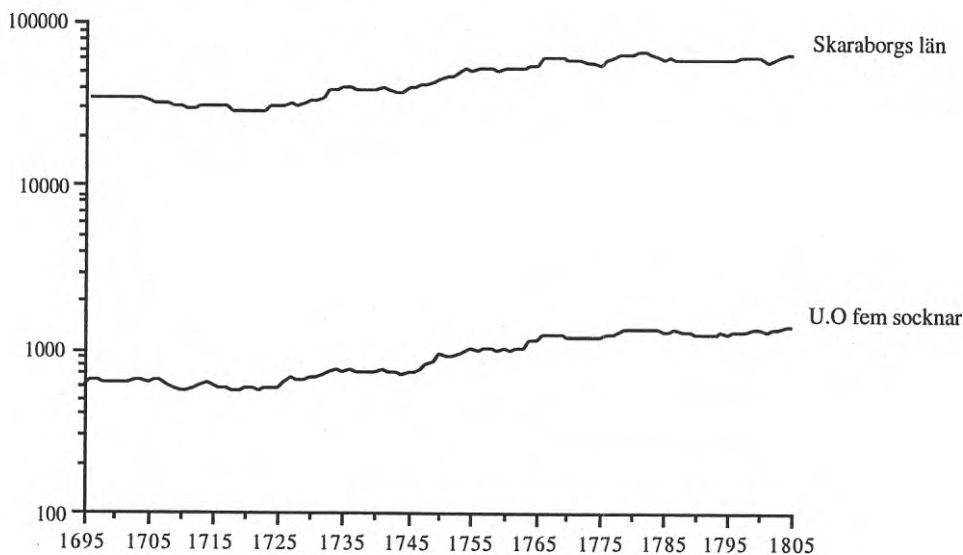
4.2 *De mantalsskrivnas utveckling i Kinneområdet 1695-1805*

När nu mantalslängden är huvudsaklig källa inskränks undersökningsområdet till de fem socknarna (Medelplana, Västerplana, Österplana, Forshem och Vätzlösa). Diagram 4.1 visar utvecklingen av de mantalsskrivna i dessa fem socknar sammantaget, jämförd med utvecklingen i hela Skaraborgs län. Diagram och tabeller i detta avsnitt visar bara de till mantalspengar debiterade, inte alla i mantalslängderna medtagna. Just pga. att längderna också låg till grund för uttaxeringen av kontributioner eller bevilningar medtogs i längderna under hela undersökningsperioden fler än de mantalspliktiga. Det var dock bara de senare som före 1766 skulle avprickas i längdernas kolumnsystem.²⁴ Man kan möjligen, med tanke på den något fluktuerande bevilningsbördan, misstänka att övriga grupper inte registrerades med samma noggrannhet som de mantalsskrivna.

²³ Fluktuationerna under t.ex. perioden 1713-30 kunde ju inte förklaras av skattekostnader.

²⁴ Den kanske viktigaste icke mantalsskrivna grupp som kommer med i längderna även före 1766 är som tidigare påpekats adelns tjänstefolk, vilket torde sammanhånga med tjänstefolksbevilningen från år 1699.

Diagram 4.1 Antal mantalsskrivna i fem socknar och Skaraborgs län 1695-1805. Logaritmisk skala.

Källa: Mantalslängder, Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Den homogenitet mellan olika mantalskurvor som Heckscher tyckte sig finna kan åtminstone delvis kännas igen i diagrammet. Utvecklingen av antalet mantalsskrivna förefaller ha varit någorlunda likartad på såväl socken- som länsnivå, i varje fall under förra hälften av undersökningsperioden. För att kontrollera överensstämmelsen i utvecklingen har jag beräknat hur stor andel de mantalsskrivna i de fem Kinnesocknarna utgjorde av de mantalsskrivna i hela länet vid olika tidpunkter. Tabell 4.1 visar dessa andelstal för vart och ett av de decennier som ingår i undersökningen. Parallelliteten är tydlig, men ökningen av antalet mantalsskrivna var trots allt något högre i Kinneområdet än i länet. Den årliga procentuella ökningen låg under delperioden 1695-1755 på 0,66 i länet mot 0,77 i Kinneområdet. Under andra hälften av perioden, 1755-1805, var ökningstakten lägre men skillnaden större: 0,40 procent per år i länet mot 0,58 i Kinneområdet. Jag återkommer till frågan i avsnitt 4.4 i vilket utvecklingen av antalet mantalsskrivna jämförs med befolkningsutvecklingen (med något annorlunda periodavgränsning).

Tabell 4.1 De mantalsskrivna i Kinneområdet (fem socknar) som andel av antalet mantalsskrivna i hela länet 1695-1805. Procent, genomsnitt för decennier.

	procentandel
1695-1705	1,8
1706-1715	1,9
1716-1725	2,0
1726-1735	2,0
1736-1745	1,9
1746-1755	1,9
1756-1765	2,0
1766-1775	2,0
1776-1785	2,1
1786-1795	2,1
1796-1805	2,2

Källa: Mantalslängder, Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Under den studerade perioden kan konstateras tillfälliga men relativt kraftiga minskningar av antalet mantalsskrivna åren 1708-11, 1715-19, 1737, 1742, 1744, 1770-71 och 1787-91.²⁵ Alla dessa plötsliga minskningar verkar inte ha lika givna förklaringar. Tidiga 1740- och 1770-talens, samt 1787-91 års minskningar kan rimligen knytas till krig, missväxt och farsoter, således förhållanden som direkt påverkade dödligheten och därmed befolkningstalen. Möjligen kan pestens härjningar 1710 ligga bakom delar av minskningen 1708-11, men också en något fördröjd verkan av den fördubblade kontributionen 1704 kan finnas med i bilden.

Nedgången under åren 1715-19 tycks inte kunna knytas till skattebörda; någon koppling mellan skattebörda och mantalsskrivning framträder inte under perioden 1713-30.²⁶ Däremot ledde den knektrekrytering som skedde dessa år dels till en ökning av antalet befriade knektar, dels till att ett större antal personer än vanligt helt enkelt gömde sig.²⁷ Förmodligen är det detta som förklarar den i de flesta kurvor återkommande minskningen av antalet mantalsskrivna åren 1715-19, slutskedet av det stora nordiska kriget. Dessutom inträffade i delar av Kinneområdet en smittkoppsepidemi med kraftig mortalitets-

²⁵ När det gäller perioden 1715-19 blir fallet desto större som år 1713 uppvisar ett ovanligt högt antal mantalsskrivna. Året bildar en slags höjdpå i mantalskurvan för de fem socknarna. Förklaringen tycks ligga i den sänkta kontributionen detta år.

²⁶ Herlitz, *Koppskatten*, s 74 f

²⁷ Herlitz, *Koppskatten*, s 61

ökning år 1717, men det är osäkert om denna kan ha påverkat mantalsskrivningen i någon nämnvärd utsträckning med tanke på att smittkopporna var en epidemisk sjukdom som i första hand drabbade barn under 10 år.²⁸

Jag har inte kolumnfördelat utvecklingen annat än för tvärsnitten, dvs. vart tionde år 1695-1805. Dessa tvärsnitt visar en minskning av antalet tjänstehjon i Kinneområdet efter 1705; 1705 års siffra över tjänstehjon överträffas först 1735. I tvärsnitten registreras således inte den euforiska tillströmning av tjänstefolk som blev följderna av 1713 års sänkning av kontributionen, vilket skulle kunna tyda på att det var tjänstefolk som fördes både in och ut ur längden med relativt korta intervaller (ökningen 1713 är i mitt material inte kolumnfördelad; mellan 1712 och 1713 ökade antalet mantalsskrivna med närmare 6 procent; 1716 hade antalet sjunkit ned till samma nivå som 1712).²⁹

Minskningar och stagnation av antalet mantalsskrivna har således en viss koncentration till det nordiska krigets epok. Krigsåren 1699-1720 uppvisar minskning eller stagnation i alla fem socknarna, men det är egentligen bara i Medelplana socken som minskningen är någorlunda kraftig (minus 1,81 procent per år). I de övriga socknarna kan man snarast tala om stagnation.

Under efterkrigsåren 1720-35, som för Heckscher framstod som 1700-talets i befolkningshänseende mest expansiva period, var tendensen relativt enhetlig i de fem socknarna medan ökningstakten återigen skiljer sig något. Den varierar mellan 0,84 procent per år (Österplana) och 1,93 procent per år (Vättilösa). Den starkaste ökningen av antalet mantalsskrivna under den studerade perioden kom mellan tvärsnitten 1745 och 1755 (ökningen varierade mellan 2,44 i Medelplana och 3,31 procent per år i Österplana). Den viktigaste orsaken till ökningen tycks vara att tjänstefolksbevillningen avskaffades 1752. Både minskningen av tjänstefolksbevillningen 1713 och dess upphävande 1752 avspeglas således tydligt i mantalsskrivningen och visar att skattekostnadens utveckling var en viktig determinant i sammanhanget.

Mellan 1755 och 1766 var ökningen stark i fyra av de fem socknarna; Västerplana, med en minskning på 0,45 procent per år, utgör undantaget.³⁰ I de övriga socknarna varierade ökningen mellan 1,33 (Österplana) och 2,0 procent per år (Medelplana). Det var under denna tid det bestämdes att alla "som liv äga" skulle medtas i mantalssläng-

²⁸ Se avsnitt 3.5.2

²⁹ Herlitz, *Koppskatten*, s 75

³⁰ I Västerplana kom ökningen i stället mellan tvärsnitten 1766 och 1775, således en eftersläpning i förhållande till de övriga socknarna. Varför så var fallet kan jag inte svara på.

derna. Förordningen utfärdades 1765 och började gälla fr.o.m. mantalslängderna för 1766. Den har uppenbart verkat effektivitetshöjande också på själva mantalsskrivningen, dvs. på registreringen av dem som skulle betala mantalsspenning (övriga skulle avprickas i särskilda kolumner för befriade).

Den stora samstämmigheten för något större aggregat till trots har vissa skillnader i mantalsskrivningens förlopp förelegat på lokalnivå. Det ligger nära till hands att misstänka att skillnader i jordnatursfördelning socknarna emellan kan ha visst förklaringsvärde.

4.3 *Mantalsskrivna fördelade på jordnaturer och övriga enheter*

I detta avsnitt skall jag söka se om det fanns några skillnader i tillväxt av antalet mantalsskrivna mellan olika jordnaturer och mellan mantalssatta och icke mantalssatta enheter. Den bondebrukade jorden redovisas fördelad på de olika jordnaturerna (skatte och krono studeras tillsammans). De icke mantalssatta enheterna särskiljs däremot inte med hänsyn till jordnaturer.³¹ Tabell 4.2 visar de mantalsskrivna procentuellt fördelade på jordnaturer och mantalssatta respektive icke mantalssatta enheter.

Den bondebrukade skatte/kronojorden håller, med undantag för Västerplana socken, bättre än den bondebrukade frälsejorden sin andel av de mantalsskrivna under hela perioden. Här finns således en antydning om att utvecklingen på den bondebrukade frälsejorden kan ha drabbats av en relativ, om än inte absolut, stagnation under perioden.

³¹ Jag har antagit att de reella skillnaderna mellan jordnaturer inte slår igenom lika kraftigt på de icke mantalssatta lägenheterna som på hemmansbruken; dessutom är fr.a. backstugorna mycket svåra att knyta till någon särskild jordnatur. Soldatboställen finns i stort sett bara på den bondebrukade jorden.

Tabell 4.2 Mantalsskrivna på bondebrukad jord och ej mantalssatta enheter som andel av totalt antal mantalsskrivna i fem socknar i Kinne härad 1695-1805. Procent.

	Medelplana sn				Västerplana sn				Österplana sn			
	bF	bS/K	ejmtl	totalt	bF	bS/K	ejmtl	totalt	bF	bS/K	ejmtl	totalt
1695	63	11	10	84	58	42	0	100	54	25	13	92
1705	57	12	9	77	57	43	0	100	54	24	19	97
1715	60	11	14	85	61	39	0	100	57	23	16	95
1725	72	11	9	93	59	41	0	100	60	23	13	96
1735	64	12	20	96	58	39	3	100	58	24	15	97
1745	62	13	18	93	57	34	9	100	56	24	16	96
1755	55	10	25	90	56	37	7	100	53	22	19	94
1766	50	9	34	93	54	37	10	100	46	25	26	98
1775	51	11	34	96	57	32	10	100	44	28	25	97
1785	52	9	35	96	61	32	7	100	47	25	24	96
1795	46	12	38	96	57	35	8	100	42	22	33	97
1805	45	10	39	94	55	34	11	100	37	22	38	98

	Forshems socken				Vätzlösa socken				UO fem socknar			
	bF	bS/K	ejmtl	totalt	bF	bS/K	ejmtl	totalt	bF	bS/K	ejmtl	totalt
1695	44	42	11	97	8	83	5	96	45	39	9	94
1705	44	42	12	97	5	87	7	98	43	41	10	94
1715	45	45	7	96	9	83	3	95	46	39	9	94
1725	50	42	6	98	10	86	4	100	50	41	7	97
1735	41	46	11	97	4	87	9	100	44	43	12	98
1745	39	42	16	96	10	79	11	100	42	41	14	97
1755	38	36	22	96	7	75	19	100	40	36	19	96
1766	35	33	29	97	3	68	29	100	36	35	27	97
1775	35	32	30	98	3	68	38	100	36	35	27	98
1785	34	31	34	98	6	70	24	100	37	34	27	98
1795	27	31	40	98	3	67	30	100	32	34	33	98
1805	26	30	41	96	3	62	36	100	29	32	36	97

Anm: bF = bondebrukat frälse, dvs. allmänt frälse samt rå och rör; bS/K = bondebrukad skatte- och kronojord, dvs. all skatte- och kronojord förutom prästgårdar och kronosäterier; ejmtl = ej mantalssatta enheter, dvs. torp, backstugor och soldatboställen; totalt = mantalsskrivna under dessa tre rubriker som andel av i socknarna totalt antal mantalsskrivna.³²

Källa: Mantalsslängder, Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Att Västerplanas mantalsskrivna allmoge utgör 100 procent av den mantalsskrivna befolkningen i socknen avspeglar den bondebrukade jordens hegemoni här, vilket däremot inte gäller beträffande 100-procentsnivåerna i Vätzlösa. I Vätzlösa är det den under nästan hela perioden konsekvent genomförda befrielsen av folket på kronosäteriet Lilla Bjurum som lyfter nivåerna (det fanns således mycket sällan några mantalsskrivna under Lilla Bjurum; innehavaren med familj

³² Absoluta tal för antal mantalsskrivna under respektive rubrik presenteras i bilaga 1.

samt deras underlydande åtnjöt den befrielse från mantalsskatt som gällde adeln och deras tjänstefolk).

Att de mantalsskrivna på den bondebrukade jorden och de icke mantalssatta enheterna inte överallt utgör 100 procent av socknarnas mantalsskrivna beror således på de oftast mycket små grupper mantalsskrivna som stundom fanns på säterierna, men också folket på ortens prästgårdar (prästgårdarna låg i pastoratens modersocknar; annexsocknarna, som Västerplana, hade oftast bara en s.k. stom, ett hemman vars ränta var anslagen prästerskapet men brukades av bönder, ofta under titeln "pastoris tilldelningsstompe"). I Medelplana socken fanns, fr.a. i början av undersökningsperioden, ett visst antal mantalsskrivna på två av säterierna, Bosgården och Hjälmäter. Det rörde sig om yrkeskategorier som inspektorer, trädgårdsmästare och andra anställda grupper, men också, tydligast i fallet Bosgården 1695-1725, om hälftenbrukare med eventuella hustrur, barn och tjänstefolk.

4.4 *Mantalsskrivna och totalbefolkning; utvecklingen jämförd*

I de tre pastoraten ökade de mantalsskrivna med 116 procent under perioden 1695-1805.³³ Tabell 4.3 visar årlig procentuell utveckling av befolkningen och antalet mantalsskrivna.

Eli Heckscher, som i en uppsats diskuterat mantalskurvans förhållande till befolkningsutvecklingen, har för åtta län gjort en liknande jämförelse som den nedan; hans siffror är inlagda i tabellen. Befolkningen ökade något snabbare i Skaraborgs län än i Kinneområdet (från 1720).³⁴ Sett till hela undersökningsperioden 1695-1805 ökade däremot de mantalsskrivna mer i Kinneområdet än i länet.³⁵

³³ Jämförelser med de befolkningstal som presenterades i förra kapitlet görs på pastoratsnivå; jämförelsen här gäller alltså mellan å ena sidan de mantalsskrivna, å den andra de ur befolkningsstatistiska tabellerna hämtade befolkningstalen för perioden 1750-1805 jämte befolkningsrekonstruktionen för tiden dessförinnan).

³⁴ 1720-50 var ökningen i länet 0,51 procent per år, i Kinneområdets tre pastorat 0,48 procent per år; perioden 1750-1805 var ökningen 0,64 respektive 0,56 procent per år.

³⁵ Se avsnitt 3.2 ovan. Där handlar det om de fem socknarna, här i tabell 3 om de tre pastoraten, men skillnaderna i utveckling är små och påverkar inte trender eller relationen till länets utveckling.

Tabell 4.3 Årlig procentuell ökning av befolkningen (bef) och antalet mantalsskrivna (skr) i tre pastorat plus Vättnösa socken, Kinneområdet 1695-1805.

	Mpl past		Öpl past		For past		Tre pastorat		Vättnösa sn	
	bef	skr	bef	skr	bef	skr	bef	skr	bef	skr
1695-1700	0,39	-0,16	-0,06	-2,51	-0,25	-0,75	-0,06	-1,01	-0,05	0,80
1700-1710	0,14	-1,04	0,22	-1,74	0,26	-0,73	0,22	-1,03	0,22	-1,78
1710-1720	0,01	-1,12	0,53	0,68	0,75	1,22	0,53	0,54	0,53	0,89
1720-1730	1,40	1,84	0,82	2,53	0,57	0,47	0,82	1,25	0,82	2,01
1730-1740	0,44	0,97	0,00	0,27	0,20	1,98	0,21	1,36	0,21	1,06
1740-1750	0,13	1,74	0,41	1,30	0,39	1,30	0,33	1,56	0,33	3,28
1750-1760	0,84	0,79	1,07	1,02	0,93	0,81	0,94	0,85	0,95	-0,05
1760-1770	0,46	1,93	0,77	1,11	0,93	1,79	0,79	1,67	0,53	1,63
1770-1780	-0,10	1,10	-0,11	0,42	-0,16	0,77	-0,14	0,77	0,51	0,50
1780-1790	0,54	-1,29	0,58	-0,03	0,10	-1,07	-0,89	0,31	-0,39	-0,69
1790-1800	1,01	-0,03	1,38	0,81	0,52	0,39	0,84	0,39	1,85	0,77
1800-1805	-1,36	-0,49	-0,04	-0,73	1,02	1,84	0,22	0,75	-1,02	0,73
1690-1750	0,46	0,41	0,35	0,43	0,34	0,69	0,37	0,56	0,37	1,16
1750-1805	0,39	0,44	0,72	0,58	0,56	0,73	0,56	0,63	0,57	0,50
1720-1750	0,70	1,62	0,44	1,71	0,41	1,33	0,48	1,48	0,48	2,25
1720-1735	1,09	1,90	0,61	2,47	0,53	1,78	0,68	1,96	0,68	1,93
1745-1765	0,62	2,31	0,86	2,04	1,14	2,31	0,96	2,25	1,11	2,44
<hr/>										
	Åtta län		Skaraborgs län							
1720-35	1,30	2,10	0,79	2,11						
1736-48	0,28	0,40	0,07	0,52						
1750-talet	0,69	1,14	0,88	1,01						
1760-talet	0,47	1,18	0,59	1,67						
1771-95	0,24	-0,04								
1795-1800	0,58	0,68	0,09	0,33						
1800-10	0,06	0,87	-0,03							
1720-50			0,51	1,56						
1750-1805			0,64	0,56						

Källa: Mantalslängder, Skaraborgs läns landskontor, och befolkningsstatistiska tabeller, GLA. Befolkningsrekonstruktionen. Åtta län: Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier*, s 229 f. Skaraborgs län: Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier*, s 229 f och *Historisk statistik för Sverige I*, s 6, Tab A5.

4.5 Mantalsskriven befolkningsandel

Åldersintervallet 15-62 år var i princip mantalspliktig ålder under den här studerade perioden. Från principen gjordes dock ett antal undan-

tag, befrielser. Befrielserna kunde som vi sett ha olika orsaker. En bonde kunde lämna över gårdsbruket till sina efterkommande före 63 års ålder och sätta sig själv på undantag; då befriades han från plikten att betala mantalspenning, och fördes sålunda inte längre upp bland de debiterade i mantalslängden. Också krigsfolk, salpetersjudare, adliga personer och adelns tjänstefolk var befriade från mantalspenningen. Den reellt mantalsskrivningsbara befolkningen var därmed mindre än åldersgruppen 15-62.

En beräkning av de mantalsskrivnas andel av befolkningen (mantalsskrivningsprocenten) innebär en jämförelse mellan två källserier: mantalslängderna och de befolkningsstatistiska tabellerna, vilket i sig innebär vissa osäkerheter, bl.a. pga. att källorna uppgjordes vid något olika tidpunkter under året.³⁶

Antalet mantalsskrivna har måst rekonstrueras åren 1703, 1771 och 1772, från vilka mantalslängder saknas på Landsarkivet i Göteborg.³⁷ Tabell 4.4 visar hur den mantalsskrivna befolkningsandelen utvecklades mellan vart och ett av tvärsnitten i tvärsnittsundersökningen.

Tabell 4.4 Mantalsskrivningsprocent i tre pastorat, Kinneområdet. Medeltal per tvärsnitt 1695-1805.

	Mpl	Öpl	For	3 past
1695-1705	39,7	38,5	36,1	37,5
1705-1715	38,6	34,8	34,0	35,3
1715-1725	32,9	31,4	32,2	32,2
1725-1735	33,9	38,4	35,9	36,0
1735-1745	35,5	40,5	38,7	38,3
1745-1755	40,7	45,6	44,0	43,5
1755-1766	45,9	48,5	46,4	46,7
1766-1775	49,5	49,9	49,3	49,5
1775-1785	51,1	51,3	52,2	51,9
1785-1795	45,9	47,7	46,9	46,8
1795-1805	43,3	44,9	46,5	45,3

Anm: mantalsskrivningsprocent = den mantalsskrivna andelen av befolkningen
Källor: Mantalslängder, Skaraborgs läns landskontor, och befolkningsstatistiska tabeller, GLA. Befolkningsrekonstruktionen.

³⁶ Före 1750 bygger befolkningstalen på den rekonstruktion som gjorts i kapitel 3.

³⁷ Mantalslängden 1703 finns i skadat skick på Göteborgs landsarkiv (dock inte alls på Riksarkivet), och med hjälp av denna har Lars Herlitz fått fram antalet skrivna på häradsnivå, enligt summorna i längden. Längderna 1771 och 1772 saknas på landsarkivet men finns på Riksarkivet. Utifrån Herlitz' framräknade häradssummor har socknarnas antal mantalsskrivna rekonstruerats, med antagandet att deras respektive andelar av häradssumman närliggande år också gällde de rekonstruerade åren.

Beräkningarna stämmer väl överens med motsvarande som Lars Herlitz gjort för hela länet.³⁸ Först efter 1750 började de mantalsskrivnas andel av befolkningen mer regelbundet överstiga 40 procent. Effektivitetshöjningen kring 1766 var markerad, men redan tvärsnittet 1745-55 innebar starkt förhöjd mantalsskrivningsprocent. Mest markerad var dock den ökning som kulminerade 1780, det år då också den mantalsskrivningsbara delen av befolkningen var som störst. Markant var också nedgången i slutet av perioden, som dels tycks ha berott på en allmän effektivitetsminskning efter 1766, dels återspeglar reella förändringar av åldersgruppen 15-62 år (mer om detta nedan).

Bilden blir något annorlunda om vi ser till de fem socknarna. Det finns en poäng att röra sig från pastorats- till sockennivå. Då blir nämligen de stora skillnader som fanns inom Medelplana pastorat, mellan Medelplana och Västerplana socknar, tydliga. Tabell 4.5 visar utvecklingen under samma delperioder som ovan.

Tabell 4.5 Mantalsskrivningsprocent i fem socknar, Kinneområdet. Medeltal per tvärsnitt 1695-1805.

	Mpl	Vpl	Öpl	For	Vät	UO 5 sn
1695-1705	35,4	48,0	37,5	32,5	33,2	35,6
1705-1715	33,5	49,0	34,9	30,4	29,9	33,5
1715-1725	26,9	45,1	32,1	29,8	28,5	30,9
1725-1735	27,8	46,3	37,0	32,3	33,0	33,8
1735-1745	29,2	48,2	37,5	33,8	36,9	35,5
1745-1755	35,5	50,9	44,6	38,5	45,2	41,5
1755-1766	41,7	54,3	48,9	40,7	47,2	44,8
1766-1775	43,1	62,2	50,2	45,4	50,1	48,2
1775-1785	45,8	62,1	50,7	50,8	51,1	50,9
1785-1795	41,9	54,3	46,7	43,9	50,2	46,1
1795-1805	39,7	50,5	43,4	44,1	46,2	44,1

Källor: Mantalslängder, Skaraborgs läns landskontor, och befolkningsstatistiska tabeller, GLA. Befolkningsrekonstruktionen.

Lägst mantalsskrivningsandel hade Medelplana och Forshem, följt av Vätösa. I alla tre socknarna förekom ståndsbetingade befrielser vid säterier.

Den mantalsskrivna befolkningsandelen varierade stort såväl mellan socknarna som över tid inom varje socken, men generellt var det grannsocknarna Medelplana och Västerplana som utgjorde de två extremerna. Medelplana, med sina många befrielser av ståndsskäl,

³⁸ Herlitz, *Koppskatten*, s 88, 90. Herlitz får andelar på: 1720: 31,5 procent, 1735: 39 procent, 1750: 43 procent.

och Västerplana, med mycket få befrielser av andra skäl än ålder, hade mantalsskrivningsandelar som sinsemellan skilde ca 15-16 procentenheter. Jordnaturesfördelning har uppenbarligen spelat en relativt stor roll för utvecklingen av den mantalsskrivna befolkningsandelen i lokalområdet.

4.6 *De mantalsskrivna i relation till åldersgruppen 15-62*

Att andelen mantalsskrivna ökar förefaller kunna ha två primära orsaker: antingen att antalet undandolda mantal minskade (vilket i sin tur kunde bero på att mantalsskrivningskommisarierna blev effektivare eller att det blev billigare att vara mantalsskriven) eller att den mantalsskrivningsbara andelen av befolkningen (åldersgruppen 15-62) ökade.

Den mantalsskrivningsbara delen av befolkningen var således åldersgruppen från och med 15 till och med 62 år. Mantalsskrivningsprocenten kunde därmed aldrig överstiga denna åldersgrupps andel av befolkningen. Eftersom det också inom åldersgruppen förekom befrielser av olika slag, så nådde i realiteten mantalsskrivningsprocenten aldrig åldersgruppens hela befolkningsandel. Åldersgruppens storlek, med avdrag för de lagligen befriade därav, utgjorde således det tak som mantalsskrivningen närmade sig under mer effektiva skrivningsår.

Åldersgruppen 15-62 uppgick genomsnittligt till 59 procent av befolkningen i de tre pastoraten perioden 1750-1805.³⁹ Enligt mantalsskrivningskommisarierna i Höjentorp, Skara och Läckö fögderier skattades de med rätt till befrielse (åren 1766-67) av annan orsak än ålder till 4 procent av befolkningen.⁴⁰ Vi rör oss därmed med en mantalsskrivningsandel på cirka 55 procent under perioden 1750-1805.⁴¹ Samtidigt kan vi konstatera att de mantalsskrivnas andel av befolkningen bara uppgick till i medeltal drygt 48 procent under samma period. En relativt stor andel av dem som borde ha bokförts i mantalsskrivningskolumnerna över skrivna lyckades således undgå detta, och därmed undgå att debiteras de kostnader som mantalsskrivningen de facto medförde.

³⁹ Enligt befolkningsstatistiken utgjorde gruppen 15-63 år 59 procent av Sveriges befolkning 1750 och 1760. 1810 hade andelen ökat till 63 procent. Herlitz, *Den mantalsskrivna befolkningen i Skaraborgs län*, s 14

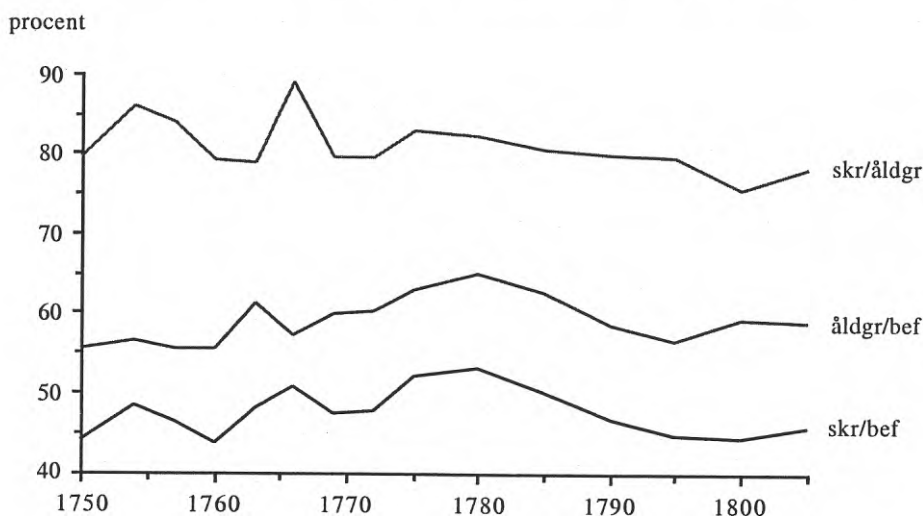
⁴⁰ Herlitz, *Koppskatten*, s 81,86. Då vi knappast behöver räkna med dubbla skäl till befrielse innebär det att de 4 procent som lagligen befrias av andra skäl än ålder helt tillhör åldersgruppen 15-62.

⁴¹ Herlitz uppskattar den mantalsskrivna befolkningen till mellan 53 och 54 procent av totalbefolkningen i Skaraborgs län år 1749. Herlitz, *Koppskatten*, s 90.

Hur nära sitt tak mantalsskrivningsandelen i undersökningsområdet kom under enstaka år döljs av medeltal för längre perioder. Såväl de mantalsskrivnas som åldersgruppens andel av befolkningen nådde ett maximum åren kring 1780. Båda nådde höga nivåer också 1766. Jag har velat urskilja vad som är bestämmande för ökningen av andelen mantalsskrivna vid olika tillfällen, ökad skrivningseffektivitet eller åldersgruppens växande storlek.⁴²

Diagram 4.2 visar utvecklingen av tre relationstal under den senare delen av undersökningsperioden: 1) mantalsskrivna som andel av åldersgruppen 15-62 år; 2) åldersgruppen som andel av befolkningen; 3) mantalsskrivna som andel av befolkningen.

Diagram 4.2 Jämförelse mellan mantalsskrivningsprocent, åldersgruppens 15-62 andel av befolkningen och de mantalsskrivnas andel av åldersgruppen. Tre pastorat, Kinneområdet. 1750-1805. Procent

Anm: skr/åldgr = de mantalsskrivna som andel av åldersgruppen 15-62 år; åldgr/bef = åldersgruppen 15-62 år som andel av befolkningen (enl. tabellverket); skr/bef = de mantalsskrivna som andel av befolkningen, dvs. mantalsskrivningsprocenten.

Källa: Mantalslängder, Skaraborgs läns landskontor, och befolkningsstatistiska tabeller, GLA.

⁴² I begreppet skrivningseffektivitet ryms då också den ökning, eller minskning, som kan tänkas ske på grund av förändrade kostnader för att mantalsskriva barn och tjänstefolk, en faktor som väl egentligen innebär att "underlaget", dvs. de mantalsskrivningsbara, var mer eller mindre motsträvigt. I ett sådant fall kan naturligtvis en ökning av mantalsskrivningsandelen ske utan att mantalskommisarierna i något som helst avseende arbetar effektivare, under förutsättning att kostnaderna sjunker så mycket att det inte längre är "lönsamt" att ta riskerna med att undanhålla fr.a. barn och tjänstefolk från mantalsskrivning.

År 1766 tycks andelen mantalsskrivna öka på grund av en allmän effektivitetshöjning, förmodligen emanerande från de nya regler för mantalsskrivningen som nu för första gången praktiserades (det var fr.o.m. 1766 hela befolkningen skulle registreras i mantalsslängderna). Detta år ökade de mantalsskrivna sin andel såväl av befolkningen som av åldersgruppen 15-62 år, samtidigt som åldersgruppen minskade sin andel av befolkningen från föregående mätår. År 1766 inföll skrivningseffektivitetens maximum i undersökningsområdet, och nådde drygt 89 procent av åldersgruppen 15-62 år.⁴³

Undersökningsperiodens högsta mantalsskrivningsprocent i de tre pastoraten inföll däremot 1780 (53 procent). Nu nådde också åldersgruppens andel av befolkningen sitt maximum (65 procent). Men de mantalsskrivnas andel av åldersgruppen stannade på en avgjort lägre nivå än 1766 års maximum, knappt 82 procent 1780. Detta år berodde den höga mantalsskrivningsprocenten således i första hand på en stor åldersgrupp, inte en maximalt effektiv mantalsförrättning.

Mantalsskrivningens lägsta effektivitet under perioden 1750-1805 noterades år 1800. Åldersgruppens andel av befolkningen låg nu vid sitt medeltal för perioden, dvs. 59 procent. Mantalsskrivningsprocenten låg däremot närmare fyra procentenheter under medeltalet för perioden (medeltalet = 48 procent), medan de mantalsskrivnas andel av åldersgruppen (det egentliga måttet på skrivningens effektivitet) bara nådde upp till 75 procent (jämfört med periodgenomsnittet 81 procent). Tabell 4.6 visar utvecklingen i de tre pastoraten.

Om den genomsnittliga befrielsen av andra skäl än ålder också i Kinneområdet uppgick till 4 procent av befolkningen mantalsskrevs under perioden 1750-1805 i genomsnitt bara knappt 85 procent av dem som borde mantalsskrivas (dvs. av åldersgruppen 15-62 år minus de som var lagligen befriade).⁴⁴ Andelen var lägst i Medelplana pastorat.

⁴³ Mellan 1766 och 1769 kan vi se hur de skrivnas andel av åldersgruppen kraftigt minskar medan åldersgruppens andel av befolkningen samtidigt ökar. Att mantalsskrivningens effektivitet i denna mening minskar, att uppenbarligen alltfler av olika skäl lyckas undgå att mantalsskrivas, kan möjligen vara ett resultat av deflationskrisen, som i ett slag reallt fördyrade alla penningutgifter. Tilläggas bör att åldersgruppen framträder i diagrammet, och därmed i alla resonemang kring diagrammet, i sin helhet, utan reduktion för de 4 procent som kan antas legalt befriade av andra skäl än ålder.

⁴⁴ Den lagliga befrielsen av 4 procent av åldersgruppen 15-62, som enl. mantalskommisarien i bl.a. Skara fögderi gällde 1766-67, antas alltså ha gällt under hela den senare delen av undersökningsperioden. Herlitz, *Koppskatten*, s 81,86.

Tabell 4.6 Mantalsskrivna som andel av åldersgruppen 15-62 år. Tre pastorat, Kinneområdet 1750-1805. Procent.

	Mpl past	Öpl past	For past	UO 3 past
1750	75	84	80	79
1754	82	89	86	86
1757	78	85	86	84
1760	77	84	78	79
1763	84	90	73	79
1766	88	91	89	89
1769	77	79	80	79
1772	76	77	82	79
1775	78	86	85	83
1780	83	80	82	82
1785	80	85	79	80
1790	79	79	80	80
1795	72	77	84	79
1800	67	74	80	75
1805	74	71	83	78
medelvärde	78	82	82	81
standardavvik.	5,4	5,8	4,1	3,5

Anm: Mpl = Medelplana, Öpl = Österplana, For = Forshem.

Källa: Mantalsslängder, Skaraborgs läns landskontor, och befolkningsstatistiska tabeller, GLA.

Bryter vi ned siffrorna för Medelplana pastorat till sockennivå framstår stora skillnader mellan de två socknarna. Mantalsskrivningsprocenten i Medelplana socken var den lägsta i Kinneområdet, medan annexsocknen Västerplana hade den högsta. I Medelplana var den genomsnittliga skillnaden mellan åldersgruppens 15-62 och de mantalsskrivnas andel av befolkningen närmare 19 procentenheter, medan samma skillnad i Västerplana stannade på 4 procentenheter.

I Medelplana socken återfanns således undersökningsområdets relativt sett största åldersgrupp 15-62, parad med områdets lägsta mantalsskrivningsprocent. Denna paradoxala situation kan bäst förklaras med den stora frälsedominansen, där ypperligt fräse utgjorde en tredjedel av fräsemantalet, vilket innebar flertaliga ståndsrelaterade skäl till befrielse såväl som befrielse av adelns tjänstefolk. Säteribruken i socknen kan dessutom ha påverkat åldersstrukturen genom sin efterfrågan på arbetskraft, som åtminstone ända fram till 1840-talet skall ha bestått av dagsverksdrängar, lejda av de landbönder som löd under säterierna.⁴⁵

⁴⁵ Bjurling, *Skaraborgs läns sparbank 1847-1947*, s 89-90

Förmodligen skall därför Medelplana sockens åldersgrupp 15-62 med hänsyn till många ståndsrelaterade befrielser reduceras med mer än fyra procent för att få fram den reellt mantalspliktiga befolkningen i pastoratet. Ovanstående siffror är därför inget bevis för att mantalskrivningen i verkligheten var mindre effektiv här än i de övriga socknarna och pastoraten.⁴⁶

4.7 Arbetskraften

I detta avsnitt skall jag försöka spåra strukturella skillnader mellan i första hand jordnaturerna när det gäller arbetskraftens sammansättning och storlek, samt söka bedöma dess utveckling. Undersökningen har mantalslängderna som primärmaterial och gäller därmed de fem socknarna.

Pga. befrielser var den mantalsskrivna delen av befolkningen i praktiken mindre än den arbetsföra, här definierad som gruppen 15-62 år, vilket omvänt innebär att den arbetsföra delen av befolkningen i sig inneslöt mantalsbefriade grupper. Normalt skulle dessa grupper därmed inte återfinnas i mantalslängderna före 1766, men under i stort sett hela den här studerade tidsrymden noterades adelns tjänstefolk, en i Kinneområdet viktig men från mantalspengar befriad arbetsresurs, i mantalslängderna. De mantalsskrevs dock inte och avprickades alltså inte i längdernas kolumnsystem (men de återfinns i alla siffror och resonemang i detta avsnitt!). Att de alls noterades sammanhänge uppenbarligen med tjänstehjonsbeivlingen från 1699.

Därmed skulle i princip samtliga av arbetskraftens kategorier återfinnas i mantalslängderna under hela perioden 1695-1805. Men som framgått har inte minst fluktuerande skattekostnader gjort att arbetsfolket periodvis drabbats av en ganska omfattande underregistrering. Jag vill här göra ett försök att komma underregistreringen på spåren genom att rekonstruera en tänkbar utveckling. Först dock en genomgång av hur arbetskraften framträder direkt i källmaterialet, mantalslängderna.

⁴⁶ Lars Herlitz uppskattar att mantalskommisarierna i Skaraborgs län år 1749 mantalsskrev 80-81 procent av dem som borde ha mantalsskrivits. Herlitz, *Koppskatten*, s 90. Detta år mantalsskrivs i de tre Kinnepastoratet 82,6 procent av de som borde ha mantalsskrivits, om vi inte tar hänsyn till att den mantalsskrivningsbara befolkningen här kan ha varit mindre än i länet som helhet på grund av relativt många frälsesäterier som gav ståndsrelaterade skäl till befrielse. Effektiviteten kan alltså ha varit högre än vad denna procentsats antyder.

4.7.1 Arbetskraftens utveckling enligt mantalslängderna

Som vi konstaterat framstår män och (delvis) hustrur på hemmansbruket som relativt stabila kategorier i svensk mantalsskrivning.⁴⁷ Mantalsskrivningens fluktuationer gäller därmed i första hand barn och tjänstefolk. Tabell 4.7 visar hur mantalslängderna registrerar arbetsfolket på den mantalssatta jorden och relaterar siffrorna till befolkningstal.⁴⁸

Tabell 4.7 Vuxna barn och tjänstefolk i mantalslängderna som andelar av befolkningen i de fem Kinnesocknarna.⁴⁹ Mantalssatt jord. Procent.

	egna barn	tjänstefolk
1695	1,4	2,2
1705	2,1	5,0
1715	2,4	4,2
1725	2,4	4,3
1735	2,9	7,1
1755	5,0	12,3
1766	6,6	10,6
1775	6,5	12,5
1785	7,0	11,3
1795	5,1	9,6
1805	5,7	8,8

Källa: Mantalslängder 1695-1805 och befolkningsstatistiska tabeller 1749-1805, GLA, samt befolkningsrekonstruktionen.

Åter kan konstateras att den stora ökningen av arbetsfolkets befolkningsandelar, så som mantalslängderna redovisar dem, inträffade mellan tvärsnitten 1745 och 1755, vilket stämmer väl med utvecklingen av skattekostnaden för barn och tjänstefolk. Dessutom ser vi att tjänstefolket, de anställda drängarna och pigorna, under hela perioden utgjorde en större andel av såväl befolkning som arbetskraft än de hemmavarande barnen. Skillnaderna var dock stora mellan jordbruksenheter av olika slag och inte minst mellan jordnaturerna. Den grupp som dominerade bland arbetsfolket på den mantalssatta jorden var

⁴⁷ Män och hustrur på mantalssatt jord utgjorde under perioden 1695-1805 cirka 21 procent av befolkningen i Kinneområdet.

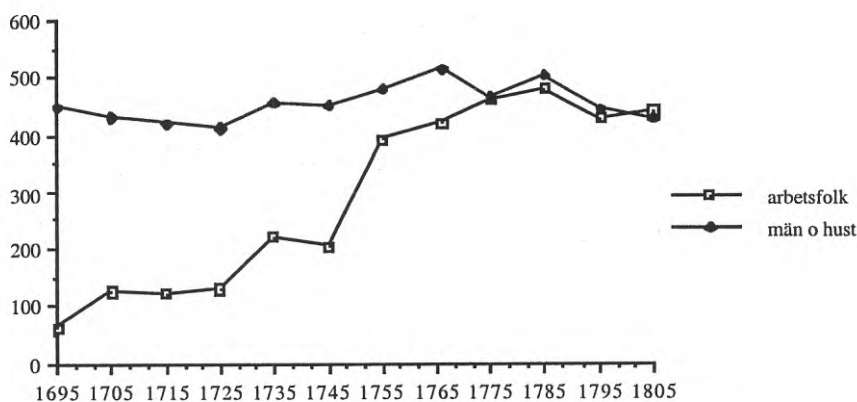
⁴⁸ I tjänstefolket ingår det icke mantalsskrivna men i längderna noterade adliga tjänstefolket. Att bara den mantalssatta jorden tas upp i tabellen beror helt enkelt på att de grupper som här definierats som arbetsfolk till avgjort största delen fanns på hemmansbruket; deras antal på den icke mantalssatta jorden var mycket litet.

⁴⁹ Före 1750 handlar det alltså om andelar av den i kapitel 3 rekonstruerade befolkningsutvecklingen

under hela perioden pigorna. De utgjorde i genomsnitt 36 procent av arbetsfolket. Drängarna var den näst största gruppen med 29 procent. De egna barnen, döttrar och söner, stannade på respektive 18 och 17 procent.

Underregistreringen har uppenbart minskat med tiden. Diagram 4.3 visar hur arbetsfolket enligt mantalslängderna ökar i förhållande till gruppen män och hustrur perioden 1695-1805 (naturligtvis återger diagrammet inte bara hur underregistreringen minskar; till viss del återspeglar det också en reell ökning av arbetsfolket). Denna gång ingår all jord, dvs. också de ej mantalssatta enheterna.

Diagram 4.3 Män/hustrur och arbetsfolk i fem socknar, Kinne härad. Antal.

Källa: Mantalslängder 1695-1805, Skaraborgs läns landskontor. GLA.

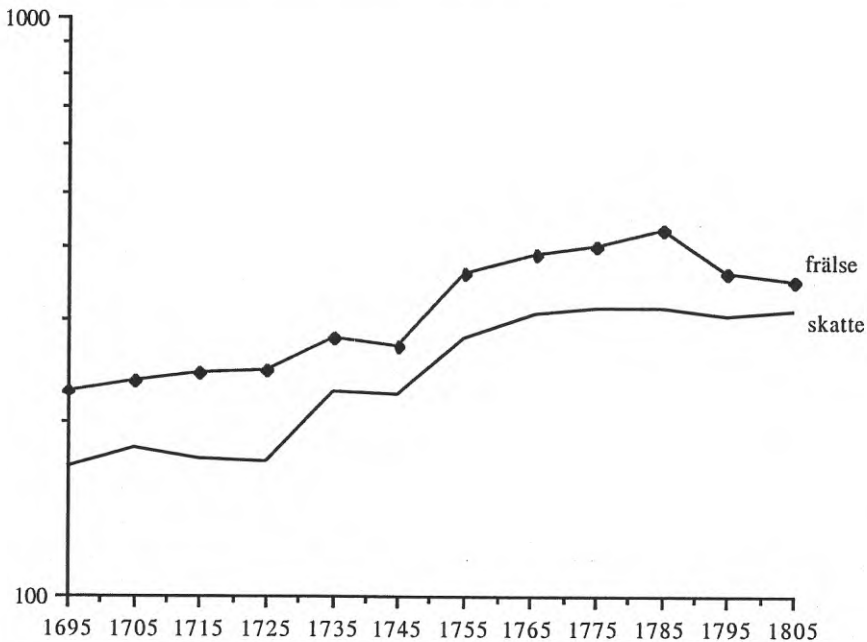
Det finns inget som talar för att underregistreringen av arbetskraften på bondejord på något mer anmärkningsvärt sätt skulle ha skilt sig mellan de olika jordnaturerna (eller för den delen mellan de enskilda socknarna; inte ens om vi medtar den jord som låg under adelns egen drift bör den relativa underregistreringen bli något större problem; adelns tjänstefolk finns ju med i längderna trots att de inte avprickats i kolumnsystemet). Den utveckling som kurvan ovan representerar bör därför kunna brytas ner på jordnaturer och användas som grund för antaganden om relativa skillnader i arbetskraftstillväxt mellan jordnaturerna, och därmed belysa den diskussion som förts kring frågan om dynamiska skillnader mellan i första hand skattejord och allmän frälsejord under 1700-talet.

Stagnerande relativpriser på ströfrälsejord kunde enligt Herlitz användas som indikator på att denna jord var långt mindre expansiv i

produktionshänseende än skattejorden, som präglades av starkt ökande relativpriser under samma tid (frihetstiden).⁵⁰ En annan möjlig tolkning kunde vara att frälseägarna trots ökande produktion inte förmodade höja frälseräntan från dessa hemman.⁵¹

En undersökning av den relativa tillväxten av arbetskraft på dessa två jordnaturer kan alltså möjligen kasta visst ljus över frågan. De jordnaturer som jämförs är den gamla skattejorden och den under perioden skatteköpta jorden å ena sidan, och den allmänna frälsejorden å den andra. Utesluts ur jämförelsen görs således den jord som under hela perioden förblev av krononatur, dvs. i första hand större jordbrukstyp prästgårdar och kronosäterier, samt ypperligt frälse.

Diagram 4.4 Arbetskraften i Kinneområdet, utveckling på skatte- resp bondebrukad frälsejord 1695-1805. Logaritmisk skala.

Källa: Mantalslängder 1695-1805, Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Tillväxtnönstren verkar något mer komplicerade än vad den relativa prisutvecklingen på jord antyder. Mellan tvärsnitten 1725 och 1735 är

⁵⁰ Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s 361 f.

⁵¹ Winberg, *En annan väg...*, s 16

skattejorden den avgjort mest expansiva när det gäller arbetskraftens tillväxt. Mellan 1745 och 1755 och mellan 1766 och 1785 ökar tvärtom den allmänna frälsejorden sin arbetskraft relativt mer än skattejorden, men drabbas under senare delen av 1700-talet av en tillbakagång. En del frälsebönder höll sig förmodligen med dagsverksdrängar, som därmed inte fullt ut kunde ingå i den egna gårdens arbetskraft. Har behovet av sådan arbetskraft ökat kan detta ha bidragit till den relativa utvecklingen fram till 1785. Tillbakagången därefter kan möjligen förklaras av de sammanläggningar som skedde på frälsejorden vid denna tid.⁵² Tabell 4.8 visar årlig procentuell tillväxt.

Tabell 4.8 Arbetskraften i Kinneområdet, årlig procentuell tillväxt 1695-1805.

	skatte	allmänt frälse	totalt
1695-1705	0,6	0,4	0,8
1705-1715	-0,3	0,3	-0,3
1715-1725	-0,1	0,1	0,0
1725-1735	2,5	1,1	1,8
1735-1745	-0,1	-0,2	-0,1
1745-1755	2,0	2,6	2,5
1755-1766	0,8	0,6	0,5
1766-1775	0,2	0,3	0,0
1775-1785	0,1	0,5	0,5
1785-1795	-0,4	-1,5	-1,0
1795-1805	0,2	-0,2	-0,1
1695-1805	0,5	0,4	0,5
1725-1775	1,2	1,0	1,0

Anm: kolumnen "totalt" visar utvecklingen på samtliga jordnaturer, dvs. inklusive förblivande kronojord och ypperligt frälse.

Källa: Mantalslängder 1695-1805, Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Tabellen konfirmerar de tydligaste skillnaderna mellan de båda jordnaturerna: arbetskraftens starkare tillväxt på skattejorden mellan tvärsnitten 1725 och 1735 samt den relativt sett starkare minskningen på frälsejorden efter 1785. Sett till hela undersökningsperioden ökar arbetskraften mer på skattejorden, frälsejordens tillbakagång efter 1785 inräknad.

⁵² Diagram 4 kan jämföras med tabell 2 i avsnitt 4.3, som visar hur andelen mantalsskrivna förändras på dels den bondebrukade skatte/kronojorden, dels på den bondebrukade frälsejorden (som förutom det allmänna frälset också innehåller ett fåtal rå och rörs-hemman). Noteras bör att diagrammet summerar gammalt skatte med det jordmantal som någon gång under perioden köptes till skatte. Fr.a. i början av perioden medräknas således sådana hemman som vid den tidpunkten var av krononatur.

För att besvara frågan huruvida produktionsökningen (reflekterad i arbetskraftens tillväxt) var större på skattejorden än på det allmänna frälset under frihetstiden har jag lagt in delperioden 1725-75 i tabellen. Någon absolut stagnation på frälsejorden har det som synes inte varit tal om, dock en i relation till skattejorden något svagare tillväxt. Men till detta måste fogas en brasklapp: skulle tillväxten av arbetskraft på det allmänna frälset från 1745 till stor del ha berott på ett ökat antal dagsverksdrängar så har denna arbetskraft inte i första hand kommit de egna hemmansbruket till del. I så fall behöver ju inte den växande arbetskraften återspegla en produktionstillväxt av samma proportion som på skattejorden.

4.7.2 Arbetskraftstrukturen år 1766

Tidigare har visats att mantalslängden från år 1766 är den under undersökningsperioden mest tillförlitliga. Detta år nådde mantalskrivningen i de fem Kinnesocknarna drygt 89 procent av den mantalspliktiga åldersgruppen 15-62, samtidigt som i princip hela befolkningen för första gången skulle medtas i längderna, en förordning som uppenbarligen medverkat till en markant effektivitetshöjning detta år. Här läggs därför 1766 års siffror över arbetskraften till grund för resonemang om struktur och eventuella skillnader mellan och inom de fem socknarna.

Mätt som andel av befolkning enligt tabellverket uppgick arbetskraften i de fem socknarna år 1766 till 51 procent. I de tre pastoraten utgjorde samtidigt åldersgruppen 15-62 år 57 procent av befolkningen. Områdena är inte helt sammanfallande, men siffrorna antyder att kanske kring 5 - 6 procentenheter (ca 10 procent) av den mantalsskrivningsbara åldersgruppen antingen var befriad från mantalspengar eller mantalsskrevs i en kolumn som inte definierats in i det här använda begreppet arbetskraft (i detta begrepp ingår dock det mantalsbefriade adliga tjänstefolket). De kategorier av åldersgruppen 15-62 som därmed faller utanför arbetskraften är i första hand adelspersoner, inhyses, sjuka/bräckliga och salpetersjudare. Av dessa var bara de inhyses en i princip mantalsskrivningsbar kategori; övriga var befriade från plikten att erlagga mantalspengar.

För att bättre kunna pröva mantalslängdernas inre konsistens använder jag i fortsättningen de befolkningstal som ges direkt ur dessa längder, dvs. summan av skrivna och "fria" (jag har valt att göra så eftersom det här i stor utsträckning handlar om den i mantalslängden uppförda befolkningens struktur). Först studeras arbetskraf-

ten totalt, på den mantalssatta såväl som icke mantalssatta jorden och på samtliga jordnaturer. Tabell 4.9 sammanfattar uppgifterna.

Tabell 4.9 Arbetskraften i Kinneområdet år 1766. Gruppernas andel av arbetskraften (procent). All jord.

	arbkraft (antal)	andel av mtlbef	m+h av arbkraft	sö+dö av arbkraft	dr+pi av arbkraft	dr+pi av arbfolk
Medelplana	250	56	58	14	28	66
Västerplana	125	53	69	11	20	65
Österplana	241	54	65	17	19	54
Forshem	377	49	66	14	21	61
Vättilösa	246	53	61	17	23	57
Kinneområdet	1239	52	63	15	22	60

Anm: mtlbef = befolkning enligt mantalslängden (dvs. summan av skrivna och befriade); kolumn 2 visar arbetskraftens andel av denna. I summan män + hustrur (m+h) ingår den ej mantalsskrivne soldaten på soldattorpet; i summorna drängar + pigor (dr+pi) och arbetskraft ingår ej mantalsskrivet adligt tjänstefolk. Sö+dö = söner + döttrar. Arbfolk = arbetsfolket, dvs. söner, döttrar, drängar och pigor.

Källa: Mantalslängden 1766 och befolkningsstatistiska tabeller 1766. GLA.

Arbetskraftens andel av mantalslängdens befolkning var år 1766 ovanligt låg i Forshems socken. Det beror på två saker: dels tycks Forshem strukturellt ha haft en något lägre arbetskraftsandel än de övriga socknarna, dels var enligt mantalslängderna antalet drängar i socknen just detta år ovanligt lågt.⁵³ Någon förklaring till varför antalet drängar i Forshem sjunker just detta i övrigt så skrivnings-effektiva år har jag inte kunnat finna.

Till tabellen har fogats en kolumn som visar hur stor andel av arbetsfolket som var drängar och pigor. De var överallt i klar majoritet, men variationerna socknarna emellan är tydliga. I Medelplana utgjorde arbetsfolket en större andel av arbetskraften än i de övriga socknarna, samtidigt som drängar och pigor var i större majoritet inom gruppen. Tjänsteförhållandets dominans här torde avspegla jordnaturstrukturen, dvs. den stora andel frälsesäterier som präglar Medelplana

⁵³ Forshems socken hade en lika stor befolkningsandel i åldersgrupperna mellan 15 och 62 som de övriga socknarna, dvs. kring 57-58 procent (gäller här alltså sockennivån; i kapitlet om befolkningen i undersökningsområdet behandlades pastoratsnivån). Inte heller de mantalsbefriades andel av befolkningen avviker på något mer anmärkningsvärt sett i Forshem. Den förklaring till den låga arbetskraftsandelen i socknen som kan tyckas ligga närmast till hands är då att en större del av åldersgruppen 15-62 här mantalsskrevs i kolumner som jag inte räknat till arbetskraften, t.ex. inhyseskolumnen. Till viss del stämmer detta, men skillnaderna är inte så stora att de räcker som heltäckande förklaring; genomsnittligt utgjorde de inhyses 1,3 procent av befolkningen i Forshem delperioden 1755-1805, jämfört med 0,6 i Medelplana, 0,9 i Väster- och Österplana och 1,5 procent i Vättilösa. Återstår då att förklara den låga arbetskraftsandelen just 1766 med det ovanligt ringa antalet drängar i Forshem detta år.

socken. Den i förhållande till de tre övriga socknarna relativt låga andelen män och hustrur av arbetskraften också i Vätzlösa pekar åt samma håll, och kan till en del förklaras av kronosäteriet Lilla Bjurum. Stora jordegendomar har satt spår i hela socknars arbetskraftsstruktur.

Drygt 60 procent av arbetskraften i Kinneområdet var män och hustrur. Av den resterande arbetskraften, arbetsfolket, var drängarna och pigorna i majoritet (60 procent av arbetsfolket, vilket innebär drygt 22 procent av arbetskraften). De egna hemmavarande barnen över 15 år utgjorde 1766 bara knappt 15 procent av arbetskraften. Andelen egna barn av arbetskraften var störst i Österplana, en socken med högre nativitet och större åldersgrupper i ungdomsåren än de andra socknarna.

Arbetsfolket fanns i första hand på den mantalssatta jorden (dvs. på hemmanbruken). Tabell 4.10 visar arbetskraftens fördelning på denna jord i sin helhet, utan att särredovisa jordnaturerna.

Tabell 4.10 Arbetskraften i Kinneområdet år 1766. Gruppernas andel av arbetskraften (procent). Mantalssatt jord.

	arbkraft (antal)	andel av mtlbef	andel av tot. arbkr.	m+h av arbkraft	sö+dö av arbkraft	dr+pi av arbkraft	dr+pi av arbfolk
Medelplana	174	39	70	47	16	37	70
Västerplana	113	48	90	67	12	21	65
Österplana	182	41	76	58	18	24	57
Forshem	273	35	72	56	18	26	64
Vätzlösa	180	39	73	51	19	29	60
Kinneområdet	922	39	74	55	17	28	63

anm: mtlbef = befolkning enligt mantalslängden (dvs. mantalsskrivna plus mantalsbefriade); tot.arbkr. = socknens totala arbetskraft (dvs. arbetskraften på mantalssatt och ej mantalssatt jord sammantaget); arbkraft = arbetskraften på mantalssatt jord. I summorna drängar + pigor (dr+pi) och arbetskraft ingår också ej mantalsskrivet adligt tjänstefolk. Arbetskraftens andel av befolkningen gäller dess andel av socknens totalbefolkning enligt mantalslängden (alltså inte dess andel av befolkningen enbart på mantalssatt jord)

Källa: Mantalslängden 1766, Skaraborgs läns landskontor (GLA), befolkningsstatistiska tabeller 1766.

Västerplanas extremvärde när det gäller den mantalssatta jordens andel av socknens arbetskraft beror på den närmast fullständiga frånvaron av torp; torpbebyggelse registreras av mantalslängderna för Västerplana första gången 1775; 1766 fanns enligt mantalslängden inga torp alls i socknen.

De stora skillnaderna mellan Medelplana och Västerplana accentueras också av andelen män och hustrur. Däremot finns vissa likheter när det gäller tjänstefolkets andelar av arbetsfolket. I båda socknarna dominerade drängar och pigor stort över de egna hemmavarande bar-

nen. Men i Medelplana utgjordes tjänstefolket till närmare 60 procent av adelns icke mantalsskrivna drängar och pigor, en kategori som helt saknades i Västerplana.

Per jordmantal finner vi en ganska markerad skillnad mellan de tre plana-socknarna på Kinnekulle å ena sidan och Forshem/Vättilösa å den andra. I plana-socknarna uppgick arbetskraften år 1766 till ca 10 personer per jordmantal, medan den i de två övriga socknarna nådde drygt 12 personer. Som ett genomsnitt för hela området hamnar därmed antalet på 11 personer per jordmantal på mantalssatt jord. Tabell 4.11 visar arbetskraftens storlek per hemmansbruk (gård) år 1766.

Tabell 4.11 Arbetskraft samt män och hustrur per hemmansbruk (hbruk) i Kinneområdet år 1766. Alla jordnaturer.

	arbetskraft/hbruk	män + hustrur/hbruk
Medelplana	3,7	1,7
Västerplana	2,9	2,0
Österplana	3,3	1,9
Forshem	3,7	1,8
Vättilösa	3,6	1,8
Kinneområdet	3,5	1,8

Källa: Mantalslängden 1766, Skaraborgs läns landskontor (GLA)

Åter hamnar Medelplana och Västerplana vid vardera av spridningens yttervärden. Bondejordbruket i Västerplana drevs med det gifta paret som huvudsaklig arbetskraft, medan den höga andelen arbetsfolk per bruk i Medelplana reflekterar säteribrukens utnyttjande av tjänstefolk.

Resten av detta avsnitt skall ägnas åt att närmare studera jordnatursskillnader. Tabell 4.12 delar upp materialet på följande naturer: gammalt skatte, nytt skatte (hemman som någon gång under perioden 1695-1805 köptes från krono till skatte), förblivande krono (jord som under hela perioden förblev under krononatur), allmänt frälse och ypperligt frälse (frälsesäterier samt rå och rörshemman). Här jämförs jordnaturernas andelar av jordmantalet med deras andelar av arbetskraften.

Tabell 4.12 Jordnaturernas andelar av jordmantalet (jmtl) och arbetskraften (arb) i Kinneområdet 1766. Mantalssatt jord. Procent.

	g.skatte		n.skatte		f.krono		allm.fr.		ypp.fr.		all jord	
	jmtl	arb	jmtl	arb	jmtl	arb	jmtl	arb	jmtl	arb	jmtl	arb
Medelplana	-	-	7	10	7	7	55	53	32	29	100	100
Västerplana	17	20	8	13	10	7	65	59	-	-	100	100
Österplana	6	16	13	15	13	3	60	59	9	7	100	100
Forshem	4	9	26	29	10	10	48	41	10	10	100	100
Vättilösa	48	47	5	6	39	42	9	4	-	-	100	100
Kinneomr.	13	17	13	17	15	13	47	43	11	10	100	100

Anm: g.skatte = gammalt skatte, n.skatte = nytt skatte (dvs. skatteköpt under perioden), f.krono = förblivande krono, allm.fr. = allmänt frälse, ypp.fr. = ypperligt frälse.
Källa: Mantalslängden 1766, Skaraborgs läns landskontor (GLA)

Mest slående är skatte- och frälsejordens asymmetriska andelar av arbetskraft respektive jordmantal. Skattejorden hade större andel av arbetskraften än av jordmantalet medan det omvända gällde frälsejorden, en följd av att skattebruken till sitt mantal var mindre än frälsebruken.⁵⁴

Det var, föga förvånande, på gårdar som inte brukades av bönder, fr.a. på ypperligt frälse och förblivande kronojord, som arbetsfolket utgjorde en majoritet av arbetskraften och där drängarna och pigorna dominerade bland arbetsfolket. Sett till undersökningsområdet som helhet var den procentuella fördelningen mellan män/hustrur å ena och arbetsfolk å den andra sidan 57 - 43 på den gamla skattejorden, 67 - 33 på nytt skatte, 62 - 38 på allmänt frälse, 43 - 57 på den förblivande kronojorden, och 21 - 79 på ypperligt frälse. Tabell 4.13 visar den inbördes fördelningen mellan de fyra kategorier som ingår i arbetsfolket.

⁵⁴ Förhållandet innebär att skattemantalet, som rymde fler bruk, till resurser i form av folk och jord var större än frälsemantalet (bruken var därmed resursmässigt ung. lika stora; se tabell 14 nedan). Se avsnitt 3.9 och 3.11.

Tabell 4.13 Arbetsfolkets fördelning på ingående kategorier år 1766.
Kinneområdet. Mantalssatt jord. Procent.

	söner	döttr.	dräng.	pigor	totalt	män	kv	barn	tjfolk
gammalt skatte	20	29	20	32	100	40	61	49	52
nytt skatte	26	26	16	33	100	42	59	52	49
förbliv. krono	10	15	30	45	100	40	60	25	75
allmänt frälse	31	16	22	31	100	53	47	47	53
ypperligt frälse	7	7	41	45	100	48	52	14	86
all jord	21	18	26	36	100	47	54	39	62

Källa: Mantalslängden 1766, Skaraborgs läns landskontor (GLA)

Tjänstefolket dominerade helt på ypperligt frälse och förblivande kronojord. Det var för övrigt bara på den skatteköpta jorden som de egna barnen var i knapp majoritet bland arbetsfolket. Värt att notera är att pigorna utgjorde en merpart av tjänstefolket på alla naturer i Kinneområdet. Sammantaget bestod gruppen arbetsfolk av dubbelt så många pigor som egna hemmavarande döttrar över 15 år.

Ett jordmantal i de fem socknarna rymde i genomsnitt 11 personers arbetskraft år 1766 (häri inräknas bara arbetskraften på hemmansbruket, inte arbetskraften på de icke mantalssatta enheterna). Skillnader mellan socknarna förelåg, men även mellan jordnaturerna. Arbetskrafttätast var jordmantalet på den gamla skattejorden, med 15,9 personers arbetskraft per mantal. Därefter kom det skatteköpta mantalet, 13,9 personer, medan såväl den förblivande kronomantalet som mantalet på ypperligt och allmänt frälse bara hade en arbetskraft om ca 9,7 personer vardera.

Bruken på skatte- och frälsejorden var någorlunda jämnstora, skillnaderna i jordmantal till trots. Tabell 4.14 visar relationen på bruksnivå.

Tabell 4.14 Arbetskraft per hemmansbruk, fördelade på jordnaturer 1766.
Kinneområdet.

	g. skatte	n.skatte	f. krono	allm. fr.	ypp. fr.	all jord
arbetskraft	3,3	3,0	4,2	3,1	5,8	3,5
män+hust	1,9	2,0	1,8	1,9	1,2	1,8
arbetsfolk	1,4	1,0	2,4	1,2	4,6	1,5
varav:						
egna barn	0,6	0,5	0,6	0,6	0,6	0,6
tjänstefolk	0,7	0,5	1,8	0,6	3,9	0,9
mtl storlek	0,24	0,21	0,39	0,31	0,59	0,31

Källa: Mantalslängden 1766, Skaraborgs läns landskontor (GLA)

Tillgången på arbetskraft skilde sig mellan de olika slagen av icke mantalssatta enheter, i första hand mellan torp och soldatboställen å ena sidan och backstugor å den andra, något som sammanhängde med att de två förra hade vissa jordresurser, vilket backstugorna oftast tycks ha saknat.

Av den i mantalslängden registrerade befolkningen 1766 på torpen i Kinneområdet tillhörde 50 procent arbetskraften; på soldatboställena var andelen ungefär lika stor (då inkluderas den mantalsbefriade soldaten), medan den på backstugorna bara uppgick till lite drygt 16 procent.⁵⁵ Återigen framhävs stugornas funktion som reträttplatser för samhällets marginaliserade grupper vid denna tid; åldringar och personer med fysiskt eller psykiskt handikapp utgjorde merparten av dess inbyggare.⁵⁶

Det gifta paret dominerade stort arbetskraften på de icke mantalssatta enheterna. På torpen uppgick deras andel till 89 procent och på soldattorpen till 97 procent. På backstugorna utgjorde titlarna män och hustrur 91 procent av arbetskraften; det är dock osäkert i vilken utsträckning det här rörde sig om gifta par. Fullständiga familjer var relativt sällsynt på backstugorna vid denna tid.

Det mycket fåtaliga arbetsfolk som fanns på de icke mantalssatta enheterna bestod på soldatboställen och backstugor till 100 procent av egna hemmavarande barn. Bara på torpen förekom tjänstehjon. Här var fördelningen mellan egna barn och tjänstehjon procentuellt 58 - 42. Närmare tre fjärdedelar av de egna barnen var döttrar; över 80 procent av tjänstefolket bestod av pigor. Möjligen kan förekomsten av tjänstefolk på torpen förklaras av dagsverksskyldighet gentemot större gårdar som säterier och prästgårdar, vilket kan ha ombesörjts av tjänstefolk. Kanske kan pigornas dominans förklaras av arbetets inriktning, t.ex. om det dominerats av ladugårdssysslor.

Tabell 4.15 sammanfattar en del av de iakttagelser som gäller arbetskraften på den icke mantalssatta jorden i Kinneområdet.

⁵⁵ På de mantalssatta hemmansbruken var de inhyses en närmast försumbar grupp, vilket inte var fallet på de icke mantalssatta enheterna, eller rättare sagt: inte på backstugorna. Skulle de inhyses på torpen räknas in i arbetskraften ökar arbetskraftens andel av de i mantalslängden upptagna till 51 procent, på soldatboställena till 50 procent och på backstugorna innebär det en fördubbling, 31 procent. Jag väljer dock att fortsatt behandla enbart de kategorier som ovan nämnts som tillhöriga arbetskraften, dels för att de på alla andra enheter utgör majoriteten av de arbetsföra, dels för att de inhyses ställning i hushållen och arbetslivet förefaller oklar, särskilt de inhyses på backstugorna.

⁵⁶ Skulle de inhyses räknas in i arbetskraften på backstugorna ökar arbetskraften per stuga till 0,8 personer; totalt per icke mantalssatt enhet ökar antalet då från 1,4 till 1,5 personer.

Tabell 4.15 Ej mantalssatta enheter och arbetskraft på dessa. Kinneområdet 1766. All jord.

	Enheter per jbmantal				Arbetskraft, antal				Arbetskraft per enhet			
	torp	sold	bstu	tot	torp	sold	bstu	tot	torp	sold	bstu	tot
Medelplana	1,6	0,2	0,7	2,5	62	8	6	76	2,3	2,7	0,5	1,8
Västerplana	-	0,4	0,9	1,3	-	8	4	12	-	1,6	0,4	0,8
Österplana	1,2	0,3	1,0	2,5	43	9	6	58	1,8	2,0	0,4	1,3
Forshem	1,9	0,4	1,1	3,4	76	21	10	107	1,8	2,0	0,4	1,3
Vättlösa	1,4	0,6	1,0	3,0	41	18	5	62	2,1	2,1	0,4	1,4
Kinneomr.	1,3	0,4	0,9	2,6	222	64	31	317	2,0	2,1	0,4	1,4

Anm: Arbetskraften inkluderar inte de inhyses; deras antal är dock mycket litet, och torde endast kunna påverka siffrorna vad gäller backstugorna, och då bara marginellt. Jbmtl = jordmantal, sold = soldatboställen, bstu = backstugor.

Källa: Mantalslängden 1766, Skaraborgs läns landskontor (GLA)

Att antalet enheter relateras till mantalet i respektive socken innebär inte att alla icke mantalssatta lägenheter kan knytas till ett mantal och således fördelas på jordnaturer, utan är enbart till för att ge jämförbara relationstal socknarna emellan. Av den totala arbetskraften på de ej mantalssatta enheterna i undersökningsområdet fanns 70 procent på torpen, 20 procent på soldatboställena och 10 procent på backstugorna. Torpens dominans var störst i Medelplana (82 procent av arbetskraften på den icke mantalssatta jorden) och Österplana (74 procent). Tabell 4.16 visar den jordnatursfördelning av materialet som till nöds låter sig göras för Kinneområdet som helhet.

Tabell 4.16 Jordnaturernas andelar av arbetskraften på icke mantalssatt jord och av jordmantal. Kinneområdet 1766. Procent.

jordnatur	torp	sold	bstu	totalt	jbmntl-andel
gammalt skatte	7,7	21,9	6,5	10,4	13,1
nytt skatte	7,2	4,7	16,1	7,6	13,1
förblivande krono	27,5	6,3	19,4	22,4	14,9
allmänt frälse	16,7	67,2	22,6	27,4	47,4
ypperligt frälse	36,5	-	12,9	26,8	11,3
ej bestämd	4,5	-	22,6	5,4	-
summa	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Anm: kolumnen "jbmntl-andel" visar hur stor andel av jordmantalet respektive jordnatur hade i undersökningsområdet som helhet. Övriga kolumner visar hur stor andel av arbetskraften på den ej mantalssatta jorden de olika jordnaturerna "förfogade" över. sold = soldatboställen, bstu = backstugor.

Källa: Mantalslängden 1766, Skaraborgs läns landskontor (GLA).

Arbetskraften på torpen koncentrerades i stor utsträckning till den förblivande kronojorden och det ypperliga frälset (arbetskraften per

torp var som störst på dessa jordnaturer), medan soldatboställena till stor del förlades till allmänt frälse och gammalt skatte. De icke mantalssatta enheter som inte går att bestämma till jordnatur återfinns i första hand bland backstugorna, och rymmer närmare en fjärdedel av stugornas arbetskraft.

4.7.3 Arbetsfolket och åldersgruppen 15-24

Här vill jag pröva att relatera arbetsfolket (söner, döttrar, drängar och pigor) till åldersgruppen 15-24 år, alltså de som regel ogifta. Sysslan som tjänstehjon var ofta av övergångskaraktär; när tillfälle gavs gifte man sig och bildade eget hushåll. Giftermålsåldern har legat kring 25 år. Men alla 25-åringar har rimligen inte gift sig och skaffat egen utkomst, utan vi får a priori förmoda att gruppen arbetsfolk normalt sett var större än åldersgruppen 15-24 och att skillnaden i första hand förklaras av dem som fortsatte att vara tjänstefolk eller hemmabarn även efter 25-årsdagen. Tabell 4.17 visar hur stor andel av arbetsfolket som utgjordes av åldersgruppen 15-24.

Tabell 4.17 Åldersgruppen 15-24 som andel av arbetsfolket. Fem socknar i Kinne härad 1766-1805. Procent.

	män	kv	totalt
1766	96	83	89
1775	98	86	92
1785	89	80	84
1795	92	87	89
1805	106	95	100

Källor: Mantalslängder och befolkningsstatistiska tabeller, GLA

Det är som synes ingen överväldigande överensstämmelse. Sämst är den för kvinnorna, vilket bör innebära att fler kvinnor än män förblev ogifta eller gifte sig senare än 25 års ålder. Det stämmer väl med allmänna iakttagelser om förindustriella samhällen i väst/nordeuropa.

De höga andelstalen 1805 tyder på att skillnaderna mellan åldersgruppen och arbetsfolket skulle ha minskat, att således alltfler skulle ha upphört att vara arbetsfolk vid 25 år fyllda. När det gäller männen skulle åldersgruppen 15-24 rentav ha varit större än gruppen arbetsfolk detta år. Någon självklar tolkning tycks inte föreligga. En möjlig förklaring kan vara att den överskjutande delen av männen i åldersgruppen övertagit en gård eller ett torp före 25 års ålder, vilket tyder på att utkomstmöjligheterna för unga män var goda vid denna tid.

4.7.4 Arbetskraftens utveckling under perioden

Jag har prövat två sätt att rekonstruera arbetskraftens utveckling i undersökningsområdet: dels utifrån den befolkningsrekonstruktion som gjordes i kapitel 3, dels utifrån befintliga beräkningar av mantalslängdernas underregistrering i Skaraborgs län 1721-50.

Arbetskraftsstrukturen 1766 har lagts som grund för de antaganden som görs i det första rekonstruktionsförsöket, alternativ A i tabell 4.18 (rekonstruktionen återfinns i sin helhet i bilaga 3).

Tabell 4.18 Åldersgruppen 15-62 och arbetskraften i Kinneområdet 1695-1805 enligt rekonstruktion (se bilaga 3)

	arb.kraft enl A	arb.kraft enl mtl
1695	950	
1705	962	
1715	961	
1725	1055	
1735	1125	
1745	1090	
1755	1213	
1766	1317	1239
1775	1288	1248
1785	1443	1350
1795	1585	1290
1805	1689	1334

Anm: arb.kraft enl mtl = arbetskraft enligt mantalslängderna.
Källor: Mantalslängder, GLA, rekonstruktionen i Bilaga 3.

Enligt denna rekonstruktion ökade mantalsskrivandet av arbetskraften från ca 60-65 procent år 1695 till mellan 90 och 95 procent år 1805. Ökningen föll till avgörande del på åren mellan tvärsnitten 1745 och 1766. Det var således inte bara den allmänna effektivisering som kom med tillämpandet av de nya reglerna 1766 som fällde utslaget. Också förändringarna mellan 1745 och 1755, dvs. kolumnförändringar och omdefinitioner, minskande bevillningsbörda samt nya möjligheter att använda kyrkobokföringen som kontrollinstrument för mantalsskrivningen, har uppenbart spelat stor roll. Ett kombinerat användande av piska och morot har avsatt tydliga resultat i mantalskurvan. Den avtagande effektiviteten i mantalsskrivningen efter 1766 är synlig också i rekonstruktionen.

Ytterligare hållpunkter för att bedöma en trolig arbetskraftsutveckling kan tas ur de beräkningar Lars Herlitz gjort för Skaraborgs län och som täcker några nedslag under perioden 1721-50.⁵⁷

Utgångspunkten för beräkningarna är att de mantalspliktiga, ungefär åldersgruppen 15-62 år, med en rimlig approximation kan antas motsvara arbetskraften.⁵⁸ Vi har tidigare sett att kurvan över antalet mantalsskrivna i de fem Kinnesocknarna med relativt tydlig parallellitet följde motsvarande kurva för hela länet under den studerade perioden.⁵⁹ På länsnivå har Herlitz utifrån de av Heckscher rekonstruerade befolkningstalen beräknat underregistreringen i mantalslängderna till 42 procent år 1721, 37-38 procent år 1736, 19-20 procent år 1750 och 8 procent år 1767.⁶⁰

Ur dessa procenttal kan antalet mantalspliktiga beräknas. Till beräkningen måste då fogas de tal över mantalsskrivningsprocenten som beräknats för de aktuella åren. Herlitz får ett procenttal på 31,5 för Skaraborgs län 1721, exakt samma värde som uppmättes i de fem Kinnesocknarna vid mitten av 1720-talet. För 1736 räknar han med att andelen ökat till 39 procent, i Kinnesocknarna stannar den på 37 procent; kring 1750 får han ca 43 procent, mot 44 i Kinnesocknarna kring mitten av 1750-talet; 1767 har i såväl hans material som i Kinneområdet andelen nått närmare 50 procent (49,8 procent i länet, 49,4 procent i Kinneområdet). Mantalsskrivningsandelarna var således vid dessa olika tidpunkter ungefär likstora i länet och undersökningsområdet.

Tabell 4.19 Beräkning av mantalspliktiga (\approx arbetskraften) i U.O fem socknar, byggd på underregistreringstal beräknade av Herlitz.

	mantalspliktiga	årlig procentuell tillväxt	
1721	1004		
1736	1061	1721-36	0,3
1750	1164	1736-50	0,6
1767	1309	1750-67	0,6

Källor: Befolkningsrekonstruktionen, Befolkningsstatistiska tabeller och mantalslängder GLA; Herlitz, *Koppskatten*, s 89 f.

⁵⁷ Herlitz, *Koppskatten*, s 90

⁵⁸ En korrelationsmatris för de tre variablerna mantalsskrivna, arbetskraft och åldersgruppen 15-62 år återfinns i bilaga 3.

⁵⁹ Se avsnitt 4.4.

⁶⁰ För en närmare beskrivning av förutsättningarna för Herlitz beräkning, se Herlitz, *Koppskatten*, s 87 ff. Av den mantalsskrivningsbara befolkningen mantalsskrevs således bara 58 procent år 1721, 72-73 procent år 1726, 80-81 procent år 1750 och 92 procent år 1767.

Antalet mantalspliktiga beräknade på detta sätt skiljer sig något från arbetskraften beräknad på sätt som redovisas i bilaga 3. Till en början är skillnaden ca 4 - 5 procentenheter men minskar över tid. Kontinuerligt visar arbetskraftsberäkningen enligt bilaga 3 högre värden än beräkningen av antalet mantalspliktiga ovan. Kanske bör därför siffrorna över mantalsskrivningen av arbetskraften i Kinneområdet minskas med någon eller några procentenheter, fr.a. när det gäller den förra delen av undersökningsperioden. Möjligen mantalsskrevs ca 55 - 60 procent av arbetskraften under förra hälften av 1700-talet, en siffra som kan ha ökat till omkring 90 procent under senare delen av perioden. Effektiviteten var som vi sett högst år 1766, för att sedan minska något, men 90 procent som ett medelvärde på hur stor del av arbetskraften som mantalsskrevs verkar inte orimligt för delperioden 1766-1805.

4.8 De "fria" 1766-1805

Från och med 1766 skulle även de som lagenligt befriades från mantalspengar medtas i längderna. Någon fullständig redovisning av hela befolkningen tycks dock inte längderna ha nått under den studerade perioden; adderar man de skrivna och de enligt längderna befriade till varandra når man sällan hela befolkningen så som den redovisas i de befolkningsstatistiska tabellerna. Man kan förmoda att skillnaden åtminstone delvis utgjordes av dem som "befriade" sig själva, dvs. höll sig undan mantalsskrivningen (när jag i detta avsnitt talar om de "fria" så handlar det alltså om de människor som mantalslängderna redovisar i de kolumner som fr.o.m. 1766 fanns för mantalsbefriade, inte om totalbefolkning minus mantalsskrivna).

I de tre pastoraten utgjorde de "fria" mellan 1766 och 1805 i medeltal 49 procent av befolkningen enligt tabellverket.⁶¹ I de fem socknarna var andelen lägre, bara knappt 46 procent.⁶² Resone-

⁶¹ Det är framför allt höga andelstal i slutet av perioden som drar upp medeltalet. Ett medeltal för perioden 1766-1789 stannar på 47 procent, medan medeltalet för den därpå följande perioden, 1790-1805, uppgår till 51 procent. Skillnaderna mellan pastoraten var inte särskilt stora. Att den mantalsskrivna (se ovan) plus den mantalsbefriade andelen av befolkningen inte blir 100 procent beror på att hela befolkningen, så som den registreras i de befolkningsstatistiska tabellerna, inte medtogs i mantalslängderna. Se vidare avsnitt 4.10 nedan.

⁶² Medeltalet varierar något mellan socknarna: Medelplana 48 procent, Västerplana 47, Österplana 45 och Forshem 44 procent. I Vättilösa socken, med den för hela perioden rekonstruerade befolkningsutvecklingen som grund, är motsvarande andel drygt 46 procent. I Vättilösa socken ligger andelen mantalsbefriade fr.o.m. 1796 konstant på minst 50 procent av befolkningen, bortsett från år 1805 då den plötsligt sjunker från 52 till

mangen om de "fria" bygger på tvärsnittundersökningen och gäller således de fem socknarna i Kinneområdet. De "fria" har delats upp på av mantalslängden givna kategorier. "Fria" av åldersskäl är de "utgamla" och de minderåriga. Därutöver finns soldater, adelspersoner, adelns tjänstefolk, de som befrias med ett ospecificerat of (oförmögen; talas inte explicit om viken typ av oförmögenhet, ekonomisk eller kroppslig, det rör sig om; poängteras skall att gruppen är mycket liten), samt övriga.

På mantalssatt jord dominerades gruppen som befriats av andra skäl än ålder av adeln och dess tjänstefolk (Västerplana undantagen), på icke mantalssatt jord av gruppen övriga. Tabell 4.20 visar de mantalsbefriades fördelning 1766-1805.

Tabell 4.20 De mantalsbefriades fördelning på olika kategorier i fem socknar, Kinneområdet 1766-1805. All jord. Procent.

	Medelplana			Västerplana			Österplana		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
1766	67	10	23	79	15	6	73	13	14
1775	55	10	35	73	13	14	59	18	23
1785	50	23	27	71	14	16	65	15	20
1795	61	20	19	72	17	11	61	26	12
1805	68	19	13	74	18	8	65	27	7
medel	60	16	24	74	15	11	65	20	15

	Forshem			Vättilösa			u.o. fem sn		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
1766	77	12	11	68	20	13	73	13	14
1775	59	21	21	62	20	18	60	17	23
1785	60	22	18	56	21	22	59	20	21
1795	68	17	15	59	22	19	64	20	16
1805	70	22	8	62	20	17	67	22	11
medel	67	19	15	61	21	18	65	18	17

Anm: 1 = minderåriga, 2 = gamla, 3 = av andra skäl än ålder befriade.

Källa: Mantalslängder, Skaraborgs läns landskontor. GLA.

knappt 48 procent. I absoluta tal minskar då gruppen befriade med 29 personer, från 287 till 258 personer. Noteras kan att summan fria plus skrivna vissa år i Västerplana socken översteg befolkning enligt tabellverk, vilket möjligen kan förklaras med de skillnader som fanns mellan kyrkoboksocken och jordeboksocken i Medelplana pastorat. Vid alla andelsberäkningar där uppgifter ur mantalslängd relateras till tabellverksuppgifter kan därför siffrorna bli något lägre i Medelplana socken och något högre i Västerplana socken än vad som eventuellt skulle varit fallet om kyrko- och jordeboksocken helt överensstämte. Men den skillnaden förklarar inte någon särskilt stor andel av de ofta markanta skillnader som rådde mellan socknarna; i stället framstår skillnader i jorddispositionens struktur som avgörande.

De minderåriga utgjorde 65 procent av de mantalsbefriade, de gamla 18 procent och sådana som befriades av andra skäl än ålder av 17 procent i området som helhet (siffrorna gäller både mantalssatt och icke mantalssatt jord).⁶³ Skillnaderna mellan socknarna var som synes stora, men också skillnaderna över tid inom en och samma socken.

Mellan hemmansbruken och de icke mantalssatta enheterna framträder också tydliga skillnader. De av ålder befriade på den mantalssatta jorden dominerades starkare av minderåriga (som i genomsnitt utgjorde 69 procent av de "fria" på hemmansbruken) än motsvarande grupp på de icke mantalssatta lägenheterna (här utgjorde de minderåriga ca 60 procent av de "fria"). De äldre utgjorde 17 procent av de "fria" på mantalssatt jord och 20 procent av de "fria" på icke mantalssatt jord.

De befrielser som inte skedde pga. ålder skedde oftast av stånd- eller yrkesskäl. I Medelplana rörde det sig i första hand om ståndsskäl (fr.a. adelns tjänstefolk), medan antalet soldater bland de befriade var relativt stort i Vätzlösa. Det var i dessa två socknar som gruppen var andelsmässigt störst.⁶⁴ Inom gruppen var restposten "övriga" förhållandevis stor i alla fem socknarna. Med undantag för Medelplana socken var andelen som befriats av andra skäl än ålder större på den icke mantalssatta än på den mantalssatta jorden. Gruppens befolkningsandelar visas av tabellen.

Tabell 4.21 De av andra skäl än ålder befriade som andel av befolkningen i fem socknar. Procent. Medeltal 1766-1805

	adelspersoner	adelsbetjänte	soldater	övriga
Medelplana	1,0	6,3	0,7	3,1
Västerplana	-	-	1,7	3,5
Österplana	0,9	2,1	1,1	2,8
Forshem	0,5	1,1	1,1	3,7
Vätzlösa	0,6	2,7	1,6	3,1

Anm: adelsbetjänte = adelns tjänstefolk.

Källa: Mantalslängder, Skaraborgs läns landskontor. Befolkningsstatistiska tabeller. GLA.

⁶³ De minderårigas minskande befolkningsandel mellan 1766 och 1775 var en realitet också i tabellverkets åldersfördelning (i de tre pastoraten minskade åldersgruppen 0-14 år från drygt 37 procent av befolkningen år 1766 till som lägst drygt 29 procent år 1780).

⁶⁴ På den mantalssatta jorden i Medelplana utgjorde de av andra skäl än ålder befriade i snitt 30 procent av de mantalsfria under perioden 1766-1805. Andelen minskade successivt från 1775 (42 procent) till 1805 (20 procent). I annexsocknen Västerplana var denna grupp däremot mycket liten, bara 2 procent i medeltal för delperioden (motsvarande siffror för Österplana var 13, för Forshem 9 och för Vätzlösa socken 15 procent).

Medeltalen döljer förändringar över tid. I första hand gäller det adelns tjänstefolk i Medelplana socken vars befolkningsandel sjönk markant; 1775 låg den på 8,7 procent, för att 1805 vara nere på 3,1 procent. Gruppen minskade inte bara relativt utan också absolut. Soldaternas antal var däremot relativt oförändrat under delperioden, vilket innebär att deras befolkningsandel långsamt minskade när befolkningen ökade. Gruppen övriga visar i samtliga socknar höga tal speciellt tvärsnitten 1775 och 1785.

Fortfarande 1775 och 1785 fanns sådana som befriades med ett ensamt "of" i marginalen. Deras andel av befolkningen var dock mycket liten, i snitt bara 0,1 procent i de fem socknarna, och de förkom vid denna tid nästan uteslutande på den icke mantalssatta jorden. Gruppen tycks ha varit andelsmässigt något större under förra hälften av 1700-talet, främst i tvärsnitten från åren 1705 till 1745. Nedan skall vi se något närmare på denna avkortning.

4.8.1 Mantalsslängdernas of-anteckningar 1705-45

"Oförmögen", ofta förkortat "of", var en marginalanteckning i mantalsslängderna som fritog den berörda från plikten att betala mantalspengar. Om denna marginalanteckning skriver Lext att den vanligen innebar att endast en del av hushållsmedlemmarna uppfördes till skatt: om man och hustru fanns antecknade avprickades endast mannen i kolumnsystemet. Kvinnans utelämnning motiverades med "of". Lext tolkar det som ett sätt att debitera familjen/hushållet halv mantalsavgift, vilket uttryckligen förbjöds i mantalsinstruktionen 1693. Förbudet efterlevdes således inte överallt, och några normer för vad som skulle anses för oförmåga fanns inte enligt Lext; han tolkar anmärkningen som en befrielse för bristande förmåga att betala mantalspengar.⁶⁵

Lars Herlitz menar att Lext misstolkade of-anteckningarna, och liksom Heckscher föreställde sig en större möjlighet att befrias på grund av bristande betalningsförmåga än vad verkligheten medgav. Någon sådan befrielse hade inte stöd i de samtida förordningarna. Själv tolkar Herlitz of-anteckningarna i enlighet med mantalskommisarieinstruktionen 1693, och vill knyta oförmögenhetsbegreppet till

⁶⁵ Lext, *Mantalskrivningen i Sverige före 1860*, s 166, 249. Han menar att såväl fattigdom som sjukdom kunde medföra befrielse från mantalspengar, och citerar instruktioner från 1635 och framåt, men att föreskrifterna rörande dessa befrielser blev så ospecificerade att mycket lämnades åt mantalsskrivarnas godtyckliga avgöranden. Se Lext, *Mantalskrivningen i Sverige före 1860*, s 47.

fysisk oförmåga, till sjukdom och kroppslig svaghet som hindrade personen i fråga att arbeta och tjäna sitt uppehälle.⁶⁶ Åtminstone måste detta, enligt Herlitz, ha varit den officiella förklaringen till befrielsen. Något annat hade inte stöd i stadgarna.

Jag har specialstuderat anteckningarna om oförmögenhet i mantalslängderna för perioden 1705-45 för samma tvärsnittsår som i övriga mantalslängdsundersökningen, alltså vart tionde år. Denna gång har studien utvidgats till att gälla hela Kinne härad.

Dessa oförmögenhetsanteckningar har en mycket ojämn förekomst mellan åren. År 1705 finns 53 för hela häradet, 1715 bara en, som dessutom avviker från det gängse mönstret, vilket vi återkommer till nedan. 1725 finner vi 31 of-anteckningar, 1735 har antalet stigit till 56, det högsta under den undersökta perioden, och 1745 påträffar vi 33 av dessa marginalanteckningar.

Vad jag här talar om är of-anteckningar som inte åtföljs av någon karaktäristik av vad för slags oförmögenhet det gäller. Det finns nämligen också anteckningar av typen "blind, of", "utgammal, of", anteckningar som alltså klargör att det i dessa fall rör sig om befrielser för fysisk oförmåga eller ålder. När dessa kombinerade anteckningar förekommer tycks den fysiska befrielsegrunden alltid nämnas först. Men befrielser av fysiska skäl eller åldersskäl står emellanåt också för sig, utan något åtföljande of. Dessutom finns avkortningar som explicit görs på grund av ekonomisk otillräcklighet, som till exempel "utfattig", "tigger" och "kan intet mer betala". Stundtals följs också dessa av ett of.

År 1735 är det, liksom 1705, många torpare som "drabbas" av de rena of-anteckningarna. Några torparkolumner fanns inte 1735, varför torparna mantalsskrevs i inhyseskolumnen. Någon helt generell avkortning för torpare tycks det dock inte vara tal om. I en del fall avprickades både mannen och hustrun i inhyseskolumnen (det står alltså en tvåa i kolumnen). Även 1745 tycks många torpare få ett of i marginalen. Skillnaden denna gång är att torparen oftast mantalskrivs i manskolumnen.

Det finns några generella drag vad gäller dessa anteckningar. När det står ett ensamt "of" eller "oförmögen" är det alltid en hustru som befrias och alltid en man som mantalsskrivs. Åtföljs of-anteckningen av en notering typ fysisk defekt, ålder eller fattigdom kan både man och hustru avkortas. De ensamma of-anteckningarna verkar således vara ett slags generell avkortning för oförmåga, som då tycks framstå som ekonomisk snarare än fysisk, eftersom den alltid drabbade

⁶⁶ Herlitz, *Koppskatten*, s 37 ff.

samma person i familjen och i många fall gällde skikt under bondeklassen, skikt som rimligen tillhörde samhällets fattigare.

Kunde kvinnor skrivas som hushållsföreståndare samtidigt som mannen var i livet, om än oförmögen? Änkor kunde stå som hushållsföreståndare men gifta kvinnor betraktades som omyndiga så länge mannen levde. Jag finner ingenting som tyder på att mantalspenningen för kvinnor var lägre än den för män.⁶⁷ Skulle det ändå ha funnits skillnader i total skattebörda kan möjligen of-avkortningen ha varit en generell avkortning av det lägsta skattebeloppet, kanske som ett sätt för staten att kunna lyfta åtminstone någon skatt från fattiga, partiellt "oförmögna", hushåll. Det skulle innebära att det egentligen inte var en person utan en skatt som var avprickad i kolumnen.

4.9 Mantalslängdernas och tabellverkets befolkningstal

För att kunna säga något om mantalslängdernas effektivitet som "befolkningsregistrator" har jag prövat mantalslängd och tabellverk mot varandra under den period de båda kan jämföras, dvs. 1766-1805, då i princip även mantalslängden skulle registrera hela befolkningen. Undersökningsområdet är de tre pastoraten.

Regelmässigt uppvisar mantalslängdens summa över skrivna och fria lägre befolkningssiffror än tabellverket (så är fallet på sockensåväl som på pastoratsnivå).⁶⁸ I både Medelplana och Forshems pastorat registrerades 1766-1805 i snitt 97 procent av tabellverksbefolkningen i mantalslängderna. I Österplana var effektiviteten en procentenhet lägre. Under ett fåtal av de aktuella 40 åren registrerar mantalslängderna i alla tre pastoraten en befolkning som är lika med eller överstiger den ur tabellverket givna.⁶⁹ Påfallande är att effektiviteten i detta avseende var hög just 1766, då de nya reglerna började gälla.

Mantalslängdernas primära uppgift var att registrera den del av befolkningen som skulle betala mantalspengar, alltså åldersgruppen

⁶⁷ Lext, *Mantalskrivningen i Sverige före 1860*, s 73 ff., nämner inga skillnader mellan män och hustrur när det gäller mantalspengarna. Om det fanns skillnader vad gäller övrig beskattning, bevillningar och kontribution, framgår dock inte.

⁶⁸ Tabellverksuppgifter för Kestad socken i Österplana pastorat saknas för år 1772. Befolkningen detta år har beräknats med hjälp av födelse- och dödbok, ur vilka ett födelseöverskott från 1769 till 1772 räknats fram, på samma sätt som befolkningen före 1750 rekonstruerades i de tre pastoraten.

⁶⁹ I Medelplana inträffar detta 1766-68, 1774-75 och 1789. I Österplana 1766-68, 1776 och 1799-1800. I Forshem 1776, 1792-94 samt år 1805. Således sex år vardera i Medelplana och Österplana, fem år i Forshem.

15-62 minus de som var legalt befriade av andra skäl än ålder. Även efter det att reglerna för införandet i mantalslängden ändrades 1765, då alla "som liv äga" skulle avprickas i längdernas kolumner, gjorde man strikt åtskillnad mellan mantalsskrivna och befriade. Mantalslängden var därmed även efter 1765 i första hand ett underlag för utdebitering av personskatter, inte en ersättning för tabellverkets befolkningsstatistik. Detta bör vara en del av förklaringen till underregistrering vid jämförelser med tabellverkets uppgifter (mantalskommisarien var förmodligen inte lika noga med kontrollen av de befriade som av de mantalspliktiga).

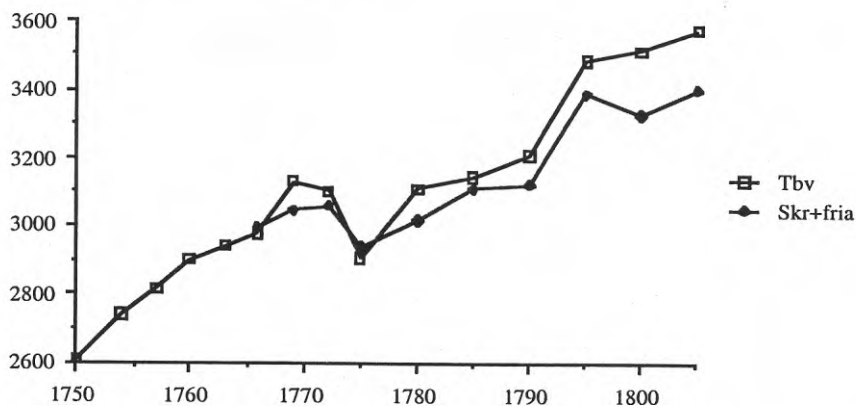
Ytterligare en faktor som kan ha påverkat överensstämmelsen mellan de två källorna är tidpunkten för deras uppläggande. Mantalskrivningen ägde under större delen av undersökningsperioden rum i slutet (ofta i november) av året före det den skulle gälla. 1766 års längd upprättades alltså i slutet av 1765.⁷⁰ Folkräkningen i tabellverket gäller per siste december aktuellt år (1766 års befolkning räknades alltså 31/1 1766). Jämförelsen måste därför göras mellan mantalslängder daterade året efter tabellverksuppgifterna; 1766 års tabellverkssiffror jämförs med siffror från 1767 års mantalslängd. Trots detta existerar ändå en tidsskillnad på 1-2 månader mellan källornas upprättande.

Diagram 4.5 visar grafiskt skillnaderna mellan de två källornas befolkningstal i Kinneområdet delperioden 1766-1805.⁷¹

⁷⁰ I Uppbördsförordningen från 1688 lades skrivningsförrättningarna i början av januari det år de skulle gälla. I samma stadga och i mantalskommisarieinstruktionen från 1693 stadgades att skrivningen skulle vara klar den förste, eller allra senast den 15 mars. Det visade sig dock efterhand svårt att hålla tidsramarna, varför det år 1724 föreskrevs att mantalsskrivningen för ett visst år skulle förrättas i slutet av föregående år. Mantalsskrivningen skulle nu börja i november månad, och borde därför vara klar i slutet av december. De nya reglerna tillämpades fr.o.m. 1725. Se Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860*, s 78 f.

⁷¹ Tabellverkets siffror går att korrigera något genom egna summeringar av åldersstatistiken. Uppenbarligen har kyrkoherden i Forshems pastorat vid något tillfälle summerat fel, men avvikelserna ändrar inte helhetsbilden i diagrammet. Skillnaderna mellan egna summeringar utifrån åldersstatistiken och kyrkoherdens summering rör sig i intervallet -1 till 10. I sju fall under perioden 1750-1805 noteras felräkningar. I fem av dem upptar kyrkoherdens summering färre människor än åldersfördelningen, tre av dessa tio färre. I kapitlet om befolkningsutvecklingen har genomgående använts de korrigerade siffrorna, alltså våra egna summeringar av åldersstatistiken.

Diagram 4.5. Befolkning enligt tabellverk och mantalslängd i Kinneområdets tre pastorat (1750) 1766-1805.

Källa: Mantalslängder, Skaraborgs läns landskontor. Befolkningsstatistiska tabeller. GLA.

Diagrammet visar på en kraftig befolkningsökning mellan åren 1790 och 1795, vilket som vi sett var en av de mest befolkningsexpansiva perioderna i området under 1700-talet.⁷² Kurvan återspeglar i första hand den ökning som sker i Forshems pastorat, en ökning som både mantalslängd och tabellverk registrerar till över 200 personer. Ökningen är jämnt fördelad mellan pastoratets tre socknar. Pastoratet uppvisar, bortsett från befolkningsminskningen kring nödåren i början på 1770-talet, en relativt stagnerande befolkning mellan 1766 och 1790, och därefter en förhållandevis plötslig och stark ökning (omkring 12 procent befolkningsökning under en femårsperiod). Av den 200 personer starka ökning som mantalslängden registrerar är 60 mantalskrivna, resten befriade. Det handlar inte om en rent naturlig folkökning, utan kan till ca en fjärdedel förklaras med ett inflyttningsnetto.⁷³

⁷² Se ovan Kap 3, diagram 3.2.

⁷³ Som vi tidigare sett omfattade ökningen i Forshems pastorat 1790-95 enligt tabellverket 213 personer, varav födelseöverskottet gav 161 personer. Resterande 52 personer hänförs till ett inflyttningsnetto. Man skulle väl, som förklaring till den relativa plötsligheten i befolkningsökningen, kunna tänka sig ett underslev som i ett slag korrigerades, men eftersom två källor uppvisar samma ökning kanske den förklaringen inte framstår som särskilt trolig, såvida inte den ena källan, tabellverket, låg till grund för den andra, mantalslängden. Som vi sett skulle prästerskapet enligt 1693 års instruktion sitta sekreterare vid skrivningsförrättandet, en plikt de befriades från 1723. Därefter kunde dock kyrkobokföringen användas som kontrollmedel av mantalskommisarierna, och 1752 föreskrevs att husförhörslängden, som också låg till grund för tabellverkets upprättande,

4.10 Sammanfattning

Kurvor över den mantalsskrivna befolkningens utvecklingen i skilda regioner uppvisar likheter, vilket lett till en diskussion om vad den s.k. mantalskurvan egentligen visar. Konjunkturer, menade Eli Heckscher som hävdade att mantalskurvan ingen direkt relation hade till befolkningsutvecklingen. David Hannerberg var mer positiv till möjligheterna att med ledning av antalet mantalsskrivna beräkna folk-mängd, och Gösta Lext betonade den författningsmässiga bakgrunden. Lars Herlitz har påvisat mantalsskrivningens avhängighet av skatte-kostnadens utveckling och konstaterar att mantalskurvan delvis var ett resultat av kampen om de mantalsskrivna. Även krig och utskrivningar har påverkat mantalsskrivningen, starkt förhöjd dödlighet likaså (till skillnad från tillfälligt ökad fruktsamhet drabbade tillfälligt förhöjd dödlighet oftast den mantalsskrivbara befolkningen direkt).

En given relation till befolkningens sammansättning hade mantalsskrivningen: det var bara åldersgruppen 15-62 som skulle mantalsskrivas. Andelen mantalsskrivna kunde därmed aldrig bli större än denna åldersgrupps befolkningsandel; legala befrielser av ständs- och yrkesskäl gjorde att mantalsskrivningens tak låg lägre än åldersgruppens storlek.

Mantalsskrivningens effektivitet ökade efter hand. Underregistreringen var allmänt sett hög ända fram till början av 1750-talet. Tjänstefolksbevillningens upphörande 1753 sänkte skattekostnaden för mantalsskrivningen och innebar en stark tillströmning av barn och tjänstefolk.

I de tre undersökta Kinnepastoraten mantalsskrevs under andra hälften av undersökningsperioden bara knappt 85 procent av dem som borde ha mantalsskrivits, om vi utgår från att 4 procent befriades legalt av andra skäl än ålder. I lokalsamhället har allmogen uppenbarligen haft en viss framgång i sin kamp för att hålla delar av barnaskaran utanför myndigheternas kontroll och beskattning. I vissa delar av området torde dock den låga mantalsskrivningsandelen i första hand ha berott på en jordägostruktur (många säterier) som gav fler befrielser av legala skäl än normalt. I Medelplana socken var den mantalsskrivbara befolkningsandelen, dvs. åldersgruppen 15-62 år, den största i undersökningsområdet, samtidigt som socknen uppvisade

skulle stå till mantalskommissariens förfogande. Se Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860*, s 126-136. Herlitz har prövat sambandet mellan kyrkobokföring och mantalsskrivning i Skaraborgs län på 1760-talet. Han finner ett starkt samband, men konstaterar också att ingenting talar mot att det är ett gemensamt verklighetsunderlag som tvingar uppgifterna nära varandra. Herlitz, *Koppskatten*, s 86.

den lägsta mantalsskrivningsandelen. Denna paradoxala situation förklaras säkerligen främst av de många säterierna i Medelplana, som gav ståndrelaterade skäl till befrielse.

Kinneområdet följde inte riktigt samma mönster som länet; befolkningen ökade något snabbare i länet än i Kinne, medan förhållandet var det omvända när det gäller de mantalsskrivna. I Kinneområdet ökade antalet mantalsskrivna som mest 1725-36 och 1745-55, två delperioder som också präglades av folkökning. På 1710-talet inföll ett par nedgångsperioder, koncentrerade till åren 1708-11 och 1715-19, som inte tycks samvariera med befolkningsutvecklingen, vilken vid denna tid snarast var stagnerande eller svagt ökande. De mantalsskrivna minskade även under 1780-talet. Decenniets början präglades av missväxter och på sina håll svält. År 1784 inföll en omfattande smittkopps-epidemi och mot slutet av decenniet startade Gustav III krig mot Ryssland.⁷⁴ Svårigheterna under 1780-talet kan också avläsas i befolkningsutvecklingen, som under decenniets förra hälft var jämförelsevis låg.

När antalet mantalsskrivna mer långsiktigt ökade fanns således ofta en befolkningsökning med i botten, oftast dock lägre än ökningen av de mantalsskrivna. Minskningar av antalet mantalsskrivna tycks däremot emellanåt stå mer oberoende i förhållande till befolkningsrörelserna. Här har uppenbarligen bevillningsbördans förändringar och andra centrala incitament varit avgörande. Den tidigt påtalade samvariationen mellan olika områden när det gäller mantalskurvans utseende tyder på mer generella orsaker, ovanför det lokala planet. Denna lokalundersökning antyder dock att de konjunkturbetingade svängningar Heckscher kunde se delvis upplöses till förmån för lokala mönster, där bl.a. jordnatursfördelning får ett visst utslag.

De legala befrielseernas omfattning låter sig inte bestämmas på ett generellt plan. En stor del av dem berodde på åldersstrukturen. De övriga beräknade visserligen mantalskommisarierna över Läckö, Skara och Höjentorp fögderier på 1760-talet till ca 4 procent av befolkningen, men min undersökning visar att sådana genomsnitt uppenbarligen döljer stora lokala variationer. Jordegendomsförhållanden tycks ha varit väsentliga. Säteritäta socknar som Medelplana hade en betydligt större andel legala befrielser än bondesocknar som Västerplana. De legala befrielseerna var således i allt väsentligt bestämda på lokal nivå.

Den totala gruppen legalt mantalsbefriade, dvs. de minder- och överåriga samt de av andra skäl än ålder befriade, kan bara studeras för delperioden 1766-1805. De utgjorde enligt de befolkningsstatistiska tabellerna i medeltal 46 procent av befolkningen i de fem socknarna.

⁷⁴ Utterström, *Some population problems in pre-industrial Sweden*, s 137.

Andelen befriade av andra skäl än ålder var betydligt större på torpen och stugorna än på hemmansbruken. Till stor del är detta en reflex av att soldaten på soldattorpen var befriad och att backstugornas befolkning i stor utsträckning bestod av fysiskt eller psykiskt handikappade människor.

Mantalskrivningsprocenten, de mantalskrivna som andel av befolkningen, ökade trendmässigt fram t.o.m. 1780-talet. I de tre pastoratens fanns två markerade toppar, 1766 och 1780. Det förefaller klart att 1766 års höga andel främst berodde på den administrativa energi som den nya förordningen om att i längderna medtaga "alla som liv äga" medförde. Det handlade alltså om förhöjd effektivitet i mantalskrivningen, medan 1780 års topp i stället orsakades av den vid denna tid ovanligt stora åldersgruppen 15-62, en effekt av att 1750-talets stora barnkullar nu nått vuxen ålder.

Mantalslängderna har fått tjäna som primärt källmaterial också när det gäller studiet av arbetskraften, vilken utgörs av längdernas kategorier män, hustrur, söner, döttrar, drängar och pigor.

Den bild av utvecklingen som framstår ur mantalslängderna stämmer väl med den bevillningshistorik som Lars Herlitz har tecknat.⁷⁵ Mantalskrivandet av arbetskraften ökar särskilt under tvärsnitten 1725-35 och 1745-55. Ökningen fram till 1735 tycks bl.a. sammanhånga med att ingen tjänstehjonsbevillning utgick åren 1731-34 och att den när den återkom hade sänkts till beloppen. Ökningen till 1755, den starkaste under hela perioden, kan troligen främst tillskrivas sloandet av tjänstehjonsbevillningen 1753. Vid båda tillfällena har det alltså blivit billigare för såväl bönder som ståndspersoner att hålla sitt tjänstefolk mantalskrivet.

År 1766 tillhörde drygt halva befolkningen i undersökningsområdet någon av de grupper som här sorterar in under begreppet arbetskraft. 63 procent av arbetskraften var män och hustrur, men det fanns vissa skillnader mellan socknarna. Medelplanas höga andel tjänstefolk i arbetskraften, 28 procent, återspeglar dess säteristruktur (det ypperliga frälset hade generellt en högre andel av arbetsfolket än av jordmantalet; det motsatta gällde den allmänna frälsejorden). Tjänstefolket dominerades på alla jordnaturer av pigor, ett förhållande som möjligen kan tolkas som att det i första hand var ladugårdssysslor som lejdes bort till arbetskraft utanför den egna familjen.

Arbetskraften på bondefrälset och skattejorden var per bruk ungefär lika stor, men frälsebruken var till sitt mantalsbråk större än

⁷⁵ Herlitz, *Koppskatten*, s 63-78.

skattebruken vilket innebär att skattemantalet till arbetsresurser var större än frälsemantalet.

En test av eventuella tillväxtskillnader mellan skattejord å ena och frälsejord å den andra när det gäller arbetskraft gav däremot inget starkt stöd för tesen att skattejorden under 1700-talet produktionsmässigt skulle ha expanderat snabbare än frälsejorden. De storlekskillnader som fanns mellan mantalen på de båda jordnaturerna förskriver sig till en äldre tidpunkt, förmodligen redan 1600-talets början.⁷⁶ Hypotesen att den allmänna frälsejorden skulle ha stagnerat vad gäller arbetskraft under 1700-talet får således inget direkt stöd av undersökningen; tidvis kan man dock skönja tendenser till svagare utveckling på denna jordnatur. Men om en del av den expansion som ändå skedde berodde på att bönderna, i ett läge då efterfrågan på deras arbetskraft ökade från frälseägarens sida, skaffade sig dagsverksdrängar var detta en ökning av arbetskraften som inte i första hand kom deras egna bruk till godo. En sådan praxis kan alltså dölja en eventuell stagnation.

Jag har nedan fördelat socknarnas såväl totala befolkning som totala arbetskraft på jordeboksmantalen (alltså även befolkning och arbetskraft på de icke mantalssatta enheterna). Tabellen visar en del tydliga skillnader mellan socknarna.

Tabell 4.22 Befolkning och arbetskraft per jordmantal i fem socknar, Kinneområdet, 1725-1805.

	Befolkning per jordmantal					Arbetskraft per jordmantal				
	Mpl	Vpl	Öpl	For	Vät	Mpl	Vpl	Öpl	For	Vät
1725	22	16	21	29	25	10,5	12,1	12,6	14,7	11,8
1766	27	17	25	38	33	14,6	10,9	13,5	16,4	16,8
1805	30	23	35	46	37	13,6	11,8	13,1	19,6	19,3

Källor: Befolkningsrekonstruktionen (se bilaga 1), befolkningsstatistiska tabeller och mantalslängder (GLA).

Tabellen antyder att skillnaden i arbetskraftstillgång mellan det genomsnittliga jordmantalet i de tre plana-socknarna på Kinnekulle å ena sidan och Forshem/Vätö å den andra ökade över tid, dvs. att arbetskraften tillväxte snabbare i de två senare socknarna, men också att den under större delen av perioden faktiskt var större i dessa två socknar. Den minskning av arbetskraft per mantal som tycks drabba

⁷⁶ Nilsson, *Landbor och skattebönder*, s. 31-55.

Västerplana mellan 1725 och 1766 kan vara skenbar och åtminstone till delar bero på ett siffermässigt osäkrare underlag härifrån (det är gränsen mellan kyrksocknen och katedral socken som här kan spela in; mellan modersocknen Medelplana och annexsocknen Västerplana fanns en skillnad på ett helt fräsemantal ⁷⁷).

⁷⁷ Se avsnitt 2.3

5 Odlingssystem, tegsplittring och byorganisation.

5.1 Odlingssystem och naturförutsättningar

De historiska odlingssystemen definieras inte alltid på ett entydigt sätt. Ibland används begreppet för att beskriva den fysiska aspekt av jordbruksdriften som tog sig uttryck i gärdesindelning, ibland för att beteckna hur ofta dessa gärden de facto besåddes, men kanske oftast som ett sammanfattande uttryck för båda sakerna. Då tycks man utgå från att gärdesindelningen direkt säger något om hur gärderna besåddes. Termerna två- respektive tregärdesbruk behandlas som synonymer till två- respektive tresädesbruk (eller två- respektive treskiftesbruk).

“Odlingssystem” blir därmed en sammanfattande benämning på gärdes- och trädes (rotations)-bruk, men något entydigt samband mellan antal gärden och deras rotation behöver inte ha förelegat. Därmed låter sig de olika samband som på olika platser kan ha rätt mellan dessa båda faktorer inte sammanfattas med ett begrepp som utgår från antal gärden. Som ett övergripande begrepp för jordens utnyttjande bör “odlingssystem” förvisso rymma såväl trädes- eller rotationssystem som gärdesindelning och därtill de växtföljder som tillämpades på den konkreta platsen. Men då är -gärdesbegreppen olämpliga. Vid diskussionen om de konkreta odlingssystem som möter i källmaterialet kommer jag därför att använda -sädesbegreppen. I Kinneområdet tycks de bättre motsvara reella rotationsbruk än gärdesbegreppen. Som vi skall se fanns t.ex. tresädesbruk med betydligt fler än tre gärden.¹

¹ Antonson, Jansson & Vestbö, *Svenska byar utan systematiska odlingssystem*, s 21 ff. behandlar skillnader mellan gärdes- och trädessystem. Myrdal & Söderberg, *Kontinuitetens dynamik*, s 299 ff. tar upp terminologi kring begreppet odlingssystem.

I engelskt språkbruk används ibland termen "farming system" (jordbrukssystem) som en övergripande nivå inom vilken de konkreta odlingsystemen utformades.² I Boserups terminologi utgår definitionen av jordbrukssystemen från graden av intensitet med vilken man brukar jorden, men det handlar då inte i första hand om skillnader i intensitetsgrad mellan t.ex. två- och tresädesystem, utan om mer övergripande skillnader i trädans längd, skillnader mellan skogs-, busk- och korttidsträda. Det rör sig i tid om skillnader mellan trädesperioder på 20-25 år och, under korttidsträda, perioder på ett år.³ De odlingsystem jag studerar, möjligen med undantag för ensädesbruket, hör alla hemma inom det jordbrukssystem som karaktäriseras av korttidsträda.

De övergripande jordbrukssystemen bestäms i stor utsträckning av befolkningens storlek i förhållande till tillgänglig areal, som i sin tur är avhängig teknologisk nivå och social organisation. Även produktionens ekonomiska inriktning (subsistens- eller marknadsinriktning) har betydelse för jordbrukssystemet, den strukturella ram inom vilket odlingsystemen växer fram.⁴

Odlingsystem, uttryckta i termer av sädes-, skiftes- eller gärdesbruk, är således i viss mening abstraktioner, generaliseringar av vissa gemensamma drag i system som i övrigt kunde anta ganska skiljaktiga former inom ramen för rådande jordbrukssystem. Ett odlingsystem bestod av en viss gärdesindelning, rotation och växtföljd, och en därmed sammanhängande årlig arbetscykel, samt en viss fördelning mellan spannmålsenheter, äng och betesarealer (inägor och utmark). I botten och avgörande för systemen fanns de konkreta lokalområdenas naturliga förutsättningar i form av jordmån, topografi, tillgång till vatten osv., faktorer som tillsammans med ekonomiska (efterfrågan, handel etc.) och kulturella komponenter (vana, tradition)

² Se t.ex. Roberts, *Rural settlements in Britain*, s 21 f

³ Boserup, *Jordbruksutveckling och befolkningstillväxt*, s 15f. Jämför också med de jordbrukssystem som utifrån Boserup framhävs av Emanuelsson (nedan).

⁴ Widgren, *Settlement and farming systems*, s 77ff, Roberts, *Rural settlements in Britain*, s 21 (i Widgrens terminologi är odlingsystem enligt den definition jag här följer liktydigt med begreppet "land use patterns"). Naturligtvis finns inga vattentäta skott mellan jordbrukssystem och odlingsystem sett till vilka faktorer som påverkar utvecklingen. Teknologisk nivå kan t.ex. säkerligen ha haft betydelse också för val av gärdssystem, exempelvis tvågärdesbruket på Skaraborgs tunga lerslätt; möjligen kan otillräcklig jordbearbetningsteknologi under historisk tid ha hindrat införandet av tregärdesbruk här. Omfattande träda behövdes för att låta frostsprängningen medverka till nedbrytning och finfördelning av jorden. Se Gadd, *Järn och potatis*, s 214.

mer i detalj bestämde de konkreta odlingsystemens funktion och gestaltning.⁵

Odlingsystemens övergripande funktion var att säkra jordens avkastningsförmåga och därmed trygga människornas försörjning, vilket gjorde att det bräckliga sambandet mellan jordbrukets två hörn-pelare, åkerbruk och boskapsskötsel, kom i fokus och stundom förändrades allteftersom yttre tryck i form av t.ex. befolkningsökning eller ökade skatteuttag ställde andra krav på avkastning än hittills.⁶

I Väst- och Nordeuropa ökade åkerbruket långsiktigt på bekostnad av boskapsskötseln i den s.k. Vergetreidungprocessen, som i Sverige pågick i varje fall från och med 1500-talet. Processen kan väl inte sägas ha avslutats förrän med växelbrukets införande, jordbrukets mekanisering och konstgödselns introduktion under senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet.

Före baljväxtodling och konstgödning, som introducerades från mitten av 1800-talet i samband med den agrara revolution som övergick svenskt jordbruk efter de bysprängande skiftena, fanns i stort sett bara kreaturens gödsel, en lämplig växtföljd (att så en åkerbit med samma sädeslag år efter år sög snabbare ut jorden) samt trädan att

⁵ De naturgivna faktorernas betydelse för odlingsystemens utbredning betonas av många. Här kan nämnas Roberts, *Rural settlement in Britain*, kap 1. Roberts ger också stort utrymme åt kulturella faktorer, som dock tillskrivs en mer sekundär roll. En liknande ståndpunkt möter hos Frandsen, *Vang og Tægt*, s 1 f. Gadd, *Järn och potatis*, s 213 betonar de naturgivna förutsättningarna, på Skaraslätten den styva leran, som bestämmande för det tvågärdesbruk som bedrevs där.

⁶ En modell där bl.a. befolkningsstillväxt och beskattning betraktas som "spänningsvariabler" som kan utlösa ökade arbetsinsatser från böndernas sida i deras strävan att bibehålla ungefär samma försörjningsgrad som tidigare, utvecklas av Lunden, *Some causes of change in a peasant economy....* Ökade arbetsinsatser, menar han, betydde under denna tid i stort sett bara extensivering av driften, en nyodling som rimligen bör ha gått ut över ängs- och betesmarker och därmed förändrat balansen mellan åkerbruk och boskaps-skötsel. Lunden prövar sin modell på Norge under perioden 800-1660 och finner den rimligt bekräftad. Han pekar på den risk för cirkelresonemang som ligger i att, som han själv gör, använda mängden uppodlad jord som strukturell variabel, alltså den variabel som påverkades av t.ex. befolkningsökningen (eftersom inga befolkningsciffror finns har man i norsk historieskrivning ofta förklarat den starka nyodlingen under vikingatid med befolkningsökning, en befolkningsökning som man i sin tur deducerar fram just ur tal över nyodlingen). På flera plan liknar Lundens resonemang det Boserup för i *Jordbruks-utveckling och befolkningsstillväxt* från 1973. Men Lundens modell förefaller något mer realistisk eftersom han i modellen också integrerar klimat, beskattning och teknologi som "spänningsvariabler". Boserups enda spänningsvariabel är befolkningstrycket, som successivt leder till att trädan måste minskas. Boserup behandlar dock i första hand lågtekniska jordbrukskulturer i tropiskt klimat.

tillgå för att upprätthålla åkermarkens avkastningsförmåga.⁷ Boskapskötseln var därmed av grundläggande betydelse för spannmålsodlingen, också genom att kreaturen stod för den dragkraft som behövdes i åkerarbetet. Naturgivna faktorer som tillgång till ängs- och betesmarker hade därför stor betydelse för odlingsystemet och relationen åkerbruk - boskapskötsel.⁸ Så t.ex. förlades ensäde normalt till områden med gott om betesmark men sämre tillgång på bördig åkermark. Här var därmed boskapskötseln oftast den dominerande näringsgrenen, och åkrarna kunde besås år efter år tack vare den goda tillgången på gödsel.⁹

Betesmarker och ängar, som tillsammans med trädesbetningen upprätthöll kreatursstocken, var således näringsämnesexportörer till åkern. Betraktar vi inägor och utmarker, alltså åker, äng och betesmarker, som ett sammanhållet ekosystem, kan vi tala om fyra grundläggande teknologiska nivåer när det gäller människans förmåga att tillgodogöra sig ekosystemens näringsämnen: 1) människan lever av jakt, samling och fiske; hon kommer bara åt en bråkdel av ekosystemets näringsämnen; en markyta på 1 km² kan bara försörja en individ; 2) hon har domesticerat vissa djur och växter, och lever som herde eller röjgödselodlare; hon har höjt sitt näringsuttag ganska avsevärt, men också näringsförlusterna är stora; nu kan 1 km² försörja 20 personer; 3) hon har börjat odla fasta åkrar och delar för första gången upp sin jord i två principiellt skilda typer, där den ena typen, åkern, kontinuerligt tillförs näring från den andra typen, ängar, skogar osv.; 1 km² försörjer mellan 50 och 200 människor; 4) hon har börjat använda konstgödsel och kan slopa de näringsexporterande ytorna; 1 km² kan försörja upp till 3 000 personer.¹⁰

⁷ Märgel kom på sina håll i södra Sverige att få viss betydelse som jordförbättringsmedel, men också det i första hand under 1800-talet. Även användandet av fågelspillning, guano, är en relativt sen företeelse, som hör 1800- och 1900-talen till.

⁸ För en likartad syn, se Frandsen, *Vang og Tægt*, s 1ff. Också Lägnert, *Syd- och mellansvenska växtföljder*, s 5 betonar hur intimt förknippade odlingsystemen var med gödseltillgången och betesmarkernas utbredning.

⁹ Frandsen, *Vang og Tægt*, s 51ff, 99f skriver om ensädesbruket på Amager, som kunde upprätthållas bl.a. pga. god tillgång på fodertillskott i form av havstång. Se också Lindgren och hans jämförelser mellan ensädet och tregärdesbruket på Falbygden. Lindgren, *Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt*, s 55. Dahl, *Torna och Bara*, s 113 betonar hur ensädet i Skånes nordvästliga skogsområde var avhängigt av åkerns ringa omfattning, god tillgång till betesmarker och stor kreatursstam, som sammantaget gjorde bete på inägomark överflödigt.

¹⁰ Det är växtekologen Urban Emanuelsson från Lund som utarbetat denna modell, inspirerad av Boserup. Se t.ex. Emanuelsson, *Två allvarliga naturvårdsproblem år 2010*, s 411-416. Emanuelsson, *The relationship of different agricultural systems...*, s 169-178. Emanuelsson, *Skånes vegetationshistoria*, s 71-77. Till denna modell borde väl fogas ett

Först med konstgödselns införande i jordbruket, som för svenskt vidkommande kan dateras till slutet av 1800-talet och tiden kring sekelskiftet 1900, kan man alltså, åtminstone teoretiskt, helt slopa de markytor som traditionellt hörde till boskapsskötseln. Näringen hämtas externt, utanför systemet, och symbiosen mellan åkerbruk och boskapsskötsel har upphävts.

1700-talets jordbruk befann sig enligt denna klassificering på nivå 3, även om det är vanligt att de olika nivåerna i verkligheten har blandats. Så till exempel har ju ända fram till modern tid svedjebruk, som är att hänföra till nivå 2, nyttjats dels av skogsbönder med åkerbruket närmast som binäring, dels av gärdesbrukande bönder på lotter och lyckor upptagna på utmarken.

Urban Emanuelsson kallar jordbruket på nivå 3 för "äng-är-åkersmoder-jordbruk", och betonar därmed den avgörande betydelse boskapsskötseln och dess gödselproduktion hade för åkerbruket. Odlingssystemen förefaller således i stor utsträckning vara ett uttryck inte bara för jordmån utan också för tillgång till betesmarker (även om de två faktorerna inte behöver vara oberoende av varandra). Den konkreta gestaltningen av ett och samma sädesystem kunde lokalt påverkas av tillgången på betesmarker och därmed av behovet att använda trädesåker till bete.

Ett exempel: tresädesbruket kunde ha lokalt olika växtföljder. Var växtföljden råg- korn- träda (alltså höstsäd- vårsäd- träda), och rågodlingen således följde på trädan, var man, för att få bort ogräs, tvungen att plöja trädan en gång mitt i sommaren och sedan ytterligare en gång före sådden av höstsäden, vilken oftast ägde rum i månadsskiftet augusti-september. Från slutet av juni detta år kunde trädan därför inte användas till bete. Växtföljden korn- råg- träda medförde däremot inget behov av en sådan sommarplöjning (kornet såddes ju på våren). Förekomsten av växtföljden råg- korn- träda kan därför tyda på att området i fråga hade bättre tillgång till betesmarker utanför gårderna än områden med växtföljden korn- råg- träda.¹¹

Till samma problemkomplex hör frågan om sär- eller samhågnad äng. Carl-Johan Gadd har påvisat att den separathågnade ängen förekom i områden där produktionen av höstsäd var viktig, och omvänt att den med åkern samhågnade ängen förekom där höstsäden inte var lika viktig (i Skaraborg fr.a. inom den västra slättens tvåsädesbruk). I

stadium 3b) där foderväxtodlingen på åkern tillåter minskade ängs- och betesarealer, samtidigt som en del av foderväxterna i sig fungerar som gödningsämnen åt åkern, s.k. gröngödsling.

¹¹ Frandsen, *Vang og tægt*, s 253.

höstsädesområdet var det nämligen nödvändigt att freda den besädda arealen tidigt. Med separathägnad äng kunde man ändå öppna en del markytor för bete efter slätter.¹² Också i Falbygdens ensädesområde låg åker och äng samhägnade i samma gärde, medan åkern i dess tresädesområde var mer eller mindre helt separerad från ängen. I tresädesområdet kunde därför boskapen släppas lös på den slagna ängen, trots att spannmålen ännu inte var skördad, medan man i ensädesområdet var tvungen att vänta tills också skörden var bärgad innan man kunde släppa lös kreaturen. I den mån man i ensädesområdet odlade havre, som mognar ett par veckor senare än råg och korn, så fördröjdes stubbåkersbetet ytterligare. Allt pekar således på att man haft bättre tillgång till betesmarker utanför inägorna i ensädesområdet än i tresädesområdet.¹³

Odlingssystem klassificeras alltså ibland utifrån yttre kännetecken, gärdesindelningen, men forskningen har visat på en mycket stor variation inom de olika gårdssystemen, variationer vad gäller rotation och växtföljd. Det finns tvågårdesbruk med fyraårig rotation, men också tvågårdesbruk med tvåårig rotation.¹⁴ På Fyn fanns ett "tvågårdesbruk" med tvåårig rotation men med tre gårderna ("Lillebæltssystemet").¹⁵ Därtill kommer intagor på trädgården i både två- och tregärdesbruk, intagor på vilka man kunde odla tillskottsgrödor av olika slag. Det finns exempel på hur sådana intagor så småningom utvecklats till självständiga och separata gårderna, varefter man gått över från tvågårdes- till tregärdesbruk.¹⁶ Ensädesbruket kunde,

¹² Gadd, *Järn och potatis*, s 207f.

¹³ Lindgren, *Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt*, s 41.

¹⁴ Se t.ex. Dahl, *Strip fields and enclosure in Sweden*, s 56. Dahl, *Torna och Bara*, pekar på att odlingsintensiteten kunde variera mycket starkt inom ett gärde. I ett tvåskiftesgärde kunde den bästa jorden besås 2 år av 4, medan den sämsta kanske bara besåddes 2 år av 20. Det enda fasta i ett sådant gärde var att hela gårdet låg för fåfot två år av fyra. Han konstaterar också att termerna två- och treskifte osv. strängt taget bara anger det antal åt ett visst gärde låg inne, dvs. under vegetationsperioden inhägnades för att utestänga boskapen. Beteckningarna säger däremot inte hur ofta ett visst jordstykke besåddes. Dahl, *Torna och Bara*, s 110 f. Med begreppet rotation menas den följd i vilken det enskilda gårdet besåddes respektive trädades. Det tvågårdesbruk man normalt utgår från hade rotationen 1/1, dvs. varje gärde låg inne respektive trädades ett år. Rotationen 2/1, två års besåning följd av ett års träda, motsvarar då det "normala" tregärdesbruket.

¹⁵ Frandsen, *Vang og tægt*, s 97. Två av gårderna hade alltså rotationen 2/2, ett besåddes (eller hölls åtminstone inhägnat) årligen. Två stora, separat inhägnade, lyckor med rotationen 2/4 komplicerade systemet ytterligare.

¹⁶ Frandsen, *Vang og tægt*, s 55-58 beskriver en sådan övergång från två- till tregärdesbruk i Valby på Själland, en övergång som skedde någon gång under hundraårsperioden 1682-1781.

kanske pga. gödselbrist, läggas i längre träda på vissa håll än på andra, förutsatt att man hade komplementär jord i närheten. Och så vidare. Exempelen på hur odlingssystem med vissa gemensamma yttre drag kunde ta vitt skild lokal gestaltning pga. skilda naturgivna, och kanske kulturella, förutsättningar, kan mångfaldigas.¹⁷

Begrepp som generaliserar odlingssystem utifrån gårdesindelning räcker uppenbarligen inte för att tillfyllest definiera de olika lokala varianterna av dåtidens odlingssystem. Åtminstone faktorer som rotation och växtföljd måste inbegripas för att vi skall kunna få ett bättre bild av jordbruksdriften i olika lokalområden. I den avslutande delen av detta kapitel vill jag för Kinneområdets vidkommande visa på den komplexitet som fanns när det gäller odlingssystemen, en komplexitet som förmodligen var ett vanligt inslag i det oskiftade jordbruket.¹⁸ Först dock något om den diskussion som behandlar byorganisation och tegsplittring, de kanske mest välbekanta men också mest omdiskuterade och ifrågasatta dragen i det äldre jordbrukssamhället.

5.2 *Byorganisation och tegsplittring*

I internationell agrarforskning har byorganisation och tegsplittring diskuterats i termer av förutsättningarna för framväxten av ett open field-system, strukturen, och dess mogna form common field-systemet, som givits en mer funktionell definition. Common field-systemet hörde intimt samman med gårdesbruken.

Begreppet open field står egentligen bara för att byns åker låg öppen, utan andra hägnader än de som fanns runt själva gårderna. De enskilda böndernas jordstycken och andra underavdelningar inom gårderna var alltså inte separat inhägnade.¹⁹ För ett fullt utvecklat

¹⁷ Somliga anser dessutom att begreppet "gärdesbruk", som ligger till grund för de flesta definitioner av begreppet "odlingssystem", många gånger är en felaktig benämning på en viss jordbrukspraxis, eftersom inte gårdet utan teglaget ofta utgjorde basen i växtföljden och rotationen. Se Baker & Butlin, *Studies of field systems in the British isles*, s 642, och Dahlman, *Open-field system and beyond*, s 121 ff.

¹⁸ Frandsen kan i sin avhandling visa på en bred variation inom ett och samma gårdssystem, och påpekar det otillräckliga i att enbart utgå från antalet gårderna för att ge en tillräcklig beskrivning av ett visst odlingssystem. Med en reductio in absurdum skulle man kunna tala om att varje by hade sitt individuella odlingssystem, även om Frandsen hittar tillräckligt många gemensamma nämnare för att göra vissa regionala generaliseringar. Frandsen, *Vang og tægt*, s 3, 82.

¹⁹ För en sådan tolkning av open fields, se Hoffman, *Medieval origins of the common fields*, s 23 ff. Inom litteraturen tycks det dock vara relativt vanligt att sätta likhetstecken mellan open och common fields.

common field-system måste ytterligare ett antal faktorer till: 1) tegsplittring och ägoblandning; 2) gemensamt bete på stubbåker och träda, vilket förutsätter gemensam växtföljd och rotation; 3) gemensamma utmarker; 4) byalag i ledningen för systemet.²⁰

Utvecklingen av common fields var en rörelse över tid i vilken de fyra elementen ett efter ett inleddes i systemet, som alltså inte stod fixt och färdigt från begynnelsen. Det "färdiga" common field-systemet är de byorganisationer med tegsplittrade och hopblandade ägor som vi historiskt finner i stora delar av Europa norr om Medelhavsområdet, också i vårt land, det system som kan ha bestått i ca tusen år, men ändå enligt många författare var höjden av irrationalitet och konservatism.²¹

Just dess långa bestånd har föranlett andra forskare, under senare tid inte minst engelska och amerikanska ekonomer och historiker, att fundera över systemets rationalitet, ofta utifrån teoretiska utgångspunkter hämtade i modern neoklassisk ekonomisk teori. Den bakomliggande tanken är att ett fullständigt irrationellt system inte skulle ha lyckats bestå så länge som bysamhället med tegsplittrade och ägoblandade åkrar ändå gjorde. Någon form av rationalitet borde systemet således ha haft. Dessutom finns inom fr.a. brittisk historieskrivning från och med slutet av förra seklet också ett antal teorier om hur det kan ha uppstått.

I de resonemang som förts om bybosättning och tegsplittring har således olika orsaker till dess framväxt och aspekter på dess eventuella rationalitet förts fram. Som de viktigaste framstår: 1) samarbete, 2) jämlikhet och 3) arvsskiften.

Den klassiska bilden av common field-systemets sammanbetsfrämjande potential möter i en formulering hos Börje Hanssen: "man bodde i by för att arbeta gemensamt".²² I bl.a. brittisk litteratur är det främst kring plöjningen man fokuserat sitt intresse. Tunga plogar som krävde många dragdjur var en för stor investering för den enskilde, varför man bildade s.k. ploglag som gemensamt ägde och använde utrustningen. Samarbete på ett så allmänt plan som Hanssen formulerar det skulle väl inte med nödvändighet behöva innebära tegsplittring, men "ploglagsförespråkarna" menar att tegsplittringen

²⁰ Thirsk, *The common fields*, s 3 f.

²¹ Se t.ex. Eli Heckscher, som karaktäriserade systemet som planlöst, till stor del trotsande alla förklaringsförsök. Eftersom individuella initiativ var uteslutna låstes jordbruket fast i ålderdomliga former. Se Heckscher, *Det svenska jordbrukets äldre ekonomiska historia*, s 201 f.

²² Hanssen, *Österlen*, s 31. Samma tanke möter hos Roberts, *Rural settlements in Britain*, s 83. Tanken är att de tekniska resurserna saknades för att annat än i arbetslag genomföra många av de nödvändiga arbetsuppgifterna.

medförde att den gemensamma plöjningen därmed alltid utfördes på allas jord, varför incitamenten till att utföra ett fullgott arbete alltid fanns hos alla.²³

Ploglagsteorin förutsätter att common field-systemet etablerats på relativt tunga lerslätter. Det fanns dock stora områden med tung lera där systemet inte blev särskilt betydande samtidigt som jorden i andra områden fördelades genom lottning, vilket inte underbygger teorin om att ploglaget skulle ha varit orsaken till tegsplittringen.²⁴

Jämlikhetstanken har givits lite olika formuleringar, men central är tesen att varje bydelägare skulle ha del i varje gårde och teglag. Att ha del i varje gårde var naturligtvis ett måste med tanke på den periodiska trädan: alla måste ju ha en gröda att skörda varje år. Givet en teglagsindelning där teglagen dels var olika vad gäller jordmån, dels besåddes med olika grödor, förefaller också behovet att ha del i varje teglag ha varit stort.

En variant av jämlikhetstanken gäller gemensam nyodling, då den nyvunna åkern skulle delas upp mellan bönderna. I detta förfarande ser en del författare ursprunget till tegsplittringen.²⁵ Men varken denna uppdelning, eller för den delen arvsskiftet där två eller fler efterkommande ärver en gård och skall dela denna mellan sig, verkar i sig kräva tegsplittring. Åkern förefaller lika gärna ha kunnat delas i sammanhållna jordstycken. Att den skulle splittras på tegar verkar åtminstone förutsätta en redan genomförd uppdelning av byns inägor på gården och teglag.²⁶

Både samarbets- och jämlikhetsaspekten finns med i de flesta resonemang om byorganisation och tegsplittring. Men varför dessa strävanden och varför just då?

Dessa frågor har sysselsatt inte bara historiker utan också ekonomer. Tre forskare får här stå som representanter för de synpunkter som numera synes vara de flitigast diskuterade när det gäller försöken

²³ Se Hoppe, "At the ventilation...", s 7-12 och där anförd litteratur.

²⁴ Hoppe, "At the ventilation...", s 7-12 och Dodgshon, *The landholding foundation of the open-field system*, s 6ff.

²⁵ Hoppe, "At the ventilation...", s 7-12 och Dodgshon, *The landholding foundation of the open-field system*, s 10ff.

²⁶ Ordet teglag tycks associera till en kronologi där tegen är primär (närliggande tegar läggs i lag). Ett teglag definieras alltså som "flera parallella tegar med olika innehavare". Men andra termer finns: parcellag, deld, fall och ås (fall och ås kommer igen i danskans fald och åse, och har kanske i första hand använts i Skåne). I engelskspråkig litteratur används termerna furlong eller shot, vilka motsvarar franska quartier och tyska Gewinnflur. Se bl.a. Dahl, *Strip fields and enclosure in Sweden*, s 57, och Hoffman, *Medieval origins of the common fields*, s 23ff. En intressant fråga är den kronologiska följderna mellan teg och teglag, men något uttömmande svar verkar litteraturen inte erbjuda.

att förklara vilken form av rationalitet som döljer sig bakom tegsplittringen: McCloskey, Fenoaltea och Dahlman. Att systemet i en eller annan mening var rationellt utgår de alla ifrån; den heckscherska ståndpunkten verkar obsolet inom agrarforskningen.

Donald McCloskey hävdar att en jordmarknad i vilken även bönder deltog var ett mycket tidigt fenomen. Om tegsplittring hade varit ett icke önskvärt alternativ skulle den enskilde bonden via marknaden sett till att konsolidera sina ägor. Marknaden skulle dessutom ha upphävt alla eventuella jämlikhetssträvanden. Men så skedde inte i någon större utsträckning. McCloskey finner den bakomliggande rationaliteten inte i någon allmän jämlikhetssträvan utan i vad han kallar för riskminimering.

På de flesta håll, inte minst i England, är jordkvalitet och odlingens övriga naturförutsättningar mycket varierande även inom relativt begränsade och närliggande områden, t.ex. med avseende på dränering eller vindförhållanden. Syftet med tegsplittring var att den enskilde bonden skulle disponera jord av alla kvaliteter och i alla olika lägen som en garanti för att han skulle få någon form av skörderesultat oavsett väderlek. Tegsplittringen var således ett slags försäkring mot dåliga skördar. Premien, kostnaden, var den effektivitetsförlust som McCloskey deducerar fram genom att studera hur jordräntan ökade efter enclosures, de engelska skiftena. Han menar att bonden offrade tio procent av sin output för att delta i detta försäkringssystem, men att tegsplittring i de flesta fall ändå var det billigaste försäkringsalternativet.²⁷

Stefano Fenoaltea hävdar däremot att tegsplittringen inte innebar någon produktivitetsförlust alls. Tvärtom, systemet var produktivetsmaximerande. Hade riskminimering för den enskilde varit syftet skulle detta ha kunnat uppnås på ett mindre kostsamt sätt, till exempel genom konsumtionslån bönderna emellan, eller lagring av överskott för att förebygga missväxt. Varför då offra tio procent av

²⁷ McCloskey, *The persistence of English common fields*, s 73-119. McCloskey, *Fenoaltea on open fields: a comment*, s 402-404. En i vissa avseenden likartad förklaring förs fram av Hoffman, som menar att övergången till common fields innebar att bönderna offrade individuell kontroll över produktionen till förmån för att behålla en minimal subsistensnivå åt en maximal befolkning. Hans modell är boserupiansk, och bygger på en befolkningsökning som framtvingar ökad spannmålsodling, vilket i sin tur var ett initialt steg i övergången till common fields. Det omedelbara incitamentet till samfällid organisation låg i den brist på betesmarker som uppstod när utmark uppodlades till åker, vilket framtvingade gemensamt betande på stubbåker och träda. Själva tegblandningen, menar Hoffman, kan ha uppkommit genom hemmansklyvning och/eller gemensam nyodling, men han diskuterar inte de aspekterna särskilt ingående. Se Hoffman, *Medieval origins of the common fields*, s 52-64.

potentiell avkastning? Fenoaltea ser i stället tegsplittringen som ett sätt att lösa problemet med att så produktivt som möjligt sysselsätta den kollektiva arbetskraften under jordbrukets bråda dagar. Tegsplittringen förenade den drivkraft egensysselsättningen innebär (människan anses normalt mest produktiv när hon arbetar för sig själv) med de fördelar en gemensam insats hade för att snabbt kunna t.ex. skörda ett visst fält där grödan hotades att förstöras av regn. I och med tegsplittringen hade alla bybor mark i den aktuella åkern, och arbetade därmed samtidigt både för sig själva och för kollektivet.²⁸

Också Carl Dahlman har ett funktionalistiskt betraktelsesätt när han analyserar *commom field*-systemet. Han konstaterar att ensamgårdar existerade sida vid sida med *common field*-byar (han väljer dock termen *open field*). Att byarna inte skiftade sina ägor kan således inte ha berott på att andra alternativ var okända, utan på att man faktiskt medvetet valde bybosättning och tegsplittring. Han diskuterar det normala jordbruket som integrerade spannmålsodling och boskapsskötsel. Eventuellt specialiserade gårdar skulle ha brutit sig ur *common field*-systemet.²⁹

Han fokuserar sitt resonemang kring boskapsskötseln, som han menar hade vissa stordriftsfördelar. Dels när det gäller själva betandet: boskapen har en vana att ströva omkring medan de äter, varför stora sammanhängande betesarealer är mest ändamålsenligt. Dels och fr.a. när det gäller kostnaderna för att övervaka boskap, som är föremål för

²⁸ Fenoaltea, *Risk, transaction costs, and the organization of medieval agriculture*, s 129-151. Fenoaltea, *Fenoaltea on open fields: a reply*, s 405-408. Fenoaltea motsätter sig alla resonemang som utgår från tegskiftets metaagrara fördelar, icke-ekonomiska fördelar utanför själva jordbruket. Han ser i stället vissa skalfördelar inom jordbruket: har man tillräckligt mycket jord av olika kvalitet kan man sätta in arbetskraften där den för tillfället behövs bäst. Men storskaligt jordbruk med anställd arbetskraft har i stället skalnackdelar: kostnaderna för att övervaka arbetskraften (arbetar man för sig själv antages arbetsincitamentet vara som högst). Därför dominerar familjejordbruket. Tegsplittringen lyckas således förena stordriftsfördelarna med fördelarna hos småskaligheten. Liksom McCloskey poängterar alltså Fenoaltea betydelsen av att var och en av byns bönder hade del i alla de jordkvaliteter som fanns i bymarken, men han ger det en annan innebörd. De verkar dessutom använda neoklassisk teori på olika sätt. Fenoaltea räknar med en slags kollektiv rationalitet som inte tycks föresväva McCloskey. Sin kritik av inte minst McCloskeys och Dahlmans tolkningar samt argument för sin egen har Fenoaltea därefter fördjupat i Fenoaltea, *Transaction costs, Whig history and the common fields*. Han förnekar inte att de fördelar med tegsplittring som McCloskeys och Dahlmans respektive teorier pekar ut skulle ha existerat, men menar att de inte kan betraktas som annat än sekundära. A.a., s 151.

²⁹ Dahlman, *The open field system and beyond*, s 98 f, 105 f. Som också Fenoaltea påpekar delar Dahlman med McCloskey antagandet att tegsplittringen ur åkerbrukets synvinkel innebar kostnader, att det alltså inte optimerade effektivitet på detta plan. Se Dahlman, *The open field system and beyond*, s 123, och Fenoaltea, *Transaction costs, Whig history and the common fields*, s 146.

avsevärd skalekonomi. En enda herde med hund kunde med fördel övervaka också storleksmässigt avsevärda hjordar, som inneslöt många delägares boskap. Dessutom besparade man sig hägnadskostnaderna för enskilt betande, som skulle ha blivit mycket höga. Också möjligheterna att tillvarata gödseln för att upprätthålla åkerns bördighet var föremål för skaleffekter.³⁰

Dahlman länkar sedan dessa boskapskötselns skalfördelar till tegsplittring genom ett alternativkostnadsresonemang i vilket tegsplittring beskrivs som den billigaste metoden att kombinera privata rådigheter (privata property rights) över åkern med dess kollektiva nyttjande som betesmark. Genom att kräva att den enskilde bonden delade sin jord i spridda tegar nådde man två saker: 1) fördelarna med att dra sig ur systemet minimerades; 2) kostnaderna för att organisera separat betande på individuella jordstycken maximerades. Att fördelarna med att dra sig ur det kollektiva, storskaliga betandet minimerades beror, tack vare boskapskötselns skalfördelar, på att avkastningen av bete på små, spridda jordstycken skulle minskat mer än om de enskilda ägorna hade varit arronderade.³¹

Teorierna om tegskiftets rationalitet har vissa gemensamma drag, men mynnar ändå ut i att författarna lyfter fram olika faktorer som systemets *raison d'être*. Ser vi bort från frågan vem av de tre refererade författarna som såväl teoretiskt som empiriskt har mest på fötterna, kan vi ändå konstatera att den forskning som bedrivits och den diskussion som förts i sig har stora förtjänster, fr.a. i det faktum att man släppt den förlegade tesen om systemets irrationalitet, och vid sökandet efter en inre logik penetrerar de olika element som tillsammans utgjorde det s.k. *common field*-systemet.

Ett försök har gjorts att testa hypoteserna. Fredric Pryor har sökt operationalisera de olika teorierna och sedan prövat dem på ett nutids-historiskt material. Utan att göra anspråk på att ha funnit några slutliga lösningar menar han ändå att Fenoalteas ståndpunkt, om tegsplittring som ett sätt att under jordbrukets arbetsintensiva perioder

³⁰ Dahlman, *The open field system and beyond*, s 112 ff.

³¹ Dahlman, *The open field system and beyond*, s 121-125, 137. Såväl McCloskey som Fenoaltea och Dahlman arbetar med neoklassiska utgångspunkter. Därmed är property rights och transaktionskostnadsresonemang delar av den terminologiska apparaten hos dem alla tre. Property rights har översatts till "rådigheter", eller förfoganderätt. I *common field*-systemet hade den enskilda bonden ingen privat rådighet över sitt stubbgräs eller sitt trädesbete. Dessa rådigheter var kollektiva, vilket utgör utgångspunkten för Dahlmans resonemang. Han anser således att kollektiva rådigheter och beslutsfattande mycket väl kan vara förenliga med privat välförhållningsmaximering.

tillförsäkra sig arbetskraft nog för att hinna med skördarbetet på utsatta åkrar, är den enda hypotes som får visst stöd vid empirisk prövning.³²

Riskspridning, strävan efter så effektivt utnyttjande av arbetskraften som möjligt och skalfördelar inom boskapsskötseln kan alla naturligtvis i någon mening vara verkliga förtjänster hos tegskiftet. Blotta förekomsten av ett gårdssystem med återkommande träda bör i sig ha spelat en viktig roll för ägosplittringen mellan de olika gårderna; var och en av byborna måste naturligtvis ha jord i vart och ett av gårderna. När ett sammanhållet gårde delades upp i flera, kanske följt av nyodling på marker längre bort från bebyggelsen, ökade förmodligen vinsten av att samla bebyggelsen i centrum av bymarken, för att hålla nere transportkostnaderna (kostnader i både tid och möda). Kanske då viss tegsplittring var ett sätt att göra dessa transportkostnader, i form av avstånd mellan gården och de egna tegarna, så rättvist fördelad som möjligt. Hägnadskostnader har sedan förmodligen gjort att man som skydd mot betande kreatur valt att enbart inhägna de besådda gårderna, inte de olika teglagen eller tegarna inom dessa. Att sprida tegarna var eventuellt också ett medel för att kunna beså delar av gårdet, olika teglag, med grödor som av jordkvalitetsskäl passade just där, och samtidigt tillförsäkra var och en sin andel av varje gröda i rotationen.³³

³² Pryor, *An international perspective on land scattering*, s 289. Samtidigt kan konstateras att den antropologiskt inriktade ulandsforskningen ofta empiriskt kunnat konstatera ett riskundvikande beteende hos bönder i tredje världen. Här handlar det dock inte om tegsplittring kontra sammanhållna lotter, utan om val mellan grödor och odlingsteknik. "De bönder som varje år har att kämpa mot hungern har givetvis ett annat sätt att se på risker än den kapitalistiske företagaren...Givet denna verklighet är det rationellt av bönderna att välja "säkerhet först" - principen. Vid val av grödor och teknik innebär det helt enkelt att bonden föredrar att minimera risken för svält snarare än att maximera sin genomsnittliga avkastning". Scott, *The moral economy of the peasant*, s 15 ff.

³³ Att jorden kring en by var av olika kvalitet hade inte enbart naturgeografiska orsaker. Jordens bonitet föll med avståndet till byn, eftersom bonitet till stor del skapades av odling och gödning. Då gödning var ett av de mest arbetskrävande arbetsmomenten i denna typ av lantbruk var det naturligt att koncentriska cirklar av jord med samma bonitet sträckte sig ut kring byn. Se Frandsen, *Vang og tægt*, s 77. Att bonitetsskillnader spelat roll för samtiden visas av skiftesakternas försök att gradera skifteslagets jordar. Oavsett om graderingen till fullo "träffade rätt" eller inte, visar själva förekomsten av bonitetsangivelser att ganska avsevärda kvalitetsskillnader också mellan relativt närliggande jordar var ett faktum. Även Dahl konstaterar förekomsten av naturliga skillnader mellan jordarna inom ett gårde, och hävdar att jordägarna generellt var ovilliga att acceptera principen om att få större areal av dålig jord i ersättning för att vid storskiftet tvingas lämna god och väl hävdad jord. Därför ledde storskiftet inte till någon sammanslagning av all jord till ett hemman, utan var och en kom att behålla tre-fyra delar i varje gårde. Dahl, *Strip-fields and enclosure*, s 61.

Att systemet verkligen var effektivt har den danske agrarhistorikern Karl-Erik Frandsen vittnat om. En första rekonstruerande kartering av landsbyn Sønder Vestud på Møn visade att varje gård hade sina tegar spridda på mer än 50 olika ställen över hela bymarken, vilket verkade bekräfta den traditionella synen på bygemenskapens fördärlighet. Men när fler element inlemmades som skikt i den kartografiska undersökningen, t.ex. terrängformer och bonitetsförhållanden, avslöjades en mycket ändamålsenlig anpassning till de naturliga förutsättningarna när det gäller att tillskapa en nödvändig ytdränering i det starkt kuperade landskapet och sättet på vilket man utnyttjade de mycket varierande jordmånerna inom området, allt med hänsyn taget till rådande teknologi. Lantbruket i de danska 1600-talsbyarna var således mycket rationellt inrättat.³⁴

5.3 Sammanfattning

Odlingssystemen är de sädesbruk med olika rotation och växtföljder som kan studeras i det historiska materialet. Rotation och växtföljd kunde skilja sig markant inom samma gårdssystem. Att beskriva odlingssystemen utifrån hur många gårderna åkern var uppdelad på är därför oftast otillräckligt.

Tegskiftets eventuella rationalitet har stötts och blötts under lång tid. En äldre attityd var i stort sett helt avvisande: systemet ägde ingen rationalitet; tvärtom hämmade tegblandning och bybosättning jordbrukets utveckling.³⁵ Denna syn är i dag föråldrad. Ett avgörande argument är naturligtvis tegsystemets långa fortbestånd: hade det

³⁴ Frandsen, *Vang og tægt*, Forord (opaginerat). Frandsen utnyttjar det mycket värdefulla källmaterial som finns i det danska enväldets matriklar, inte minst Christian V:s matrikel från år 1688 och dess förarbeten, upprättade 1681-83 när den danska statsmakten lät uppmäta åkerjorden vid varenda gård i Danmark. De uppmätta tunder land omvandlades sedan med olika divisorer, beroende på rotation (utnyttjandegrad) och bonitet, till skatteenheter tunder hartkorn. Bakgrunden till detta omfattande uppmättningsarbete var det kontributionsalternativ som segrade i Danmark när staten under andra hälften av 1600-talet stod inför frågan om att öka sina intäkter (i Sverige blev ju lösningen på samma problem, som bekant, reduktion).

³⁵ Undantag från denna ortodoxi har dock funnits. I en debatt med Eli Heckscher vid mitten av 1940-talet lyfte John Frödin fram exempel från modern tegsplittring, bl.a. i Tyskland, för att visa att systemet inte alls var så hindrande för jordbrukets modernisering som antagits. De bysprängande skiftena, menade han, ledde pga. höga kostnader för den enskilde bonden tvärtom till uppkomsten av en rad alltför svaga jordbruk som inte överlevde moderniseringsprocessen. Han ansåg vidare att mycket av denna modernisering, inte minst landsbygdens elektrifiering, hade kunnat genomföras till avsevärt lägre kostnader om byarna förblivit intakta. Se Frödin, *Skiftesväsendet och dess samband med jordbrukets nuvarande kritiska läge*.

varit så ineffektivt som påståtts så skulle det ha avvecklats betydligt tidigare. Nu höll det stånd i bortåt tusen år.

Frågan för den moderna forskningen är därför inte *om* systemet var rationellt, utan *på vilket sätt* det var rationellt. De mest diskuterade ståndpunkterna framhäver tegsplittringens funktion som 1) riskminimerare (genom att sprida sina tegar över åkerns alla jordkvaliteter garanterades man att alltid få någon skörd), 2) optimerare av arbetskraftens utnyttjande (genom att sprida tegarna kunde man sätta in byalagets arbetskraft där den just för tillfället gjorde bäst nytta; alla arbetade alltid både för sig själva och kollektivet), 3) ett sätt att bäst ta tillvara stordriftsfördelarna inom boskapsskötseln (gemensamt bete på stubbåker och träda var mest effektivt på stora, sammanhängande arealer, vilka åstadkoms genom att allas tegar slogs ihop och trädades tillsammans).

Något slutgiltigt svar på varför tegsplittringen uppstod och bestod så länge gives inte, men forskningen har lett fram till att man mer ingående studerat systemets olika element, och därmed börjat analysera det i funktionella termer. Som väsentliga faktorer i en förklaring framstår spannmålsodlingens ökande betydelse, vilket så småningom ledde fram till utvecklingen av gärdesbruken; indelningen i gården som periodvis ligger i träda framtvingar i sin tur en uppdelning av varje hemmans ägor så att åtminstone en lott finns i varje gärde; skilda jordkvaliteter inom gårderna kan ha framtvingat ytterligare uppdelning på teglag. Samarbetsaspekter, t.ex. samarbete kring plog och dragare som var för kostsamt för den enskilde, och rättvisaspekter, t.ex. att varje bydelägare skulle ha del av varje jordkvalitet, förefaller också viktiga att ha med i en kalkyl över systemets rationalitet.³⁶

Det finns således skäl att utgå från att systemet i förhållande till rådande teknologi och tillgång på arbetskraft *de facto* var rationellt.

³⁶ Med "systemet" menas alltså alla de faktorer som är konstituerande för common fields (se avsnittet "Bybosättning och tegsplittring" ovan), vilket inkluderar såväl tegsplittring som bybosättning. Ploglagsteorin kan säkerligen på flera håll äga förklaringsvärde när det gäller rationaliteten bakom bybosättning, men inte nödvändigtvis för att förklara tegsplittringen. Ett samarbete kring dragdjur och plog, eller annat mer kostsamt realkapital, verkar inte a priori nödvändigöra tegsplittring.

Ytterligare en faktor som anses ha bidragit till tegsplittring, arvsskiften där gården delades mellan arvingarna, har väl ett mer tvivelaktigt förklaringsvärde. Arvslotterna skulle förmodligen lika gärna kunna arronderas. Om så inte var fallet borde man i efterhand genom byte eller köp ha kunnat åstadkomma en arrondering. Att det uppenbarligen inte skedde i alltför stor utsträckning talar väl för att tegsystemet i varje fall inte upplevdes som negativt (ett liknande resonemang kan man också applicera på de gemensamma nyodlingar som företogs; inte heller fördelningen av dessa verkar nödvändigöra tegsplittring).

När systemet successivt blev allt mindre rationellt kan man därför anta att förändringar skett på just dessa punkter. Den svenska skiftesrörelsen, som till största delen inföll under hundraårsperioden 1750-1850, är ett uttryck för att de gamla samarbetsformerna börjar ha tjänat ut.

5.4 Odlingsystemen i tid och rum

Näringsbalansen i de stora keltiska åkersystemen, som började överges på 200-talet, baserades på någon form av buskträda. Åkerbruk och boskapsskötsel hölls förmodligen isär areellt (någon överföring av näring från betesmarker till åker förekom inte och behövdes inte med så långa trädesperioder), med boskapsskötseln som den viktigare delen av jordbruket.

Spannmålsodlingens relativa betydelse ökade efterhand, vilket i hög grad var bestämmande för jordbrukssystemens utveckling. Celtic field-systemet övergavs till förmån för ett system präglad av inhägnade inägor med smärre områden odlad jord och fågator, vilket representerade en intensifiering av odlingen, där gödslade åkrar och en integration av åkerbruk och boskapsskötsel inom samma jordbruks-system visar att åkerbrukets betydelse ökat. Det tycks i Sverige ske under perioden 200-400 e.Kr.³⁷

Bete på stubbåker och träda var inte oundgängligt så länge betesmarker och utmarker fanns i tillräcklig omfattning. Behovet av gödsel behövde inte bli aktuellt förrän åkrarna besåddes ganska intensivt. Under en rotation där trädesperioderna var klart längre än den tid åkern låg inne (odlades) kunde man klara sig utan. Det var först när jorden behövde användas mer ekonomiskt, bearbetas intensivare, som stubbåkern började användas som betesmark.³⁸ Så småningom utvecklades de historiska odlingsystemen, och efterhand degraderas boskapsskötseln från huvudnäring till att bli alltmer av en stödnäring till åkerbruket.

Inom de gärdesindelade sädessystemen inhägnade man åker och äng (inägorna) medan boskapen fick beta fritt på utmarkerna utanför, för att efter slåtter och skörd släppas in på stubbåkers- och trädesbete, ett förfarande som var nödvändigt för att upprätthålla näringsbalansen i

³⁷ Widgren, *Settlement and farming systems*, s 9.

³⁸ Thirsk, *The common fields*, s 15. Roberts ser tvågärdesbruket, det första egentliga gärdesbruket, som ett arrangemang för att behålla fertiliteten hos större åkerarealer. Roberts, *Rural settlements in Britain*, s 95ff.

systemet (den viktigaste komponenten i näringsbalansen bestod av att ersätta de kväveförluster åkermarken åsamkas vid spannmålsodling).

De olika sädesbrukens ålder har diskuterats. Hannerberg vill förlägga tvåsädesbrukets införande i Sverige till tidig vikingatid, vilket torde innebära 800-talet, medan Widgren konstaterar att de tidigaste verkliga dateringarna av tvåsädesbruk alla pekar på 1000-talet, eller allra tidigast 900-talet.³⁹ De flesta författare placerar tresädesbruket något eller några sekler senare.

En traditionell syn på hur dessa odlingssystem utvecklats över en tidsaxel är föreställningen om en successiv ökning av antalet gårdar, från ensäde över tvågårdesbruk till tre- och flergårdesbruk. En sådan utveckling skulle vid övergång från ensädesbruk till tvågårdesbruk krävt en fördubbling av åkermarken för att låta åkerbrukarna behålla en lika stor areal årligen besädd åker efter övergången som före, således en mycket kraftig nyodling (det är en utveckling med denna inriktning som Hannerberg tycker sig se under perioden 700-1000). Om de naturgivna förutsättningarna varit en viktig faktor vid "val" av odlingssystem bör man kunna ifrågasätta allmängiltigheten hos den tänkta utvecklingen. Det förefaller inte nödvändigt att utgå från att allt tvåsädesbruk utvecklats ur ensäde och allt tresädesbruk ur tvåsädesbruk. Att inte allt ensäde utvecklades till flersädesbruk står klart, men i Skaraborgs län finns många exempel på hur man går över från ensäde till tre- eller fyrsädesbruk.⁴⁰

Också i norra delarna av Jönköpings län tycks man under slutet av 1500-talet eller början av 1600-talet gått över från ensäde till tresäde. Detta är också den mest naturliga övergången med tanke på trädans storlek och eventuellt behov av nyodling för att erhålla ungefär samma mängd besädd åker efter som före övergången. Någon linjär utveckling från ensäde över tvåsäde till tresäde har inte belagts från någon plats i landet.⁴¹

³⁹ Hannerberg, *Svenskt agrarsamhälle*, s 64ff. Widgren, *Settlement and farming systems*, s 13.

⁴⁰ Gadd, *Järn och potatis*, s 216. Sett till andelen årligen besädd åker är naturligtvis övergången från ensäde till t ex fyrgårdesbruk betydligt mer logisk än övergången från ensäde till tvågårdesbruk. I t ex Falbygden ensädesområde började man under 1700-talet använda duvoträden i stor skala, en utveckling som så småningom ofta ledde till att man gick över till fyrgårdesbruk. En restriktion var dock tillgången på virke; övergången till ett trädesbruk innebar ökade hägnadskostnader. Också Frandsen, *Vang og tægt*, s 256, konstaterar att det ingenting finns som talar för att tvågårdesbruket överallt var ett mellanstadium på väg mot tregårdebruk.

⁴¹ Antonson, Janson & Vestbø, *"Svenska byar utan systematiskt odlingssystem"*, s 21-41.

Odlingssystem med treårig rotation, som i en eller annan form tycks ha dominerat i Kinneområdet, har karaktäriserats som "den största agrara nyheten i Västeuropa under medeltiden".⁴² De första säkra tecknen på tresädesbruk ute i Europa härrör från sent 700-tal. Romarna använde sig inte av detta odlingssystem, men odlade ändå höstsäd. I den baltiska regionen odlades vårsäd. Tresädesbruket skall enligt denna syn ha uppkommit som en sammansmältning av det nordliga områdets vårsäd och det sydliga områdets höstsäd, vilket skapade ett odlingssystem som var långt mer produktivt än något av dess föregångare.⁴³ Tresädesbruket knyts därmed till odling av höstsäd, i Sverige under historisk tid i första hand råg.

På Västgötaslätten har tvåsädesbruket, där det de facto också var ett tvågärdesbruk, förklarats med att den styva lerjorden behövde relativt omfattande trädning föregående av en höstplöjning för att med given teknik förberedas för odling. För att handskas med styva, tunga och svårbearbetade lerjordar behövde man ta naturen till hjälp, i detta fall i form av den frostsprängning som under vintern bidrog till att jorden multnade och blev mer lättarbetad till vårens bearbetning och sådd.⁴⁴ Tvåsädesbruket här dominerades således av vårsäd, till en början oftast korn. Men all svensk slättbygd dominerades inte av tvåsädesbruket, såväl på Falbygden som i Skåne var tresädesbruket knutet till slättbygder med god moränlera,⁴⁵ och allt tvåsädesbruk dominerades inte av vårsäd.⁴⁶

I östra Mellansverige var tvåsädesbruket det förhärskande odlings-systemet. Gränsen utgjordes i princip av Vättern, även om det, som vi sett, också väster härom förekom relativt omfattande tvåsädesbygder. Tresädesbruket förekom i ett område från ungefär Kalmar i söder, upp mot Vätterns södra strand i norr, och med en fortsättning i den nordöstra delen av Skaraborgs län. Ett andra område med tresädesbruk var de södra delarna av Skåne. Ensädesområdet upptog sedan i stort sett hela den resterande delen av Götaland med Smålandslänen, Halland

⁴² Parain, citerad av Lynn White Jr, *Medieval technology and social change*, s 69.

⁴³ Lynn White Jr, *Medieval technology and social change*, s. 70f.

⁴⁴ Gadd, *Järn och potatis*, s. 214.

⁴⁵ Lindgren, *Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt*, s 41. Dahl, *Torna och Bara*, s 111. Dahl kallar här tresädesbruket för ett av det gamla jordbrukets viktigaste grundvalar.

⁴⁶ T.ex. inom tvågärdesbruket i Vadsbo, Skaraborgs län, hade man en betydande odling av höstsäd. Gadd, *Järn och potatis*, s. 215. Gadd argumenterar för att höstsädesodlingen mer generellt var ett östskandinaviskt fenomen, medan vårsädesodlingen koncentrerades till västra Skandinavien, detta av klimatskäl.

och Älvsborgs län som centrala bygder. Ensädet sträckte sig också in i Skaraborgs län och Bohuslän.⁴⁷

5.4.1 Odlingssystemen i Skaraborgs län

Här vill jag kortfattat redogöra för odlingssystemens utbredning i Skaraborgs län, för att så småningom söka nå fram till en mer ingående karaktäristik av odlingssystemen i undersökningsområdet.

Skaraborgs län var i början av 1800-talet relativt heterogent när det gäller odlingssystem, en odlingsmässig differentiering som förmodligen ökat över tid, inte minst i samband med nyodling. Här fanns såväl ensäde som två-, tre- och firsädesbruk.⁴⁸

Ensädesbruket fanns främst i gränstrakterna mot Älvsborgs län, på sydvästra Falbygden, men också något i södra Skånings härad och mellersta Kållands härad. På Skaraborgs västra slättbygd och på Vadsboslätten rådde tvåsädesbruk. Tresädesbruket fanns på bland annat Falbygdens centrala jordbruksmark, men också i övrigt i de östra och norra delarna av länet dominerade detta odlingssystem. Gränsen mellan två- och tresädesbruket gick längs en linje som löpte i nord-sydlig riktning genom Kinnekulle. Väster härom fanns tvåsädesbruket och i öster tresädesbruket (undantaget Vadsboslätten där man alltså också tillämpade tvåsädesbruk).

Denna gränslinje mellan de två dominerande odlingssystemen var också gräns för den separat- respektive samhögade ängen. I tvåsädesbrukets område, dvs. främst slätten i väster, fanns den samhögade ängen, medan den särhögade var lokaliserad till tresädesbrukets område.⁴⁹

Den strida säden var i tresädesbrukets område råg, i en- och tvåsädesbruket korn (med undantag för Vadsboslätten där råg var strid säd). I hela länet var havren på stark frammarsch under 1700-talet. Om Kinne härad får representera tresädesbruket och Skånings härad tvåsädesbruket, fördelade sig utsädet på följande sätt år 1760: i Kinne utgjorde höstsäden 25 procent (något vete men mest råg), vårsäden utom havre 49 procent (något korn men mest blandsäd), havren 22

⁴⁷ Lägnert, *Syd- och mellansvenska växtföljder*, s. 143, 169, 208ff. Herlitz, *Restadtegen i världsekonomin*, s 132.

⁴⁸ Om odlingssystemen i Skaraborgs län, se: Lägnert, *Syd- och mellansvenska växtföljder*, s. 169-173. Gadd, *Järn och potatis*, s. 206-210. Lindgren, *Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt*, s. 82 ff. Widgren, *Västsveriges kulturlandskap ur geografisk synvinkel*, s. 101-110. Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s. 225 ff. Bjurling, *Skaraborgs läns Sparbank*, s. 43ff.

⁴⁹ Gadd, *Järn och potatis*, s. 207.

procent och ärterna 4 procent. I Skåning var fördelningen 9 procent höstsäd, 47 procent vårsäd (men med mycket större andel korn än i Kinne), 40 procent havre och 4 procent ärter. Fram till år 1806 hade havreutsädet ökat och utgjorde ca hälften av det totala utsädet i båda områdena. I Kinne skedde havreutsädet ökning främst på bekostnad av blandsäden, i Skåning på bekostnad av kornutsädet.⁵⁰

5.4.2 Odlingsystemen i Kinneområdet

Jag har argumenterat för att en redogörelse för olika lokalt präglade odlingsystem kan inte stanna vid generaliserande uppgifter om antal gårderna. Nedan har jag därför försökt, så långt källmaterialet tillåter, att sockenvis närmare beskriva såväl gårdesindelning som rotation och växtföljd. Jag vill också ge en bild, socken för socken, av jordmån, redskapsuppsättning och andra förhållanden rörande jordbruksdriften i undersökningsområdet. Men först några mer generella drag.

En landshövdingeberättelse från 1700-talets mitt beskriver hela Kinne härad som ett tresädesområde, med vissa undantag (bl.a. "några gårdar" i Vätzlösa socken som sägs ha tvåsädesbruk; mer om detta nedan). På Kinnekulle sägs det dominerande redskapet för jordbearbetning vara årder, medan en lätt plog, lättare än den som fanns på slätten, var vanligast i häradets övriga socknar. Åkrarna var överallt ryggade, vilket gav god växt uppe på ryggarna under våta år, sämre dock i fårorna.⁵¹ Under torra år var förhållandet det motsatta. Detta har föranlett Gadd att framkasta hypotesen om ryggningen som ett sätt att minimera risker. Genom att rygga åkrarna kunde man försäkra sig om någon skörd de flesta år; under våtår uppe på ryggarna, under torrår nere i fårorna.⁵²

Ängsmarker var det enligt berättelsen knappt om i undersökningsområdet. Landshövdingen skriver att knappast någon i Kinne härad hade tillräcklig äng i förhållande till åker och utsäde. Däremot menade han att häradets bästa fårbetesmarker fanns i de tre plana-socknarna på Kinnekulle.⁵³

⁵⁰ Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s. 226 (tabell).

⁵¹ Beskrivning över Skaraborgs hövdingedöme. GLA. Artikel I, paragraf 2 och 3. Förekomsten av ryggade åkrar kan möjligen ifrågasättas vad gäller årderbruket på Kinnekulle. Veterligt tillät årder inte ryggning av åkrarna (ett årder vände inte jordtiltan). Möjligen kan man på Kinnekulle haft både årder och en lättare plog, om nu ryggning alls förekom här. Jordarna på Kinnekulles sluttningar kan förmodas vara mer lättdränerade (självdränerande) än de tunga lerjordarna nere på slätten.

⁵² Gadd, *Järn och potatis*, s. 151.

⁵³ Beskrivning över Skaraborgs hövdingedöme, art. II § 1 och 5. GLA.

Flera av de samtida källorna talar om det tunna jordtäcket nackdelar för åkerbruket i plana-socknarna på Kinnekulle. Risken för torka var större här än i lägre ned belägna trakter. Några dagars torka kunde vålla missväxt både när det gäller spannmål och hö. Åkerbruket beskrivs därför som obetydligt och otillräckligt för allmogens försörjning. Denna brist måste ersättas med diverse binärningar, i första hand stembrytning och kalkbränning, men också körslor till bl.a. Göteborg och Hova.⁵⁴ Uppenbarligen räckte binärningarna inte till för att till fullo kompensera för ett svagt åkerbruk; allmogen häruppe på Kinnekulles "uppland" ansågs vara relativt fattig.⁵⁵ Det var bara prästgårdar och säterier som kunde sälja någon spannmål. Övriga gårdar tvingades tvärtom köpa för att klara sin försörjning året runt.⁵⁶

Nedan vill jag söka ge en närmare bild av var socken för sig. Dock skall ihågkommas att många faktorer, som visats ovan, var gemensamma för de tre socknarna Medelplana, Västerplana och Österplana. I mångt och mycket delade de samma näringsgeografiskt givna förutsättningar. Forshem och Vättilösa har jag valt att studera något djupare via storskiftesakterna.

5.4.2.1. *Medelplana socken*

Det samtida källmaterialet inplaceras i stort sett hela Kinne härad i tresädesbrukets område, Medelplana socken inte undantaget. Däremot tiger källorna tyvärr i stor utsträckning om just denna sockens eventuella egenarter vad gäller odlingssystemet. En del upplysningar går dock att utläsa ur i första hand kartmaterialet.

Hemmanet Bäckgården i Medelplana, ett helt mantal frälse, ingick inte i byalaget utan brukades enskilt. I en arealavmätning från 1724 beskrivs hemmanets odlingssystem mycket riktigt som en treårig rotation. Men någon traditionell gärdesindelning, vilken präglade byarna, förekom inte. Hemmanets åker låg fördelad på åtta åkrar och lyckor av olika storlek (bl.a. en åker i säteriet Råbäcks åkergårde). Exakt hur de brukades och trädades framgår inte. Avkastningen sägs kunna uppgå till 6:e kornet, om torkan inte blir för svår, vilket antyder ganska god jordmån (åkern sägs bestå av sandmylla, lermylla och

⁵⁴ Se t.ex. Lindskog, *Försök till en kort bekription om Skara stift*, s. 25. Ett flertal källor noterar dessa åkerbrukets brister i området, men det tycks inte gälla säterierna, som tvärtom ofta beskrivs i mycket positiva ordalag. Vad gäller binärningarna, se också kapitlet om Kinne härad i inledningen ovan.

⁵⁵ Se beskrivningen av Kinne härad i inledningskapitlet ovan, särskilt citatet från Österplanas kyrkoherde (1780-talet).

⁵⁶ Beskrivning över Skaraborgs hövdingedöme. GLA. Artikel I, paragraf 18.

sandlera). Åkern brukas med årder (här kallad krok) för ett par dragare.⁵⁷

Allt talar för att treårig rotation och årderbruk också gällde byalagens mark. Medelplana by storskiftades mycket sent, först 1813-14. Skiftesakten nämner fyra gårderna i Medelplana by: Skjedesgårdet, Storegårdet, Baregårdet och Lillegårdet. Gårderna var av mycket olika storlek, varför två av dem rimligen har brukats ihop, eller "i samma årgång" som är samtidens uttryck.

Den strida säden i tresädesbrukets område var råg, men tiondelängden för 1695 upptar ingen råg alls från Medelplana (däremot från såväl Forshem som Vättlösa). Denna längd är dock upprättad vid en tidpunkt då tiondesättningen i Skaraborgs län redan lagts fast (det skedde i början av 1680-talet). Det är därför osäkert i hur hög grad längden återger en verklig produktionsstruktur. Landshövdingeberrättelsen från 1750-talets början nämner såväl råg som stritt korn, havre och blandkorn i alla de Kinnesocknar som här behandlas.⁵⁸

Den skog som fanns i Medelplana genomgick 1740-41 en revning med åtföljande delning av sockenallmanningen, som till stora delar bestod av skog. Området var bevuxet av granskog, med undantag för några mossar, kärr och bergspartier. Totalt rymde allmanningen 1 830 tunnland, som nu fördelades mellan sockenhemmanen. Normalt tycks ett helt mantal ha fått 84 tunnland efter delningen.⁵⁹

5.4.2.2. Västerplana socken

Västerplana by bestod av 18 hemman om sammanlagt 10,5 jordmantal, vilket innebär hela kyrkoboksocknen. Utanför byn låg bara Bestorp⁶⁰, ett helt frälsemantal som i kyrkoböckerna räknades till

⁵⁷ Arealavmätning av Beckgården i Medelplana socken. Lantmäteriverkets arkiv, Gävle. Orsaken till att hemmanet karterades var att åbon hade ansökt om förmedling, uppenbarligen på grund av betungande plikter gentemot ett soldatboställe ("kneckthåll"). Någon förmedling av jordeboksmantallet lyckas åbon dock inte uppnå; varken jordebok eller mantalslängd redovisar någon sådan.

⁵⁸ Beskrivning över Skaraborgs hövdingedöme. GLA. Artikel I, paragraf 5. Om dateringen, se Gadd, *Järn och potatis*, s. 48, och Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s. 225, not 46. Med hjälp av uppgifter om ödehemman har Herlitz kunnat datera berättelsen till 1750 eller 1751. Samma källa säger att "havresädet brukas mycket på Kinnekulle", men också i bl.a. Forshem och Vättlösa socknar, dvs. i hela undersökningsområdet.

⁵⁹ Geometrisk karta över Medelplana sockensskog, med tillhörande delningsakt. Lantmäteriverkets arkiv. Gävle.

⁶⁰ På den karta som uppgjordes i samband med Medelplana sockensskogs delning 1740-41 visas Bestorps läge en bit sydost om Medelplana kyrka, i ett område som ligger norr om den linje mot vilken Västerplana socken sägs gränsa. Kartan ger således intryck av att placera hemmanet inne i Medelplana socken, precis som kyrkobokföringen gör.

Medelplana socken, men i det kamerala materialet bokfördes under Västerplana. Allmänt frälse var dominerande jordnatur. Resten var skatte och krono, vilket gav byn en markerad bondeprofil.

I ett resonemang om odlingsystemen i Skaraborgs län talar Mats Widgren om ett nordvästligt inflytande, ett fyrgärdesbruk, ytterst från slättbygderna i norska Östlandet, som via både Dalsland och Värmland tycktes tränga sig ned mot Västergötland.⁶¹ Om spridningsresonemanget har något förklaringsvärde i detta sammanhang vet jag inte, men Västerplana socken hade vad lantmätaren 1715 kallade fjärdingsträda.⁶² Att byalaget hade sin jord indelad i fyra gårderna bekräftas av såväl arealavmätningen 1757 som storskiftesakten 1794. Övrigt källmaterial, dvs. i första hand de reseskildringar som finns från området och som alla daterar sig till 1740- och 1750-talen, talar om en treårig rotation i Västerplana.⁶³ Frågan är därför om de fyra gårderna verkligen låg i fyraårig rotation eller om det handlar om en treårig rotation med fyra gårderna, ett odlingsystem som är känt från andra håll, också i Skaraborgs län.⁶⁴ Som vi redan sett hade ju även Medelplana by fyra gårderna. Skillnaden är dock att lantmätaren 1715 vad gäller Västerplana explicit talar om ett fyrgärdesbruk med fyraårig rotation, "fjärdingsträde" där bara 25 procent av jorden beräknades ligga i träda samtidigt. Han räknade uttryckligen bara bort "fjärdeparten" när han beräknade årligen besädd areal. Men diskrepansen mellan det mer berättande källmaterialet och kartmaterialet, eller snarare arealavmätningen 1715, som är den enda källa som explicit nämner fjärdingsträda, kvarstår.

De fyra gårderna hette enligt 1715 års källa Eksgärde, Dagsgärde, Storegärde och Lillegärde. Summeras de enskilda hemmanens andelar i respektive gärde fås följande gårdesstorlekar: Eksgärde 48 tunnland,

⁶¹ Widgren, *Västsveriges kulturlandskap ur geografisk synvinkel.*, s 103-104

⁶² Arealavmätning av Västerplana by 1715. Lantmäteriverkets arkiv Gävle.

⁶³ Anders Tidström, bördig från Mariestad och på 1740-talet en av Linnés lärjungar, reser i trakterna 1756. Om Västerplana skriver han: "Sädet är här i 3 skifte eller åkern i träde vart 3dje år". *Anders Tidströms resor i Västergötland 1756 och 1760*, s. 52. Inte heller Pehr Kalm eller Linné, som reser i trakterna 1742 respektive 1746, nämner något fjärdingsträde i Västerplana. Linné talar i stället, precis som Tidström, om tregärdesbruk i Västerplana: "Åkrarna sås här 2:ne år, det tredje vila de". *Carl von Linnés Västgötareisa*, s. 43.

⁶⁴ Se t.ex. Bjurling, *Skaraborgs läns sparbank*, s. 43. Bjurling beskriver här fjärdningsbruket som en variant av tregärdesbruket, men med minskad träda. Växtföljden var dock densamma. Enda skillnaden var att man sådde samma slags säd, t.ex. höstsäd, i två gårderna i stället för ett. I det tredje sådde man i så fall vårsäd medan det fjärde trädades. Också Frandsen poängterar att man kunde ha treårig rotation oavsett antal gårderna. Han anser att treskiftesbruk i sådana fall är en bättre term än tregärdesbruk. Frandsen, *Vang og tægt*, s. 250f.

Dagsgårde 47 tunnland, Storegårde 72 tunnland och Lillegårde drygt 10 tunnland. Storegårde och Lillegårde faller ju helt utanför ramen om det var någorlunda likstora gårderna som eftersträvades, vilket rimligen måste vara en förutsättning för att bedriva ett funktionellt fyrgårdssystem, åtminstone under förutsättning att det var gårdet som var den primära odlings- och trädesenheten.

Men inte heller ett funktionellt tresädssystem verkar särskilt rimligt under dessa förutsättningar. Det förefaller lämna oss med antagandet att teglag och inte gårderna, åtminstone inte de gårderna som räknas upp här, var den primära trädesenheten. Frågan om hägnader, reell rotation och trädesutnyttjande står då fortfarande öppen (både med avseende på hägnadskostnader och rimlig rationalitet i det gemensamma betandet på trädan tycks systemet förutsätta sammanhängande trädesarealer). Möjligen kan Storegårdet och Lillegårdet ha delats så att en årgång vardera innehöll drygt 41 tunnland; för detta antagande talar dock inget källmaterial, men det skulle ge fyra någorlunda likstora gårderna.

En konkurrerande förklaring skulle kunna vara att något eller några av gårderna innehöll ovanligt stora delar obesädd jord, antingen i form av impediment eller av annan orsak. Stefan Höglin har för ett annat område i Skaraborg, Segerstad på Falbygden, funnit att några av gårderna bara var uppodlade till mellan 1/3 och hälften.⁶⁵ Jag har inte gjort någon motsvarande undersökning för Kinneområdet, men i Höglins fall tycks den obesädda jorden vara sådan jord som inte heller räknats in i lantmätarens summering av åkerarealerna. Den areal jag talar om rubriceras i kartmaterialet som åker. Den kan naturligtvis rymma en del impediment, men förmodligen inte av den storleken att det skulle förklara hela skillnaden mellan uppgiven åkerareal i de olika årgångarna.

Akten från 1715 visar också att samtliga av byns hemman hade åkerlyckor upptagna i ängen, alltså utanför gårderna. Dessa åkerlyckor inräknades i hemmanens totala åkervidd, varefter lantmätaren beräknade det årliga utsädet genom att dra av en fjärdedel. Han förutsatte således att också åkerlyckorna ingick i den fyraåriga rotationen.

Jordmånen i socknen beskrivs som sandblandad rödmylla. Jordtäcket var på sina håll mycket grunt, där täljstensberget "bränner mycket ifrån sig i torrår", vilket gjorde åkern känslig för torra och innebar att säden kunde ta stor skada redan efter tre dagars solhetta.

⁶⁵ Höglin, "Byar och landskap i Skaraborg", s. 14. Han tycks vilja förklara det med boskapsskötselns betydelse.

Växlande väderlek med förhållandevis mycket regn och måttlig värme gav däremot "skön säd av stritt korn och råg".

Jorden brukades också här med årder, krok, dragen av ett par dragare. Jorden behövde köras tre till fyra gånger med kroken och sedan redas med harven om resultatet skulle bli fullgott. Här nämns inte förekomsten av ryggade åkrar.

Ängen uppgavs mer generellt vara relativt dålig i hela häradet, men i Västerplana sägs den bestå av "hård och skön vall". Västerplana äng var relativt stor, där också delägare utanför byn hade lotter.⁶⁶ Just delningen av ängen kom att vid storskiftet 1794-95 bli föremål för en tvist som inte gick att lösa på jordägarnivå, utan hänsköts till Kinne härads tingsrätt.⁶⁷

Ytterligare en tvist var under uppsegling i samband med skiftesför rättningen: när det gällde rågångsträckningen mellan Västerplana och Österplana socknar ville jordägarna i skifteslaget inte godvilligt gå med på den dragning ett par ombud från Österplana hävdade utifrån en föregiven karta. Vid nästa sammanträde hade de båda österplana bönderna med sig kartan och kunde därmed bevisa sin ståndpunkt, som nu också godtogs av skifteslaget. Tvisten bilades därmed.

5.4.2.3. Österplana socken

Också i Österplana rådde tresädesbruk.⁶⁸ Den samtida benämningen är "tredings träde".

Österplana, Skagen och Örnekulla byar storskiftades ihop år 1796 (den fjärde byn i socknen, Törnsätter, storskiftades redan 1781).⁶⁹

⁶⁶ Arealavmätning av Västerplana by 1715. Lantmäteriverkets arkiv. Gävle.

⁶⁷ Greve Nils Posse, ägare till frälsehemmanet Bestorp, ett helt mantal, hade ängsmark i såväl Storängen som den s.k. Myran. Genom sin inspektor Adolph Liungqvist hävdade han att hemmanets äng i Myran, på grund av sin godhet och sitt läge i förhållande till hemmanet, inte kunde utbrytas och läggas i ett annat skifte utan att detta äventyrade hela hemmanets existens. Han ansåg sig inte kompensera av att få en större kvantitet sämre äng längre bort från hemmanet, utan ville behålla denna hemmanets ängsmark oskiftad. Övriga jordägare, med greve Adolph Ludvig Hamilton i spetsen, kom med ett kompromissförslag som skulle ha inneburit en sammanslagning och flyttning av Bestorps äng. Ängskvaliteten och läget skulle dock, enligt ägarens representant inspektor Liungqvist, försämrats, så förslaget förkastades, varför lantmätaren inte såg sig annan råd än att föra ärendet till tinget för avgörande. All övrig delning kunde dock påbörjas. Källa: Storskifteshandlingar för Västerplana by, Lantmäterikontorets arkiv Mariestad.

⁶⁸ *Beskrivningar från 1700-talet över Götene,....* Pastoratsbeskrivningen över Österplana är författad i två olika omgångar. En tidig del skrevs uppenbarligen på 1780-talet, en senare del någon gång efter 1812. Stycket om odlingssystemen är från den senare delen, a.a. s. 81 och 84.

⁶⁹ Väl att märka så ingår i storskiftet under rubriken Skagen inte hela den by jordeboken kallar för Skagen, utan bara tre av dess sex hemman, eller 1,5 av 2,125 jordeboksmantal.

Lantmätaren nämner i sin beskrivning av byarna att dessa har sju gården som brukas "uti 3ne årgångar".⁷⁰ Det förefaller alltså som om byarna låg i gårdeslag med varandra, att de hade gemensamma hägnader omkring åkermarken, som i så fall också utnyttjades till gemensamt stubbåkers- och trädesbete.

Pastoratsbeskrivningen uppger också om att alla ågor i brist på stängsel på sätt och vis var gemensamma, vilket väl bekräftar att gårdeslag rådde, och att åkerfälten bestod av ganska stora gården i vilka alla åbor hade "skifte om skifte med en smal vallremsa emellan varje". Dessutom fanns i somliga gården obrukade dalar och höjder, nödvändiga för betets skull. Vårsäden (korn, blandkorn, havre och ärter) dominerade, medan höstsäd inte såddes i någon större utsträckning, vilket ju är en aning förvånande med tanke på att det gäller en del av tresädesbrukets område.⁷¹

Jordarterna beskrivs som svartmylla och sand, blandad med klappersten, i vilken säden växte bra vid gynnsam väderlek, dvs. under fuktiga somrar. Ängsmarken ansågs däremot svag. Det primära jordbearbetningsredskapet var även här under större delen av 1700-talet årder. Med detta bearbetades jorden höst och vår (en del använde kroken också för att mylla ner säden, men vanligast var harven). Såväl kor som oxar och hästar användes som dragdjur. Spannmålen skördades med lie och sattes i stackar för att torka. Potatis, kålrot och lin odlades till husbehov. Skogen sades vara "i vissa tegar delad till hvarje Gård", vilket gjorde att här inte längre fanns några allmänningar.⁷² En utskiftning av allmänningarna verkar ha varit ett genomgående drag i undersökningsområdet under 1700-talet.

⁷⁰ Storskifte av Österplana, Skagen och Ömekulla byar 1796. Lantmäterikontorets arkiv Mariestad.

⁷¹ *Beskrivningar från 1700-talet över Götene...*, s. 66 ff. Om detta är en utveckling över tid låter sig inte sägas. Möjligen kan det vara ett indicium på havrens tilltagande betydelse i området under perioden. Att höstsädesodling inte var viktig i området tycks vidare indikera att trädesgården kunde hållas uppe för bete längre än i områden där höstråg såddes direkt efter trädan (poängteras bör dock att inget källmaterial, varken från Österplana eller någon av de andra socknarna i undersökningsområdet, säger något direkt om stubbåkers- och trädesbetande). Inte heller en tiondelängd från grannsocknen Medelplana 1695 medtar höstsäd, råg, som någon viktig del av grödan. Möjligen har höstsäd just i dessa socknar inte spelat samma roll som den traditionellt har ansetts gjort i de flesta treskiftesbygder.

⁷² *Beskrivningar från 1700-talet över Götene...*, s. 68, 64. Ur den senare delen av beskrivningen, författad en bit in på 1800-talet, kan utläsas att plogen vunnit insteg i Österplana socken, där då både krok och plog användes. I annexsocknen Kestad har man tydligen vid denna tid helt gått över till plog. A.a. s. 81 ff.

5.4.2.4. *Forshems socken*

En enklav av firsädesbruk kan möjligen ha funnits också i Forshems socken. Från 1714 finns två arealavmätningar bevarade, avmätningar som berör två småhemman om vardera 1/8 mantal, Bråten och Lilla Klingetorp, skatteköpta 1703 respektive 1711. Om Bråten sägs att en fjärdepart av jorden lades i träda varje år, medan Lilla Klingetorps åkerlyckor brukades till ensäde. På båda hemmanen bearbetades jorden med plog för två par dragare, och besåddes med råg, blandkorn och havre, däremot inget korn.⁷³

Också en geometrisk karta över hemmanet Björstorp, förrättad år 1745, uppenbarligen i samband med att åbon Jon Jonsson begärt att detta 1/8 kronohemman skulle upphöjas till 1/4, talar om fjärdingsträda och plogbruk. Samma källa meddelar att jorden består av sandmylla och sugjord, och på sin höjd kan avkasta andra à tredje kornet.⁷⁴

I övrigt tycks tresädesbruket ha dominerat i socknen. Linnélärjungen och sedermera Åboprofessorn Pehr Kalm gjorde sommaren 1742 en resa genom orten. Han skriver relativt ingående om odlings-systemet i Forshem, och poängterar att växtföljden var råg - korn - träda, vilket enligt tidigare resonemang skulle innebära separathägnade ängar, ett karaktistikum för områden där höstsädesodlingen var betydande. Det gärde som efter kornskörden skulle läggas i träda kördes inte upp på hösten efter skörd, utan fick ligga fram till pingst våren därefter. Då kördes gödseln ut och åkern plöjdes upp, varefter den fick ligga till såningstid på hösten, då den harvades, plöjdes och besåddes. Slutligen harvades utsädet ner i jorden.⁷⁵

Ett sådant förfarande måste ha inneburit att man inte var helt beroende av att kunna släppa ut boskapen på trädesbete, av vilket följer att man torde ha haft betesmarker nog utanför gårderna. Genom att trädesgårdet bearbetades redan på våren innebar detta att boskapen i stort sett bara kunna beredas tillträde till stubbåkersbete, och knappt något trädesbete alls. I Skåne, liksom på Själland, var den normala växtföljden inom tresädesbruket korn - råg - träda. Anledningen till att kornet följde på trädan var att man hade behov av att låta kreaturen beta på trädesgårdet så länge som möjligt på hösten.⁷⁶ Detta antyder att de naturliga betesmarkerna var större inom det

⁷³ Arealavmätningar av Bråten och Lilla Klingetorp 1711, Forshems socken, Kinne härad. Lantmäterikontorets arkiv Mariestad.

⁷⁴ Geometrisk charta öfver kronoskyttshemmanet Björstorp, beläget på kronoparken Kinnaskoga...avmätt uti julii månad 1745. Lantmäterikontorets arkiv Mariestad.

⁷⁵ Kalm, *Västgöta och Bohusländska resa 1742*, s. 20.

⁷⁶ Dahl, *Torna och Bara*, s 111. Frandsen, *Vang og tægt*, s. 104.

tresådesbruk som praktiserades i Forshem än i tresådesbrukets Skåne-Danmark.

Socknens två större byar, Forshem och Årtorp, storskiftades tillsammans, en relativt utdragen process som pågick perioden 1776-1780. Första mötet hölls i Forshems by i september 1776. Uppmätningen pågick sedan varje sommar under fyra år, 1776-79. Skiftesdelningen påbörjades i augusti 1780 och slutdaterades i oktober samma år. Skiftet gällde båda byarna, som därför kan förmodas ha legat i gårdeslag med varandra. Också gårdesuppräkningsen nedan tyder på det. Bara ett mindre gårde, Blacken, anges som tillhörigt en av byarna separat, i detta fall Årtorp by.⁷⁷

När lantmätaren hösten 1776 inställde sig för att börja delningskarteringen kunde han konstatera att åkergårderna var sju till antalet: 1) Västergärdet, som bestod av lera och lermylla, på sina håll sandblandad och med mager vall i söder. 2) Storegärdet, med mer varierande jordmån, mest styv alvlera. De sämre delarna utgjordes till största delen av sank havrejord, som ofta skadades av vattenflöde. 3) Sjöbergsgärdet, som närmast byn bestod av god lermylla men i övrigt av grund alvlera. 4) Krattegärdet, bestod också av lermylla och lerjord. Intill bäcken fanns god slåttervall. Krattegärdet sägs ha nyttjats i "årgång med" Västergärdet. 5) Lillegärdet, bestående av sandblandad lermylla, som kring bäcken var något styvare och skadad av vattenflöde (men där ängsvallen var desto bättre). Lillegärdet nyttjades i "årgång med" Storegärdet. 6) Brogärdet, av mer styv alvlera som också skadades när bäcken svämmade över. Gärdet nyttjades till årligt vårsåde utan att gödas och gav högst fjärde - femte kornet (övriga gårderna sätts närmast regelmässigt till en avkastning om ca sjätte kornet). Här fanns också vall. 7) Blacken, som var Årtorps bys enskilda gårde, i vilket dock också Munkgården och Linnebolet i Forshems by hade varsin teg. Jordmånen var lera och lermylla, här och där något sandblandad.⁷⁸

Brogärdet, som brukades årligen utan att gödas, ingick således inte i den treåriga rotationen. De gårderna som uttryckligen sägs ha utgjort denna rotation var Krattegärdet och Västergärdet (ihop), samt Lillegärdet och Storegärdet (ihop). Sjöbergsgärdet (för sig) få antas ha utgjort det tredje gårdet i rotationen. Dessa tre enheter utgjorde alltså

⁷⁷ Ca 30 år senare, år 1806, enskiftades Årtorp by för sig. Detta tyder på att hägnadslaget mellan de två byarna upphört under mellantiden, eller kanske redan vid storskiftesdelningen.

⁷⁸ Kartbeskrivningen till Storskifte i Forshems och Årtorps byar 1776-1781. Lantmäterikontorets arkiv Mariestad.

besånings- och trädesenheter i den treåriga rotationen. Brogården, som bestod av sämre jord, har förmodligen nyttjats främst till havre, och torde väl momentant fått läggas i linda eller styckevis i duvoträde på grund av bristande gödning.

Hur förhåller sig då de tre odlings/trädesenheter till varandra rent storleksmässigt? Via storskiftesaktens hemmansvisa genomgång av arealer kan gårdessummor sammanräknas.⁷⁹ En sådan summering ger vi handen följande tunnlandsmått: Västergården 50,6, Storegården 108, Sjöbergsgården 73,9, Krattgården 84,3, Lillegården 37,1, Brogården 27,8 och Blacken 24,3. Detta i sin tur innebär att första årgången, Krattgården/Västergården, bestod av 134,9 tunnland, andra årgången, Lillegården/Storegården, bestod av 145,1 tunnland, och sista årgången, Sjöbergsgården, av 73,9 tunnland. I arealsiffrorna ingår såväl åker som vall.

Hur kan nu ett funktionsdugligt tresådesbruk bedrivas med så olikstora gårdarna? De två första årgångarna matchar varandra relativt väl, medan Sjöbergsgården verkar falla ur bilden. Om vi håller oss till storskiftets resultat så finner vi att Årtorp bys fyra hemman inte hade några ägor alls i Västergården, Storgården eller Sjöbergsgården. Det var bara Krattgården och Lillegården, ett gårde i vardera av två årgångar, som brukades gemensamt av de två byarna. Blacken var däremot Årtorp bys eget gårde, och måste ha tjänat som en separat årgång i deras rotation, Årtorps motsvarighet till Forshems Sjöbergsgårde. Sjöbergsgården och Blacken bestod tillsammans av 98,2 tunnland, också det alldeles för lite för att matcha de två andra rotationsårgångarna. Men vid sidan av de två byarna hade tre enstaka hemman i socknen samt ett hemman från en grannsocken vissa ägor i fr.a. Storegården (sammanlagt 31,2 tunnland), något också i Sjöbergsgården (8,9 tunnland).

Ser vi enbart till åkerarealen och till de hemman som ingick i de två byarna bestod årgången Krattgården/Västergården av 103,9 tunnland, Lillegården/Storegården av 97 tunnland, medan Sjöbergsgården och Blacken tillsammans utgjorde 82,7 tunnland. Det var alltså hemmanen i Årtorp som i första hand innehade förhållandevis mindre arealer i rotationsgårdarna, men tycks ha kompenserats genom att i Brogården, som ju enligt lantmätaren låg inne årligen, ha större arealer än de övriga hemmanen i skifteslaget. Också Lillegården dominerades av hemmanen i Årtorp.

Åren 1757-58 upprättades ett delningsinstrument gällande Kinneskogen i Forshem. Socknens "återvunna" skog uppgick till 1 845 tunn-

⁷⁹ Det bör poängteras att det var jordeboksenheter som skiftades, inte de enskilda gårdarna (hemmansbruken).

land, alltså skog i samma storleksordning som den i Medelplana socken. Torp, soldatboställen och hemmansintagor utgjorde ca fem procent av denna areal, vilket förefaller ha varit den totalt uppodlade delen av sockenskogen, som i övrigt uppenbarligen varit att betrakta som allmanning, men nu till stor del skiftades ut till delägarna.

5.4.2.5. Vätzlösa socken

Den tidigare citerade landshövdingeberättelsen från 1750-talets början nämner bland annat Vätzlösa när den räknar upp de socknar som har den bästa åkerjorden i Kinne härad. Den sägs här bestå av lermylla. Vidare anges "några gårdar" i Vätzlösa och grannsocknen Götene som undantagna från regeln om tresädesbruk i Kinne härad. På dessa gårdar bedrevs dels vartannat års träde, dels ensäde.⁸⁰

Landshövdingeberättelsens "några gårdar" i Vätzlösa avser uppenbarligen hela byn. Den bestod av 11 hemman om sammanlagt 9 1/2 mantal (av socknens totalt 14 5/8 mantal). Här bedrevs fortfarande 1772 ett tvåsädesbruk, precis som på den angränsande slätten, men vid storskiftessammankomsten på Stora Gullhammar i april 1772 förklarade närvarande jordägare att de ville ha åkern lagd i tre i stället för som hittills två gårdar. Man ville alltså gå över till ett regelrätt tresädes/tregärdesbruk, byta odlingsystem. Detta lät sig dock inte göras förrän ägarna hade avmätts, men därefter, beslutade man, skulle man träffas ytterligare en gång för att fastställa delningen och därmed verkställa övergången till tresädesbruk.⁸¹

Byns åker bestod redan före övergången av tre gårdar, Götagärdet, Skaragärdet och Lillegärdet. Götagärdet besåddes och trädades för sig, medan Skaragärdet och Lillegärdet låg inne respektive i träda tillsammans (rotationen var alltså tvåårig). Götagärdet bestod före skiftesdelningen av 237 tunnland, Lillegärdet av 39 tunnland och Skaragärdet av 137 tunnland. Den andra årgången i rotationen, Lillegärdet och Skaragärdet, bestod alltså tillsammans av 176 tunnland, eller bara 74 procent av Götagärdets storlek. Återigen ställs vi inför frågan om hur rotationen i praktiken såg ut. Kanske delar av Götagärdet låg utanför den tvååriga rotationen, och i sig utgjorde ett embryo till en treårig rotation? Storskiftesmaterialen tiger på den punkten.

Här, liksom i övriga Kinne härad med undantag för krokbygderna kring Kinnekulle, var jordbearbetningsredskapet plog. Åkern i Vätzlösa tre gårdar bestod mest av lera och mulljord, någon sandjord dock

⁸⁰ Beskrivning över Skaraborgs hövdingedöme, § 1 och § 2. GLA.

⁸¹ Storskifte å Vätzlösa by 1772-73. Lantmäterikontorets arkiv Mariestad.

i Lillegärdet, och sägs under medelmåttiga år ha givit femte - sjätte kornet, en för undersökningsområdet närmast formelaktigt återgiven avkastningssiffra, åtminstone i storskiftesmaterialet.⁸²

En pastoratsbeskrivning, förmodligen upprättad år 1786, uppger att odlingssystemet i hela Götene pastorat, till vilket Vätzlösa socken hörde, är tresädesbruk, med åker och äng särhågnade. Däremot nämner författaren ingenting om denna övergång från tvåsädes- till tresädesbruk⁸³, vilket förefaller en smula underligt. Var det ingen stor händelse i samtidens ögon? Eller var utvecklingen mot tresäde så långt gången att själva omfördelningen i praktiken sågs som en ren formalitet? Källmaterialet tillåter inga bestämda slutsatser på denna punkt.

Byn hade alltså före övergången ett tvåsädesbruk i tre gårdar; övergången bestod av att tillskapa tre någotsånär likstora gårdar, som kunde tillåta en treårig rotation. Skaragärdet kom att oförändrat utgöra ett av de tre nya gårdarna. Till det andra togs Lillegärdet, en del av Götagärdet och ett antal åkerlyckor som tidigare uppenbarligen legat utanför gårdesindelningen. Det tredje gårdet kom att utgöras av resterande delar av Götagärdet, och fick namnet Mellangärdet. Det tre nybildade gårdarna kompletterades dessutom med ett antal åkerlyckor, förmodligen upptagna i både ängen och utmarken.

Detta byte av odlingssystem fick till följd att Vätzlösa och Götene byar inte längre kunde ligga i gårdeslag med varandra (därmed antyds att Götene socken behöll sitt traditionella tvåsädesbruk, vilket ytterligare komplicerar bilden, fr.a. med tanke på pastoratsbeskrivningen från slutet av 1780-talet som beskriver hela pastoratet som ett tresädesområde). Därför skulle en gårdesgård uppsättas mellan byarnas ägor.

Övergången innebar samtidigt en radikal omfördelning av de enskilda hemmanens andelar av åkern. Lantmätaren som förrättade delningen skriver: "Sedan nu åkern blivit lagd i trenne gårdar, undfår vart och ett hemman uti varje gårde proportionerad andel av all deras åker efter gårdets storlek: även som uti varje skifte samma

⁸² Storskifte å Vätzlösa by 1772-73. Lantmäterikontorets arkiv Mariestad. Se också Beskrivning över Skaraborgs hövdingedöme, § 4. GLA.

⁸³ *Beskrivningar från 1700-talet över Götene,...*, s. 7. Frandsen har ett exempel på dansk botten om en motsvarande övergång från två- till tregårdssystem. Det gäller Valby, numera en stadsdel i Köpenhamn, som någon gång mellan 1682 och 1781 bytte odlingssystem. 1682 hade Valby två gårdar med rotationen 1/1. Men från varje gårde hade man inhägnat en råggård som besåddes årligen. Vid en viss tidpunkt nådde behovet av rågodlingen dithän att man tog dess fulla konsekvenser och inrättade ett särskilt gårde för vintersäden. Tregårdssystemet var ett faktum. Frandsen, *Vang og tægt*, s. 55-58.

proportion. Kommer att i akt tagas, så att hemmanen uti alla skiften tilldelas lott efter deras andel av gårdet, utan avseende därpå, om ett eller annat hemman uti något skifte tillförne haft ägor eller icke". Varje helt hemman tilldelades en tillökning av tomtplatsen med två tunnland, för den händelse någon åbo ville flytta ut sina hus. Tillökningen avräknades från hemmanets lott i det åkergårde från vilket den tagits.⁸⁴

Det nya Mellangärdet och Skaragärdet lades i fyra skiften vardera, Lillegärdet i sex. Varje hemman fick en lott i varje skifte. Lotterna, meddelar skiftesakten, fördelades inte så mycket med avseende på solskifte, utan mer på "hemmanens bekvämlighet", så att det hemman som i ett skifte fick sina ägor längst bort i nästa skifte fick dem närmare byn, och tvärt om.⁸⁵ Rättvisaspekten var således en viktig faktor bakom delningen.

Den totala åkerarealen i byn ökade med närmare 10 procent i samband med skiftesdelningen, av vilka merparten (94 procent) togs från ängen. Det verkar väl rimligt att det här rör sig om en anteciperad nyodling, eftersom tidsrymden mellan uppmätningen och skiftesdelningen förmodligen inte tillåtit en såpass stor faktisk nyodling (uppmätningen påbörjades i april 1772 och delningsprocessen i augusti samma år).

Genom övergången från två- till tresädesbruk ökade naturligtvis den årligen besädda arealen kraftigt. Under förutsättning att det gamla tvåsädesbruket innebar en tvåårig rotation på all åker och det nya tresädesbruket en treårig rotation på all åker belöper sig ökningen till 46 procent (ökningen av totalarealen åker är då också inräknad; generellt innebär annars en sådan övergång att den årligen besädda arealen ökar med en tredjedel).

Det mesta av byns beteshagar och allmänningsmark delades också upp mellan byns hemman, och då var det det oförmedlade mantalet

⁸⁴ Gräns beskrivning omkring Vättlösa bys ägor. Ur: Storskifte å Vättlösa by 1772-73. Lantmäterikontorets arkiv Mariestad. Denna tillökning inräknas inte i tomtmarken ens efter skiftesdelningen, utan i åkern. Huruvida någon verkligen vid detta tillfälle flyttade ut sina ägor framgår inte, men verkar inte troligt eftersom samtliga hemman återkommer i enskiftesmaterialet.

⁸⁵ Gräns beskrivning omkring Vättlösa bys ägor. Ur: Storskifte å Vättlösa by 1772-73. Lantmäterikontorets arkiv Mariestad. Här skall återigen framhållas att storskiftet skedde på jordeboksenhetsnivå, inte gårdsnivå. Storskiftesmaterial visar därmed inte hur skiftesdelningen såg ut på de konkreta hemmansbruken/gårdarna. Den delningen befattade sig inte lantmätarna med, i varje fall inte på detta stadium, alltså i storskiftesdelningarna. Detta faktum har emellanåt förbisetts i den historiska litteraturen.

som gällde som delningsgrund.⁸⁶ Detta har gynnat Frälsegården, 3/4-mantal frälse som tidigare varit ett helt mantal. Frälsegården fick tilldelning av allmänningarna i samma proportion som helmantalen, 14,5 tunnland.

En annan viktig åtgärd som skiftesakten vittnar om är anläggandet av en rad nya vägar från hemmanen ut på gårderna. De nya vägarna tog närmare 4 tunnland åkermark i anspråk.

Så hade Vättilösa anpassats till det odlingsystem som ansetts som det i häradet dominerande, tresädesbruket. Vilken växtföljd som anammades förtäljer inte källorna. Hursomhelst odlades här såväl råg som stritt korn, blandsäd, något vete, ärter och bönor.⁸⁷

5.4.3 Sammanfattning

Det finns en någorlunda klar naturgeografisk skiljelinje mellan de fem socknarna i undersökningsområdet. Den går mellan de tre plana-socknarna på Kinnekulle å ena sidan och Forshem/Vättilösa å den andra. De tre förra socknarna präglades av berget och delade i stor utsträckning samma naturgeografiska förutsättningar för åkerbruk: ett relativt tunt jordtäckte med sten i botten som gjorde jorden känslig för torka. Åkern brukades i ett tresädesbruk vars växtföljd inte framgår av källmaterialet. Möjligen var Västerplana ett undantag från tresädesbruket. Lantmätaren beskriver byns odlingsystem 1715 som fjärdingstråda, fyrsädesbruk. Byns åker bestod av fyra gårderna. Men det gjorde åkern i Medelplana by också. Diskrepans mellan uppgiven rotation och antal gårderna fanns också i de andra byarna. Det fanns således i undersökningsområdet ingen given relation mellan antalet gårderna och rotation.

⁸⁶ Storskiftet gav upphov till diskussioner om på vilken grund man skulle fördela de skiftade hemmanens ägor. Skaraborgs län saknade allmänt erkänt byamål, och det låg nära till hands att använda mantalet som norm för vad hemmanen hade rätt att förfoga över. Men vilket skulle användas: det förmedlade eller oförmedlade mantalet? Somliga påpekade att skiftesdelning efter oförmedlat mantal skulle gynna de hemman som förmedlats. Efter delningen skulle de proportionellt till sitt mantal få större inägoarealer än hemman som aldrig förmedlats. Men också vid delning efter förmedlat mantal skulle vissa omfördelningar ske. Statsmakten menade att med oförmedlat mantal som grund kunde de förmedlade hemmanen upphöjas till sin rätta ränta, vilket skulle ge ökade skatteintäkter. Till sist beslöt man att "kländerlös besittning i åker och äng", dvs. innehavet, skulle vara delningsgrund i Skaraborgs län. Se Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s. 196-202.

⁸⁷ *Beskrivningar från 1700-talet över Götene...*, s. 7. Råg, vete och ärter såldes till skogsbygden. A.a. s. 8. Också Lindskog, *Försök till en korrekt beskrifning om Skara stift*, s. 8 lämnar likartade uppgifter.

Man lämnas därför med antagandet att gårderna inte nödvändigtvis var de primära odlingsenheterna; det kan möjligen ha varit teglag, skiften eller någon annan underavdelning (gårdesstorlekarna stämmer inte heller särskilt bra med en funktionell treårig rotation).⁸⁸ En annan möjlighet är att inte alla gårderna, eller att inte hela gårderna, ingick i den huvudsakliga rotationen utan roterades på annat sätt, så som visas av exemplet Forshem där ett av gårderna låg inne årligen och således inte ingick i den treåriga rotationen. Dessutom skilde sig säkerligen den reellt odlingsbara och uppodlade delen av gårderna sins emellan, men knappast i så stor utsträckning att det enbart kan förklara de stora arealskillnaderna mellan årgångarna.

Kinnekulessocknarna hade enligt flera källor årderbruket gemensamt, medan plog dominerande i Forshem och Vätzlösa. Däremot nämner en landshövdingberättelse från mitten av 1700-talet att ryggade åkrar förekom också på Kinnekulle. Är uppgiften riktig bör någon slags plog ha funnits också i de tre plana-socknarna, eftersom ryggade åkrar var helt knutet till plogbruk.⁸⁹

I Österplana, Forshem och Vätzlösa har man uppenbarligen haft gårdeslag mellan flera byar. När det gäller Vätzlösa har detta möjligen brutits under den studerade perioden. Vätzlösa by genomgick nämligen de största förändringarna i samband med storskiftet. Byalaget bestämde sig för att byta odlingssystem, att gå över från två- till tresådesbruk. Övergången genomfördes i samband med skiftesdelningen.

Redan före skiftet bedrevs åkerbruket i Vätzlösa på tre gårderna. Varför byalaget nu ville byta odlingssystem framgår inte av skiftesakten, men det förefaller inte otroligt att delar av åkern i något av de tre gårderna redan haft en annan rotation än den övriga åkern (som ju brukades i tvåårig rotation). De tre gårderna var av mycket olika storlek, och de odlingsenheter som anges i akten skiljer sig såpass mycket från varandra att en tvåårig rotation rakt över kan betvivlas. Kanske hänger bytet av odlingssystem samman med den ökande havreodlingen i socknen, vilket innebar odling av ett sädeslag som

⁸⁸ Naturligtvis väcker ett sådant antagande frågan om hur man då hägnade. Gårderna var ju, vilket också ges rent etymologiskt, den enda hägnadsenheten i ett open-field system. Hägnadsenheten har förmodligen inte behövts rubbas, men växtföljden kanske inte har varit enhetlig inom ett och samma gårde; rotationen bör dock ha varit det om gårdet, vilket är det normala antagandet, har använts till gemensamt stubbåkers- och trädesbete. Påpekas bör dock att det ingenstans i mitt källmaterial, såvitt jag kunnat se, uttryckligen sägs att det skördade gårdet eller trädesgårdet användes på detta sätt. Höglin, "Byar och landskap i Skaraborg", s. 14, citerar dock en källa från 1702 som rörande Segerstad på Skaraborgs läns falbygd, också ett treskiftesområde, explicit talar om trädesbete.

⁸⁹ Höglin, "Byar och landskap i Skaraborg", s. 28.

inte krävde lika mycket i form av gödning som den strida säden. Med ökad havreodling minskade förmodligen också behovet av träda.

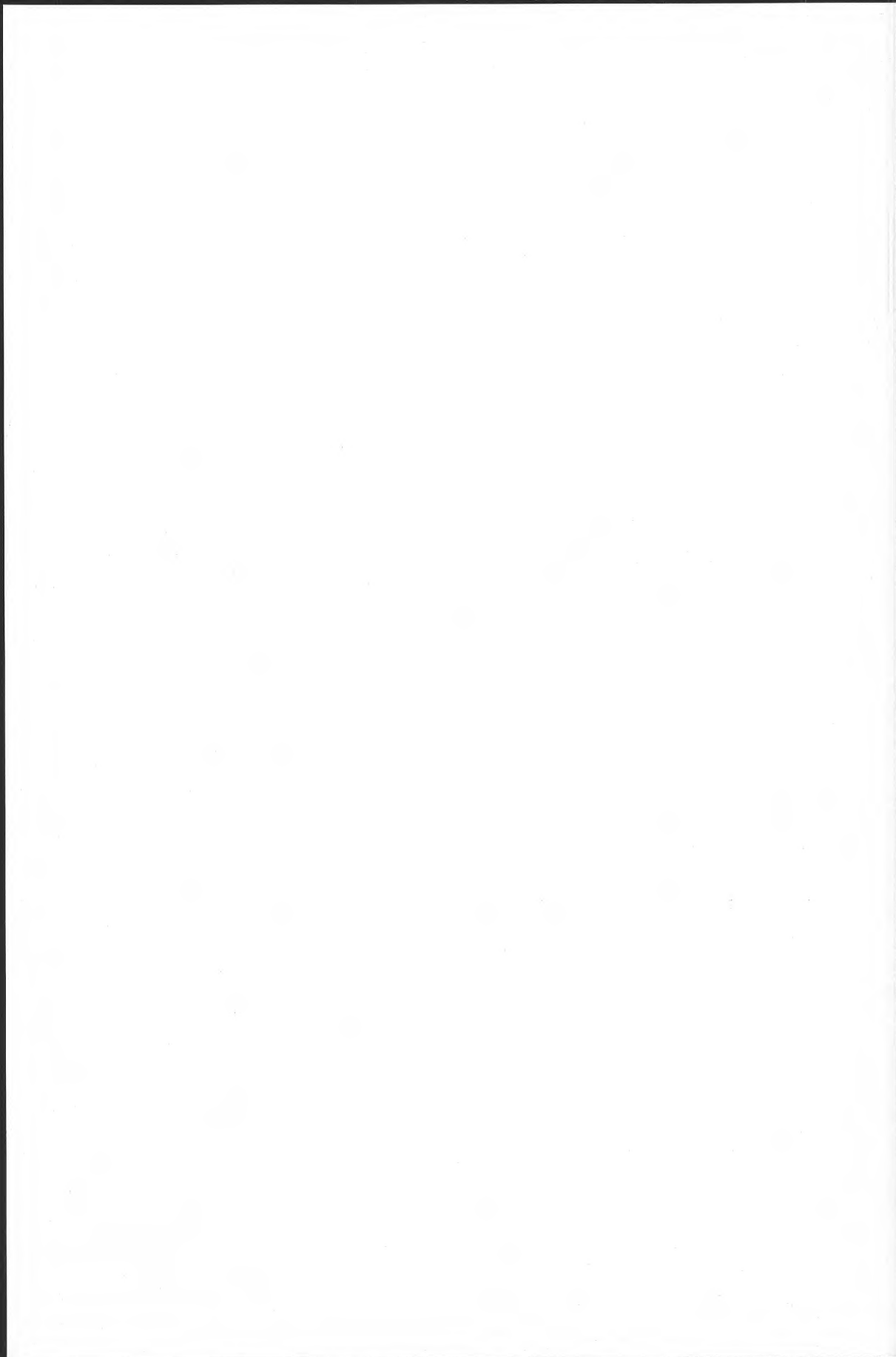
En allmän synpunkt som framkommer efter ett studium av skiftesakterna och det övriga samtida källmaterialet är en vaghet när det gäller att precisera de odlingssystem som rådde i undersökningsområdet. De konkreta odlingssystemen uppvisar en långt större komplexitet än vad som normalt ryms i termer som två- eller tregärdesbruk.⁹⁰

I de berättande källorna talas allmänt om tresädesbruk i Kinne härad, men inte mycket om hur detta konkret gestaltade sig (Forshem undantaget). Som vi sett kunde förhållandena skilja sig en hel del socknarna emellan. Kartmaterialet komplicerar sedan denna bild ytterligare. Så t.ex. är storskiftesakten den enda källa som nämner att Vättlösa på 1770-talet bytte odlingssystem. För en sentida betraktare förefaller detta ha varit en relativt stor förändring, men ett drygt decennium senare nämns den inte alls, utan socknen placeras bara allmänt in i tresädesområdet. Den enda rimliga tolkningen är att odlingssystemen i området var såpass ringa fixerade till i första hand rotation men möjligen också antal gårderna, att de för samtiden inte framstod med den enhetlighet som sentida definitioner velat pressa på dem.⁹¹

Under 1700-talet utskiftades flera av allmänningarna i undersökningsområdet, vilket kanske kan tolkas som ett tecken på en ökad individualisering av boskapsskötseln och eventuellt andra stödnärningar till åkerbruket.

⁹⁰ Höglin, "Byar och landskap i Skaraborg", kan för några andra områden i Skaraborgs län uppvisa en likartad komplexitet.

⁹¹ Höglin, "Byar och landskap i Skaraborg", s. 17 och 19 berättar om en gård på Nordbillingen som i början av 1800-talet hade tresäde i tre gårderna. Ett av gårderna var dock märkligt placerat långt från bebyggelsen, vilket författaren tolkar som resultatet av en övergång från ett trädessystem med hälften av åkermarken i träda årligen. Han får dock svårigheter att datera denna övergång, men nämner att tvåsäde med ett separat ängsgärde var vanligt i stora delar av norra Skaraborgs län och att den dokumenterade utvecklingen mot "tredings träde" här förmodligen skett under 1600-talet. Jmf. också Myrdal & Söderberg, *Kontinuitetens dynamik*, s. 321.

6 Areal, utsäde, animalier och produktion.

I detta kapitel undersöker jag åkerarealernas storlek vid olika tidpunkter och söker beräkna spannmåls- och animalieproduktionen i området. Det huvudsakliga källmaterialet är karteringar av olika slag, bouppteckningar och i någon mån berättande källor. Kartmaterialet dominerar. Jag inleder därför med några ord om detta.

6.1 *Lantmäterikartorna*

Krig, erövringar och gränsförhandlingar under stormaktstiden skapade ett behov av ett svenskt lantmäteriväsen. Beslut om att inrätta ett sådant togs 1628 och Kammarkollegium blev huvudman. År 1643 utfärdades instruktioner för både geometriska och geografiska mätningar (nya instruktioner kom sedan 1688 och 1725). Med geografisk kartläggning avsågs större områdets, såsom läns, häraders och socknars, "vederbörliga mätande, deskriperande och föreställande på papperet", medan den geometriska kartläggningen gick ned på byars och hemmans nivå. Till en början dominerade det geometriska arbetet, men vid 1600-talets mitt rådde en livlig geografisk verksamhet, som tog sig uttryck inte minst i ett antal länskartor, bland annat över det med Sverige nyligen införlivade Halland (1652).

Reduktionsbeslutet 1655 satte ytterligare fart på den geografiska verksamheten (gods som avsöndrats efter Gustav II Adolfs död 1632 och låg inom s.k. omistade orter, bl.a. de som låg inom en mil från vissa städer eller kungsgårdar, skulle återlämnas till kronan). Detsamma gäller den stora reduktionen 1688, som ledde till omfattande geografisk kartering, inte minst i samband med upprättandet av skogs-kommissionerna vars uppgift det var att skilja kronans parker och allmänningar från enskild egendom.¹

¹ Pettersson-Berger, *Lantmäteriets kartografiska verksamhet*, s 260-267.

Den geometriska verksamheten började redan med den första instruktionen 1628. År 1636 kom mer detaljerade anvisningar: vid avmätning av en by skulle varje gårde för sig bestämmas till sin yta och lantmätaren skulle i tunnland uppge hur mycket som fanns av brukad respektive obrukad åker (vid denna tid upptog de geometriska kartorna bara inägora, åker och äng). Ett tunnland storleksbestämde till 14 000 kvadratalnar. De geometriska karteringar som förekom i början av 1700-talet var ofta av karaktären ägodelningar, utförda efter tegskiftets normer.²

De geometriska mätningarna ökade i samband med storskiftet. Redan från och med andra hälften av 1740-talet började en stor del av lantmäteriets resurser tas i anspråk för storskiftesdelningar. Den första storskiftesförordningen kom inte förrän 1757, men en omfattande provverksamhet försiggick närmare ett helt decennium dessförinnan (ytterligare två förordningar utkom, 1762 och 1783).³ I 1766 års lantmåteriförordning bestämdes att den geografiska verksamheten, med vissa undantag, skulle upphöra. Storskiftet tog nu i det närmaste lantmäteriets alla resurser i anspråk.⁴

6.2 Åkerareal, utsäde och uppodlingsgrad i Kinneområdet

Några av de tidigaste noteringarna om utsäde eller areal som återfinns för undersökningsområdet är de s.k. skattehandelsverkens utsädesuppgifter.⁵ Skattehandelsverken upprättades i samband med ansök-

² Pettersson-Berger, *Lantmäteriets kartografiska verksamhet*, s 285 ff. Under 1600-talet fanns ingen viss påbjuden skala, varken för geometriska eller geografiska karteringar, men redan på 1640-talet började man använda en och samma skalenheter, och 1725 föreskrevs för första gången en bestämd skala för vissa arbeten. Det var skala 1:4000, den s.k. åkerskalan, som blev den vanligaste vid geometriska karteringar. Ibid. Avmätningar och avritningar skulle bara avse skatte- och kronoägor, inte frälse, såvida inte ägaren särskilt begärt detta. Williams, *Skattiläggningens väsendet och lantmätarna*, s 307.

³ Olai daterar, efter Helmfrid, denna verksamhets början till 1749. En första förordning om storskifte kom detta år, men dess verkan blev mycket liten. 1757 års förordning utgör grunden för storskiftet. Olai, *Storskiftet i Ekebyborna*, s 27. Forssman, *Om skifte och annan jorddelning i by*, s 17.

⁴ Bagger-Jørgensen, *Lantmäteriets organisation*, s 3-24. Det var Jacob Faggot, "storskiftets fader", som vid denna tid var överdirektör för lantmäterikontoret.

⁵ Skattehandelsverken återfinns på GLA under Skaraborgs länsstyrelse, Landskontoret, serie CI:2. Vid denna tid var lantmätarnas utsädesuppgifter oftast arealuppgifter. Lantmåteriiinstruktionen av år 1696 föreskriver att den uppmätta åkerarealen skulle omvandlas till tunnor och kappar (Olai, *Storskiftet i Ekebyborna*, s 119). Huruvida skattehandelsverken grundades på verkliga mätningar är dock oklart. Här har jag de facto behandlat dem som utsädesuppgifter, vilka tentativt omvandlats till areal enligt de principer som presenteras nedan.

ningar om skatteköp, och innehåller ett slags deklARATIONER av det aktuella hemmansbrukets ekonomiska tillstånd. Den ansökande var ofta hemmansbrukets åbo. Ägorna skulle värderas, men det framgår inte klart om rannsakingar företogs från tingsrättens sida eller om värderingen skedde med muntliga utsagor som grund. En närmast genomgående tendens att söka förringa hemmansbrukets bärkraftighet låter ana att den ansökande själv kan ha stått för åtminstone en del av uppgifterna.

Bara ett fåtal av dessa skatteköpsdeklARATIONER innehåller uppgifter om utsäde, i övrigt består de av verbala värderingar av och redogörelser för åker/äng och andra till hemmansbruket hörande näringsmöjligheter. När utsädesuppgifter finns är de sällan specificerade på sädesslag utan ges oftast bara som klumpsummor, emellanåt uppdelade på strid respektive slö säd.

Från perioden 1702-25 finns tio skatteköpsdeklARATIONER med utsädesuppgifter bevarade från Kinneområdet. Hälften av dem innehåller någon slags fördelning mellan strid och slö säd. Materialet omfattar 3,125 jordeboksmantal i undersökningsområdets alla socknar utom Vätzlösa.

Före storskiftetid finns från området dessutom ett antal arealavmätningar, både över enskilda hemman och byar. Hela Västerplana by undergick kartering både 1715 och 1757. Från Forshem finns geometriska kartor bevarade över Tomten, 1/4 frälse, och Gamleboderna, 3/4 frälse, från 1689, över Bråten och Lilla Klingetorp, båda 1/8 skatteköpta hemman, från 1714, samt över Björstorp, 1/4 krono, från 1745.

Det mest omfattande källmaterialet är storskifteskarteringarna. Medelplana by genomgick ett sent storskifte åren 1813-14. Västerplana by storskiftades 1794-95. Österplana by skiftades tillsammans med Skagen och Örnekulla byar år 1796, Törnsäters by redan 1781. Forshems och Årtorps byar storskiftades 1776-80, hemmanet Gamleboderna år 1786. Vätzlösa by genomgick det tidigaste storskiftet i Kinneområdet, redan 1772.

Utsädesuppgifter från bouppteckningar är från Kinneområdet alltför fåtaliga för att kunna användas som grund för arealberäkningar. Jag har däremot använt dem för att beräkna utsädets fördelning på sädesslagen.

Ett problem är att samma hemman inte alltid återkommer i såväl skatteköpsdeklARATIONER som arealavmätningar och storskifteskarteringar. Några hemman gör trots allt det, och i första hand dessa kommer att läggas till grund för ett försök att beräkna arealutvecklingen i

undersökningsområdet. Noteras bör också urvalet: skattköpsdeklarationerna når bara en kategori av hemman, kronohemman som någon ville skatteköpa, medan arealavmätningarna främst rör skattefrälse- och kronohemman. T.ex. gamla skattehemman lyser helt med sin frånvaro i detta källmaterial.

Skatteköpsdeklarationerna ger alltså uppgifter över årligt utsäde, vilket i många andra fall egentligen var ett arealmått. Betraktas uppgifterna i stället som faktiska utsädesuppgifter, precis som utsädet i bouppteckningarna, uppstår vissa problem vid en jämförelse mellan dessa och arealuppgifter ur t.ex. kartmaterial.

För en period i mitten av århundradet anser Herlitz att man med hänsyn till slösädens, fr.a. havrens, stora andel av utsädet bör reducera utsädesuppgifterna med ca 20 % för att få den årligt besådda arealen i tunnland.⁶ Möjligen skulle en sådan reduktion bli för stor i det här fallet, med tanke på havrens relativt låga andel av utsädet i Kinne härad 1750.

Tunnor utsäde kan med hjälp av koefficienter omräknas till tunnland. Utsädesuppgifterna skulle därmed i princip vara möjliga att jämföra med kartmaterialets arealuppgifter. Men är kartmaterialets arealuppgifter i sin tur direkt redo att möta utsädesuppgifterna? Arealuppgifterna ges ofta i form av totalarealer åker, medan utsädesuppgifterna hänför sig till vad som årligen besåddes. Det finns komplicerande faktorer som kan påverka möjligheterna att utifrån kunskap om odlings-system och total åkerareal beräkna årligen besådd åker. Det kan vara sådant som ärtodling på trädan eller duvoträde på det besådda gårdet.⁷ Men det kan också vara impediment av olika slag, rösen, skiljefåror (som inte måste vara impediment utan kan bära t.ex. gräsväxt), jordfasta stenar eller dylikt, som minskade den areal inom gårdet som var möjlig att beså.

Vi konfronteras således med åtminstone två faktorer som tenderar att överskatta den effektiva årligen besådda åkerarealen i kartmaterialet: 1) den uppmätta åkern angav bara vad som årligen inhägnades för sådd och skörd, inte vad som verkligen besåddes. Den faktiskt årligen besådda arealen kunde minska genom t.ex. duvoträde, dålig jordmån och gödselbrist (men i och för sig faktiskt öka genom t.ex. ärtodling på trädan). 2) det s.k. agrarstatistiska dilemmat (genom att inkludera impediment av olika slag kan i storskifteskarteringarna den upp-

⁶ Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s 234.

⁷ Gadd, *Järn och potatis*, s 196. Med duvoträde menas en del av den inneliggande gårdes-åkern som läggs i träda, som alltså inte besås ihop med det övriga gårdet.

mätta åkerarealen vara upp till kanske 25 % större än den effektiva, för spannmålsodlingen lämpade, arealen).⁸

En reduktion av åkerarealer ur i första hand storskiftesmaterial med 25 procent verkar ganska vanlig i litteraturen. Frågan är om en sådan reduktion är generellt tillämplig. Rimligen borde förhållandena därvidlag ha skilt sig relativt mycket mellan områden med naturgeografiskt och därmed odlingsmässigt vitt skilda förutsättningar. En generell reduktion av denna storleksordning verkar ge alltför mycket av godtycke över arealberäkningar, men problemet är naturligtvis att lokalt avgöra hur stor reduktion som just där är rimlig.

En annan fråga är vad detta agrarstatistiska dilemma i verkligheten bestod av: impediment i bokstavig mening, omöjliga att odla upp, eller gränsvallar och annan gräsbärande mark där nyodlingspotentialen var hög? Angående lindor o.dyl. går uppgifterna isär. Hannerberg säger att lindorna visserligen låg i åkerfigureerna men att lantmätarna aldrig ifråga om dem redovisade annat än hö ("åkerhö"). Ur dåtida synpunkt var de alltså att jämställa med ängsmarken. Svenskt dialektlexikon uppger också att linda i Närke betyder "gräsbevuxen åkerren".⁹ För Skaraborgs vidkommande hävdar dock Herlitz att det finns direkta belägg för att lantmätarna i kartornas och kartbeskrivningarnas åker inräknade även lindor, odlingsbara vallar och äckror.¹⁰ Möjligen kan lantmätarnas förfaringssätt ha varierat regionalt, men det är tydligt att vi i varje fall för Skaraborgs del får räkna med att icke uppodlade markbitar av olika slag allihop kan ingå i kartmaterialets summor över total åker, förmodligen för att dessa markbitar var fullt möjliga att odla upp efter en skiftesdelning.

Ytterligare komplikationer infinner sig vid jämförelse mellan utsädes- och arealuppgifter. Utsädesuppgifter från bouppteckningar visar bara vad hemmansbruket självt årligen besådde, inte vad som eventuellt kan ha avsöndrats till torp och undantag, arealer som väl oftast finns inräknade under hemmanet i kartmaterialet. Via mantalslängder och jordeböcker kan man ofta få en uppfattning om förekomsten av sådana avsöndringar, men ingen ledning för att beräkna deras eventuella utsäde eller areal. Det är således inte helt lätt att använda skillnader mellan utsädes- och arealuppgifter för att få ett mått på det s.k. agrarstatistiska dilemman.¹¹

⁸ Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s 207 ff. Hannerberg, *Ett agrarstatistiskt dilemma*, s 96 f.

⁹ Hannerberg, *Närkes landsbygd*, s 140.

¹⁰ Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s 208.

¹¹ Ytterligare ett problem infinner sig: i bouppteckningen återfinns det konkreta hemmansbruket medan skifteshandlingarna är uppgjorda på hemmansnivå. Där framträder

Allt detta visar på de svårigheter som finns när det gäller att beräkna areal och utsäde och därmed spannmålsproduktion. Det förefaller som vissa osäkerhetsfaktorer väl aldrig till fullo låter sig bestämmas och övervinnas. Men svårigheterna skall inte heller överdrivas. Såväl kartmaterialet som bouppteckningarnas utsädesuppgifter framstår som ett i de flesta fall gott källmaterial, som väl tillåter rimliga om än inte exakta bedömningar.

Jag börjar med att studera förhållandena på sockenbasis. Därefter har jag sökt att tabellariskt samla arealuppgifterna till en för undersökningsområdet gemensam översikt. I en avslutande sammanfattning bedöms så möjligheterna att utifrån detta källmaterial beräkna arealutvecklingen under den aktuella perioden.

Trots mina invändningar mot ett generellt avdrag för det agrarstatistiska dilemmat, t.ex. på 25 procent, använder jag det vid jämförelser mellan kartmaterial och utsädesuppgifter i beräkningarna nedan, men bara där (och då nämns explicit att ett sådant avdrag gjorts). I övrigt studeras utvecklingen utan avdrag. Man behöver förmodligen göra ett avdrag för att nå mer rimliga siffror över åkervidder, men storleken på det behöver nog inte vara detsamma i t.ex. slättbygd som i blandbygd. Problemet är att finna metoder för att uppskatta det verkliga "dilemmat". En åtminstone teoretiskt möjlig väg skulle kunna vara mätningar direkt på kartan, men det har inte prövats här.

Som tidigare noterats är det kartmaterialet som dominerar i min undersökning, och då främst storskifteskarteringarna. Betonas bör att skiftesmaterialet rör jordeboksenheterna, inte de enskilda hemmansbruket (gårdarna). Bilaga 4 visar en sockenvis genomgång av arealuppgifter ur källmaterialet.

Frågan är i vilken mån man med tillgängligt material, utsädesuppgifter från skatteköpsdeklarationer och arealuppgifter ur karteringar, kan ge en någorlunda relevant bild av arealförändringar under perioden. Vad håller materialet för?

I tabellen nedan har jag sammanställt de uppgifter över enskilda hemman som återkommer i flera källor, skatteköpsdeklarationer, arealavmätningar och storskifteshandlingar. Här inskränker jag mig till att ge total areal per hemmanbruk. Totalareal ur skatteköpsdeklarationen framräknas, om källan inte explicit säger något annat, med förutsättningen tresädesbruk i Medelplana, Österplana och Forshem,

alltså inte hemmansbruket, de konkreta gårdarna. Jag tvingas därför anta att alla hemmansbruk med samma mantalsbråk under ett visst hemman hade lika stora arealer.

fyrsådesbruk i Västerplana. Från Vättlösa finns inga skatteköpsdeklarationer bevarade.

Tabell 6.1 Arealer per hemmansbruk på enstaka och enskilda hemman i Kinneområdet¹²

	hemman,sn	hbruk	åker med, ha	åker utan, ha	källa
1702	Skatteg, Mpl	0,5 K		3,1	skh
1813	- " -	0,25 K	2,8	3,7	sts
1702	Stenh.g, Vpl	0,25 K		2,5	skh
1715	- " -	0,25 S	3,9 (3,4)	5,2 (4,5)	arv
1757	- " -	0,25 S	3,6	4,8	arv
1794	- " -	0,25 S	5,7	7,6	sts
1715	Per Töresg, Vpl	0,25 K	2,9 (2,1)	3,9 (2,7)	arv
1720	- " -	0,25 K		1,7	skh
1757	- " -	0,25 S	3,9	5,2	arv
1794	- " -	0,125 S	2,7	3,6	sts
1716	Bäckg, Öpl	0,25 K		2,1	skh
1796	- " -	0,25 S	3,6	4,8	sts
1721	And.Ersg, Öpl	0,25 K		2,1	skh
1796	- " -	0,25 S	3,6	4,7	sts
1721	Örn.Nolg, Öpl	0,25 K		4,2	skh
1796	- " -	0,125 S	2,3	3,0	sts
1723	Gateg, For	0,5 K		4,3	skh
1780	- " -	0,25 S	2,4	3,1	sts
1723	Huleg, For	0,5 K		3,3	skh
1780	- " -	0,5 S	4,1	5,5	sts
1724	Björkebol, For	0,375 K		2,1	skh
1780	- " -	0,375 S	3,5	4,7	sts
1689	Gamlebod, For	0,375 F	3,8	5,1	arv
1786	- " -	0,1875 S	3,2	4,3	sts

Anm: "åker med, ha" = åkerareal avräknad 25 procent för impediment m.m. mätt i hektar; "åker utan, ha" = åkerareal utan denna reduktion, mätt i hektar; skh = skatteköpsdeklarationer ur skattehandelsverket; arv = arealavmätning; sts = storskiftesakt. Mpl = Medelplana socken, Vpl = Västerplana socken, Öpl = Österplana socken, For = Forshem socken.

Uppgifterna rörande de två hemmanen i Västerplana 1715 gäller åker inklusive åkerlyckor i ången (inom parentes exklusive dessa åkerlyckor); 1757 års siffror medtar inga sådana åkerlyckor.

Källor: Skattehandelsverk, GLA. Arealavmätningar och storskiftesakter, Lantmäteriverkets arkiv, Gävle, och Lantmäteristyrelsens arkiv, Mariestad.

¹² Termen enstaka hemman används om de hemman som låg i en bybosättning men vid något tillfälle karterades eller skatteköpsdeklareras separat. Enskilda hemman är sådana hemman som inte låg i by.

Av materialet att döma kan man sätta en del frågetecken kring uppgifterna ur skatteköpsdeklarationerna. Dessa verkar sakna den precision som kartmaterialet tycks besitta, varför jämförelser uppenbarligen blir alltför oprecisa och osäkra. I flera fall visar deklarationerna orimligt små arealstorlekar. Jämförelsepunkterna tycks bli uppgifterna från å ena sidan arealavmätningar, å andra sidan storskiftesmaterialet.

Låt oss särskilt se på de arealuppgifter som återfinns i de olika storskiftesakterna. Först kan vi konstatera att storskiftena ligger relativt utspridda i tid, från det tidigaste 1772 i Vätzlösa till det senaste 1814 i Medelplana; materialet sträcker sig alltså över en tidsrymd på drygt 40 år. Men det är ganska omfattande och täcker 67 procent av undersökningsområdet jordeboksmantal. Det är det enda materialet från Kinneområdet som är stort nog för att kunna ligga till grund för något säkrare slutsatser om åkerarealernas storlek under senare delen av undersökningsperioden.

Tabell 6.2 Undersökningsområdet i Kinne, storskiftesarealer (hektar)

	Storl		total åker per:		årligt besådd åker per:		
	hbruk	hbruk	1/1 jmtl	1/4 jmtl	hbruk	1/1 jmtl	1/4 jmtl
S/K	0,29	5,3	18,6	4,6	3,2	11,3	2,8
F	0,37	5,1	14,0	3,5	3,5	9,5	2,4

Anm: hbruk = hemmansbruk, jmtl = jordmantal (jordeboksmantal).

Källor: Storskiftesakter, Lantmäteriverkets arkiv, Gävle, och Lantmäteristyrelsens arkiv, Mariestad.

Ett grovt mått på jordbrukens storlek fördelat på jordnaturer under senare hälften av 1700-talet kan vi få genom att beräkna ett medeltal för respektive jordnatur utifrån samtliga storskiftesarteringar. Den norm för odlingsystem som använts vid beräkning av årligt besådd åker i tabellen ovan är för de fyra socknar som återfinns i tabell 6.1 samma som där. Vätzlösa beräknas utifrån förutsättningen tvåsådesbruk.¹³

Areaskillnader mellan hemmanen i de olika byarna/socknarna inom undersökningsområdet belyses bäst utifrån storskiftesmaterialet. Som vi sett föreligger vissa tveksamheter om exakt vilken rotation all jord inom byalagen hade. Därför har jag i tabell 6.3 valt att göra sockenjämeförelsen med totalarealer åker, inte årligen besådd areal.

¹³ Att jag använder två- och inte tresådesbruket som norm för Vätzlösa innebär att det här rör sig om de i storskiftet uppmätta arealerna före skiftesdelningen. Eftersom skiftesdelningen verkar antecipera viss smärre nyodling förefaller detta förfarande ge en mer rättvis bild av de verkliga förhållandena, dock med en brasklapp: vi vet inte om all jord deltog i den tvååriga rotationen.

Tabell 6.3 Totalareal åker i Kinneområdets skifteslag vid storskiftetid (hektar)

socken	åker/jmtl	åker/hbruk	jmtl/hbruk
Medelplana S/K	18,3	6,4	0,35
Medelplana F	17,4	5,6	0,32
Medelplana tot	17,8	5,8	0,33
Västerplana S/K	17,7	4,4	0,25
Västerplana F	14,3	4,2	0,30
Västerplana tot	15,6	4,3	0,28
Österplana S/K	16,7	4,4	0,26
Österplana F	13,2	5,2	0,39
Österplana tot	14,7	4,8	0,33
Forshem S/K	13,5	4,8	0,35
Forshem F	10,8	4,6	0,39
Forshem tot	11,9	4,7	0,38
Vättlösa S/K	25,5	6,8	0,27
Vättlösa F	26,1	16,3	0,63
Vättlösa tot	25,5	7,4	0,29

Anm: jmtl = jordmantal, hbruk = hemmansbruk.

Källor: Storskiftesakter, Lantmäteriverkets arkiv, Gävle, och Lantmäteristyrelsens arkiv, Mariestad.

Här framstår de för området stora åkerarealerna på hemmanen i Vättlösa (även om dess siffror för frälsejorden skall tas för vad de är; frälset var ju mycket obetydligt här), vilket återspeglar socknens naturgeografiskt skiljaktiga karaktär jämfört med de övriga socknarna i undersökningsområdet. Övergången till tresädesbruk antyder att socknen låg vid en gräns, kanske både ur natur- och kultursynpunkt, där såväl två- som tresädesbruk var närliggande realiteter. Möjligen kan åkerarealernas storlek också vara ett indicium på att växtföljden i Vättlösa var korn-råg-träda, där behovet av att använda trädesåkern till bete var större än i t.ex. Forshem, där växtföljden var råg-korn-träda (mer om detta nedan).

De arealmässigt minsta hemmansbruken återfanns paradoxalt nog i Västerplana, där uppodlingen kunde förväntas ha gått långt med tanke på bybosättingens totala dominans. Här fanns heller inte utrymme för någon nämnvärd torpbebyggelse; i det närmaste all jord var uppenbarligen reserverad åt bondebrukarna.

I tabellen bekräftas bilden av skatte-kronomantalet som det arealmässigt starkare. Normalt var hemmansbruken fler per S/K-mantal, så per hemmansbruk skilde sig jordnaturen inte särskilt mycket åt. De över tid arealmässigt relativt likstora bruken på de olika jordna-

turerna torde i första hand återspegla de likartade betingelser för jordbruk som rådde, dvs. en under perioden relativt oförändrad redskapsteknik.

Ett sätt att studera de skillnader som fanns socknarna emellan när det gäller tillgången till "animaliearealer" är att beräkna förhållandet äng/åker. Relationstalen visar hur många hektar äng bönderna hade per hektar åker.

Tabell 6.4 Förhållandet äng/åker i Kinneområdet vid storskiftetid

	S/K	F	totalt
Medelplana 1813	1,8	1,9	1,9
Västerplana 1794	2,0	2,3	2,2
Österplana 1796	2,7	2,2	2,4
Törnsätter 1781	1,9	1,4	1,5
Forshem 1780	5,7	5,3	5,5
Vättnlösa 1772	1,5	1,5	1,5

Källor: Storskiftesakter, Lantmäteriverkets arkiv, Gävle, och Lantmäteristyrelsens arkiv, Mariestad.

Påfallande är den stora skillnaden mellan Forshem och Vättnlösa. Forshem framstår som en socken med klart större inriktning på boskapsskötsel än Vättnlösa, där omvänt åkerbruket rimligen betytt mer.¹⁴ Skillnaden mellan områdena skulle därför mycket väl kunna implicera skillnaden mellan ett tresädesbruk med växtföljden råg-korn-träda (Forshem) och ett annat (blivande) tresädesbruk med växtföljden korn-råg-träda (Vättnlösa). I Vättnlösa var i så fall behovet av trädessäker som betesmark större än i Forshem, varför den tidiga upplöjning av åkern som förutsattes när rågodling följde direkt på trädan inte var ändamålsenlig.

De tre socknarna på Kinnekulle hamnar i en slags mellanställning. Åkerarealerna per mantal är något större här än i Forshem, medan förhållandet äng/åker är avsevärt lägre, dock utan att, bortsett från

¹⁴ Den stora skillnad som framstår vid jämförelse mellan dessa relationstal skall självfallet inte förväxlas med lika stora skillnader vad gäller absoluta tal över ängsarealerna. Skillnaderna i absoluta tal måste ju bli mindre bara av den anledningen att åkerarealerna var så mycket större i Vättnlösa än i Forshem. Per mantal hade hemmanen i Forshem/Årtorp 73,5 ha äng, i Vättnlösa 38,4 hektar. Motsvarande tal för: Medelplana 32,1, Västerplana 33,9 och Österplana 35,3. Någon helt "ren" ängsmark torde det dock inte röra sig om i något fall. Uppenbarligen ingår partier som mer kan liknas vid betesmark även i det som lantmätaren kallar äng (tydligast förefaller detta vara i Västerplana socken). Någon definitiv gräns tycks inte ha dragits mellan dessa två ägslag, och för den delen inte alltid heller mellan viss åker och äng.

lilla Törnsätter by, nå Vättlösas botten. I den mån växtföljden hade någon relation till förhållandet verkar slutsatser inte lika givna.

Ännu ett sätt att söka mäta åkerbrukets relativa betydelse är att bestämma uppodlingsgraden vid olika tillfällen.¹⁵ Ur det ekonomiska kartverket från 1879 fås de totala markarealerna för socknar och skifteslag.¹⁶ Till denna totalareal relateras de uppgifter om åkerarealer som kan hämtas från bl.a. storskiftesmaterialen. Den totala markarealen i ekonomiska kartan gäller "summa duglig mark". Här utsluter jag det som direkt anses odugligt; mossar, berg i dagen och andra för jordbruket oanvändbara arealer skall i så liten utsträckning som möjligt påverka resultatet.

Tabell 6.5 Uppodlingsgrad i Kinneområdet (procent)

socken/byalag	storskiftes- tid	1840-t	1879
Medelplana	20,7		37,4
Västerplana	23,3		61,2
Österplana	15,0	17,4	34,3
Forshem			33,8
Vättlösa	22,7		43,4
Jämförande uppgifter från annan forskning:			
Närkes landsbygd 1780-t	10,2		
Ekebyborna år 1700	21,0		
Ekebyborna 1775	27,5		

Källor: Storskiftesakter och ekonomiska kartan för respektive socken. Närkes landsbygd: Hannerberg, *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år*, s 179. Ekebyborna (ligger i Östergötlands slättbygdsområde): Olai, *Storskiftet i Ekebyborna*, s 138.

Siffrorna från 1879 och övriga siffror från Kinneområdet är inte framräknade på exakt samma sätt; 1879 gäller uppodlingsgraden hela sock-

¹⁵ Ytterligare en källa till kunskap om arealutveckling skulle prästerskapets uppgifter över "ungefärligt tunnland öppen jord", återgivet i tabellverket, kunna vara. Men dessa uppgifter är mycket ungefärliga (för att inte säga felaktiga) och verkar inte fylla någon funktion som inte bättre tillgodoses av kartmaterialen. Här återges därför bara siffrorna såsom de anges i tabellverket; sorten är denna gång tunnland: Medelplana: 227, Västerplana: 132, Österplana: 180, Forshem: 500. Motsvarande siffror över åker ur storskiftesakterna (tunnland): Medelplana: 240, Västerplana: 333, Österplana 330, Forshem 361. Trots att storskiftesmaterialen bara återger skifteslag och tabellverksmaterialen hela socknar är skillnaderna i de flesta fall stora åt fel håll. Bara Västerplana by motsvarar en kyrksocken; ändå är skillnaden störst just när det gäller Västerplana.

¹⁶ Ekonomiska kartan för Kinne härad 1879. Tyvärr faller just Forshems socken utanför jämförelsen vad gäller 1700-talet. Någon gång före 1879 har de flesta hemmanen i socknen lagts in under någon av de två storendomarna Österäng och Helledal. Dock inte alla; några hemman står ännu under eget namn. Men byalagen går inte att summera, eftersom summor bara ges för de enstaka hemmanen och de två storgodskomplexen.

nen, vid övriga tillfällen bara den del av socknen som utgörs av de storskiftade byalagen. Detta minskar naturligtvis jämförbarheten över tid, men är det enda sättet att alls få siffror över uppodlingsgraden i Forshems socken som går att jämföra med de övriga socknarna. Till detta kommer en uppgift från laga skifte av Österplana skifteslag från första hälften av 1840-talet (i åkersumman från laga skifte ingår tomtorna, men dessa arealer är så små att de inte nämnvärt påverkar resultatet).¹⁷

Ser vi till enbart Vätzlösa by i ekonomiska kartan 1879 var odlingsgraden högre här än i socknen i sin helhet: 52,3 procent i byn mot 43,4 procent i socknen. Samma var förhållandet i de andra storbyarna/skifteslagen. Medelplana by hade 1879 en uppodlingsgrad på 48,7 procent och Österplana på 37,7 procent (i Västerplana sammanföll by och socken). Uppodlingen hade således nått längre inom bybebyggelsen än på de enskilda hemmanen. Siffrorna antyder också att det var först efter bysprängning som nyodlingen tog fart på allvar.

Vid storskiftetid var uppodlingsgraden ungefär lika stor i Västerplana och Vätzlösa byar, men i övrigt verkar förhållandena ha skilt sig relativt mycket mellan de två skifteslagen. Den förhållandevis höga uppodlingsgraden i Västerplana har förmodligen främst berott på denna storbys totala dominans i en arealmässigt liten socken. I Vätzlösa har det rört sig om en socken som åtminstone delvis var av mer slättkaraktär och därmed förmodligen hade en större inriktning på spannmålsodling än de övriga socknarna. Vad gäller Forshem visar siffrorna från 1879 att socknen som helhet hade områdets lägsta uppodlingsgrad, vilket styrker bilden av denna socken som den mest "skogsbygdslika" i området. Motsvarande siffror för skifteslaget skulle säkerligen visa någon procentenhet högre tal, men inte förrycka helhetsbilden. Också vid denna jämförelse får vi således ett indicium på att boskapskötseln, relativt till åkerbruket, hade större betydelse i Forshem än i undersökningsområdets övriga socknar.

6.3 *Sammanfattning och slutsatser*

Jag har i detta avsnitt sökt beräkna i första hand åkerns storlek vid olika tidpunkter. Materialet inskränker sig för de fem Kinnesocknarna till karteringar av olika slag, arealavmätningar och storskifteskarte-

¹⁷ Att dateringen av laga skifte av Österplana skifteslag inte görs mer exakt än så beror på att vi här, för jämförbarhetens skull, lagt samman två laga skiften. Det första gällde Österplana och Örnekung byar och genomfördes 1840-41, detta andra gällde Skagens by, och genomfördes 1843-44.

ringar. Antalet bouppteckningar med utsäde är för litet för att tillåta några mer hållbara slutsatser, och skatteköpsdeklarationer med utsäde är inte bara fåtaliga utan också alltför osäkra.

Det material som återstår, arealavmätningar och storskiftesakter, ger några få hållpunkter för att söka bedöma en trolig arealtillväxt under den studerade perioden, fr.a. materialet från Västerplana by. Eftersom vissa tveksamheter råder vad gäller åkerns rotation förefaller det bäst att grunda en beräkning på totalarealer per bruk, inte på uppskattningar av årligen besädd areal.

Tabell 6.6 visar de karteringar som återfunnits. Åkerarealen från Västerplana för år 1715 medtar här de åkerlyckor i ängsmarken som 1757 års siffror saknar. Jag återkommer till problemet.

Tabell 6.6 Arealuppgifter från karteringar. Fem socknar i Kinne hd. Total åker per bruk (hektar)

år	sn	hemman/by	jn	jmtl	åker	antal bruk	åker/bruk	jmtl/bruk
1724	Mpl	Bäckgården	F	1,00	6,1	1	6,1	1,00
1814	Mpl	Mpl by		7,00	121,0	21	5,8	0,33
1715	Vpl	Vpl by		10,50	118,9	30	4,0	0,35
1757	Vpl	Vpl by		10,50	100,7	32	3,1	0,33
1794	Vpl	Vpl by		10,50	164,2	38	4,3	0,28
1781	Öpl	Törnsätter by		4,00	35,9	10	3,6	0,40
1796	Öpl	Öpl, Skag, Örnek		11,10	163,1	34	4,8	0,33
1689	For	Tomten	S	0,25	10,7	2	5,4	0,13
1689	For	Gamleboderna	F	0,75	10,2	2	5,1	0,38
1786	For	Gamleboderna	S	0,75	17,1	4	4,3	0,19
1714	For	Bråten	S	0,13	2,2	2	1,1	0,06
1714	For	L:a Klingetorp	S	0,13	1,1	1	1,1	0,13
1745	For	Björstorp	K	0,13	3,9	1	3,9	0,13
1780	For	For, Årtorp		14,25	178,2	38	4,7	0,38
1773	Vät	Vät by		9,00	229,9	31	7,4	0,29

Anm: Mpl = Medelplana socken; Vpl = Västerplana socken; Öpl = Österplana socken; For = Forshems socken; Vät = Vätlösa socken. Skag = byn Skagen i Forshems sn; Örnek = byn Örnekulla i Forshems sn; sn = socken, jn = jordnatur, jmtl = jordmantal.

Källor: arealavmätningar och storskiftesakter. Lantmäteriverkets arkiv i Gävle och lantmäteristyrelsens arkiv i Mariestad.

Västerplana by tillåter under den studerade perioden således tre nedslag för att bedöma arealutvecklingen under 1700-talet: arealavmätningarna 1715 och 1757 samt storskiftesakten från 1794. Det finns åtminstone ett problem med en jämförelse: arealavmätningen 1715 innehåller ett antal åkerlyckor utanför åkergårderna vars motsvarighet inte återfinns i arealavmätningen 1757 som bara visar åker inom gårderna. Storskiftesakten upptar en rubrik "åker" under respektive

hemman, utan att särskilja gärdesåker från annan åker. I den mån annan åker fanns torde den dock vara inräknad. I nedanstående tabell har jag därför tentativt valt att påföra 1757 års siffror åkerlyckor i samma omfattning som fanns 1715 plus ett tillägg för nyodling av procentuellt samma storlek som den nyodling som skett till gårderna.

Tabell 6.7 Tillväxten av åkerareal i Västerplana by 1715-1794 (hektar).

	total åker	total åker/jmtl	total åker/hbruk	årlig proc.ökn.	
1715	118,9	11,3	4,0	1715-57	0,32
1757	136,2	13,0	4,3	1757-94	0,49
1794	164,2	15,6	4,3	1715-94	0,40

Anm: jmtl = jordmantal, hbruk = hemmansbruk; den årliga procentuella ökningen är beräknad på kolumnen "total åker".

Källor: arealavmätningar och storskiftesakter. Lantmäteriverkets arkiv i Gävle och lantmäteristyrelsens arkiv i Mariestad.

Den totala arealtillväxten 1715-1794 var 38 procent (0,4 procent per år). Den siffran förefaller rimligt säkerställd, eftersom vi kan anta att karteringarna vid dessa båda tillfällen inkluderade all åker. Problemet är 1757 års siffror. Med de antaganden jag gjort ökade åkerarealen 15 procent (0,3 procent per år) mellan 1715 och 1757, och sedan ytterligare 21 procent (0,5 procent per år) mellan 1757 och 1794. Den starkaste ökningen föll alltså på senare delen av undersökningsperioden.

Eftersom mantalet till sin storlek var intakt under perioden blir med nödvändighet utvecklingen per mantal procentuellt sett identisk med utvecklingen av totalarealen. Utvecklingen per hemmansbruk är dock inte lika storslagen: bara 8 procent mellan 1715 och 1757 och status quo mellan 1757 och 1794. Hemmansklyvningen, som i sig naturligtvis kan ha varit en starkt bidragande orsak till nyodlingen, "äter upp" en stor del av arealökningen, under senare hälften av perioden allt. Men nyodlingsverksamheten har åtminstone hållit jämna steg med hemmansklyvningen, som i sin tur delvis är en reflex av befolkningsutvecklingen.

Låt oss se hur denna utveckling skiljer sig mellan jordnaturerna. Åkerlyckorna som påförts siffrorna från 1757 års kartering har delats mellan jordnaturerna efter den fördelning som rådde dem emellan år 1715. De eventuella skillnader som fanns mellan jordnaturerna när det gäller expansionstakt inom nyodlingsverksamheten reflekteras därmed bara av förändringarna i gärdesåkern. Denna utgjorde år 1715 knappt 79 procent av all åker på skatte/krono-jorden och lite drygt 70 procent på frälsejorden.

Skatte/krono-mantalet var vid alla tillfällen större än frälsemantalet. Ökningen per mantal S/K uppgick perioden 1715-1794 till 44 procent, per mantal frälse till 34 procent. På båda jordnaturerna var det den senare delen av perioden som var mest expansiv.

Tabell 6.8 Tillväxten av åker i Västerplana by, fördelat på jordnaturer. Hektar.

	total åker	total åker/jmtl	total åker/bruk	årlig proc.ökn	
1715 Vpl by S/K	49,1	12,3	4,1	1715-57	0,37
1757	57,6	14,4	4,1	1757-94	0,54
1794	70,7	17,7	4,4	1715-94	0,46
1715 Vpl by F	69,9	10,7	3,9	1715-57	0,27
1757	78,6	12,1	4,4	1757-94	0,46
1794	93,5	14,3	4,3	1715-94	0,36

Anm: den årliga procentuella ökningen är beräknad på kolumnen "total åker"; jmtl = jordmantal. S/K = skatte- och kronojord, F = frälsejord.

Källor: arealavmätningar och storskiftesakter, Västerplana by. Lantmäteriverkets arkiv i Gävle och lantmäteristyrelsens arkiv i Mariestad.

Per hemmansbruk återspeglar siffrorna den jämna hemmansklyvning som försiggick på S/K-jorden mellan de tre nedslagsåren. På frälsejorden skedde ingen klyvning alls 1715-1757, däremot en förhållandevis kraftig sådan därefter fram till 1794.¹⁸ På S/K-jorden höll nyodlingen jämna steg med hemmansklyvningen fram till 1757 för att därefter öka mer än hemmansklyvningen; åkerareal per hemmansbruk ökade. På frälsejorden skedde 1715-1757 en nyodling som inte "täcktes" av någon hemmansklyvning, medan nyodlingen under nästa delperiod inte klarade av att hålla samma takt som hemmansklyvningen; åkerareal per hemmansbruk minskade.

Så långt materialet från Västerplana. I vilken mån kan man generalisera dessa resultat till hela undersökningsområdet? Fördelen är att materialet är ganska stort, det täcker en hel socken, och återkommande i tid. Nackdelen är att förhållandena i fr.a. Vättilösa och Forshem förefaller såpass naturgeografiskt annorlunda att tveksamheter finner sig. Dessutom var uppodlingsgraden redan tidigt förhållandevis hög i Västerplana, vilket tillsammans med bl.a. den ringa torputvecklingen under perioden antyder att socknen var relativt "trång", dvs. hade relativt ringa uppodlingsmöjligheter.

¹⁸ Den hemmansklyvning som vid denna tid ägde rum på frälsehemmanen i Västerplana motsvaras inte av någon försäljning av frälsejord till bönder (förenings- och säkerhetsakten 1789 gav ju bönderna en sådan rätt), åtminstone såvitt jordebokens ägoupplysningar återspeglar den verkliga situationen. Snarare skedde en viss ägokoncentration genom att alltfler hemman hamnade i majoren Focks ägo.

De karteringar av enskilda hemman som finns från Kinneområdet är ofta av engångskaraktär; hemmanen återkommer inte i storskiftesmaterialen eller andra senare karteringar, och eftersom skatteköpsdeklarationerna i de flesta fall tycks ge alltför osäkra (låga) uppgifter återstår bara ett enskilt hemman från vilket finns såväl arealavmätning som storskiftesakt: Gamleboderna, 3/4 mantal skatte, i Forshems socken. Totalt ökade den uppmätta åkern på Gamleboderna under de 100 år som gick mellan karteringarna (1689-1786) med 68 procent, eller 0,53 procent per år. Att närmare tidfästa denna ökning går inte, och underlaget, ett hemman, verkar för litet för mer generella slutsatser, men antyder att utvecklingen i Västerplana kan ha varit lägre än på andra håll i undersökningsområdet. Möjligen kan utvecklingen i Västerplana betraktas som ett minimimått; lägre än så antas utvecklingen inte ha varit i något av de övriga skifteslagen.

Ett problem med arealjämförelser är ibland skiftande källor. Kartmaterialen är grund för mina beräkningar, medan t.ex. Gadd grundat sina slutsatser på bouppteckningsmaterial. Jämförbarheten är således inte överväldigande, men tendenser bör ändå kunna speglas.

Tabell 6.9 Jämförande arealsiffror. Totalareal, hektar per mantal

Område, tid	ha/mtl	odlingssystem	källa
Fem slättbygdspastorat, R-län 1747-57	28,8	tvågårdesbruk	bu
Fem slättbygdspastorat, R-län 1770-74	30,6	tvågårdesbruk	bu
Fem slättbygdspastorat, R-län 1783-90	32,7	tvågårdesbruk	bu
Sandhem, skogsbygd R-län 1748-57/1770-74	6,4	engärdesbruk	bu
Skånings härad, R-län 1761-69	30,0	tvågårdesbruk	kart
Åse härad, R-län 1759-69	55,8	tvågårdesbruk	kart
Kållands härad, R-län 1749	31,8	tvågårdesbruk	kart
Barne härad, R-län 1760-69	22,4	två- o engärdes	kart
Vartofta härad, R-län 1754-66	12,4	tre- o engärdes	kart
Frökind härad, R-län 1757	7,9	engärdesbruk	kart
Dala pastorat, R-län ca 1700	12,4	tregärdesbruk	kart
Dala pastorat, R-län ca 1780	15,8	tregärdesbruk	kart
Modellby, Mellansverige ca 1700	13,0	tvågårdesbruk	
Modellby, Mellansverige ca 1780	16,5	tvågårdesbruk	
Västerplana 1715	11,3	fyrsådesbruk	kart
Västerplana 1757	13,0	fyrsådesbruk	kart
Västerplana 1794	15,6	fyrsådesbruk	kart
Forshem 1776-80	11,9	tresådesbruk	kart
Vättlösa 1772	25,5	tvåsådesbruk	kart

Anm: R-län = Skaraborgs län; bu = bouppteckningar; kart = kartmaterial.

Källor: Fem slättbygdspastorat och Sandhem: Gadd, Järn och potatis, 1983 s 90 och 104. Siffrorna i tabellen bygger på egna bearbetningar av Gadds siffror; hänsyn har tagits till att karteringarna också innehåller torpjord; siffran för Sandhems skogsbygdspastorat är mer tveksam eftersom ingen beräkning av total åkerareal (inkluderande torpjorden) har gjorts för Sandhem. Skånings - Frökinds härad, R-län: Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s 211. Modellby, Mellansverige: Hannerberg, *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år*, s 64. Dala pastorat: Winberg, *Folkökning och proletarisering*, s 96 (antalet jordmantal beräknade ur tabell I s 288 ff.).

Västerplana hamnar i närmast samma storleksklass som Dala pastorat på Falbygden och Vartofta härad, det senare ett härad som åtminstone delvis präglades av liknande naturgeografi som Kinne härad (Sandhem låg i Vartofta skogsbygd, men häradet rymde också delar av Falbygden). Vättlösa hamnar i jämförelsen inte fullt vid det normala slättbrukets arealer utan en bit därunder, närmast jämförbart med Barne härad. Forshem i sin tur visar drag som närmast påminner om skogsbygdsområdena. För att nå jämförbarhet med de till arealer omräknade utsädesuppgifterna för fem slättbygdspastorat i Skaraborgs län bör kartmaterialets åkerarealer minskas med en faktor för det s.k. agrarstatistiska dilemmat, i akt och mening att ta hänsyn till den icke uppodlade mark som förmodligen ingår i arealuppgifterna. Normalt brukar 25 procent dras av härför, men någon sådan reduktion har inte gjorts i tabell 6.9.

6.4 Utsädesuppgifter från bouppteckningar

Gängse källmaterial för att bedöma skörd och åkerarealer inom svensk agrarhistorisk forskning är kartor och bouppteckningar. Beräkningar av årligt utsäde ur bouppteckningar kan efter vissa omräkningar konfronteras med framräknad årligen besädd areal ur kartmaterialet. Men som vi sett kan a priori ganska stora skillnader förmodas föreligga. Dels för att den i kartan uppmätta arealen kan inkludera jordfasta stenar och andra impediment, dels för att kartmaterialets åkerareal ofta medtar under hemmanet liggande enheter som torp, soldatboställen och undantagsstugor, dels för att när det gäller utsädessiffrorna är svårt att veta huruvida all åker ingick i den rotation som förelåg och dels för att spannmålen inte överlag utsåddes med en tunna per tunnland (utgör slösäden en betydande del av utsädet får man räkna med en tätare sådd än så, kanske mellan 1,5 och 2 tunnor per tunnland).

Det första fallet kan man möjligen komma till rätta med genom att reducera uppmätt areal med en procentsats för det s.k. agrarstatistiska dilemmat (se avsnitt 6.1 ovan), det sista genom att beräkna utsädesfördelningen och omvandla utsädet till tunnland med hjälp av koefficienter som tar hänsyn till hur tätt de olika sädesslagen såddes. Däremot kommer vi inte åt all den areal som kan ha brukats av obesuttna, och vi kan inte heller få något mått på hur nära verkligheten vår omvandling av total åker till årligen besädd åker kommer. Någon hundraprocentig överensstämmelse mellan de två olika beräkningsätten kan alltså inte förväntas.

6.4.1 Utsädet i Kinneområdet

När det gäller bouppteckningarna identifieras den avlidnes brukningsdel med hjälp av mantalslängderna. Efter 1750 får man både brukningsdelarnas mantalsbråk och jordnatur direkt ur mantalslängden. Jag har valt att enbart ta med bouppteckningar efter aktiva bönder.

Via bouppteckningarna når vi inte de eventuella upplåtelse som brukaren kan ha gjort av delar av brukningsdelens jord, exempelvis till torp, backstugor eller drängar. Av denna anledning kan bouppteckningars utsädesuppgifter innebära en icke beräkningsbar underskattning av det verkliga utsädet på brukningsdelens jord.¹⁹

Herlitz kunde konstatera att omkring 90 procent av alla bruk i fyra av Skaraborgs fem fögderier, oavsett mantalsstorlek och jordnatur, hade mellan 2,5 och 12,5 tunnors årligt utsäde perioden (ca) 1750-1769, med ett medelvärde på 7,3 tunnor på S/K och 7,5 tunnor på F. Kinne härad hamnade under detta snitt, med 5,3 respektive 5,4 tunnors utsäde, medan Skånings härad hamnade över, med 9,5 respektive 9,2 tunnors utsäde.²⁰ Gadd jämför Skaraborgs västra slättbygd med skogsbygden i Sandhems pastorat, och finner ca 10 tunnors utsäde per bruk på slätten vid mitten av 1700-talet jämfört med 5,4 tunnor i Sandhem.²¹ Kinne nådde i detta material alltså inte upp till större utsäde än den mer renodlade skogsbygden Sandhem vid mitten av 1700-talet.

Bouppteckningarna från Kinnesocknarna saknar tyvärr i stor utsträckning utsädesuppgifter. Förmodligen är det ett utslag av den mindre vikt som lades vid åkerbruket här jämfört med slättbygden.²² För perioden 1741-1804 har bara påträffats 35 bouppteckningar efter aktiva brukare som innehåller utsäde och som låter sig mantalsbestämmas. Materialet är således mycket litet, men jag vill ändå till en början pröva det mot kartmaterialets arealuppgifter. Dess viktigaste uppgift blir dock att till kommande produktionsberäkningar ligga till grund för en bedömning av utsädets fördelning på sädesslag.

¹⁹ Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s 219.

²⁰ Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s 220 f.

²¹ Gadd, *Järn och potatis*, s 89, 104. Han observerar samtidigt de avsevärt mycket färre bouppteckningarna med utsädesuppgifter från Sandhem. A.a. s 104.

²² Gadd, som också studerar Skaraborgs län, visar att bara ca 20 procent av alla hans mantalsbestämda bouppteckningar innehåller uppgifter om utsäde vid mitten av 1700-talet. Andelen ökar dock över tid, mest i bouppteckningar från slätten, där andelen är så hög som 75 procent på 1800-talet, jämfört med bara 40 procent i skogsbygden Sandhem. Gadd, *Järn och potatis*, s 89.

Från 1740-talet finns bara en enda användbar bouppteckning. Det är först från och med 1755 som utsädesuppgifter något sänar frekvent börjar förekomma. 1780-talet är dock helt blankt; härifrån dateras inte en enda utsädesuppgift.

Jag har valt att dela in det lilla materialet i två perioder: 1755-1778 och 1791-1804. Därtill har jag jordnaturesfördelat materialet på samma sätt som tidigare, dvs. skatte/kronojord å ena sidan, frälsejord å den andra.

Från perioden 1755-78 finns tolv bouppteckningar med utsäde bevarade från skatte/kronojorden. Nära hälften av dem (fem st.) härrör från rusthållshemman på gammalt skatte, bland vilka Vätzlösa socken är starkt representerad (fyra st.). Ett kronorusthåll finns också med. Totalt boupptecknat mantal är 3,48. Av de tolv bouppteckningarna med utsäde från skatte/kronojord härrör under denna period hälften från Vätzlösa.

För perioden 1791-1804 är Vätzlösa än starkare representerat bland skatte/kronobruken. Av 13 bouppteckningar från dessa jordnaturer kommer tio från Vätzlösa socken. Sju kommer från rusthåll, varav sex i Vätzlösa. Totalt boupptecknat skatte/kronomantal denna senare period är 3,91. De tre starkt frälseminerade planasocknarna är ganska blygsamt representerade, framför allt under den senare perioden.²³

Den mest markanta förändringen mellan de två perioderna gäller utsädets fördelning på sädesslag. Dominerande sädesslag 1755-78 var på skatte/kronojorden blandsäd, som utgjorde 52 procent av utsädets tunnetal. Tolv procent bestod av havre, 18 av råg och elva av korn. Vete och ärter låg på tre respektive fyra procent av utsädet. Perioden 1791-1804 hade blandsädens andel sjunkit till 20 procent medan havrens ökat till 45 procent. Kornutsädet hade minskat till fem procent, råg ökat till 20 och ärter till sju procent. Vete låg kvar på en tretio procentig andel.

När det gäller utsädets fördelning på sädesslag är bilden likartad på frälsejorden, även om underlaget inte är lika stort, särskilt inte under den senare perioden då bara två brukningsdelar om totalt 0,5 mantal bidragit med utsädesuppgifter. Från den förra perioden, 1755-78, finns åtta bouppteckningar med utsäde från frälsejord, fördelat på 2,67 mantal. Även här sker en förskjutning från blandsäd till havre (havreutsädet ökar från sex till 33 procent, blandsäden sjunker från 53 till 26 procent), om än något svagare än på skatte/kronojorden, men

²³ Möjligen kan jordnaturesfördelningen, den starka frälseminansen, bidra till att förklara den relativa avsaknaden av bouppteckningar med utsäde från just planasocknarna. Boupptecknandet förefaller ha nått tidigast insteg på skatte/kronojorden.

också en ganska kraftig ökning av kornutsädet (från 13 till 22 procentandelar). Rågutsädet minskar samtidigt något. Vete odlas i stort sett inte alls under den senare perioden. Representativiteten kan säkert ifrågasättas med tanke på det begränsade materialet från fr.a. den senare perioden.

På sockennivå tvingas jag pga. materialbrist klumpa ihop de tre plana-socknarna till en enhet, vilket också av näringsgeografiska skäl ganska väl låter sig göras. I förhållande till övriga socknar är Vätzlösa överrepresenterat i bouppteckningsmaterialet, men även Forshem låter sig till nöds studeras separat.

I Vätzlösa dominerade skatte/kronojorden stort, och samtliga bouppteckningar från socknen kommer från dessa jordnaturer. Från den första perioden finns bouppteckningar omfattande sex brukningsdelar om sammanlagt 1,71 mantal. Andra perioden täcks av tio bouppteckningar om totalt 2,53 mantal. Av de totalt 16 bouppteckningarna från Vätzlösa socken härrör tio från rusthåll på gammal skattejord.

På skatte/kronojorden i Vätzlösa var omfördelningen från blandsäd till havre mer markerad än i området i sin helhet. Blandsäden utgjorde 1755-58 ungefär 59 procent av utsädet, havren bara sex procent. Fram till 1791-1804 hade blandsäden sjunkit till 19 procent, havren ökat till 50 procent. Kornutsädet hade samtidigt minskat från nio till tre procent, rågutsädet ökat från 18 till 21 procent, medan andelen vete och ärter förblivit konstant på tre-fyra procent vardera. Den dominerande trenden i Vätzlösa var således havreodlingens kraftigt ökande betydelse.

Vad gäller Forshem och de tre plana-socknarna kan ingen åtskillnad på perioder göras; materialet är helt enkelt för litet. Bouppteckningarna från dessa socknar är i tid relativt koncentrerade till en period från ca 1760 till och med början av 1790-talet. Jag tvingas betrakta detta som en helhet, och kan därmed bara se vilka eventuella skillnader som fanns mellan de olika jordnaturerna. Tabellen nedan söker sammanfatta resultaten för alla fem socknarna, fördelat på 1/1 mantal, 1/4 mantal och brukningsdelar.²⁴

²⁴ Att jag här använder termen brukningsdelar beror på att jag utgått från att det förtecknade utsädet använts på den brukningsdel den avlidne bebott och där bouppteckning oftast skedde. Däremot vet jag inte med säkerhet veta huruvida detta utsäde också skulle räcka till eventuella brukningsdelar på annan ort, brukningsdelar som i förekommande fall skulle ingått i hans hemmansbruk.

Tabell 6.10 Totalt utsäde per mantal, 0,25 mantal och brukningsdel.
Oreducerad säd. Tunnor.

	per 1/1 jmtl	per 1/4 jmtl	per br.del	jmtl/br.del	antal bu
5 sn, S/K 1755-78	25,6	6,4	7,4	0,29	12
5 sn, S/K 1791-1804	26,8	6,7	8,1	0,30	13
5 sn, F 1755-78	16,2	4,1	5,4	0,33	8
5 sn, F 1791-1804	30,3	7,6	7,6	0,25	2
Vät sn, S/K 1755-78	32,4	8,1	9,2	0,28	6
Vät sn, S/K 1791-1804	23,5	5,9	5,9	0,25	10
For sn, S/K 1755-1803	22,2	5,5	6,1	0,28	5
For sn, F 1755-1803	18,1	4,5	6,0	0,33	3
Planasn, S/K 1767	26,1	6,5	6,6	0,26	4
Planasn, F 1757-94	18,4	4,6	5,7	0,33	7

Anm: jmtl = jordmantal, bu = bouppteckningar, Planasn = Medelplana, Västerplana och Österplana.

Källa: Bouppteckningar, Kinne häradsrätt. GLA

En allmän iakttagelse är att skatte/kronobruken hade större utsäde än frälsebruken, trots att de generellt tycks ha varit något mindre till sin mantalsstorlek (återigen bör betonas den svaga grundberäkningen för frälsejorden 1791-1804 vilar på; enligt denna minskar brukningsdelarnas storlek ganska markant mellan perioderna, men siffran för 1791-1804 grundas bara på två bouppteckningar). Per helt mantal minskar enligt dessa siffror utsädet på skatte/kronojorden i Vätzlösa socken mellan perioderna, en ganska markant minskning på närmare nio tunnor. För skatte/kronojorden totalt ökar i stället utsädet per helt mantal med närmare en tunna. Men materialet är för litet för att användas som indikation på en reell arealutveckling. I första hand kommer jag att använda det till utsädesfördelningar i de produktionsberäkningar som görs i ett senare avsnitt. Först vill jag dock redovisa en jämförelse mellan utsädesuppgifterna och arealer framräknade ur kartmaterialet.

6.5 Jämförelse mellan utsäde och areal

Utsädesuppgifterna kan jämföras med arealuppgifter ur karteringarna. Ett problem är att hela 1780-talet saknas i bouppteckningsmaterialet.

För att öka jämförbarheten omvandlas antalet utsädestunnor enligt de koefficienter Sundbärg en gång i tiden använde: vete 0,8, råg 0,8, korn 1,1, blandsäd 1,2 och havre 1,4.²⁵ Därtill har ärterna beräknats

²⁵ Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s 230.

efter samma norm som vetet, dvs. med faktorn 0,8. Denna omvandling ger oss vad som kan liknas vid ett arealmått, då en tunnans omräknat utsäde antas motsvara utsädet till ett tunnland. Från arealuppgifterna ur storskiftesmaterialiet är avdraget 25 procent för det s.k. agrarstatistiska dilemma. Därefter har årligen besädd åker framräknats ur kartsiffrorna med följande antaganden: tresädesbruk i Medelplana, Österplana och Forshem, fyrsädesbruk i Västerplana och tvåsädesbruk i Vätzlösa.

Tabell 6.11 Utsädesuppgifter jämfört med arealuppgifter. Årligt besädd areal. Fem socknar Kinne hd. Hektar.

område, jn, källa	per 1/1 jmtl	per 1/4 jmtl	per bruk	jmtl/bruk	antal bu
Planasn, S/K sts	9,0	2,3	2,4	0,27	
Planasn, S/K 1767 bu	11,5	2,9	3,0	0,26	4
Planasn, F, sts	7,7	1,9	2,6	0,33	
Planasn, F 1757-94 bu	8,4	2,2	2,6	0,31	7
Forshem S/K sts	13,5	3,4	4,8	0,35	
For sn, S/K 1755-1803 bu	10,1	2,5	2,8	0,28	5
For sn, F, sts	5,4	1,4	2,3	0,39	
For sn, F 1755-1803 bu	8,5	2,1	2,8	0,33	3
Vätzlösa 1772 S/K sts	9,2	2,3	2,4	0,27	
Vätzlösa 1755-78 S/K bu	15,1	3,8	4,3	0,28	6

Anm: jn = jordnatur, jmtl = jordmantal, bu=uppgifter ur bouppteckningar, sts=uppgifter ur storskifteskartering; Planasn = Medelplana, Västerplana och Österplana.
Källa: Bouppteckningar och mantalslängder, GLA. Storskiftesakter, Lantmäteristyrelsens arkiv, Mariestad.

Skillnaderna mellan storskiftesmaterialiet och bouppteckningarna när det gäller skatte/krono i Vätzlösa socken torde väl till en ganska stor del kunna förklaras utifrån omvandlingen av kartarealen till besädd åker med förutsättningen tvåsädesbruk. Fr.o.m. 1773 skall ju socknen ha haft tresädesbruk, men redan dessförinnan är det troligt att delar av åkern låg i annan rotation än den tvååriga. Skulle vi välja att omräkna byalagets (skatte/krono) åker efter tresädesbrukets normer skulle siffrorna bli: 12,3 ha per 1/1 mantal, 3,1 ha per 0,25 mantal och 3,4 per hemmansbruk.

Övriga skillnader får väl tillskrivas tidsdiskrepansen, det generellt beräknade agrarstatistiska dilemma, felaktiga antaganden om verklig rotation samt obesuttna enheters utsäde som inte medtas under hemmansbruken i bouppteckningsmaterialiet. Den sistnämnda faktorn verkar bara i en riktning, nämligen att minska det boupptecknade mantalets utsäde i förhållande till uppmätt åkerareal. Övriga faktorer

verkar inte ha någon självklar riktning, utan kan möjligen vid olika tillfällen verka åt olika håll. Bouppteckningsmaterialets litenhet gör dessutom beräkningen än mer tveksam; det lilla urvalet kan naturligtvis ha drabbats av skevheter. Kartmaterialet är därmed det primära för att bedöma åkerarealernas storlek.

6.6 *Animalier*

En beräkning av livsmedelsproduktionen måste inbegripa också den animala produktionen. Det källmaterial som i tidigare forskning använts för kunskap om hemmansbrukens boskapsinnehav har varit av främst två slag: boskapslängderna från 1600-talets början och bouppteckningar från mitten av 1700-talet.²⁶ Det är bouppteckningsmaterialet som stått mig till buds.

Till skillnad från utsädet behandlas kreatursstocken i bouppteckningarna på principiellt samma sätt som övrigt lösöre. Den s.k. fördel äkta maka/make lagenligt hade i boet tycks i Skaraborgs län medtas i bouppteckningen, varför eventuella kreatur i denna fördel alltså kommer med i animalieberäkningarna. Carl-Johan Gadd, som studerat bouppteckningar från flera områden i Skaraborgs län, finner dem tillförlitliga och karakteriserade av en långt driven specificering.²⁷

Gadd, liksom tidigare Lars Herlitz, arbetar med mantalsbestämda bouppteckningar, där alltså mantalslängderna får tjäna som kompletterande material för att klargöra mantalsbråk och jordnatur på den avlidnes hemmansbruk, samt för att avgöra huruvida han var aktiv som brukare vid dödstillfället eller ej. För Gadd spelar detta en väsentlig roll när han utifrån bouppteckningarna kartlägger redskapsutvecklingen i sitt undersökningsområde. Alla icke aktiva, alltså i första hand sådana fall där någon av sönerna redan tagit över driften av gården, gallras därför ut.²⁸ Jag arbetar också med mantalsbestämda bouppteckningar, men har tagit med ett fåtal som upptecknats efter bönder som inte längre var aktiva brukare (en av sönerna hade tagit över driften och mantalsskrevs som brukare). Även dessa bouppteck-

²⁶ Räkningen för boskapslängderna ägde rum omkring årsskiftet, alltså efter den årliga slakten. Vad gäller den större boskapen, dvs. hästar, oxar och kor, behövde man hålla ungefär samma storlek år från år, varför eventuella underslev drabbade småboskapen, kalvar, får getter och svin, där det var möjligt med lite större säsongsmässig avslaktning. Skatt skulle erläggas för djur över ett års ålder, en förmodligen för myndigheterna svårkontrollerbar gräns, varför längderna säkerligen saknar boskap såväl under som över ett års ålder. Hannerberg, *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år*, s 97.

²⁷ Gadd, *Järn och potatis*, 70 f och s 113 ff.

²⁸ Gadd, *Järn och potatis*, 60 ff.

ningar förefaller, när det gäller kreatur, ta upp hela den aktuella stammen. Antalet är hursomhelst litet och påverkar inte resultatet i någon nämnvärd utsträckning.

För att underlätta jämförelser brukar djurbestånden omvandlas till nötkreatursenheter (Ne) enligt följande: 1 häst = 1,5 Ne; 1 unghäst = 0,75 Ne; 1 vuxet nötkreatur (tjur, ox eller ko) = 1 Ne; 1 ungnöt eller kalv = 0,5 Ne; 1 får = 0,1 Ne; 1 get = 0,083 (1/12) Ne och 1 svin = 0,25 Ne.²⁹ Till dessa har jag lagt Ne-koefficienter för ungfår och lamm samt ungsvin och grisar. Det har skett efter samma principer som gäller nötkreaturen, alltså enligt principen att en halvering av de vuxna djurens Ne ger koefficienten för de yngre djuren.

6.6.1 Kreatur i Kinneområdet

Bouppteckningar blev obligatoriska först med 1734 års lag. Obligatoriet har inte satt sig med omedelbar konsekvens; antalet bouppteckningar ökar successivt under perioden. För de tidigare åren, kring 1740- och 1750-talen, är underlaget relativt litet.

För de fem socknarna i Kinne härad har bouppteckningar från följande perioder excerperats: 1740-50, 1773-76, 1782-86 och 1801-1804. En ambition har varit att någorlunda täcka upp storskiftesperioden, för att få närliggande jämförelser med karterad åker- och ängsareal, vilket behövs för en beräkning av kaloriproduktionen i undersökningsområdet. Sammantaget rör det sig om ca 130 bouppteckningar.

Utöver ovan nämnda kreatur (hästar, oxar, kor, tjurar, stutar, kvigor, kalvar, får, getter och svin) redovisar bouppteckningarna också gäss, gässlingar, höns, ankor och bikupor, allt under rubriken "Creatur".

Men kreatur hölls inte enbart, och i många fall inte ens i första rummet, för den animala konsumtionens skull. Åtminstone oxar och hästar användes som dragare.³⁰ Detta förhållande måste vägas in vid skattningar av produktion och konsumtion av livsmedel. Slaktviktsberäkningarna i produktionsberäkningen (se nästa avsnitt) bygger på sådana antaganden.

I de bouppteckningar som excerperats ingår ett antal från icke mantalssatta enheter, dvs. från torp och soldattorp, enheter med jordresurser; dessa bouppteckningar studeras sammantaget. I första hand betraktas undersökningsområdet som en helhet, där materialet förde-

²⁹ Hannerberg, *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år*, s 97 f. Gadd, *Järn och potatis*, s 114.

³⁰ Hanssen har för sydöstra Skåneslätterns vidkommande hävdad att animalerna här i stort sett enbart hölls för dragkraftens skull. Hanssen, *Österlen*, s 24 ff., 182 ff.

las på de olika tidsperioderna. Därefter följer vissa resonemang om sockenskillnader.

Tabell 6.12 Antal Ne (nötkreatursenheter) per bruk i Kinneområdet

	jordnatur	nötkreatur	hästar	totalt	jmtlstor	antal bu	tot jmtl
1740-50	S/K	6,8	2,5	10,7	0,31	13	3,98
	F	7,1	1,3	10,2	0,28	3	0,83
1773-76	S/K	5,5	2,5	9,4	0,25	12	2,96
	F	4,9	3,0	9,2	0,32	8	2,58
	ejmtl	2,0	1,3	3,7		10	
1782-86	S/K	5,1	2,2	8,6	0,19	14	2,61
	F	4,7	2,9	8,7	0,34	18	6,43
	ejmtl	1,8	0,6	2,9		19	
1801-04	S/K	6,2	3,1	10,4	0,25	10	2,52
	F	6,3	3,7	11,1	0,38	15	5,75
	ejmtl	2,5	1,0	4,0		7	

anm: S/K = skatte/kronojord; F = frälsejord; ejmtl = ej mantalssatta enheter (dvs i första hand torp och soldatboställen). jmtlstor = de boupptecknade brukens genomsnittliga jordeboksmantal. tot jmtl = de boupptecknade brukens totala jordmantal.

Källor: Bouppteckningar Kinne häradsrätt GLA.

Tabell 6.12 visar de viktigaste inslagen i kreatursstocken, nötkreaturen och hästarna. Övriga husdjurs Ne återfinns bara i tabellens summeringar, kolumnen "totalt".

Bland bouppteckningarna från 1740-talet är skatte - kronodominansen överväldigande. En stor del av dessa kommer från skatte - kronodominerade Vätzlösa socken, där vid denna tid brukningsdelar på 1/3-mantal var mycket vanliga. Denna kraftiga dominans av bouppteckningar från Vätzlösa gäller bara perioden 1740-50. En av bouppteckningarna från denna tidiga period härrör från prästgården i Medelplana socken, och återfinns inte i tabellen (prästgårdens Ne uppgick till 34,6).

De totalt 130 bouppteckningar som excerperats täcker 28,66 jordeboksmantal (inklusive prästgården i Medelplana, ett helt kronomantal, som alltså inte ingår i tabellen ovan).

Antalet Ne per bruk minskade åtminstone fram till perioden 1782-86. Också antalet Ne av nötkreatur minskade, men höll sig hela tiden mellan 55 och 63 procent av brukens totala Ne. Också på de ej mantalssatta enheterna var nötkreaturen av samma relativa storleksordning.

Hästarna utgjorde kring 25-35 procent av totala Ne, också på de flesta torpen, medan får och svin vardera bara utgjorde mellan 5 och 9 procent av detsamma.

6.6.2 Sockenskillnader

Som vi sett fanns ganska stora skillnader mellan de fem Kinnesocknarna inbördes när det gäller arealer för boskapsskötsel, dvs. äng och betesmark. Det var särskilt Forshem som hade markerat större kreatursarealer räknat på såväl mantal som hemmansbruk. Frågan är om samma skillnad är synlig i bouppteckningsmaterialet.

Tabell 6.13 visar de fem socknarna för sig. Siffrorna är summor för hela den studerade perioden sammantaget. Här är således inte syftet att studera utvecklingen utan att se till de eventuella strukturella skillnader som rådde socknarna emellan. Någon jordnaturesuppdelning görs inte. Jag har sökt beräkna antalet Ne per helt mantal och bruk i respektive socken.³¹

Tabell 6.13 Ne per helt mantal, bruk och icke mantalssatt enhet i respektive av de fem Kinnesocknarna 1740-1804

	Ne/ 1/1	Ne/bruk	Antal bu	Total mtl	Mtl/bruk	Ne/ejmtl	Antal bu
Medelplana	25,9	9,7	13	4,89	0,38	3,4	9
Västerplana	27,8	9,3	16	5,33	0,33	3,5	1
Österplana	44,8	9,3	12	2,50	0,21	3,4	12
Forshem	32,9	10,0	27	8,06	0,30	3,9	3
Vättnlösa	40,3	11,1	25	6,89	0,28	3,2	11
Kinneomr.	34,3	9,9	93	27,67	0,30	3,5	36

Källa: Bouppteckningar Kinne häradsrätt GLA.

Antalet nötkreatursenheter på bondebruken i Forshem var som synes relativt stort, men inte alls av den relativa storlek som fördelningen äng/åker antyder. Bouppteckningsmaterialet visar därmed inte alls på den skillnad mellan i första hand Forshem och Vättnlösa som kunde utläsas av kartmaterialet; Vättnlösa har ju per bruk tvärtom högst antal Ne. En förklaring skulle kunna vara skevheter i urvalet bouppteckningar.

En annan mer uppenbar skillnad gäller fördelningen mellan vuxna nötkreatur och ungdom (nötkreatur utgjorde som vi sett mer än hälften av Ne). Vättnlösa hade en betydligt högre andel vuxna nöt än Forshem, där ungdomen var i stort sett lika många som de vuxna djuren. Det kan vara ett slumpmässigt utfall men också en antydning om att man i

³¹ Animalievärdets andel av det totala lösörets värde har också beräknats för bruken: Medelplana 40 %, Västerplana 42 %, Österplana 43 %, Forshem 42 % och Vättnlösa 40 %. Medeltalet för hela området blir 41 %. På de ej mantalssatta enheterna, dvs. i första hand torp, var motsvarande summa 39 %. Spridningen var dock stor, bland såväl bruken som torpen.

Forshem i större utsträckning arbetade med uppfödning av nötkreatur än i Vättilösa. Bönderna här kan ha utnyttjat delar av sina ängsarealer, eller snarare dessas höavkastning, till att under främst vintertid föda djur från slätten som kan ha stallats här under jordbrukets lågsäsonger. Gadd menar att slättbönderna i samband med nyodlingarna under andra hälften av 1700-talet åtminstone kortsiktigt kunde upprätthålla balansen mellan åkerbruk och boskapsskötsel, trots ökat antal dragdjur, bl.a. genom att vintertid föra kreatur till skogsbygderna där de mot betalning fick foder hos bönderna. Intäkterna från den ökande spannmålsodlingen gav slättbönderna sådana ekonomiska möjligheter.³² Möjligen har bönderna i Forshem deltagit i denna verksamhet; genom litteraturen vet vi att bönderna här sålde bl.a. timmer till bönderna i Saleby på slätten, så handelskontakter mellan områdena fanns.

6.6.3 Sammanfattning

Sammanlagt ca 130 bouppteckningar, fördelade på fyra delperioder, har excerperats för att studera kreatursinnehavet på såväl mantalssatt som icke mantalssatt jord i Kinneområdet. Ett genomgående drag mellan 1740-talet och 1780-talets slut var att brukens mantalsstorlek minskade på skatte/krono men ökade på frälsejorden, samtidigt som antalet Ne (nötkreatursenheter) per bruk var ungefär lika stort på båda jordnaturerna vid varje tidpunkt (utom den sista).

Tabell 6.14 Ne per helt mantal, per bruk och per ej mantalssatt enhet i fem socknar 1740-1804.

	Ne per 1/1 mtl		Ne per bruk		Jmtl/bruk		Antal bu			
	S/K	F	S/K	F	S/K	F	Ne/ejmtl	S/K	F	ejmtl
1740-50	34,6	36,4	10,7	10,2	0,31	0,28		13	3	
1773-76	37,6	28,8	9,4	9,2	0,25	0,32	3,7	12	8	10
1782-86	45,2	25,6	8,6	8,7	0,19	0,34	2,9	14	18	19
1801-04	41,6	29,2	10,4	11,1	0,25	0,38	4,0	10	15	7

Anm.: ejmtl = ej mantalssatt jord.

Källa: Bouppteckningar, Kinne häradsrätt. GLA.

Utvecklingen visar således en ökning av animalier per skatte/kronomantal och en minskning per frälsemantal. Men bara fram till 1780-talets slut. Därefter tycks utvecklingen vända (när vändningen sker går inte att avläsa; från perioden 1787-1800 saknas uppgifter). Frälse-

³² Gadd, *Järn och potatis*, s 132 ff..

mantalet ökade något medan skatte/kronomantalet minskade. Jordnaturerna närmade sig således varandra igen. Men fortfarande var skatte/kronomantalet avsevärt bättre försörjt med Ne än frälsemantalet. På bruksnivå utjämnas skillnaderna.

Resultaten kan jämföras med de Gadd erhållit för Skaraslätten. Han finner att antalet Ne per mantal är relativt oförändrat från 1750-talet fram till åtminstone andra hälften av 1770-talet, för att därefter minska t.o.m. 1820-talet, från 32,8 Ne per mantal på 1750-talet till 28,4 Ne per mantal på 1820-talet. Han gör här ingen åtskillnad mellan jordnaturerna.³³ Åtminstone jämfört med skatte/kronomantalet i Kinneområdet var kreatursstocken per mantal således mindre på slätten. Dessutom kom minskningen tidigare på slätten; den animala försörjningskris på slättbygden som Gadd tycker sig se som ett resultat av nyodlingen under 1750- och 1760-talen, som gick ut över ängsmark, har uppenbarligen drabbat Kinneområdet i ett något senare skede.

Får och svin har under hela perioden utgjort en slags animalisk buffert på alla typer av enheter, även de ej mantalssatta. Av framräknade Ne utgjorde får och svin ca 5-10 procent vardera, vilket innebär att de utgjorde mellan 10 och 20 procent av animalierna. Svin har väl bara fyllt en funktion som slaktdjur, får förmodligen oftast också som ullproducenter. Smärre animalier i form av gäss och ankor har också i viss utsträckning bidragit till kosthållet.

6.7 Produktion och konsumtion i Kinneområdet

I detta avsnitt skall jag göra ett försök att uppskatta produktionen av såväl vegetabiliska som animala livsmedel i Kinneområdet. Sådana beräkningar kan inte vara annat än mycket tentativa, och gäller bara under här givna förutsättningar. Beräkning av den vegetabiliska produktionen måste för Kinneområdets vidkommande baseras på kartmaterialet då antalet bouppteckningar med utsäde är för litet. Bouppteckningsmaterialets utsädesuppgifter används för att bestämma utsädets fördelning på sädesslag samt för att beräkna skörden av ärter, som till största delen antas ha utsåtts på en till sin areal obekant del av trädan.³⁴

³³ Gadd, *Järn och potatis*, s 115 (tabell VII:1). För skogsbygdspastoratet Sandhem beräknar Gadd antalet Ne per mantal bondejord till ca 40 som ett snitt för perioderna 1748-57 och 1770-74; skatte/kronojorden i Kinneområdet närmar sig således dessa nivåer snarare än de som gällde slätten. A.a. s 125.

³⁴ I produktionsberäkningen behandlas bara den mantalssatta jorden; de obesuttna skiktens produktion på egen jord kommer således inte med.

Kartmaterialet lämnar som vi sett bara uppgifter om totalarealer, inte om vad som årligen besåddes. Att ur uppgifter om total åker beräkna årlig besädd åker och skörd stöter på en del problem, som tidigare poängterats. En viktig potentiell felkälla är den eventuella förekomsten av icke uppodlad mark i kartmaterialets åkersummor, för vilket man som sagt brukar göra avräkningar. Här gör jag till en början ingen sådan eftersom jag inte anser mig kunna avgöra dess storlek; 25 procent generellt verkar för mycket.

Jag använder Västerplana vid storskiftetid som exempel på hur jag gått tillväga, för att därefter tabellariskt sammanfatta undersökningen för hela Kinneområdet.

Utsädesfördelningen hämtas från de bouppteckningar med utsäde som finns från de tre plana-socknarna från åren 1757-1804 (från Västerplana finns för få bouppteckningar med utsäde för att kunna ge grund för någorlunda rimliga bedömningar). Några problem infinner sig därmed: 1) materialet är litet, bara 12 bouppteckningar som tidsmässigt är koncentrerade till delperioden 1757-67 (9 av 12 bouppteckningar kommer från denna tid); 2) bara en tredjedel av dem kommer från Västerplana socken; 3) bouppteckningarna härrör från den senare delen av undersökningsperioden, dvs. tidigast från seklets mitt. Problemen fokuserar således kring representativitet, geografisk såväl som kronologisk.

Animalieproduktionen beräknas med bouppteckningarnas animalieuppgifter som grund. Här är representativitetsproblemet inte lika stort som i fallet med utsädet, eftersom betydligt fler bouppteckningar från Kinneområdet redovisar animalier än utsäde. Till grund för beräkningarna ligger 28 bouppteckningar från bondejord i de tre plana-socknarna under perioderna 1782-86 och 1801-04, alltså perioder som närmare än utsädesuppgifterna ansluter till undersökningsåret 1794.

Jag har valt att beräkna skörd och animalier såväl per konsumtions- som produktionsenhet, i syfte att söka visa disponibel konsumtion per konsumerande person och produktionsresultat per producerande person.³⁵

³⁵ Såväl antalet konsumtions- som produktionsenheter bestäms av befolkningens åldersfördelning. Koefficienterna, som ytterst går tillbaka på Chayanov, redovisas hos Lindegren, *Utskrivning och utsugning*, s 249, men har, vad gäller konsumtionsenheter (Ke), något förenklats av Gadd, *Järn och potatis*, s 319. Enligt dessa koefficienter, så som de används av Gadd, beräknas en person i arbetsför ålder, man såväl som kvinna, till 1,0 Ke, en person under 15 år till 0,45 Ke och en person över 60 år till 0,66 Ke. Antalet konsumtionsenheter uppgick vid storskiftetid till 202,4 i Västerplana socken (beräknat utifrån åldersfördelningen i 1795 års tabellverksuppgifter). Produktionsenheterna (Pe) har beräknats utifrån Lindegren, *Utskrivning och utsugning*, s 249: barn under 15 år = 0,2; vuxna kvinnor = 0,8; vuxna män = 1,0; äldre över 60 år = 0,4. Koefficienterna ger ett Pe-antal på 163 i Västerplana vid denna tid.

Beräkningen har gått till på följande sätt: ur kartmaterialet 1794 har beräknats en årligen besädd areal, med firsädesbruk som grundförutsättning. Vi erhåller för storskiftet 1794 en summa på 278 tunnland årligen besädd åker. Via bouppteckningarna fås utsädesets procentuella fördelning mellan de olika sädesslagen (utsädestunnorna divideras först med av Sundbärg utarbetade koefficienter, för att få någorlunda rimligt beräknade tunnlandstal; utsädesfördelningen på de 278 tunnlanden förutsätts vara densamma som genomsnittligt visas av bouppteckningarna). Ärtarna antas till största delen ha utsåtts på en till arealen obekant del av trädan. Därför användes för att beräkna ärtskörden enbart siffror ur bouppteckningmaterialet. Ett ärtutsäde per mantal framräknades och omräknades till ren säd.

Lindgren uppmärksammade att 1600-talets tiondelängder konsekvent reducerade havren till hälften vid omräkning till "ren säd".³⁶ Hannerberg vidareutvecklade omräkningen till att omfatta alla sädesslagen: råg och korn är likvärdiga och räknas som 1, vete multipliceras med 1,33, havre med 0,5, och blandkorn med 0,67.³⁷ För ärter användes omräkningstalet 1,33.³⁸ En rensädestunna antas ha avkastat ett korntal på 4,1 och motsvara 330 000 kcal i energivärde.³⁹ Med dessa tal kan vi beräkna såväl skörden som dess kaloriinnehåll.

Animalieproduktionen beräknas helt utifrån bouppteckningsmaterialet. Till grund för antagandena ligger 28 bouppteckningar från de två perioderna 1782-86 och 1801-04. Bouppteckningarna kommer från alla de tre planasocknarna på Kinnekulle, som vad gäller bondejorden tycks ha präglats av likartade naturgivna betingelser.

Bouppteckningsmaterialet visar ett genomsnittligt mantal med 11 vuxna nötkreatur (varav 8 kor), 6 ungnöt, 14 vuxna får och 8 ungfår samt 4 svin; ett högre antal på skatte och kronojord, ett mindre på frälse. Därutöver fanns hästar och andra smärre djur i gårdshushållen, men ovanstående utgör grunden för kött- och mjölkproduktion. Avslaktningsgrad, slaktvikter och antaganden om mjölkproduktionen hämtas från Gadds undersökning av förhållandena i delar av Skaraborgs län under perioden 1750-1850.⁴⁰

³⁶ Lindgren, *Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt*, s 12. Rensädesberäkningen byggde på de olika sädesslagens vikt- och näringsförhållanden gentemot varandra.

³⁷ Hannerberg, *Närkes landsbygd*, s 198.

³⁸ Isacson, *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680-1860*, s 115, se också Gadd, *Järn och potatis*, s 92 not 14.

³⁹ Se Gadd, *Järn och potatis*, s 101 och 135.

⁴⁰ Se Gadd, *Järn och potatis*, s 136. Antagandena är följande: varje ko beräknas få 0,66 kalvar per år, av vilka två tredjedelar slaktas med en slaktvikt av 20 kg per kalv, vilket ger 8,8 kg slaktvikt av kalv per ko och år. 14 procent av kor och oxar beräknas ha slaktats per år, med en slaktvikt av 70 kg per nöt, vilket ger 9,8 kg slaktvikt per vuxet levande nöt. Av 10 vuxna får beräknas 3 ha slaktats per år med en slaktvikt av 15 kg per får. Dessutom

Med samma principer har jag sedan gjort produktionsberäkningar för samtliga skifteslag i Kinneområdet vid storskiftetid. Siffrorna i nedersta kolumnen i tabell 6.15 gäller alltså idealt respektive sockens storskiftetid, men utsädesfördelning, ärtutsäde och animalier är beräknade utifrån genomsnitt ur bouppteckningar som i de flesta fall täcker ett betydligt längre tidsspann. Utsädesfördelningen i de tre plana-socknarna antas ha varit likadan, trots ca 20 års tidsskillnad mellan storskiftena. Dessvärre bygger utsädesfördelningen i dessa tre socknar på bouppteckningar som tidsmässigt är koncentrerade till intervallet 1757-67, men det är vad som står till buds.

De beräkningar som genomförts har alltså utgått från storskiftetid i respektive socken. I tabell 6.15 tas också de ungefärliga tidpunkterna 1710- och 1750-talen upp. De uppskattade arealer från föregående avsnitt, som bygger på förutsättningen att Kinneområdets socknar ökade sina åkerarealer i samma takt som Västerplana, har använts för att med några enkla proportioneringar beräkna produktionen även för dessa tidpunkter. Det är siffror över produktion av antalet dagliga kilokalorier per konsumtionsenhet och dag efter avdrag för utsädet som redovisas i tabellen; totalskörd minus utsäde kallas här för nettoskörd. Därmed inte sagt att hela nettoskörden är disponibel för konsumtion. Några avdrag har här inte gjorts för den del av spannmålen som eventuellt användes som kreatursfoder⁴¹ eller gick till räntor, skatter och andra nödvändiga utlägg, bara för kommande säsong utsäde. Övriga utlägg låter sig inte bestämmas till sin storlek.

Antalet konsumtionsenheter på 1710-talet har bestämts utifrån den åldersfördelning som enligt tabellverket rådde år 1750, och 1750-talets Ke efter den åldersfördelning som rådde 1757.⁴²

beräknas 3 lamm ha slaktats med en slaktvikt av 8 kg per lamm. Hälften av antalet svin antas ha slaktats per år a' 30 kg slaktvikt per svin, vilket ger 15 kg slaktvikt per levande svin. Kalorimängden per kg kött beräknas till 2 400 kcal. En ko beräknas ge 600 kg mjölk per år a' 500 kcal per liter.

⁴¹ Slicher van Bath utgår i sina modellberäkningar av två- och tregärdesbrukens avkastning att hälften av den skördade spannmålen gick till foder åt kreaturen. Detta är, vilket också Hannerberg påpekar, ett orimligt antagande för svenska förhållanden. Hos oss användes korn i stor utsträckning som människoföda; i viss mån var så fallet även med havre. Se Hannerberg, *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år*, s 84.

⁴² Det är alltså över den rekonstruerade befolkningsstorleken 1715 samt över den ur tabellverket excerperade befolkningen 1757 respektive storskiftetid som de olika åldersfördelningarna läggs.

Tabell 6.15 Produktionsutvecklingen i Kinneområdet. Kcal netto per konsumtionsenhet och dag

	Medelplana	Västerplana	Österplana	Forshem	Vättilösa
1710-talet:					
vegetabilier	3098	4136	2867	1644	3358
animalier	578	844	962	588	742
totalt	3676	4979	3829	2232	4100
1750-talet:					
vegetabilier	2746	3538	2615	1538	2968
animalier	452	638	776	484	579
totalt	3198	4177	3391	2022	3547
storskiftetid:					
vegetabilier	2855	3479	2290	1585	2881
animalier	372	463	500	386	448
totalt	3227	3943	2790	1971	3329

Anm: De för Västerplana befintliga och för övriga skifteslag beräknade arealerna för 1715 och 1757 samt storskifteskarteringarna har fått ligga till grund för vegetabilieberäkningen. Havreutsädet antas mellan 1750-t och storskiftetid ökat ca 30 procent, på blandsädens bekostnad. Utsädesfördelningen har antagits densamma för 1710- och 1750-talen. Animalieproduktionen har antagits var ca 15 procent högre på 1750-talet än vid storskiftetid, undantaget Medelplana socken som storskiftades så sent att en återhämtning till 1750-talets nivåer antas ha skett. Animalieproduktionens storlek per mantal antas densamma för 1710- och 1750-talet.

Kaloriproduktionen från mjölk utgjorde i genomsnitt drygt 70 procent av den animala produktionens kalorivärde. Motsvarande andel i fem slättbygdspastorat i Skaraborgs län under andra hälften av 1700-talet var 66 procent; se Gadd 1983 s 137. Hannerberg räknar med att mjölken utgjorde 57 procent av kalorivärdet från animalieproduktionen; han antar en lägre mjölkavkastning per ko och år än Gadd (Hannerberg 400 kg/ko och år, Gadd 500 kg/ko och år); se Hannerberg 1971 s 108. Gadds antaganden har använts här. Källor: Bouppteckningar och befolkningsstatistiska tabeller, GLA. Kartmaterial, Mariestad och Gävle. Befolkningsrekonstruktionen.

Dessa tentativa produktionsnivåer kan jämföras med resultat från tidigare forskning. I tabell 6.16 har befintliga uppgifter gällande Närke och fem slättbygdspastorat i Skaraborgs län sammanställts.

Tabell 6.16 Jämförande produktionsberäkningar. Livsmedelsproduktion i kcal/Ke och dag.

	vegetabilier	animalier	totalt
Närke 1690	1534	700	2234
Närke 1780	2016		
Slätt, Skaraborgs län 1772	5170	790	5960
Slätt, Skaraborgs län 1785	5120	720	5840

Källor: Närke: Hannerberg, *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år*, s 96 (egen omräkning av tabellens siffror) och s 116. Slätt, Skaraborgs län: Gadd, *Järn och potatis*, s 137.

Osäkerhetsfaktorerna kring beräkningar av det här slaget är flera. Som Gadd påpekat är den viktigaste förmodligen osäkerheter vad gäller avkastningssiffrorna; även förhållandevis obetydliga justeringar av korntalet skulle ge väsentliga förändringar av nettoskördens storlek.⁴³ I övrigt bör också framhållas att utöver de livsmedel som producerades inom jordbruket tillkommer obekanta mängder av vad jakt, fiske, insamling/plockning samt eventuella marknadsinköp kunde tillhandahålla.

Vid beräkning av produktionsutvecklingen i Kinneområdet har vissa antaganden rörande utsädesfördelning och animalieproduktion gjorts (se anmärkning under tabell 19), men de dynamiska faktorerna i utvecklingen är i första hand areal och befolkning. Vi ser en enligt beräkningarna minskande kaloriproduktion per konsumtionsenhet i de tre plana-socknarna på Kinnekulle, även om minskningstakten avtagit mellan 1750-talet och storskiftetid. Utvecklingen kan bara tolkas som en befolkningsökning som går fortare än nyodling och jordbrukets tillväxt.⁴⁴ I Forshem och Vätzlösa var tendensen likartad mellan 1710- och 1750-talen, men här bromsas utvecklingen upp kraftigare än i plana-socknarna och vid storskiftetid är läget i stort oförändrat jämfört med 1750-talet.

Den här skillnaden i utveckling mellan socknarna kan tolkas på olika sätt, självfallet också med brister i underlag och beräkning. Men kan vi godta beräkningen som en rimlig bild av relativ, om än inte absolut, utveckling förefaller näringsgeografiska skillnader kunna ha en viss betydelse.⁴⁵

Jämför vi med den närliggande slättbygden, som hade en viss överskottsproduktion, var kaloriproduktionen i Kinneområdet avsevärt lägre omfattning; slättbygden år 1772 hade en kaloriproduktion som var ca 80 procent större än den i Vätzlösa vid samma tid. Om 3 000 kcal sätts som gränsvärde för vad en i vårt klimat hårt arbetande vuxen man behöver per dag, kan vi snart konstatera att det aldrig var tal om överskottsproduktion från Kinneområdet vid denna

⁴³ Gadd, *Järn och potatis*, s 135.

⁴⁴ Den årliga befolkningstillväxt låg i Kinneområdet under den här studerade perioden på ca 0,5 procent per år. Om arealtillväxten i Västerplana är representativ för området i sin helhet, en årlig arealtillväxt på 0,4 procent per år, så höll den alltså inte helt jämna steg med befolkningstillväxten. Denna arealtillväxt skall dock ses som ett minimum. Arealutvecklingen på hemmanet Gamleboderna i Forshem var ca 0,5 procent per år. Om i stället denna antas representativ för området så höll areal- och befolkningsutvecklingen jämna steg under större delen av den undersökta perioden.

⁴⁵ Vi skall ha i minnet att storskiftena i såväl Forshem som Vätzlösa ägde rum närmare inpå 1750-talet än storskiftena i de andra socknarna. 1790-talets starka befolkningsökning reflekteras därför inte i siffror från dessa två socknar.

tid. Tvärtom, med tanke på andra (än utsädet) nödvändiga avyttringar av spannmål bör en bristsituation ha förelegat, fr.a. i Forshems socken. Den enda rimliga tolkningen är att icke-agrara näringar av olika slag fick ersätta vad ett knappt jordbruk inte förmådde producera. Kinneområdet bör således ha varit ett underskottsområde vad gäller jordbruksprodukter, varför spannmålsköp verkar ha varit nödvändigt. Källmaterialet ger också vissa belägg för att så varit fallet.⁴⁶

De icke-agrara näringar som växte fram under perioden verkar således ha varit den buffert befolkningen hade för att klara sin överlevnad. Tyvärr finns inga kvantitativa data om hur stor denna buffert kan ha varit, men befolkningsökningen i sig tyder väl på att den någorlunda kunde täcka upp vad ett otillräckligt jordbruk inte förmådde. Skall vi tro Linné var det snarare så att man på sina håll i främst plana-socknarna hade ett sämre jordbruk än nödvändigt just pga. att man ägnade sig åt binäringar, då dessa dels innebar viss jordförstöring (kalkbrott som tagits upp i anslutning till åker), dels tog tid och energi från jordbruksarbetet.⁴⁷ Men vi måste inte sätta alltför stor tilltro till Linnés "objektivitet"; tanken att bonden skulle inskränka sig till strikt jordbruksarbete för att överlåta övrig näring åt specialister var en vanlig åsikt inom tidens merkantilistiskt inspirerade överhet. Dessutom finns uppgifter från 1800-talet som tyder på att bönderna i de flesta fall bedrev kalkbränning och stembearbetning under jordbrukets lågsäsonger och återförde matjorden på de platser som använts för råvaruutvinning och bränning.⁴⁸

⁴⁶ Se t.ex. Beskrivning över Skaraborgs Hövdingedöme, § 18. GLA. Det var fr.a. bönderna i Medelplana och Österplana pastorat som tvingades köpa spannmål.

⁴⁷ Carl von Linnés *Västgötaresa. Förrättad 1746*, s 47.

⁴⁸ Sandström Malinowski, *Kalkbränning på Kinnekulle*, s 55.

7 Avslutning

I avhandlingen har jag velat kartlägga de produktiva resurserna befolkning och areal i en del av Skaraborgs län som näringsgeografiskt beskrivs som blandbygd. Tidsramen är "det långa 1700-talet", dvs. ungefär perioden mellan Karl XI:s reduktion i slutet av 1600-talet och tiden för enskiftesstadgan för Skaraborgs län i början av 1800-talet.

Undersökningsområdet ligger kring Kinnekulle och präglas i stor utsträckning av berget, som gav råvaror åt icke-agrara näringar samtidigt som de agrara förutsättningarna var något sämre här jämfört med närliggande Västgötaslätten (åtminstone om vi ser till bondejorden; några av säterierna i Medelplana socken låg alldeles intill Vänern och uppges ha haft mycket bördig mark). Socknarna strax nedanför berget har inrymt mossar och skogsmark som också påverkade den agrara potentialen.

7.1 Totalbefolkningen och arbetskraften

Befolkningsutvecklingen, med kyrkoböcker och befolkningsstatistiska tabeller som grund, är inte möjlig att knyta till jordnaturesfördelningen. Jag har likväl prövat materialet och sökt rekonstruera befolkningsutvecklingen fr.o.m. periodens början 1695 med hjälp av bakåträkning från 1749 med födelsenettet som grund, samt utifrån samma material beräknat nativitet, mortalitet etc. i syfte att få en bild av områdets grundläggande demografiska karaktäristika.

Befolkningen i de tre pastoraten ökade med 0,47 procent per år 1695-1805; ökningen var starkast under andra hälften av perioden (0,56 procent per år). Utvecklingen i Kinneområdet var något svagare än i hela Skaraborgs län (enligt den länsberäkning som Heckscher gjorde); undantaget är 1760-talets senare del, då förhållandet var det motsatta. Möjligen klarade således undersökningsområdet sig bättre än genomsnittet i länet under de krisår som då rådde (deflationskrisen

i slutet av 1760-talet gjorde att nyodlingen avstannade, vilket drabbade inte minst de obesuttna¹).

Nativiteten låg under andra hälften av 1700-talet på samma nivå i Kinneområdet som i riket, medan mortaliteten (med undantag för spädbarnsdödligheten) var något lägre; den nettoutflyttning som kan konstateras i Kinneområdet gjorde dock att befolkningsökningen inte blev högre än i riket.

Den arbetsföra delen av befolkningen ökade under senare delen av perioden (1750-1805) sin andel av totalbefolkningen från 55,5 till 58,7 procent, en ökning ungefär motsvarande den i riket. Ökningen skedde till stora delar på bekostnad av åldersgruppen från 63 år och uppåt, som minskade inte bara andelsmässigt utan också absolut. Minskningen av den äldre åldersgruppen har konstaterats även på nationsnivå men verkar svårförklarlig; jag kan bara notera att den återfinns också i Kinneområdet.² Den yngsta åldersgruppen, barnen 0-14 år, utgjorde en långsiktigt oförändrad andel av befolkningen, men uppvisar relativt stora fluktuationer mellan enskilda år.

Jordägoförhållanden har påverkat de demografiska faktorerna, vilket visas av att Medelplana hade en större andel av befolkningen i arbetsföra ålder än de övriga socknarna, ett faktum som delvis förklaras av säteribrukens arbetskraftsefterfrågan.

Den aktiva åldersgruppen har specialstuderats utifrån mantalslängderna. Någon fullständig överensstämmelse mellan tabellverkets åldersgrupp 15-62 år och mantalslängdernas arbetande kategorier finns inte och kan heller inte förväntas, av den enkla anledningen att alla i åldersgruppen inte ingick i någon av de arbetande kategorierna. År 1766 utgjorde åldersgruppen 57 procent och arbetskraften 50 procent av befolkningen i de fem socknarna; 7 procentenheter eller 12 procent av åldersgruppen skulle därmed ha tillhört icke arbetande skikt i samhället, dvs. ståndspersoner, sjuka och handikappade och ett mindre antal inhyses.³ I gruppen ingår förmodligen också ett till storleken obekant underslev, undandolda personmantal.

Underregistreringen i mantalslängderna drabbade i första hand den grupp som i avhandlingen kallas arbetsfolket, dvs. egna hemma-
varande vuxna barn och tjänstefolk. Allt tyder på att underregistre-

¹ Gadd, *Järn och potatis*, s 82.

² Hofsten konstaterar att det relativa antalet gamla människor i Sverige var stort år 1750, men avvisar de förklaringar som hittills förts fram som förklaring (bl.a. stora barnkullar under senare delen av 1600-talet). Se Hofsten, *Svensk befolkningshistoria*, s 103.

³ En del av skillnaderna mellan siffror vunna ur två olika källserier kan säkert hänföras till faktorer som har med själva skrivningsförfarandet att göra. Det finns dock i detta fall inga metoder att kvantifiera hur stor roll dessa faktorer kan ha spelat.

ringen var som minst år 1766, när paragrafen om att "alla som liv äga" skulle införas i längderna tillämpades för första gången. För att spåra eventuella strukturella skillnader mellan de fem socknarna när det gäller tillgång på arbetskraft och dess sammansättning valdes därför år 1766.

En del markerade skillnader framkom. I Forshem och Vätzlösa fann vi ett med arbetskraft mer välförsörjt jordmantal än i de tre plana-socknarna på Kinnekulle: 12 personers arbetskraft per mantal i de två förra mot 10 personer per mantal i de tre senare socknarna.⁴ Per hemmansbruk upplöses delvis denna skillnad. För hela området låg arbetskraften per hemmansbruk på ca 3,5 personer år 1766 (Västerplana och Österplana låg något under medeltalet, Forshem, Vätzlösa och Medelplana något över).

Hemmansbruken i Medelplana hade lägre andel män - hustrur i sin arbetskraft än de övriga socknarna. Vid den andra extremen fanns grannsocknen Västerplana, med avgjort högst andel män - hustrur i arbetskraften. Denna skillnad återspeglar skillnaden mellan en säteri-tät socken (Medelplana) och en bondepräglad socken (Västerplana).

Också mellan jordnaturerna fanns strukturella skillnader, i första hand vad gäller arbetsfolket (tjänstehjon och hemmavarande vuxna barn). Ypperligt frälse, i viss mån också förblivande kronojord, hade avgjort större andel av arbetsfolket än av jordeboksmantalet. På dessa jordnaturer återfanns de största gårdarna i området, gårdar som inte brukades av bönder utan förlitade sig på anställd arbetskraft (fr.a. säterier och prästgårdar). Även på den gamla skattejorden hade man större andel av arbetsfolket än av jordeboksmantalet, medan det omvända gällde det allmänna frälset där det gifta paret i många fall utgjorde den enda arbetskraften. Den avgörande skillnaden i arbetskraftens sammansättning mellan den bondebrukade och den av ståndspersoner brukade jorden var det gifta paret, som utgjorde en mycket stor andel av den totala arbetskraften på bondejorden.

Jordnatursfördelningen av arbetskraften visar ett avgjort större bondebrukat skatte/kronomantal än bondefrälsemantal. Tabell 7.1 visar skillnaderna jordnaturerna emellan år 1766 i hela undersökningsområdet. Skillnaderna motsvaras av fler bruk och därmed större åkerarealer per jordmantal på skatte/krononatur än på frälse.

⁴ Siffrorna inräknar bara den arbetskraft som enligt mantalslängden var direkt knuten till hemmansbruken, den mantalssatta jorden. Därutöver kunde finnas viss arbetskraft också på icke mantalssatta enheter under bruket i fråga; den arbetskraften återfinns alltså inte här. Paradoxalt nog sammanhänger dessa förhållandevis arbetskraftstäta jordmantal med å ena sidan den per jordmantal största åkerarealen i området (Vätzlösa) å andra sidan den per jordmantal minsta åkerarealen (Forshem).

Tabell 7.1 Arbetskraft per jordmantal i Kinneområdet fem socknar år 1766⁵

	g. skatte	skatteköpt	förbl. krono	ypp. frälse	allm. frälse	totalt
fem sn	15,9	13,9	9,6	9,7	9,8	11,1

Anm: g.skatte = gammalt skatte, förbl.krono = förblivande krono, ypp.frälse = ypperligt frälse, allm.frälse = allmänt frälse.

Källor: Jordeböcker och mantalslängder för Skara fögderi, GLA.

En enkel rekonstruktion av arbetskraften och åldersgruppen 15-62 antyder att skrivningseffektiviteten i mantalslängderna fram till 1745 låg på i genomsnitt strax under 60 procent (dvs. att bara ca 60 procent av åldersgruppen 15-62 blev mantalsskriven). Därefter ökade mantals-skrivningens effektivitet och nådde som högst 1766, 86 procent. Därefter sjönk effektiviteten igen och låg under resten av perioden mellan 76 och 79 procent.⁶ Möjligen kan talen ifrågasättas, men tendensen förefaller rimlig.

Mantalsskrivandet av arbetskraften följer av naturliga skäl ett någorlunda likartat mönster (arbetskraften var ju en andel av åldersgruppen). Fram till 1745 mantalsskrevs i snitt 63 procent av arbetskraften. Tvärsnittet 1766-1785 mantalsskrevs drygt 90 procent av arbetskraften, medan andelen under de två sista tvärsnitten minskade till nivåer kring 80 procent. Mantalsskrivandet av arbetskraften förefaller således ha legat på höga nivåer, kring 90 procent, längre än mantalsskrivandet av åldersgruppen. Effektivitetsminskningen när det gäller åldersgruppen kommer redan tvärsnittet 1775, men först tvärsnittet 1795 när det gäller arbetskraften.

7.2 Åkerarealen

Arealutvecklingen har varit svårare att belägga för hela området. Kartmaterialet tillåter egentligen bara resonemang kring utvecklingen i Västerplana socken (vissa beräkningar har dock gjorts för övriga socknar under antagande om likartad utveckling som i Västerplana; resultatet antas visa en "minimivå" eftersom uppodlingspotentialen troligen var högre i de flesta andra socknarna). Det mest omfattande kartmaterialet härrör nämligen från Västerplana by, som omfattade

⁵ Den skatteköpta jorden i tabellen innehåller all den jord som någon gång under perioden köptes till skatte. Häri ingår således jord som under olika långa delar av perioden var av krononatur. Det är i första hand denna jord som åsyftas när jag talar om den bondebrukade kronojorden vid skilda tidpunkter. En stor andel av den förblivande kronojorden låg nämligen inte i bondehand, utan utgjordes av prästgårdar och boställen.

⁶ Se avsnitt 5.8; rekonstruktionen återges i bilaga 3.

hela kyrkobokssocknen. De karteringar av byn som skedde under 1700-talet ger tre nedslag: 1715, 1757 och 1794. Vid alla tre tillfällena var skatte/kronomantalet avgjort större till åkerareal än frälsemantalet. Ökningen var också totalt sett något starkare på skatte/kronomantalet än frälsemantalet: 17 respektive 13 procent under delperioden 1715-57, 23 respektive 18 procent under delperioden 1757-94.

Går vi däremot ned på bruksnivå blir bilden en annan. Totalt ökade hemmansbruken sin åkerareal med blygsamma 8 procent mellan 1715 och 1794 (båda jordnaturerna studeras då sammantaget). Arealökning och hemmansklyvning höll således förhållandevis jämna steg, åtminstone under förra hälften av perioden.

Frälsebruken ökade sina åkerarealer under den förra delen av perioden, medan bruken på skatte/kronojorden ökade först under senare delen, med 1750-talet som vattendelare. Under delperioden dessförinnan var de genomsnittliga arealerna på skatte/kronobruken av oförändrad storlek, vilket tyder på att hemmansklyvning och åkerutvidgning höll jämna steg. På frälsebruken var hemmansklyvningen under den senare delen av perioden starkare än nyodlingen, vilket ledde till en minskning av de genomsnittliga åkerarealerna per bruk (bortsett från den allra sista delen av perioden, som präglades av sammanläggningar på frälsejorden).

Storskiftena i Kinneområdet ligger relativt spridda över tid; de genomfördes under en dryg 40-årsperiod med början i Vätzlösa 1772 (att Vätzlösa by var den första som skiftades kan ha hängt samman med byalagets önskan att byta odlingssystem). En beräkning av genomsnittliga arealer som gäller hela undersökningsområdet vid storskiftetid döljer inte bara utveckling utan också sockenskillnader, men har ändå företagits för att visa på jordnatursskillnader under senare delen av perioden, dvs. mer strukturella skillnader. Beräkningen visar ett skatte/kronomantal med genomsnittligt något mindre än 19 hektar åker och ett betydligt mindre frälsemantal med 14 hektar åker, ungefär motsvarande skillnaden i arbetskraft per jordmantal vilket ytterst går tillbaka på förhållanden i början av 1600-talet. Per bruk var skillnaderna inte påfallande: drygt 5 hektar åker oavsett jordnatur. Men skatte/kronobruket var mantalsmässigt betydligt mindre än frälsebruket: 0,29 mot 0,37 mantal.

De sockenskillnader som storskiftesmaterialen visar är i ett avseende mycket påfallande. Det är skillnaden mellan åkerarealen per mantal i Forshem/Årtorp och Vätzlösa. I det förra fallet har vi ett mantal med knappt 12 hektar total åker, i det andra ett mantal med mer än

dubbelt så mycket åker (25,5 hektar). Denna skillnad kan inte förklaras av tidsskillnader; skifteslaget i Forshem genomgick sitt skifte bara åtta år efter Vätzlösa (uppmätningarna började redan 1776). Skillnaderna förklaras i stället av socknarnas olikheter vad gäller näringsstruktur. Forshem hade områdets relativt till åkern största andel äng (fem gånger så mycket äng som åker), ett tecken på att boskaps-skötseln här spelat en avgjort större roll än i Vätzlösa, som omvänt hade områdets minsta ängsarealer, sett i relation till åkern (en och en halv gång så mycket äng som åker). De tre plana-socknarna på Kinnekulle befann sig på ungefär samma nivå i detta avseende, med ungefär dubbelt så mycket äng som åker. Undantaget var Törnsäters by i Österplana socken, där ängsarealerna relativt till åkern låg på nära nog samma nivå som i Vätzlösa by.

Områdets åkerarealer per mantal låg vid storskiftetid på ungefär samma nivå som i Dala pastorat på Falbygden kring 1780 (Dala pastorat låg också i tresädesbygd). Undantaget utgjordes av Vätzlösa by, som närmade sig slättbygdsjordbruket med sina förhållandevis stora åkerarealer per mantal. De fyra andra socknarnas åkerarealer per mantal var också ungefärligen likstora med det mellansvenska modellmantal som Hannerberg laborerar med för 1780-talet.

Skattemantalet ökade således sin åkerareal något mer än frälsemantalet under 1700-talet. Utvecklingen kan också märkas på bruksnivå, men med viss fördröjning. Det var således först efter 1750 som hemmansbruken på skattejorden blev märkbart större sett till både areal och arbetskraft. Marknadsintegrationen ledde till en efterhand växande insikt bland skattebönder om att större, sammanhållna hemman var mer fördelaktigt vid marknadsproduktion; hemmansklyvningen upphörde successivt och utlösningpriserna steg.⁷

7.3 *Produktionen*

Produktiva resursers ökning bör rimligen motsvaras av en produktionsökning. Denna kan studeras på i varje fall två nivåer: dels per capita, eller som i detta fall per konsumtionsenhet, dels sammantaget för hela det aktuella bondekollektivet (en produktionsökning som åtföljs av en motsvarande befolkningsökning skulle ju inte vara direkt synlig i en per capita - beräkning). Jag har valt det förstnämnda.

Jag har försökt beräkna en trolig produktionsutveckling från 1710-talet fram till storskiftetid. Utgångspunkten är skäligen enkel: övriga

⁷ Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s 363.

socknar antas ha haft en med Västerplana likartad arealutveckling. De dynamiska faktorerna i beräkningen är befolkning och areal, men arealutvecklingen får inga sockenspecifika drag.

Produktionsberäkningen visar en fr.a. under förra delen av undersökningsperioden sjunkande agrar produktion per konsumtionsenhet och dag, samt en i jämförelse med slättbruket låg sådan, i första hand i Forshems socken. Därmed tycks beräkningen sätta fingret på en punkt som svårligen låter sig kvantifieras: de icke-agrara näringarnas betydelse för befolkningens överlevnad.

7.4 Odlingsystemen

Odlingsystemen i området har väckt en del frågor under avhandlingsarbetet. Det visade sig snart att benämningar med antalet åkergården som grund inte räcker för att beskriva de system som framträder ur kartmaterial och samtida litteratur. Källmaterialets term "tredings träde" är inte översättningsbart till "tregärdesbruk". De lokala mönstren var avsevärt mer komplicerade; en treårig rotation tycks ha varit norm för stora delar av Kinneområdet, men antalet gården kunde vida överstiga tre. Dels låg vissa gården utanför den treåriga rotationen, dels var gårdeslag byar emellan relativt vanligt. Exakt hur de konkreta gårderna besåddes och trädades framgår inte av tillgängligt material.

Frågan om distinktioner mellan olika trädessystem, det som i modern tid ofta kallats gärdessystem, tycks för samtiden inte ha varit särskilt viktig, åtminstone inte i undersökningsområdet. Så t.ex. registreras övergången från två- till tresädesbruk i Vättilösa socken bara i kartmaterialet; annat källmaterial tiger helt på den punkten. Västerplana by anges i ett kartmaterial ha fjärdingsträda, annat källmaterial talar om tresädesbruk. Samtidens behandling av frågan antyder att odlings-systemens flexibilitet har varit stor, förmodligen större i ett blandbygdsområde som detta än på de helt agrart inriktade slätterna.

7.5 De produktiva resursernas utveckling

Sammantaget ökade under perioden 1695-1805 befolkningen i undersökningsområdet med ca 0,5 procent per år. Arealutväxten under perioden 1715-1794 har beräknats till minst 0,4 procent per år (den arealutväxt som beräknades för Västerplana socken antas utgöra ett minimum för området i sin helhet; ett exempel från Forshem, hemmanet Gamleboderna, antyder att utvecklingen kan ha varit starkare;

här ökade åkerarealen 0,53 procent per år 1689-1786). Befolkningstillväxten kan möjligen ha varit något starkare än arealtillväxten, men det är således inte säkerställt; siffrorna från Forshem visar ju en arealutveckling i nivå med befolkningsökningen. Frånvaron av djupare försörjningskriser i området antyder att någon större diskrepans förmodligen inte förelegat mellan areal- och befolkningsökning. Det finns ingenting som tyder på att undersökningsområdet hamnat i någon "malthusiansk fälla" under den här studerade perioden.

Tillväxten av åkerareal behöver inte säga allt om produktionstillväxten. Vid sidan av den vegetabiliska/cereala produktionen fanns en viss produktion av animala livsmedel. Å andra sidan finns väl a priori inga skäl att tro att denna vuxit. Snarare tvärtom, utvidgningen av åkern bör ha gått ut över foderarealerna. Vidare skulle avkastningen från åkern kunnat ha ökat, eller minskat; om detta vet vi inget med bestämdhet, och här finns nog de flesta produktionsberäkningars akilleshäla: även mindre förändringar av antaget korntal leder till stora skillnader i beräknad spannmålsskörd.

En ökning av arealavkastningen är väl kanske inte särskilt trolig eftersom foderarealerna minskade i ett läge då foderodling på åkern ännu inte börjat spela någon avgörande roll. Minskad fodertillgång bör då leda till minskad djurhållning (vilket tycks ha varit fallet under senare delen av 1700-talet) som i sin tur bör ha lett till minskad gödseltillgång och därmed minskat möjligheterna att göda åkrarna. Möjligen kan åkerarealens utvidgning därför ha lett till ökad total spannmålsproduktion, men då eventuellt till priset av avtagande arealavkastning och minskande korntal.⁸

Ytterligare en svaghet som vidlåder produktionsberäkningar är att vi inte vet exakt hur stor del av den totala åkerarealen som årligen användes för livsmedelsproduktion. Schablonmässiga beräkningar med trädssystemen som grund kan förmodligen bli ganska missvisande. Det är inte säkert att all åker låg under antagen rotation. Dessutom kan delar av ängen eller utmarken tillfälligtvis ha odlats upp utan att detta har avsatt spår i källmaterialet. Produktionsberäkningar utifrån generella rotationsangivelser blir därmed på sin höjd mer eller mindre goda approximationer.

Med alla dessa tveksamheter i bakhuvudet har jag ändå gjort en tentativ produktionsberäkning för var och en av de fem socknarna och

⁸ Gadd konstaterar att vår kunskap om avkastningens utveckling under 1700-talet är dålig, men att de uppgifter som finns inte tyder på någon ökning. I det enda fall man kunnat följa i detalj sjönk korntalet något under slutet av 1700-talet. Gadd, *Den agrara revolutionen 1700-1870*, s 315.

för tre olika tidpunkter: 1710-talet, 1750-talet och storskiftetid (dvs. i de flesta fall ca 1770-1790-talen). Beräkningen visade att jordbruksproduktionen per capita successivt minskade något och att Kinneområdet förefaller ha varit ett underskottsområde när det gäller livsmedelsproduktion. Särskilt Forshems socken uppvisade låga egenproducerade kalorivärden. Om tendenserna i beräkningen är riktiga bör alltså de icke-agrara näringarna successivt ha ökat i betydelse för allmogen i Kinneområdet, under förutsättning att man lyckades bevara en någorlunda konstant kalorikonsumtion per capita. I Forshems socken tycks behovet av tillskott ha varit störst; mycket tyder också på att skogsnäringar (bl.a. virkesförsäljning till slättbönderna) och kanske stallning av kreatur från slätten kan ha givit sådana ekonomiska tillskott.

Den expansion som ägde rum under 1700-talet har till större delen skett under andra hälften av århundradet, det gäller befolkningsökning såväl som arealtillväxt. Detta faktum passar väl in i den allmänhistoriska bilden av 1700-talet, med olika slags lättnader för bönderna fr.o.m. 1740-talet parad med en relativt till produktionen sjunkande skattebörd på åtminstone skattejorden. Både de politiska och ekonomiska förutsättningarna för att utveckla den egna gårdsdriften förefaller således att ha ökat under seklets andra hälft, och bönderna verkar i stor utsträckning ha tagit vara på möjligheterna.

Frågan om skattebönderna ökade sin produktionspotential snabbare än frälsebönderna kan inte avgöras direkt via de produktionsberäkningar som gjorts, eftersom dessa inte kunde jordnaturespecificeras. Den relativa tillväxten av arbetskraft kan möjligen tjäna som en indirekt mätare. Förutsättningen är att mantalslängdernas underslev var likartat på båda jordnaturerna, och jag har inte funnit några skäl för att anta något annat; alla bönder förutsätts ha haft likartade förutsättningar att gömma undan barn eller tjänstefolk.

Den utveckling av arbetskraften som reflekteras i mantalslängderna ger inget stöd för antagandet om en absolut stagnation på frälsejorden under 1700-talet. Vad gäller mantalsskrivna förlorar både skatte- och frälsejorden 1695-1805 andelar till det framväxande befolkningsskiktet på den ej mantalssatta jorden, men frälsejorden förlorar mer än skattejorden.⁹ Det antyder således en relativt till skattejorden långsammare utveckling på den av bönder brukade frälsejorden. I samma riktning pekar arbetskraftens tillväxt, 0,5 procent per år på skattejorden men bara 0,4 procent på den allmänna frälsejorden 1695-

⁹ Se tabell 2 avsnitt 4.5.

1805.¹⁰ Har därtill en del av arbetskraftstillväxten på den allmänna frälsejorden bestått av dagsverksdrängar så innebär detta en än mindre tillväxt av den för eget bruk tillgängliga arbetskraften.

Jämför vi sedan mellan de olika socknarna enligt den rekonstruktion av arbetskraften som gjorts för perioden 1721-1805 finner vi en större ökning av arbetskraften i Vätzlösa än i de övriga socknarna (Vätzlösa var till skillnad från de fyra övriga socknarna starkt skatte/krono-dominerad). Även detta kan vara en antydning om en snabbare tillväxt på skattejorden, men kan också visa på sockenspecifika skillnader (åkerbruket i Vätzlösa verkar ha varit mer omfattande än i de övriga socknarna och blev genom övergången från två- till tresådesbruk allt intensivare, vilket kan bidra till att förklara ett större behov av arbetskraft här).

Sammantaget lämnar det oss med en bild av en möjlig, mindre eftersläpning på den bondebrukade frälsejorden i förhållande till skattejorden när det gäller arbetskraftens tillväxt sett över hela perioden. Men det rör sig i så fall inte om någon absolut stagnation och skillnaderna var ganska små. Dessutom var momentant utvecklingen en annan. Mellan tvärsnitten 1725 och 1735 var skattejorden mest expansiv vad gäller arbetskraftens tillväxt, men efter mitten av 1740-talet och fram till 1785 var det snarare den allmänna frälsejorden som ökade sin arbetskraft mest. Under de sista decennierna av 1700-talet drabbades frälsejorden dock av en tillbakagång, som åtminstone delvis torde kunna förklaras av de sammanläggningar som då skedde på denna jordnatur.

De storleksskillnader som fanns mellan mantalet på skatte- respektive allmän frälsejord, sett till arbetskraft, daterar sig förmodligen till 1600-talet men ökade således inte särskilt markant under 1700-talet, möjligen med undantag för de sista decennierna. Mantalsmässigt var frälsebruken större än skattebruken, men resursmässigt låg de på ungefär samma nivå.¹¹ En jämförelse mellan den mantals-skrivna arbetskraften per hemmansbruk på gammalt skatte och allmänt frälse visar en närmast parallell utveckling med en årlig ökning på strax över 0,5 procent på båda jordnaturerna mellan 1695 och 1805 (från två till strax under fyra personer per bruk). Den under perioden

¹⁰ Se tabell 8, avsnitt 4.7.3.

¹¹ En indikation på att så var fallet också när det gäller den lösa egendomen finns från början av 1700-talet. Olander menar att någon skillnad mellan jordnaturerna i Skara fögderi vad gäller ekonomiskt tillstånd inte förelåg åren kring 1715. Medeltalet för den lösa egendomen, vilken bl.a. inkluderade boskapen, var ungefär detsamma för alla jordnaturerna vid de tre skattningar som gjordes 1713, 1715 och 1716. Olander, *Studier över det inre tillståndet i Sverige under Karl XII:s regering*, s 75.

skatteköpta jorden var inte fullt lika expansiv, strax under 0,5 procent per år, men bruken här var å andra sidan inte skatte under hela perioden.

Åkerarealen per skatte/kronomantal tycks ha ökat något snabbare än åkerarealen på frälsemantalet, åtminstone i Västerplana socken. Däremot var tillväxten per bruk relativt liten under perioden, och några mer markanta skillnader mellan jordnaturerna kunde inte spåras.

Det finns alltså enligt denna undersökning inga entydiga belägg för att utvecklingen av produktiva resurser skulle ha stagnerat på bondefrälsejorden under 1700-talet. Den frihetstida förskjutningen av relativa jordpriser mellan skattejord och allmän frälsejord kan därför möjligen i viss mån förklaras med frälseägarnas oförmåga att öka ränteuttaget från frälsebönderna.¹² Då kunde priserna på ströfrälsejord inte höjas i samma takt som priserna på skattejord, där prisökningen berodde på att räntan relativt till produktionen sjönk och att därmed alltmer av överskottet kunde behållas av skattebonden.

Däremot fanns påtagliga skillnader mellan jordmantalet i de olika socknarna. Det ur mänsklig resurssynpunkt minsta mantalet fanns i Västerplana socken, som dock i relation till befolkning och arbetskraft hade förhållandevis stora åkerarealer. Det största mantalet till befolkning fanns i Forshem, som däremot hade den minsta åkerarealen; här utgjorde som vi sett boskapsskötsel och förmodligen icke-agrara näringar en viktig del av människornas försörjning. Det största mantalet såväl till åker som till arbetskraft hittar vi i Vätzlösa. I Vätzlösa, kanske inte i hela socknen men i vart fall i kyrkbyn, har uppenbart åkerbruk varit av större betydelse för bönderna än i någon av de andra socknarna, möjligen med undantag för Västerplana.

Tabell 7.2 Produktiva resurser per jordmantal i Kinneområdet ca år 1766

	totalareal	åker	befolkn. skrivna		befriade		arbetskr.	arbetsf.
Medelplana	132	17,3	27	12	13	15	6	
Västerplana	61	15,6	17	11	10	11	3	
Österplana	115	14,7	25	13	12	14	5	
Forshem	270	11,9	38	17	17	16	5	
Vätzlösa	229	25,5	33	16	15	17	7	

Anm: totalareal (socknens totala landareal dividerad med antal jordmantal) och åkerareal uttrycks i ha/jordmantal; åkerarealen är från resp. skifteslags storskifte; befolkningsuppgiften gäller 1770, övriga uppgifter 1766. Alla folktal i tabellen inkluderar befolkning, mantalsskrivna etc. på den ej mantalssatta jorden; till arbetskraften räknas den mantalsbefriade soldaten.

¹² En sådan tolkning förs fram av Christer Winberg. Se Winberg, *En annan väg...*, s 16.

Dynamiken ges i två tabeller, tabellerna 7.3 och 7.4, varav den första visar åkerarealer, totalbefolkning och mantalsskrivna per jordmantal vid tre tidpunkter, och den andra visar hur arbetskraften fördelade sig per jordmantal vid några tillfällen under 1700-talet.

Tabell 7.3 Åkerareal, befolkning och mantalsskrivna per jordmantal i Kinneområdet 1715, 1757 och storskiftetid.

	åkerareal (ha)	befolkning	mtlskrivna
<u>1715</u>			
Medelplana	12,4	19	6
Västerplana	11,3	14	7
Österplana	10,5	19	7
Forshem	8,5	27	8
Vättilösa	18,3	22	7
UO fem sn	12,2	21	7
<u>1757</u>			
Medelplana	14,3	25	10
Västerplana	13,0	19	11
Österplana	12,1	24	11
Forshem	9,8	33	14
Vättilösa	21,1	29	13
UO fem sn	14,1	27	12
<u>storskiftetid</u>			
Medelplana (1813)	17,3	32	13
Västerplana (1794)	15,6	24	12
Österplana (1796)	14,7	32	11
Forshem (1776)	11,9	35	16
Vättilösa (1772)	25,5	29	16

Anm: arealerna per jordmantal i UO fem sn har beräknats som ett enkelt medeltal av sockenarealerna per jordmantal. 1757 års och storskiftetidens folktal, dvs. befolkning och mantalsskrivna, har hämtats från mest närliggande tvärsnitt (så t.ex. har folktalen för Medelplanas sena storskifte 1813 hämtats från tvärsnittet 1805). I siffrorna ingår allt folk i socknarna, dvs. även de bosatta på den ej mantalssatta jorden.

Tabell 7.4 Arbetskraftstrukturen i Kinneområdet under den undersökta perioden

	Medelplana	Västerplana	Österplana	Forshem	Vättlösa	UO
antal jordmantal	17,13	11,50	17,88	22,94	14,63	84,07
1721						
befolkning	344	169	355	649	343	1860
arbetskraft	143	110	163	310	146	872
per jordmantal:						
$\sum \text{bef} / \sum \text{jordmantal}$	20,1	14,7	19,9	28,3	23,4	22,1
därav:						
arbetskraft	8,4	9,6	9,1	13,5	10,0	10,4
ej arbetskraft	11,7	5,1	10,7	14,8	13,5	11,7
av arbetskraften:						
män och hustrur	4,8	6,6	5,9	8,9	6,1	6,5
arbetsfolk	3,5	3,0	3,2	4,6	3,9	3,8
1750						
befolkning	400	231	385	685	396	2097
arbetskraft	177	119	204	289	211	999
per jordmantal:						
$\sum \text{bef} / \sum \text{jordmantal}$	23,4	20,1	21,5	29,9	27,1	24,9
därav:						
arbetskraft	10,3	10,3	11,4	12,6	14,4	11,9
ej arbetskraft	13,0	9,8	10,1	17,2	12,6	13,1
av arbetskraften:						
män och hustrur	6,0	7,1	7,4	8,3	8,8	7,5
arbetsfolk	4,3	3,2	4,0	4,3	5,6	4,4
1766						
befolkning	474	213	419	874	459	2439
arbetskraft	250	125	241	377	246	1239
per jordmantal:						
$\sum \text{bef} / \sum \text{jordmantal}$	26,1	20,4	24,8	33,7	31,6	28,1
därav:						
arbetskraft	14,6	10,9	13,5	16,4	16,8	14,7
ej arbetskraft	11,5	9,6	11,4	17,2	14,8	13,3
av arbetskraften:						
arbkr mtl	10,2	9,8	10,2	11,8	12,3	11,0
arbkr ej mtl	4,4	1,0	3,2	4,7	4,4	3,8
m+h mtl	4,8	6,6	5,9	6,5	6,3	6,0
arbfolk mtl	5,4	3,2	4,3	5,4	6,0	5,0
1805						
befolkning	470	273	547	962	530	2782
arbetskraft	234	135	235	440	285	1329
per jordmantal:						
$\sum \text{bef} / \sum \text{jordmantal}$	27,4	23,7	30,6	41,9	36,2	33,1
därav:						
arbetskraft	13,7	11,7	13,1	19,2	19,5	15,8
ej arbetskraft	13,8	12,0	17,4	22,8	16,7	17,3
av arbetskraften:						
arbkr mtl	8,6	10,3	8,2	11,7	12,9	10,3
arbkr ej mtl	5,0	1,5	4,9	7,5	6,6	5,5
m+h mtl	3,5	5,8	5,0	5,7	5,7	5,1
arbfolk mtl	5,1	4,4	3,2	6,0	7,2	5,2

Anm: arbkr = arbetskraft, mtl = på mantalssatt jord, m+h = män plus hustrur, arbfolk = arbetsfolk. Tabellen bygger vad gäller åren före 1766 på den beräkning av antalet mantalspliktiga som gjordes i avsnitt 4.7. Beräkningen har brutits ner på var och en av de

fem socknarna i Kinneområdet. Därutöver förutsätts att arbetskraftens andel av de mantalspliktiga 1721 och 1750 var lika stor som 1766; samma antagande görs när det gäller arbetsfolkets andel av arbetskraften. Någon uppdelning mellan mantalssatt respektive inte mantalssatt jord har inte gjorts för åren före 1766. Den befolkning som återfinns i tabellen är 1766 och 1805 befolkning enligt mantalslängden (skrivna plus fria); dessförinnan har befolkningstalen hämtats från befolkningsrekonstruktionen (se bilaga 3). Därmed skiljer sig beräkningsgrunden något åt, men resultaten torde ändå hålla för en rimlig jämförelse över tid. Eftersom antalet mantalspliktiga, som ligger till grund för beräkningen av arbetskraftens storlek, ytterst beräknats utifrån Heckschers rekonstruktion av länets befolkning börjar tabellen inte förrän 1721.

Jag har sökt göra tabellen dynamisk genom de antaganden som tidigare presenterats. I det här fallet är väl tveksamheterna störst inför beräkningen av åkerarealen (alla socknar antas ha haft en med Västerplana likformig utveckling), men förmodligen kan en sådan beräkning ge minimala över utvecklingen (Västerplana kan misstänkas för att ha haft en något lägre än genomsnittlig arealutveckling eftersom socknen redan tidigt förefaller ha varit "trång").

Fördelas arbetskraften på åkerarealen i respektive socken får vi relativt höga värden för Forshem. Det förefaller att i hög grad hänga samman med två faktorer: dels med den ringa andelen åkermark i socknen, dels med en relativt stor andel arbetskraft på ej mantalssatta enheter. Möjligen får vi också här en antydning om att den icke-åkerbrukande arbetskraftens storlek var större i Forshem än i de övriga socknarna; de ca 2,5 personer som vid storskiftetid beräknats per hektar åker i Forshem har förmodligen utfört mer av icke-åkerbruksanknutet arbete än den arbetskraft som beräknats per hektar åker i Vättnäs vid ungefär samma tid.¹³ Andelstalen visas av tabell 7.5.

Den relativt stora andelen arbetskraft per hektar i Medelplana socken återspeglar inte bara den bondebrukade jordens utan också i stor utsträckning säteribrukens arbetskraftsbehov.

¹³ Arbetsfolket, dvs. söner + döttrar + drängar + pigor, utgjorde under den studerade aldrig någon större del av arbetskraften på den ej mantalssatta jorden. Men en underregistrering av dem har uppenbarligen ändå skett i Forshem år 1766. Antalet är ovanligt lågt detta år, bara fem individer jämfört med t.ex. 32 år 1805. Det påverkar förvisso siffrorna över arbetskraft på ej mantalssatt jord i Forshem 1766. De borde rimligen varit något högre.

Tabell 7.5 Total arbetskraft per hektar åker.

socken	1715	1757	storskiftetid
Medelplana	1,8	1,9	1,9
Västerplana	0,9	0,9	0,9
Österplana	1,4	1,5	1,4
Forshem	2,3	1,8	2,5
Vättilösa	0,8	1,0	1,0
UO fem sn	1,4	1,4	1,5

Anm: I tabellen är det den totala arbetskraften, alltså arbetskraften på såväl mantalssatt som på icke mantalssatt jord, som dividerats med den totala åkerarealen i respektive socken. Åkerarealerna 1715 och 1757 har för övriga fyra socknar beräknats i enlighet med den årliga procentuella åkertillväxt som konstaterats i Västerplana socken (se avsnitt 7.4). Det är beräknad arbetskraft för 1721 och 1750 som har relaterats till åkerarealerna 1715 respektive 1757.

Tillväxten av befolkning respektive arbetskraft per jordmantal kan också tentativt beräknas. Beräkningen redovisas i tabell 7.6.

Tabell 7.6 Årlig procentuell tillväxt av befolkning resp arbetskraft per jordmantal 1721-1805

	befolkning/jordmantal	arbetskraft/jordmantal
Medelplana	0,36	0,58
Västerplana	0,56	0,23
Österplana	0,51	0,43
Forshem	0,46	0,41
Vättilösa	0,51	0,79
Kinneområdet	0,48	0,49

Anm: beräkningen har gjorts på siffror över befolkning resp. arbetskraft per jordmantal, men eftersom antalet jordmantal är konstant återspeglas också den totala befolknings- resp. arbetskraftsutvecklingen.

Slående är den låga arbetskraftstillväxten i Västerplana socken, åtminstone delvis en avspiegling av den ringa torpbebyggelsen i socknen. Lika slående är den kraftiga tillväxten av arbetskraft i Vättilösa, kanske en indikation på framväxten av ett allt intensivare åkerbruk, vilket väl också övergången från två- till tresädesbruk tyder på.

Inskränker vi oss till arbetskraften på mantalssatt jord minskar denna per jordmantal mellan 1766 och 1805 i både Medelplana och Österplana. Båda socknarna präglades av vissa sammanläggningar av frälsejord under slutet av perioden, vilket medförde att antalet män och hustrur minskade (arbetsfolket ökade något i antal, men inte tillräckligt för att uppväga minskningen av män och hustrur). I

Forshem var utvecklingen av arbetskraften på den mantalssatta jord stagnerande, i Västerplana och Vätzlösa svagt ökande. Sammantaget visar det på att den ökning av arbetskraft som ägde rum under senare delen av undersökningsperioden, mellan 1766 och 1805, till stor del föll på de ej mantalssatta enheterna, dvs. torp och i viss mån stugor.

Som vi sett fanns strukturella skillnader mellan de tre plana-socknarna på Kinnekulle å ena sidan och Forshem/Vätzlösa å den andra. Såväl totalbefolkning som arbetskraft per jordmantal var klart större i Forshem/Vätzlösa än i plana-socknarna. Också arbetskraftens ökningstakt var högre i Forshem/Vätzlösa: 0,55 procent per år mellan 1721 och 1805 jämfört med 0,44 procent per år i plana-socknarna.

7.6 Regionen Kinneområdet

Kinneområdet utgör i viss mening en region med specifika naturgeografiska drag.¹⁴ Även inom regionen finns skillnader, men kontrasten gentemot den närliggande slättbygden är större. Inte minst berget och skogen, ibland i kombination, var naturresurser som tillät en viss ekonomisk utveckling vid sidan av de rent agrara näringarna. I förlängningen av stembearbetningen och kalkbränningen, som enligt vissa uppgifter skall ha förekommit på Kinnekulle sedan tidig medeltid, växte under slutet av 1800-talet en hel industri fram (kalkbruk och mekaniska stenhuggerier).¹⁵

Dessa naturresurser utgjorde områdets komparativa fördelar. Ur Hönsätters alunverk utvecklades bruksorten Hällekis och så småningom den cementfabrik som anlades 1892. Naturresurserna gav således upphov till en landsbygdsbaserad relativt tidig industri. Ett visst kapital har funnits på säterierna i området och transportbehovet har rimligen delvis kunnat tillfredsställas genom att den viktiga landsvägen mellan Göteborg och Bergslagen passerade genom området; därtill kommer de möjligheter till sjöburen fraktfart som Vätern ger upphov till. Här har således funnits potential att utveckla en livs-

¹⁴ Om regionens betydelse i den industriella revolutionen har bl.a. Pollard skrivit (för mer övergripande resonemang om regionens roll, se Pollard, *Peaceful conquest*, s 111-123). Också diskussionen om den s.k. protoindustrin rör sig på regional nivå (se t.ex. Kriedte, *The origins, the agrarian context...*, s. 12-37).

¹⁵ Om detta skede, se t.ex. Juhlin & Spade, *Industriminnen i Götene kommun.*, s 5 ff. Också tegelbruk och sågar tillhörde områdets tidiga industrialläggningar, liksom det tidigare nämnda glasbruket vid Årnäs och alunverket vid Hönsäter, vilka upprättades under avhandlingens undersökningsperiod.

kraftig icke-agrar verksamhet, vilken ytterligare ökade genom anläggandet av sex järnvägslinjer kring Kinnekulle mellan 1887 och 1924.¹⁶

Områdets komparativa fördelar har uppenbarligen utnyttjats av allmogen under lång tid och har rimligen påverkat utvecklingen av det som jag här har kallat produktiva resurser, dvs. arbetskraft och areal. Råvarorna borde således också kunna räknas till dessa resurser. Problemet är dock att bearbetningen av dem och dess förändringar inte går att utläsa ur källmaterialet. Några kvantitativa data står alltså inte till buds.

Indirekt pekar dock ganska mycket på dessa icke-agrara näringars inflytande på utvecklingen. Använder vi mantalstätheten, antal jordmantal (jordeboksmantal) per km², som ett mått på grundskattebelastningen, dvs. som en grov skattning av arealens bärkraft, och jämför med andra delar av Skaraborgs län ser vi att Kinneområdet hade större befolkning per mantal än de flesta andra områden med samma mantalstäthet.¹⁷ Mantalssättningen har tydligen underskattat områdets utvecklingspotential. Den har varit högre än förmodat, och det verkar rimligt att de icke-agrara näringarna spelat en viktig roll, även om troligen också jordägostrukturen inverkat (i Medelplana och Österplana socknar, med sina dominerande säterier, tycks underskattningen ha varit som störst)

Dessutom slapp Kinneområdet ifrån den befolkningsstagnation som inträffade på slätten från och med krisåren kring 1770. Här hade jordbruket råkat in i varaktiga strukturella svårigheter pga. att den omfattande uppodlingen under 1750- och 1760-talen hade rubbat balansen mellan åkerbruk och boskapsskötsel, med bl.a. foder- och gödselbrist som följd.¹⁸ I Kinneområdet ökade befolkningen relativt kontinuerligt hela perioden ut. Även vid en jämförelse med Dala socken på Falbygden, också det ett mer utpräglad agrart område än Kinneområdet, visar Kinneområdet en klart starkare befolkningsökning under senare delen av 1700-talet. Nära till hands ligger slutsatsen att Kinneområdet kunde undslippa dessa försörjningssvårigheter tack vare de utkomst-möjligheter de icke-agrara resurserna gav.

I den mån utvecklingen av antalet mantalsskrivna kan användas som det välståndsex Heckscher hävdade finns ytterligare indicier: under den studerade perioden ökade befolkningen i länet som helhet något snabbare än i Kinneområdet, medan det omvända gäller antalet

¹⁶ Dateringen av järnvägsbyggandet, se Juhlin & Spade, *Industriminnet i Götene kommun.*, s 6.

¹⁷ Se avsnitt 2.2.

¹⁸ Se avsnitt 3.4.

mantalsskrivna. Mantalsskrivningsprocenten, andelen mantalsskrivna av befolkningen, ökade således mer i Kinneområdet, vilket allt annat lika (bevillningsbörda, möjligheten att undanhålla folk från mantalsskrivning, administrativ effektivitet etc.) skulle kunna tyda på att även "välståndet" ökade mer här. Osäkerhetsfaktorerna är dock många.

Den tentativa produktionsberäkning som gjordes visade att befolkningsökningen kan ha gått snabbare än den agrara produktionsökningen under 1700-talet. Om tendensen är riktig pekar också detta på att befolkningen haft en buffert vid sidan av jordbruket. Skillnader fanns dock inom området. Lägst andel egenproducerade kalorier tycks befolkningen i Forshem ha haft. Här förefaller inte minst skogen, i form av råvara, betesmark etc., ha givit ett inte föraktligt tillskott till det egna tydligen ganska magra jordbruket.

Det långa 1700-talet har för Kinneområdets del uppenbarligen varit en period av inte bara agrar expansion utan också, och kanske framför allt, av icke-agrar sådan. Regionens naturresurser har tagits i anspråk i allt högre utsträckning och slutligen formerat grunden för en framväxande industri. Trots ett av allt att döma sämre jordbruk än på den närliggande slätten har området kunnat expandera såväl ekonomiskt som demografiskt. Berget och skogen har givit det som jordbruket inte förmådde.

Summary

Chapter 1 and 2: Introduction and basic characteristics.

This dissertation aims at describing an area in southwestern Sweden that I prefer to call "mixed", regarding the natural environment. The area consists of five parishes situated in the northern part of the county of Skaraborg and was characterized by some forests, some smaller plains, some hilly areas, some bog-mosses and the shores of lake Vänern. Conditions for arable farming was generally not as good as in the clay plains further south in Skaraborg.

The time period that I study is "the long 18th century", i.e. the period from the so called *reduktion* at the end of the 17th century, to the decree of *enskifte* in the early 19th century.¹ I am studying the period from 1695 to 1805. During this period, the foundation of the Swedish peasant-farming system that prevailed during the 19th and the beginning of the 20th century, was laid.²

I have chosen to focus on two "productive resources": land and people. Previous research has mainly been concerned with either the plains or the forest areas in Sweden. I have therefore chosen to study a mixed area, to see if there were any differences in the development of demography and arable land between mixed and other areas. In the area I am studying the peasantry has used some non-agrarian activities, mostly quarries and lime-burning, to enhance its means of livelihood. The demand for a larger permanent work force may have enabled the peasants to keep somewhat larger households than peasants on the plains.

Since the 16th century there were three kinds of landholding categories in Sweden: tax -exempt land, often owned by the nobility (*frälsejord*), Crown land (*kronojord*) and freeholders' land (*skattejord*). A very large part of the land was cultivated by peasants, regardless of ownership.

¹ The *reduktion* began in the 1680:s and meant that the Swedish crown resumed a large part of the land previously relinquished. The *enskifte* was a part of the Swedish enclosure-movement and began in the counties of Skaraborg and Malmöhus in the first years of the 19th century.

² Important parts of this foundation were also *Enskifte* and *Laga skifte* that began in 1803 and 1827, and broke down the old village-settlements. The foundation I am talking about concerns the creation of a class of relatively wealthy peasant-farmers (*hemmansägare*) with growing economic and social power and prestige, from just being a class of subordinated rent-payers.

Previous research has shown that the value-relation between freehold land (*skatte*) and the part of the tax-exempt land (*frälse*) that was cultivated by the peasantry was changing during what is called the Age of Liberty, (*frihetstiden*) from around 1720 to 1772. The value of the freehold land increased more rapidly than the value of tax-exempt land. This has been explained tentatively by the assumption that the production, the arable land and the population on freehold land, and perhaps also on crown land, increased at a higher rate than on tax-exempt land. One alternative explanation is that the owner of tax-exempt land did not manage to get the "true economic rent" out of the peasants, that is, the owners did not manage to raise rent as production increased. I want to examine this question by studying how the size of the work force developed on each of these landholding categories.

The investigation focuses on five parishes in the district of Kinne, in the county of Skaraborg. The five parishes are Medelplana, Västerplana and Österplana on the slopes of Kinnekulle, and Forshem a bit further to the north-east, and Vätzlösa to the south, nearly bordering the great clay plain of Västgötaslätten. In some of my investigations the area of study has been extended to include three more parishes in order to facilitate comparisons between two types of sources, the poll-tax registration (*mantalslängder*) and the demographic tables, i.e. the official Swedish population statistics beginning in 1749 (*tabellverket*).

Chapter 3: The demography

To obtain a full sequence of population figures from 1695 to 1805, I have chosen to reconstruct the demographic development before 1749, when the demographic tables begin. The reconstruction has been made using parish registers as sources.

The population in the area increased at a rate of 0,47 percent per year between 1695 and 1805. The development was more uniform in this mixed area than on the clay plains of Västergötland where the population growth was stagnant from 1770 to 1800. The peasantry residing on the plains was suffering from a crisis in food supply. The arable land was overexploited due to a too heavy land reclamation that diminished the forage area. When the forage diminished the number of livestock also diminished, resulting in a scarcity of manure.

In the area that I am investigating the peasantry seems to have escaped this crisis, maybe because of the non-agrarian activities that made them less dependent on arable farming than the peasantry on the plains.

I am trying to highlight nativity and mortality in the form of crude birth and death rates. The highest mortality rate during the period occurred in 1773, when it reached a level of 96,5 per thousand.

Mortality was high also in 1741, 76,8 per thousand. During 12 more years the area suffered from a mortality rate that exceeded the birth rate. In several of these cases, epidemic outbursts of smallpox took a rather heavy toll on children under the age of 10. But in the long run the trend of population growth was not broken.

The age distribution was somewhat affected by the landholding conditions in the respective parishes. The age group 15-62 was a bit larger in Medelplana parish than in the other parishes due to the existence of a couple of manors (*säterier*) in Medelplana, that demanded a certain number of workers from the dependant peasantry.

The term *mantal* refers to the landholding foundations I described above, and stands for the norm on which duties to the Crown were based. I have calculated the size of the *mantal* in terms of population on each of the landholding categories during the period of 1766-1805. On freeholder and Crown land the size increased from 25 to 26 persons per *mantal*. The opposite occurred on the part of the nobility owned land that was cultivated by peasants, where the size of the *mantal* decreased from 16 to 15 persons. But if you look at the actual farms, the difference between the landholding categories disappears. On each farm we find a household of 5-6 members regardless of the form of ownership.

Chapter 4: The poll tax registered population and the work force.

The poll tax registered population.

The development of the poll tax registered population, expressed in a graphical form, has displayed some similarities for large areas of Sweden. This has led to a discussion of what this so called "poll-tax curve" actually indicates, and whether there is any relationship at all between this curve and the demographic development.

There was one major restriction on how large the poll tax registered population could be: the size of the age group between the ages of 15 and 62. Only this age group was liable to pay poll tax. The share of the registered population could therefore never exceed the share of this age group. The appearance of the "poll-tax curve" largely depended on four things: 1) the total size of the age group, 2) the number of persons in the age group who were, for some reason, legally exempt from paying poll tax, for example the nobility, officers and soldiers, 3) the cost of being registered, i.e. the taxes and duties associated with it (the groups that caused the greatest changes among the registered were children and servants, the cause of these changes being variations in taxation during the 18th century), 4) the efficiency of the Crown's officials, or, from another point of view, the success of the peasants in keeping their children and/or servants out of the registers.

To a certain degree the poll tax curves reflects "conjunctures", determined by the fluctuating cost for being registered, which gives the curves some general features. But, as is clearly shown by some examples from my investigation, the number of the legally exempt from poll tax, was determined largely at the local level, depending on age structure and social composition. The general conjuncture, therefore is somewhat dissolved at this level.

In the investigated area the peasantry had a certain amount of success in avoiding registration. During the second half of the period under investigation only 85 percent of the people who should have been registered actually got registered. On the whole, poll taxation in the five parishes to a high degree, developed according to the conjunctures determined by legislation, i.e. the fluctuating cost for being registered. This means that the population had some possibilities to keep some of their children and servants out of the registers until it was less costly to be registered. The poll tax registers, therefore, do not reflect the actual development of the work force.

The work force.

The work force is defined as consisting of married couples, unmarried men and women, widows and widowers, children over the age of 15 and servants. I have used the poll tax registers as a source, but as we have seen, these registers in many cases underestimated the number of persons liable for taxation. Therefore, I have tried to reconstruct the development by using estimates made by Lars Herlitz. These estimates show how many people in Skaraborg county were liable to pay the poll tax on certain occasions during the 18th century

In order to survey the structural differences between the parishes, I have examined more carefully the poll-tax register of 1766, which has proved to be quite reliable. This year approximately half of the population in the examined area belonged to one or the other of the groups previously defined as the work force.

The size of the work force per farm was roughly the same on freehold land as it was on land owned by nobility but cultivated by peasants. The hypothesis that freeholders increased their labor force faster than the peasantry on tax-exempt land during the 18th century did not gain any strong support. Occasionally, it is possible to find some minor tendencies towards stagnation on the tax-exempt land, but on the whole, the development was approximately the same in both of these landholding categories. If some part of the expansion of the work force on the tax-exempt land worked by the peasantry was due to the fact that the peasant was forced to hire day workers to work the land of the manors, this expansion did not benefit the peasant. In that case, a possible real stagnation is concealed.

Chapter 5 and 6: The field-systems, the growth of cultivated land and the production.

The field-systems.

I have also examined the field-systems in the area. It soon became obvious that these systems should be described on basis of crop rotation rather than on the number of fields. There were, for example, systems based on a three-year rotation with more than three fields. Furthermore, the transition from a system based on a two-year rotation to one with a three-year rotation that took place in the parish of Vättnö in the 1770's, was recorded only in one of all the sources mentioning agrarian conditions in the area during this time. I see this as an indication that the contemporaries did not regard this systems with the same degree of uniformity and stability as present day interpretations occasionally wish to give them.

The growth of cultivated land.

I have also tried to estimate the growth of cultivated land based on surveys. Fixed points for these estimates are primarily provided by material from the large village of Västerplana.

The growth of cultivated land was 38 percent, or 0,44 percent annually, between 1715 and 1794. Because there was also a certain degree of farm subdivision, during this time, the growth per farm only reached about 8 percent. The real growth took place during the period of 1715-57. Between 1757 and 1794, farm partitioning kept pace with the land reclamation with zero growth as a net result.

There were, however, some differences between the different categories of land. On freeholders' land, farm partitioning kept pace with reclamation during the period of 1715-57, whereas this was not the case during the period of 1757-94. The growth of cultivated land per farm thus occurred during the latter period. On the part of the tax-exempt land that was cultivated by peasants, cultivated land per farm instead increased during the period of 1715-57 but decreased during the next period, 1757-94. During the last period, land reclamation did not manage to keep pace with the subdivision of the farms.

There are reasons to believe that the parish of Västerplana was not particularly representative for the examined area as a whole. From the beginning, the proportion of cultivated land was higher in Västerplana than elsewhere in the area resulting in fewer possibilities for land reclamation. The development in this parish may therefore be considered as a minimum. This is partly confirmed by the growth of arable land on a farm in the parish of Forshem, where cultivated land increased by 0,53 percent a year during the period of 1689-1786.

The production.

A tentative estimate of the agrarian production shows that the region at the very most produced food for its own needs. Levels are particularly low in the parish of Forshem, which in this respect definitely stands out as an area of shortage. On the adjacent plains, agrarian production was totally dominant. In that area, the peasantry in the last quarter of the 18th century daily produced between 2 000 and 3 000 kcal more per person than in the area I am studying.³ Agrarian production therefore appears to have been insufficient in the Kinne area.

Chapter 7: Conclusion.

Population growth in the area under investigation was 0,5 percent a year between 1695 and 1805. Cultivated land increased by at least 0,4 percent a year between 1715 and 1794. It is therefore difficult to determine whether the population growth kept exactly the same pace as the growth of the arable land. The results indicate that the discrepancy may not have been particularly large, at least if the area is viewed as a totality. On the other hand, it seems as if food production in the region at the beginning of the 18th century already was insufficient for the needs of the population.

The continuation of the population growth, however, seems to confirm, that the region never was caught in any Malthusian trap. Indirectly, there are some strong indications that non-agrarian industries had a large influence on the development during the period under investigation. The mountain and the woodlands gave what the farming did not manage to give.

There is however, no unambiguous evidence of stagnation on the part of the tax-exempt land cultivated by peasants during the 18th century. The shift in value-relation between these two land categories probably, at least to a certain degree, can be explained by an inability of the nobility to raise the rent as the production increased. Prices on the tax-exempt land cultivated by peasants could not be raised at the same rate as the prices on freeholders' land. On freeholders' land the rise in prices was due to the fact that rent compared to production declined giving the peasants a larger share of the surplus.

³ In the different parishes in Kinne the agrarian production reached between c. 2 000 and 3 950 kcal.per person in the last quarter of the 18th century.

Bilaga 1.

Grunderna för befolkningsrekonstruktionen.

Födelse- och dödbok finns för Medelplana pastorat ända från 1688, kyrkobokföringslagens tillkomstår. Men serien är inte komplett. Det är död- (begravnings-) boken som uppvisar luckor 1711-19, 1723-31 och 1741-42. Födelsebok finns dock bevarad för hela perioden. För perioden 1688-1711 finns alltså i Medelplana pastorat en komplett uppsättning uppgifter över födda och döda. För att få en hel serie födelse-netton för perioden 1690-1750 måste således luckorna i dödboken 1711-19, 1723-31 och 1741-42 beräknas. I fråga om Medelplana pastorat har detta skett genom att använda storleksrelationen mellan detta och Forshems pastorat. En annan tänkbar lösning skulle vara att utnyttja siffror för länet eller någon annan storhet som Medelplana är en andel av. Men några sådana siffror finns inte för de perioder det här gäller. Länssiffror, beräknade av Heckscher, finns visserligen för perioden 1720-35, men bara ackumulerade för hela perioden.⁴

Någon fast relation mellan mortaliteten (döda per tusen invånare) i de båda pastoraten finns inte. Sett till hela perioden 1749-1805 var mortaliteten något högre i Forshems pastorat, eller i genomsnitt 24,2 promille i Medelplana mot 24,7 promille i Forshems pastorat.

Räknat som ett genomsnitt av femårsmedeltal perioden 1752-96 utgjorde de döda i Medelplana 44,7 procent av de döda i Forshem. Perioden därefter (1797-1808) stiger medeltalet till 52,9 procent. Spridningen, mätt som standardavvikelse, ökar också, från 7,5 till 15,4 procent. Perioden 1797-1808 är inte med i beräkningsunderlaget för rekonstruktionsförsöken.

Under den korta perioden 1734-38 ligger medeltalet på 43,3 procent med en standardavvikelse på 7,1 procent. Eftersom denna period ligger närmare den som skall rekonstrueras har detta medeltal fått väga tyngre än medeltalet för perioden 1752-96. Medelplanas andel av Forshem sätts därför till 44 procent, dvs. ett aritmetiskt medelvärde av siffrorna för perioderna 1734-38 och 1752-96. Samma andel användes när dödligheten i Medelplana pastorat 1741 och 1742 rekonstruerades.⁵

⁴ Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier*, s 280.

⁵ Därmed följer Medelplana med Forshem upp i dödlighetskurvan 1741. Forshem pastorat uppvisar nämligen en ganska kraftig överdödlighet just detta år. En kraftig ökning av dödstalen i början av 1740-talet är ett genomgående drag i hela landet. Kriget mot

En fördel med att knyta dödligheten i Medelplana till dödligheten i närliggande Forshem bör vara att dessa lokalsamhällen förmodligen delade någorlunda likartade befolkningshämmande/främjande erfarenheter.

Efter att ha beräknat dödlighetsciffrorna för Medelplana pastorat och därmed erhållit en sammanhållen serie födelse- och dödlighetsciffror för hela perioden 1688-1805, används bland annat Medelplanas serie över födda och döda 1688-1711, som finns att hämta direkt ur kyrkoböckerna, för att rekonstruera de saknade siffrorna i Forshems pastorat. Från denna period finns dessutom för en del år siffror bevarade från socknarna Forshem och Fullösa, men inga från Vedums socken.

Utgångspunkt för rekonstruktionen av Forshem är antagandet att samma relation gäller mellan födda och döda i de två pastoraten som framräknades i samband med rekonstruktionen av Medelplana. Beräkningen av de i Forshem saknade uppgifterna utifrån kända uppgifter från Medelplana gäller åren 1700-04 och 1706-08. De födda i Medelplana utgjorde i snitt 44,5 procent av de födda i Forshem 1711-50, och 41,1 procent 1752-96, varvid det använda medelvärdet sätts till 43,3 procent.

Åren 1690-99, 1705 och 1709-10, då födelse- och dödstal bara saknas från Vedums socken, har pastoratets födelse- och dödstal beräknats utifrån kända förhållanden perioden 1711-32. Vedums födda utgör då i snitt 33,2 procent av pastoratets, och socknens döda 29,1 procent av pastoratets. Denna andel har antagits gälla också för åren dessförinnan, och har använts för att rekonstruera antalet födda och döda för hela pastoratet resterande år av perioden 1690-1711.

Österplana pastorat saknar helt kyrkobokföringsmaterial för perioden 1688-1732. Här finns alltså inga befintliga siffror som kan tjäna som en stomme för vidare beräkning, inga smärre luckor att fylla med hjälp av diverse extrapoleringar. Därför har Österplana pastorats folkmängd beräknats utifrån dess storleksmässiga relation till befolkningen i Medelplana och Forshems pastorat, för hela perioden 1690-1732.

Under perioden 1731-1805 utgör befolkningen i Österplana 28 procent av befolkningen i de två andra pastoraten (spridningen, mätt som standardavvikelse, är liten, bara 1,4 procent), en procentsats som alltså antas gälla också perioden 1690-1730.

Ryssland, utkämpat på finsk mark 1741-43, tillsammans med epidemier i krigets spår har förmodligen spelat en viktig roll. I många andra dödlighetsserier verkar dock 1743, inte 1741, vara toppåret. Se Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier*, s 269 f.

Vättlösa socken, från vilken det helt saknas bevarade tabellverksuppgifter från den aktuella perioden, är annexsocken i Götene pastorat, ett pastorat som alltså inte i sin helhet ingår i denna undersökning. Sockens befolkning har rekonstruerats genom att fr.o.m. 1766 beräkna dess genomsnittliga relation till de tre pastoratens befolkningsnumerär. Mantalslängdens summor över skrivna plus fria har fått vikariera för tabellverksmaterialet. Antalet skrivna plus fria i Vättlösa socken har alltså relaterats till antalet skrivna plus fria i de tre pastoraten perioden 1766-1805. Detta genomsnittliga relationstal, lite drygt 15 procent (med en standardavvikelse på 0,7 procent), har sedan använts för att beräkna Vättlösas befolkning för perioden 1690-1765.

Antalet mantalsskrivna plus befriade utgjorde 1766-1805 i de tre pastoraten sammantaget ca 97 procent av befolkningen så som denna registrerats i de statistiska tabellerna.⁶ Samma procentuella andel antas gälla också i Vättlösa socken.

Skrivna plus fria plus drygt tre procent (av summan skrivna plus fria) skulle alltså perioden 1766-1805 utgöra Vättlösas befolkning, och för denna period bygger rekonstruktionen helt enkelt på summeringen skrivna + fria + 3,1 procent. Eftersom jag i övrigt antar att storleksrelationen mellan Vättlösa och de tre pastoraten gällde under hela perioden 1690-1805 får vi en serie befolkningstal som fram till 1766 helt blir länkade till utvecklingen i de tre pastoraten, och alltså inte kan uppvisa några individuella särdrag, men det förefaller ändå vara en approximation som är den bästa man med rådande källäge kan nå.⁷

En rekonstruktion av detta slag kan naturligtvis anklagas för att lida av "de små talens förbannelse". De undersökta socknarna är små och har sina respektive befolkningshistorier och därmed sammanhängande ålders- och könsfördelningar. Någon helt given demogra-

⁶ Det är samma andel som Herlitz finner i sin studie över mantalsskrivningen i Skaraborgs län år 1766. Se Herlitz, *Koppskatten*, s 84

⁷ En källa i Skaraborgs landskontors arkiv, "Spannmål, salt samt levande människor" daterad 3 januari 1718 men uppräddad i december 1717, uppger antalet folk i Vättlösa socken till 400. Enligt min rekonstruktion dröjer det till mitten av seklet innan socknens befolkning når 400-personerstrecket. 1717 utgörs befolkningen i Vättlösa enligt rekonstruktionen bara av 331 personer. Också i Medelplana pastorat visar rekonstruktionen ett mindre tal än denna källa: 490 respektive 539. Enligt rekonstruktionen dröjer det till 1723 innan Medelplanas befolkning når över nivån 539 personer. I Österplana pastorat är överensstämmelsen mycket god: 464 personer enligt 1717 års källa, 477 personer enligt rekonstruktionen. Källan får gott betyg av Andersson Palm, *Människor och skördar*, s 120 ff., men detta kan betvivlas. Tvärtom kan man misstänka en överskattning av befolkningen för att hindra militära rekvisitioner av spannmål (förhållandet har påpekats av Lars Herlitz, som tackas härför). Den kanske första som försöker använda källan på västsvenskt material är Gunnar Olander. Se Olander: *Studier över det inre tillståndet i Sverige...*, s 95 ff.

fisk relation dem emellan är därför nog att förvänta sig för mycket. Dock visar beräkningarna över befintligt material att spridningen över tid är såpass liten att jag ändå tyckt försöket värt att pröva, men det tål givetvis att om igen understryka beräkningarnas ungefärlighet.

Bilaga 2.

Mantalslängdernas kolumnsystem i Skara fögderi.

Kinne härad var ett av fyra häradar i Skara fögderi, som under hela undersökningsperioden hade ett gemensamt kolumnsystem i mantalslängderna.¹ Här skall relativt kortfattat redogöras för hur kolumnsystemet i Skara fögderi utvecklades under den studerade perioden 1695-1805.²

År 1695 bestod detta av sex kolumner: bönder, hustrur, söner, döttrar, drängar och pigor. Soldathustrur förs i hustru-kolumnen och torpare i bonde-kolumnen. Här finns mycket få torparhustrur avprickade. De är i det närmaste generellt avkortade med en ofanteckning (oförmögen) i marginalen. Vid denna typ av avkortningar är det uppenbarligen alltid hustrun som strykes.

1705 har kolumnsystemet utvidgats och medtar nu, sedan år 1700, nio kolumner: de sex ovan nämnda plus krono- och frälsetorpare (med överrubriken "oskattlagda torp"), samt inhyses-hjon.³ 1705 införs också en egen kolumn för prästgårdstorpare. Sedan 1702 har kolumnen för bönder bytt namn till "män", kanske en konsekvens av att man i denna faktiskt avprickade andra än bönder (nu har dock torparna fått egna kolumner). Ännu medtages inte särskilt många torparhustrur.

1715 ser kolumnsystemet ut som 1705. Antalet kolumner är alltså tio. Nu förs soldathustrun i inhyseskolumnen, såvida inte hennes man, soldaten, brukar ett hemman.⁴

1725 har de tre torparkolumnerna försvunnit. Tillkommit har en kolumn vardera för jordeboksnummer, rök/matlag, mågar och sonhustrur. Alla förändringarna sker 1719. De sex ursprungliga plus inhyseskolumnen finna alltså kvar. Nu förs torpare i inhyses-

¹ De övriga häraderna var Skåning, Laske och Vilske.

² Redogörelsen bygger på de mantalslängder från Skara fögderi perioden 1695-1805 som återfinns i GLA.

³ Lars Herlitz visar att det i Skaraborgs län överförs 2 360 personer, närmare 7 procent av de mantalsskrivna i länet, till dessa nya kolumner när de införs år 1700. Se Herlitz, *Koppskatten*, s 45.

⁴ Mellan 1706 och 1707 ökar antalet mantalsskrivna inhyses i Skaraborgs län från 450 till 2000. Huvuddelen av ökningen kommer från hustrukolumnen, och det är alltså nu flertalet soldathustrur förs över till inhyseskolumnen. Se Herlitz, *Koppskatten*, s 45-46.

kolumnen, liksom soldathustrur.⁵ Torparhustrur finns ännu inte med, utan avkortas med ett of.

År 1735 har kolumnerna för mågar och sonhustrur försvunnit, vilket äger rum redan 1727. I övrigt sker inga förändringar med kolumnsystemet. Soldathustrurna förs fortfarande i inhyseskolumnen, liksom torparna. De sistnämndas hustrur finns sporadiskt med, men oftast avkortas de med en of-anteckning.

År 1740 finns en ny kolumn knuten till hushållen. Det handlar om de s.k. lappmarksmedlen.⁶ Eftersom alla hushåll skulle betala skatten torde detta vara det första tillfället då man klart ser mantalsskrivarens redovisning av det totala antalet hushåll. Debiteringen av denna skatt försvinner dock redan 1743. 1740 börjar torparna föras i manskolumnen. 1745 anges explicit att inhyseskolumnen också innehåller soldathustrur.⁷

Fram till 1755 har man omvandlat i det närmaste alla de ursprungliga kolumnerna, och kolumnsystemet ser ut som följer: rök/matlag, brukningsdel (bestäms till sin storlek och jordnatur), män och andra brukare, hustrur och mödrar, helvuxna söner och drängar, halvuxna söner och drängar, döttrar och pigor, ryttarhustrur och inhyses. Förändringarna kommer 1749 och 1750.

Från och med 1766 skulle mantalslängden medta hela befolkningen, alltså också de mantalsbefriade, vilket naturligtvis sätter spår i kolumnsystemet. Kolumner för fria tillkommer samtidigt som en del av de gamla kolumnerna förändras. Åldersfördelningen av söner och drängar tas bort, och hemmavarande barn och tjänstefolk skrivs nu bara i två kolumner: söner och drängar samt döttrar och pigor. De befriade förs i tre kolumner: minderåriga (under 15 år), överåriga samt slutligen adliga betjänte och övriga befriade, som alltså utgör en slags restkolumn. I övrigt samma kolumnsystem som 1755.

⁵ Inhyseskolumnen ökar med 80 procent mellan 1718 och 1719. 1719 upptar inhyseskolumnen ca 10 procent av de mantalsskrivna i länet. Se Herlitz, *Koppskatten*, s 46. Viktigt att poängtera är dock att torparna kan urskiljas genom att man går in i längdens namnkolumn och läser. Där återfinns titeln torpare före personnamnet.

⁶ Det är verifikationer till skatten "lappekyrkio och skolemedlen".

⁷ Kolumnsystemet genomgår alltså inga större förändringar mellan tvärsnittsåren 1735 och 1745. Däremot sker mellan 1740 och 1741 en radikal förändring av inhyseskolumnens kvantitativa innehåll. Denna kolumn tappar nu 63 procent av sina bokfört mantalsskrivna. Samtidigt ökar manskolumnen 16 procent och hustrukolumnen 13 procent. Det är 2 000 personer som försvinner ur inhyseskolumnen och 1 500 som tillkommer i manhustru-kolumnerna. Det är mantalslängdernas inhysesbegrepp som omdefinieras 1741, så att det inte längre innesluter de torparfamiljer som sitter på i jordeboken införda torp. Se Herlitz, *Koppskatten*, s 46.

Några mer radikala förändringar av kolumnsystemet skedde sedan inte under min undersökningsperiod. År 1775 har kolumnen för söner och drängar differentierats med hänsyn till ålder (över respektive under 18 år), en separering som försvinner redan 1777. År 1778 nämns också salpetersjudarna i de befriades restkolumn (där de dock även tidigare avprickats). 1790 tillkommer vissa kolumner för konsumtionsavgifter, bl.a. för tobak, och 1805 en kolumn för torparens dagsverken. I övrigt förblir systemet vid det gamla. Den norm som sattes 1766 förblev alltså i stort sett oförändrad perioden ut.

Bilaga 3.

Arbetskraftens utveckling; försök till rekonstruktion.

Bilagan redovisar ett försök att rekonstruera arbetskraften i undersökningsområdet 1695-1805 utifrån en något annan utgångspunkt än den byggd på underregistreringstal som redovisas i avsnitt 4.7.4.

Kostnader för mantalsskrivningen och olika grader av framgång när det gäller att dölja mantalsskrivningsbar befolkning förklarar säkerligen stora delar av mantalslängdernas underregistrering, och varför denna kan variera i tid och rum. Problemet är då att ett så stort mått av subjektiva faktorer har avgjort underregistreringen, att en generell metod för att rekonstruera en verklig utveckling utifrån mantalslängdernas uppgifter förefaller svår att finna.⁸ Måhända kommer man längre genom att söka mönster på lokal nivå.

Här vill jag pröva frågan utifrån den befolkningsrekonstruktion jag gjort, alltså inte primärt utifrån mantalslängdernas egna uppgifter från perioden före 1766. Arbetskraftsstrukturen 1766, vunnen ur mantalslängden, läggs som grund för de antaganden som görs. Genom att kolumnfördela arbetskraften och därefter relatera kolumnerna till befolkningstal hoppas jag kunna nå grova mått över utvecklingen. Jag börjar med att studera arbetskraften i Kinneområdet som helhet, utan uppdelning vare sig mellan jordnaturer eller mellan mantalssatt och icke mantalssatt jord.

Att de i arbetskraften ingående kategorierna har ett samband med åldersgruppen 15-62, och därmed med antalet mantalsskrivna, förefaller uppenbart; det var ju denna åldersgrupp som skulle mantalsskrivas. Därutöver tillkommer dock slumpvariationer av okänd storlek, beroende bl.a. på lokalt motstånd och föränderliga kostnader för att vara mantalsskriven. Dessutom ingår i begreppet arbetskraft och arbetsfolk inte bara mantalsskrivna personer, utan också mantalsbefriade adliga "betjänter" på i första hand säterierna. Någon fullstän-

⁸ Ett annat problem är vilket material som skall användas som referens, som "facit". Det enda tänkbara är väl kyrkobokföring av olika slag, antingen i form av husförhörlängder eller tabellverkets olika delar. Men någon fullständig överensstämmelse är, helt bortsett från mantalslängdernas underregistrering, inte att vänta pga. tidsskillnader vad gäller de olika längdernas uppgörande och eventuella skillnader vad gäller rumslig täckning (dvs. skillnader kyrksocken-jordebokssocken). Exakta mått på underregistreringen tycks svåruppnåeliga, men de approximationer man kan nå förefaller fullt tillräckliga för de flesta syften.

dig korrelation mellan de olika variablerna är således inte att vänta. För att klarlägga sambandens styrka vid en given tidpunkt inleder jag med en korrelationsmatris för variablerna arbetsfolk, arbetskraft, mantalsskrivna och åldersgruppen 15-62 gällande de fem socknarna 1766.⁹

Tabell 1 Korrelationsmatris. Arbetsfolk, arbetskraft, mantalsskrivna och åldersgruppen 15-62 i fem sn, Kinneområdet 1766. Korrelationskoefficienter.

	arbetsfolk	arbetskraft	mantalsskrivna	åldersgrupp 15-62
arbetsfolk	1,000	0,963	0,915	0,951
arbetskraft	0,963	1,000	0,987	0,996
mantalsskrivna	0,915	0,987	1,000	0,986
åldersgrupp 15-62	0,951	0,996	0,986	1,000

Källa: Mantalsslängder 1695-1805 och tabellverket 1749-1805, GLA, samt befolkningsrekonstruktionen.

Korrelationen mellan åldersgruppen å ena sidan samt respektive mantalsskrivna och arbetskraften å den andra är som synes starkast, även om samtliga samband i matrisen är mycket starka, vilket väl knappast är ägnat att förvåna; åldersgruppen 15-62 borde ju närmast per definition i mycket hög grad ha varit bestämmande för samtliga av de övriga variablerna.¹⁰

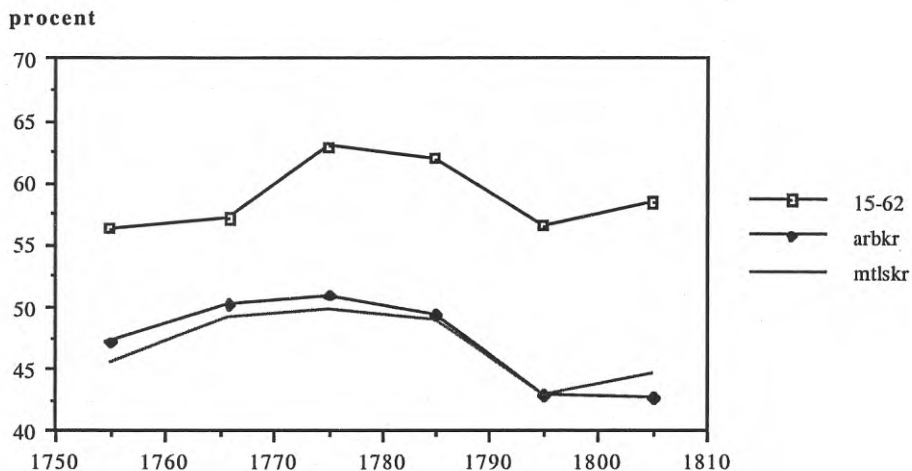
De mantalsskrivnas andel av befolkningen, mantalsskrivningsprocenten, varierade relativt kraftigt över tid. Någon fast befolkningsandel utgjorde således aldrig de mantalsskrivna. Inte heller ålders-

⁹ Som bekant finns ingen åldersfördelning för Vättilösa socken eftersom tabellverksmaterialet härifrån saknas. Jag har därför låtit åldersfördelningen för de tre pastoraten "vikariera" för de saknade siffrorna. En annan faktor som tenderar att minska beräkningens precision är det tidsintervall på drygt ett år som finns mellan uppgifterna hämtade ur mantalsslängd (antal mantalsskrivna, arbetskraft och arbetsfolk), vilka gäller slutet av 1765, och uppgifterna ur tabellverket (åldersfördelningen), vilka gäller per sista december 1766. Däremot bygger alla relationstal, där antalet mantalsskrivna, arbetskraften osv. relateras till befolkningen, på den av mig interpolerade befolkningsciffran per sista december 1765. Det är således bara när åldersfördelningen kommer med i resonemanget som tidsförskjutningen gäller.

¹⁰ En liknande korrelationsmatris för de fem socknarna år 1766, där i stället för absoluta tal på de nämnda variablerna deras befolkningsandelar korrelerades, visade stark korrelation mellan mantalsskrivningsprocent och arbetskraftsprocent (0,873), medan åldersgruppens befolkningsandel bara var svagt positivt korrelerad till arbetskraftsprocenten (0,281) och svagt negativt till skrivningsprocenten (-0,218) (arbetsfolkets befolkningsandel ingick inte i korrelationen). Ett andragsgradspolynom visade sig grafiskt betydligt bättre illustrera sambandet mellan åldersgruppens befolkningsandelar å ena sidan och respektive skrivnings- och arbetskraftsprocent å den andra. Något stort nummer skall dock inte göras av denna sambandsanalys; antalet observationer är ju väldigt litet, bara fem för varje variabel.

gruppen 15-62 år utgjorde under den tid vi känner dess storlek, 1750-1805, någon fast befolkningsandel. Samma sak gäller därmed också arbetskraften. Diagrammet nedan visar hur befolkningsandelarna för mantalsskrivna, åldersgruppen 15-62 och arbetskraften utvecklades mellan 1750 och 1805.

Diagram 1 Mantalsskrivningsprocent samt åldersgruppens 15-62 och arbetskraftens befolkningsandelar 1755-1805. 5 sn, Kinneområdet. Procent.

Källor: Skaraborgs läns landskontor, mantalsslängder. Befolkningsstatistiska tabeller. GLA

Arbetskraften minskade kontinuerligt sin andel av åldersgruppen 15-62 under delperioden 1766-1805, från 87,7 till 72,9 procent. Också de mantalsskrivnas andel av åldersgruppen var sjunkande i de fem socknarna, från 86,4 till 76,4 procent. Andelen mantalsskrivna utvecklades alltså under delperioden från att i början ha varit någon procentenhet mindre till att bli några procentenheter större än arbetskraften, sett i förhållande till åldersgruppen. Arbetskraftens andel av åldersgruppen minskade således något mer än de mantalsskrivnas andel av densamma, en minskning om närmare 15 procentenheter jämfört med 10 för de mantalsskrivnas andel. Som synes i diagrammet ovan följer kurvorna över åldersgruppens och de mantalsskrivnas respektive befolkningsandelar varandra relativt väl fr.o.m. 1775, medan arbetskraftens befolkningsandel "missade" uppgången i slutet av perioden.

Det är således svårt att söka extrapolera saknade eller förmodat ofullständiga arbetskraftdata genom att hänga upp beräkningen på en

arbetskraftens fasta andel av befolkningen eller på en i sin tur extrapolerad åldersfördelning. Rekonstruktionsarbetet förefaller således vara behäftat med såpass stora osäkerheter att försöket måhända kan te sig ogörligt. Jag skall ändå försöka mig på en enklare beräkning, grundad på förmodade nivåer på såväl åldersgruppen som arbetskraften, men lägga skattningarna inom viss variationsvidd för att inte låsa beräkningen till ett konstant värde på någon av variablerna.

Jag har valt år 1766 som utgångspunkt för rekonstruktionen, eftersom den skrivningsmässiga effektiviteten tycks ha varit störst detta år. Variationsvidden när det gäller att skatta såväl åldersgruppens 15-62 som arbetskraftens befolkningsandelar härrör från beräkningar för de fem socknarna 1766. Variationsvidden uttrycks i antal procentenheter. Tabellen nedan visar beräkningarna för 1766. Eftersom ett hemman i Medelplana pastorat räknas till Medelplana socken i kyrkoboksmaterialet men till Västerplana socken i mantalslängderna väljer jag här att studera pastoratet som en helhet (båda socknarna ingår i undersökningen).

Tabell 2 Åldersgruppen 15-62 och arbetskraften som andelar av befolkningen. Fem sn, Kinneområdet 1766. Procent (kolumn C och variationsvidden anges i procentenheter).

	A	B	C	D
	åldersgr 15-62	arbetskraft	A minus B	arbkr/åldgr
Medelplana pastorat	60,6	53,4	7,2	94,1
Österplana	58,6	56,6	2,0	93,7
Forshem	56,2	43,2	13,0	77,6
Vättlösa	57,1	52,1	5,0	87,4
UO 5 sn	57,1	50,1	7,0	86,7
Variationsvidd (höst-lägst)	4,4	13,4	11,0	16,5
UO, rensade medelvärden	57,1	54,0	4,7	91,7
Rensade variationsvidder		4,5	5,2	6,7

Anm: Kolumn A är uträknad med befolkningssiffran för 1766 som grund, kolumn B med befolkningssiffran för 1765 som grund (arbetskraften ges ur mantalslängden för 1766, uppgjord i slutet av 1765). Kolumn D (arbkr/åldgr) visar arbetskraften som andel av åldersgruppen 15-62 år; här relateras således arbetskraftssiffror från slutet av 1765 till åldersgruppsiffror från slutet av 1766. Rensade värden: Forshem räknas här bort från alla värden som härrör från mantalslängderna; om detta, se nedan.

Källor: Skaraborgs läns landskontor, mantalslängder. Befolkningsstatistiska tabeller. GLA

Slående är den ringa arbetskraftsandelen i Forshem. Att skillnaderna mellan socknarna när det gäller arbetskraftens andel av åldersgruppen 15-62 var så stor förefaller inte lätt att entydigt förklara. Det verkar inte särskilt troligt att ståndrelaterade befrielser har spelat

någon större roll, eftersom adelns tjänstehjon finns inräknade i siffrorna över arbetskraften. Då återstår egentligen bara befrielser pga. yrke (t.ex. soldater och salpetersjudare) eller "oförmögenhet" av olika slag (dvs. hälso- och möjligen fattigdomsskäl). Gruppen "övriga befriade" utgjorde faktiskt också en något större andel av befolkningen i Forshem än i de övriga socknarna, sett som ett medeltal för delperioden 1766-1805, men just 1766 var skillnaden mellan socknarna mycket liten.¹¹

Återstår då egentligen bara underregistrering i mantalslängden från Forshem som tänkbar huvudförklaring till den ringa andelen arbetskraft. Mantalsskrivningsprocenten, de mantalsskrivnas andel av befolkningen, var detta år lägst i Forshem. Andelen låg i Forshem kring 45 procent, medan den i de övriga socknarna, med undantag för Medelplana, låg på minst 50 procent. Även befolkning enligt mantalslängd (skrivna plus befriade) som andel av befolkning enligt tabellverket var detta år lägst i Forshem, 88 procent jämfört med 97 procent som var genomsnittet för de fem socknarna. Räkna man arbetskraften som andel av befolkning enligt mantalslängd (skrivna plus befriade) ökar andelen till 49 procent i Forshem, en större och förmodligen rimligare andel än enligt beräkningen ovan, men ändå klart lägre än i de övriga socknarna (där den låg mellan 53 och 56 procent av befolkning enligt mantalslängd).

Åldersgruppen 15-62 år andel av befolkningen låg i Forshem nära genomsnittet för området i sin helhet: 56,2 procent i Forshem jämfört med 57,1 procent i de fem socknarna. Om siffrorna från tabellverket kan godtas som någorlunda tillförlitliga återstår alltså bara förklaringen att mantalslängden för Forshems socken 1766 visar klart större underslev än mantalslängderna från de fyra övriga socknarna. Därför låter jag mantalslängdens värde från Forshem, alltså arbetskraftens storlek, utgå från beräkningen. De medelvärden och variationsvidder som då används visas av de rensade värdena i tabell 2. De i jämförelse med mantalslängden enligt rekonstruktionen högre värdena på arbetskraftens storlek fr.o.m. 1766 är alltså ett resultat av att Forshems arbetskraftsandel inte ingår i beräkningen. Därmed utgör rekonstruktionen under denna period en kompensation för den underregistrering som tycks ha drabbat Forshem.

¹¹ "Övriga befriade" utgjordes av den restgrupp befriade som inte befriades av vare sig ålders- eller ståndsskäl (till ståndsskäl räknas då också den befrielse som skedde av adelns tjänstefolk på sätesgårdarna). I Forshems socken utgjorde denna grupp, som ett medeltal för perioden 1766-1805, 3,7 procent av befolkningen. I de fyra övriga socknarna låg andelen på mellan 2,8 och 3,5 procent.

De värden som här kommer att användas vid ett försök att skatta arbetskraftens tillväxt i undersökningsområdet är de andelstal som gäller UO fem socknar år 1766 och redovisas som rensade värden i tabell 2. I tabellen framgår också de variationsvidder som används. Variationsviddernas procenttal avrundas till närmast högre ojämna heltal; i båda fallen (åldersgruppen 15-62 och arbetskraften) blir således den använda variationsvidden 5, och värdet för UO fem socknar betraktas som fördelningens mittvärde. Beräkningen kommer att utföras på undersökningsområdet som helhet, vilket väl approximativt kan jämföras med ett vägt medeltal för de fem ingående socknarna. I själva beräkningen behövs naturligtvis inte både arbetskraftens andel av befolkningen och av åldersgruppen. Här nöjer jag mig med dess befolkningsandel. Följande siffervärden kommer således att användas i beräkningen: åldersgruppens andel av befolkningen = 57,1 % ± 2,5 procentenheter; arbetskraftens andel av befolkningen = 54,0 % ± 2,5 procentenheter. Variationsvidden läggs alltså med halva värdet på vardera sidan av mittvärdet. Åldersfördelningen 1766-1805 antas given ur tabellverket; siffrorna härifrån används alltså för denna delperiod.

Tabell 3 nedan ger de framräknade siffrorna, inklusive ± det antal personer som variationsvidden enligt ovan gav upphov till.

Tabell 3 Rekonstruktionen av åldersgruppen 15-62 och arbetskraften (antal personer). Kinneområdets fem socknar 1695-1805 (fr.o.m 1766 är åldersgruppen given ur tabellverket; för Vättilösa dock beräknad enligt tidigare angivna principer).

	åldersgruppen 15-62 år	arbetskraften	arbkr. enl mtl
1695	1005±25	950±24	
1705	1018±25	962±24	
1715	1016±25	961±24	
1725	1116±28	1055±26	
1735	1190±30	1125±28	
1745	1152±29	1090±27	
1755	1282±32	1213±30	
1766	1397	1317±33	1239
1775	1502	1288±32	1248
1785	1658	1443±36	1350
1795	1662	1585±40	1290
1805	1803	1689±41	1334

Anm: kolumnen "arbkr . enl mtl" visar arbetskraftens antal så som mantalslängderna 1766-1805 redovisar dem. Att just dessa år läggs in i tabellen beror på den föregivna fullständighet som skulle råda dessa år.

Källor: Skaraborgs läns landskontor, mantalslängder. Befolkningsstatistiska tabeller. GLA. Befolkningsrekonstruktionen (se Bilaga 1).

Beräkningen skall tas för vad den är: ett enklare sätt att försöka få några hållpunkter för att bedöma arbetskraftens utveckling under den i och för sig rimliga men grova förutsättningen att arbetskraften är relaterad till såväl befolkningens som åldersgruppens 15-62 storlek. Några stora växlar skall inte dras på beräkningen, men talen kan möjligen ge antydningar om mantalslängdernas underregistrering.

Allmänt kan sägas om en sådan jämförelse med de ur mantalslängderna för delperioden 1766-1805 givna talen över arbetskraften att beräkningen tyder på att underregistreringen av arbetskraft i mantalslängderna ökar fr.a. mellan tvärsnitten 1785 och 1795. Åtminstone vad gäller 1766 kunde vi ju se att underregistreringen var störst i Forshems socken. I tabell 4 jämförs den rekonstruerade arbetskraften med antalet mantalsskrivna, för att vi den vägen skall söka ringa in underregistreringens storlek under den studerade perioden 1695-1805.

Tabell 4 Rekonstruerad arbetskraft och åldersgrupp jämförd med antal mantalsskrivna och befolkning. Kinneområdets fem socknar 1695-1805.

	antal			procent		
	arbkraft	åldgr	mtlskr	mtlskr/arbkr	mtlskr/åldgr	arbkr/åldgr
1695	950	1005	600	63	60	95
1705	962	1018	615	64	60	95
1715	961	1016	599	62	59	95
1725	1055	1116	582	55	52	95
1735	1125	1190	719	64	60	95
1745	1090	1152	739	68	64	95
1755	1213	1282	1020	84	80	95
1766	1317	1397	1203	91	86	94
1775	1288	1502	1187	92	79	86
1785	1443	1658	1305	90	79	87
1795	1585	1662	1258	79	76	95
1805	1659	1803	1374	83	76	92

Anm 1: mtlscr/arbkr = hur stor andel av arbetskraften som var mantalsskriven (procent); mtlscr/åldgr = hur stor andel av åldersgruppen som var mantalsskriven (procent); arbkr/åldgr = hur stor andel av åldersgruppen som bestod av arbetskraft (procent).

Anm 2: sifferuppgifterna gällande åldersgruppen 15-62 år är fr o m 1766 hämtade från tabellverket; det är alltså bara dessförinnan de helt bygger på rekonstruktion. Siffrorna över arbetskraften bygger uteslutande på rekonstruktionen, då mantalslängderna antas lida av ett visst underslev hela perioden (1766 drabbar underslevet fr a Forshems socken). I tabellen är det rekonstruktionens mittvärden som används som jämförelsetal.

I tabellen är det alltså de rekonstruerade variabelernas mittvärden som används i jämförelsen. Kring dessa ligger en variationsvidd på sammanlagt fem procentenheter, dvs. mellan 25 och 40 personer för res-

pektive variabel (åldersgruppen 15-62 år och arbetskraften; de exakta värdena framgår av tabell 2) och år.

Låt oss pröva den rekonstruerade arbetskraften också mot den ur mantalslängderna excerperade arbetskraften för hela undersökningsperioden. Återigen bör betonas att under i stort sett hela denna period, möjligen med undantag för första tvärsnittsåret 1695, registrerar mantalslängderna fler än de mantalsskrivna. I tabell 5 återfinns således både adelns från mantalspengar befriade tjänstefolk och soldaterna i summan arbetskraft från mantalslängderna.

Tabell 5 Rekonstruerad arbetskraft och ur mantalslängderna excerperad arbetskraft. Fem sn Kinneområdet 1695-1805.

	rekonstr arbkr	excerp arbkr	excerp/rekons	excerp/mtlskr
1695	950	562	59	94
1705	962	622	65	101
1715	961	585	61	98
1725	1055	582	55	100
1735	1125	752	67	105
1745	1090	748	69	101
1755	1213	1058	87	104
1766	1317	1221	93	102
1775	1288	1217	95	103
1785	1443	1324	92	102
1795	1585	1256	79	100
1805	1659	1310	79	95

anm: excerp/rekons = hur stor andel den excerperade arbetskraften utgör av den rekonstruerade arbetskraften (procent); excerp/mtlskr = hur stor andel den excerperade arbetskraften utgör av antalet mantalsskrivna (antalet återfinns i tabell 15) (procent).

Tabell 5 visar, föga förvånande när vi sett den stora samstämmigheten mellan mantalslängdernas redovisning av arbetskraften och de mantalsskrivna, också vad gäller den excerperade arbetskraftens andel av den rekonstruerade arbetskraften samma andelsökning mellan tvärsnittet 1745 och 1766 som tabell 4 ovan. Tydlig är också minskningen efter 1785. Möjligen är det vid de två sista tvärsnittsåren som rekonstruktionen avviker mest från verkligheten. Det finns nämligen vissa skäl att förmoda att arbetskraften de facto minskade, åtminstone mellan 1785 och 1795. Alla krig under perioden har avsatt spår i mantalsskrivningen, kriget 1788-90 inte undantaget. Om denna avtappning har legat på de arbetsföra åldersgrupperna så återspeglas detta inte i rekonstruktionen så som den här uppgjorts. Befolkningsstatistiken visar att åldersgruppen 15-62 år i de tre pastoraten minskade från knappt 63 procent av befolkningen år 1785 till 57

procent tio år senare, en avtappning således på sju procentenheter. I tabell 3 ovan ser vi att det i absoluta tal rörde sig om i stort sett status quo mellan dessa tvärsnitt. Arbetskraften har därmed rimligen inte ökat i den omfattning som rekonstruktionen visar mellan dessa tvärsnitt.

Bilaga 4.

Arealuppgifter för de fem socknarna i Kinneområdet.

Medelplana socken

Medelplana är den minst karterade socknen i undersökningsområdet. Utöver storskiftesmaterialen från 1810-talet finns bara en utsädesuppgift från skatteköpsdeklarationen av år 1702, och en arealavmätning av frälsehemmanet Bäckgården från 1724. Utsädesuppgiften gäller Skattegården, ett till 1/2 mantal förmedlat kronohemman som enligt jordeböckerna skatteköptes 1710. Hemmanet återkommer sedan i storskiftesmaterialen. 1702 bestod det av ett hemmansbruk.

Skatteköpsdeklarationen uppger 5,75 tunnors årligt utsäde från Skattegården. Hur utsädet fördelade sig nämns inte. Utsädesfördelningen, om det rör sig om utsäde och inte areal, har stor betydelse för beräkning av åkerareal eftersom slösäden oftast såddes tätare än den strida säden. Det kunde gå åt mellan 1,5 och 2 tunnor havre eller blandkorn till ett tunnland åker.¹ Enligt de totalt fem skatteköpsdeklarationer som innehåller sädesfördelning var mellan 53 och 75 procent av utsädet slösäd, med ett genomsnitt på 65 procent. Om vi antar att 65 procent (dvs. 3,75 tunnor) av Skattegårdens utsäde är slösäd, som sås 1,75 tunnor per tunnland, och resterande 35 procent (dvs. 2 tunnor) är strid säd som sås 1 tunna per tunnland får vi 4,25 tunnland, eller 2,1 hektar, årligen besådd åker på Skattegården år 1702. Enligt skatteköpsdeklarationer och andra källor vet vi att tresädesbruk rådde i Medelplana socken. Omräknat till total åkerareal ger då denna utsädesuppgift 3,1 hektar på detta halva kronohemman.²

¹ Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s 206

² Herlitz, *Jordegendom och ränta*, s 204 ff. anmärker att skattningsmetoderna (tillkom från och med 1690-talet) bara normerade vad som var rimligt, och i övrigt saknar precision när det gäller att beräkna reella åkervidder. Enligt dessa metoder skulle 1/4-mantal vara försett med åker till 3-4 tunnlands årligt utsäde, vilket gav 2,25-3 hektar total åker för ett kvartsmantal. Skattegården, 1/2 mantal, hamnar därmed något i underkant av denna bedömning. Vilken relation skattehandelsverken har till skattningsmetoderna är oklart, men av källmaterialet att döma har, åtminstone i vissa fall, faktiska rannsakingar på plats företagits, vilket kan antyda att de inte alltid grundar sig enbart på rimlighetsbedömningar.

Skattegården, som nu köpts till skatte, återkommer i storskiftes-materialet från Medelplana by. Det rör sig som vi sett om ett sent storskifte, genomfört 1813-14. Den uppmätta åkerarealen på hemmanet var då 7,4 hektar, vilket skulle ge 5 hektar årligen besädd åker vid tresädesbruk. Minskas totalsiffran med 25 procent för det "agrarstatistiska dilemma" återstår 5,5 hektar, vilket ger 3,7 hektar årligen besädd åker. En ökning från 3,1 till 5,5 hektar total åker således, vilket är en ökning på 77 procent under drygt 110 år. Men en minskning per hemmansbruk eftersom det i början av 1800-talet satt två bönder på hemmanet. Per bruk alltså bara 1,9 hektar årlig besädd åker vid storskiftetid.

Bäckgården i Medelplana, ett helt mantal frälse, karterades 1724. Hemmanet var ett enskilt hemman och låg således inte i någon mer omfattande ägoblandning med andra hemman. Det brukades som en sammanhållen enhet, alltså som ett hemmansbruk. Hemmanets åker var uppdelad på åtta olika platser med mycket olika arealinnehåll. Totalt karterades 6,1 hektar åker, vilket med tresädesbruk gav lite drygt 4 hektar årligen besädd. Märk väl att den så framräknade arealen årligen besädd bara gäller under förutsättning att all åker låg inom den treåriga rotationen, vilket inte alls är säkert. De åkerstycken som låg en bit ifrån hemmanet, benämnda lyckor respektive äckra, kan mycket väl ha varit havrejordar med helt annan rotation. Denna jord tycks, om vi ser till lantmätarens beskrivning av jordmån, ha varit mindre bördig än hemjordarna närmare gården.

Från karteringen av Bäckgården gives också höavkastningen, som årligen sägs uppgå till 15 parmar, vilket i areal motsvarade ca 12,5 hektar. Ängen återfanns i sex olika skiften eller jordstycken. Som så gott som all annan äng i undersökningsområdet var Bäckgårdens flesta ängsskiften trädbevuxna, främst med ek, ask och hassel. Mot hemmanets största ängsskifte gränsade utmarker och skog.

I övrigt ger materialet från Medelplana, dvs. storskiftesakten från 1813-14, bara en synkron bild, fokuserad på förhållandena ett knappt decennium efter undersökningsperioden.

Medelplana by, 14 hemman om totalt 7 jordeboksmantal, bestod till 75 procent av frälsejord, varav ett säteri (Bosgården om 1/1 mantal). Från 1805 har jag de sista uppgifterna om antalet hemmansbruk. Då var de 14 hemmanen uppdelade på 21 hemmansbruk, vilket innebär 0,33 mantal per bruk, ett medeltal som döljer stora variationer. Kvartsmantallet var den avgjort vanligaste hemmansbruksstorleken i Medelplana. Några tredjedelsbruk existerade inte i verkligheten. Två av

hemmanen, Bosgården och Prästebordet om vardera ett helt mantal, brukades som sammanhållna enheter.

Totalt karterades i byn 121 hektar åker och 225 hektar äng. Med tresådesbruk innebär det 81 hektar årligen besådd åker (något avdrag för det agrarstatistiska dilemma har alltså inte gjorts).

Arealstarkast var frälsesäteriet Bosgården, som uppenbarligen hade sina ägor i tegskifte med övriga byalaget, med 28,3 hektar total åkerjord. Prästgården hade något mindre åkerareal (16,7 hektar totalt) än medeltalet för ett helt mantal i byn (17,6 hektar).

Per kvartsmantal uppgick den totala åkern till 4,1 hektar, och årligen besådd åker till 2,8 hektar. Av äng hade samma kvartsmantal 8,2 hektar. Motsvarande siffror för det genomsnittliga hemmansbruket på 0,33 jordmantal var 5,4 hektar åker, vilket ger 3,6 hektar årligt besådd åker, samt 10,7 hektar äng.

Västerplana socken

Från Västerplana finns ett par skatteköpsdeklarationer bevarade, dels från Stenhuggaregården, 1/4 mantal, år 1702 (gården skatteköptes samma år), dels från Per Törnesgården, också 1/4 mantal, från 1720 (gården skatteköptes först 1726). Inte i något av fallen fördelas utsädet på sädeslag, varför jag gör samma antagande som i fallet ovan, alltså att 35 procent var strid säd som såddes med 1 tunna per tunnland, resterande 65 procent slö säd som såddes 1,75 tunnor per tunnland. Båda hemmanen återkommer i såväl arealavmätningar som i storskiftesmaterialet.

Med ovan givna förutsättningar bestod Stenhuggaregården, som enligt skatteköpsdeklarationen hade 5,3 tunnors årligt utsäde, av 1,9 hektar årligen besådd åker, som med fyrssådesbruk ger 2,5 hektar total åker. Antar vi i stället tresådesbruk blir den totala åkern 2,9 hektar.

På samma sätt bestod, med uppgivna 3,5 tunnors årligt utsäde, Per Törnesgården av 1,3 hektar årligen besått, vilket gör en total åkerareal på 1,7 hektar vid fyrsådesbruk och 1,9 hektar vid tresådesbruk.

Dessa två hemman återkommer i arealavmätningarna 1715 och 1757, samt i storskiftet 1794. Från de arealmått som gives i dessa karteringar har dragits 25 procent för det s.k. agrarstatistiska dilemma. Båda hemmanen brukades som vardera ett hemmansbruk under i stort sett hela perioden. Enda undantaget gäller Per Törnesgård vid storskiftet. Hemmanet var då uppdelat på två bruk om vardera

1/8. Nedanstående siffra för år 1794 skall alltså delas på två för att få vad respektive bruk förfogade över. Fyrsädesbruk förutsättes.

Tabell 1 Arealuppgifter för Stenhuggargården och Per Töresgården i Västerplana by. Hektar.

Stenhuggaregården (1/4):

år	total åker	årligen besådd	
1702	2,5	1,9	
1715	3,9	2,9	
1715	3,4	2,6	exkl åker i lyckor utanför gårderna
1757	3,6	2,7	
1794	5,7	4,3	

Per Töresgården (1/4):

år	total åker	årligen besådd	
1715	2,9	2,2	
1715	2,1	1,6	exkl åker i lyckor utanför gårderna
1720	1,7	1,3	
1757	3,9	2,9	
1794	5,4	4,1	

Källor: Skattehandelsverk GLA. Arealavmätningar och storskifteskarteringar, lantmäteriverket Gävle

Skatteköpsdeklarationerna tycks vid denna jämförelse ge alltför låga arealvärden (alternativt skulle kartmaterialet kunna ge för höga, men kartmaterialet framstår som pålitligare eftersom det bevisligen grundar sig på en uppmätning på plats). Särskilt tydligt är detta vad gäller Per Töresgården, som ju minskat sin areal i skatteköpsdeklarationen av år 1720 jämfört med arealavmätningen 1715. Men också den "nyodling" på över 50 procent som antyds i Stenhuggaregårdens fall 1702-1715 förefaller otrolig under den korta tiden av 13 år, som dessutom infaller under krigs- och krisåren i början av 1700-talet.

Alternativt skulle skatteköpsdeklarationernas utsädesuppgifter kunna vara arealuppgifter. Det skulle ge Stenhuggargården en årligen besådd åker om 5,3 tunnland (2,6 hektar) år 1702. Möjligen kan denna siffra tyckas mer realistisk i jämförelse med de uppgifter som stammar ur kartmaterialet, men tveksamheter infinner sig. Varför skulle principerna för att ange utsäde/areal skifta mellan olika skatteköpsdeklarationer? Hälften av deklarationerna har ju faktiskt någon form av uppdelning av utsädestunnorna på strid och slö säd.

Att här ges två uppgifter från arealavmätningen 1715, med respektive utan de åkerlyckor i fr.a. ängen som alla hemmanen i byn

hade, beror på jämförbarheten med arealavmätningen 1757. Denna senare arealavmätning är ganska stramt hållen till åkerareal, utan de ekonomiska, topografiska och andra uppgifter som påträffas i fr.a. storskiftesmaterialen men också i arealavmätningen 1715. 1757 års siffror är lägre än 1715 års, om vi ser till hela åkervidden. Frändras däremot de lyckor som nämns 1715, men som uppenbarligen saknas 1757, fås en måhända rimligare utvecklingsbild för perioden 1715-1757. Det förefaller orimligt att åkern faktiskt skulle ha minskat under denna period, varför det är uppenbart att lantmätaren 1757 strikt håller sig till gärdesåkern (vilket också antyds av hans inledande text). Någon äng tas för övrigt inte alls med i denna avmätning (det var i första hand i ängen lyckorna var upptagna). Var lyckorna befinner sig i storskiftesmaterialen 1794, inräknad i åker eller äng, är dock svårare att bedöma. Lyckor var till sin natur inte heller beständiga. De togs upp, odlades ett antal år och lades sedan igen. Ängen rymde ofta avsevärda arealer odlingsbar jord. Ofta låg dock ängsmarken lägre än åkern, och drabbades lättare av vattensjuka. Därför kan man inte räkna med att ängslyckorna alltid kom att bli föremål för spannmålsproduktion.³

Västerplana by bestod av sju hemman om 4 mantal skatte/krono och elva hemman om 6,5 mantal frälsejord. Det genomsnittliga hemmansbrukets mantalsstorlek sjönk mellan 1715 och 1794 från 0,33 till 0,25 på skatte/kronojord och från 0,36 till 0,30 på frälsejord. Vid alla tre tidpunkterna (1715, 1757 och 1794) var kvartsmantalet den klart vanligaste hemmansbruksstorleken, vilket gäller båda jordnatureerna. Utvecklingen av åkerarealernas storlek per helt mantal och hemmansbruk visas av tabell 2.

Skatte/kronomantalet var genomgående större än frälsemantalet till sin areal. Ökningen var dock något större på frälsemantalet. Räkna vi med gärdesåkern 1715 ökade S/K-mantalet drygt 82 procent fram till storskiftetid, medan F-mantalets ökning uppgick till drygt 89 procent. S/K-mantalet var 22 procent större än F-mantalet 1715 (skillnaden var bara 11 procent om vi medräknat åkerlyckorna; frälsebruken hade således proportionellt större andelar åkerlyckor jämfört med skatte/kronobruken), en skillnad som krympt till 19 procent 1794.

³ Se bl.a. Lägnert, *Syd- och mellansvenska växtföljder*, s 10. Här kan poängteras att Per Töresgården, som ju var ett av de hemman som efterlämnat en skatteköpsdeklaration, vid karteringen 1715 tillhörde de hemman i Västerplana by som hade störst andel av sin åker just i form av åkerlyckor i ängen. Enligt arealavmätningen låg hela 30 procent av hemmanets åker utanför gårderna.

Tabell 2 Arealer ur arealavmätningar och storskiftesakt. Västerplana by
1715-1794. Hektar total åker.

Skatte/krono	1/1	hbruk	jbmtl/hbruk
1715 inkl lyckor	12,2	4,1	0,33
1715 exkl lyckor	9,7	3,2	0,33
1757	11,5	3,2	0,29
1794	17,7	4,4	0,25

Frälse	1/1	hbruk	jbmtl/hbruk
1715 inkl lyckor	10,8	3,9	0,36
1715 exkl lyckor	7,6	2,8	0,36
1757	8,4	3,1	0,36
1794	14,4	4,3	0,30

Anm: jbmtl/hbruk = jordeboksmantal per hemmansbruk

Källor: Arealavmätningar och storskifteskarteringar, lantmäteriverket Gävle.

När det gäller årlig besädd åker i Västerplana socken inställer sig frågan om vilket odlingsystem som skall antas ha rått: firsädesbruk som lantmätaren hävdar, eller tresädesbruk som hävdas i den samtida litteraturen. Följer vi lantmätaren och antar firsädesbruk fås följande utveckling för årligen besädd åker per hemmansbruk på de två jordnaturerna:

1715: S/K 2,4 ha/bruk; F 2,0 ha/bruk

1757: S/K 2,4 ha/bruk; F 2,3 ha/bruk

1794: S/K 3,3 ha/bruk; F 3,2 ha/bruk

Dessa siffror exkluderar åkerlyckorna i ängen 1715. Även på hemmansbruksnivå var således skatte/krono arealmässigt större, men ökningstakten starkare på frälse.

Österplana socken

Från Österplana socken finns tre uppgifter ur skatteköpsdeklarationer från åren kring 1720. Den tidigaste härrör från 1716 och gäller hemmanet Bäckgården, ett kvartsmantal. Bäckgården skatteköptes 1723 och brukades under hela undersökningsperioden som ett hemmansbruk. Skatteköpsdeklarationen separerar de fyra årliga utsädes-tunnorna på strid säd och slösäd, vilket ger en totalareal om 2,1 hektar och en årligen besädd areal om 1,4 hektar på Bäckgården (tresädesbruk förutsättes).

Bäckgården återkommer i storskiftesmaterialen från 1796, då de tre byarna Österplana, Skagen och Örnkulla skiftades tillsammans. Bäck-

gården ingick i Österplana by. Nu, 80 år senare, innehade gården, efter avdrag för det agrarstatistiska dilemma, 3,6 hektar åker, vilket ger en årligen besådd areal på 2,4 hektar (ängen uppgick samtidigt till 12,8 hektar). På dessa 80 år skall alltså den årligen besådda åkerarealen ha ökat med drygt 71 procent på Bäckgården, under förutsättning att skatteköpsdeklarationens uppgifter kan anses tillförlitliga (vilket, som vi sett, verkar långt ifrån säkert).

Också Anders Eriksgård i byn Skagen, ett halvt mantal, och Nolgården i Örnkulla, ett kvarts mantal, figurerar i skatteköpsdeklarationer, båda från år 1721. Trots skillnaderna i mantalsstorlek var de båda hemmanen enligt deklarationerna arealmässigt lika stora, men med en något annorlunda utsädessammansättning (denna ges fördelad på strid och slö säd). Det betyder 4,2 hektar total åker på såväl Anders Eriksgården som på Nolgården, vilket ger en årligen besådd areal om 2,8 hektar. Anders Eriksgården var under större delen av undersökningsperioden uppdelad på två hemmansbruk medan Nolgården bestod av två hemmansbruk 1725, ett 1715.

Båda hemmanen återkommer i storskifteskarteringen 1796. Anders Eriksgården var vid denna tidpunkt uppdelad på tre hemmansbruk, Nolgården på två. Båda hemmanen registreras av lantmätaren som skatte. Nolgården skatteköptes ett par år efter skatteköpsdeklarationens upprättande, närmare bestämt 1723, medan skatteköpsdatum för Anders Eriksgården i jordeböckerna anges till 1799, vilket alltså borde renderat hemmanet krononatur ännu vid storskiftets verkställande. Det är tydligt att lantmätnarna i flera fall anteciperar skatteköpsdatum i sina jordnaturaangivelser, vilket måhända sammanhänger med att skatteköpet var en utdragen process där jordebokföringsdatum bara utgjorde kulmen. Den skatteköpsansökan som inlämnades 1721 för Anders Eriksgården hade uppenbart ingen framgång, eller så har den av något skäl dragits tillbaka.

Efter avdrag för det agrarstatistiska dilemma bestod Anders Eriksgården år 1796 av 7,1 hektar åker, Nolgården av 4,5 hektar (årligen besådd åker var då 4,8 respektive 3,0 hektar, vilket per hemmansbruk gav 2,4 respektive 2,3 hektar årligen besådd åker). Nolgården skulle därmed bara ha ökat 0,2 hektar, eller ca sju procent, på 75 år, vilket förefaller osannolikt lite. Uppgifterna från skatteköpsdeklarationen rörande Nolgården verkar således för höga. Enligt dessa var ju hemmanet arealmässigt, eller snarare utsädesmässigt, lika stort som det mantalsmässigt dubbelt så stora Anders Eriksgården år 1721. Anders Eriksgårdens ökning ligger på mer "normala" 71 procent.

Återigen befästs tvivlen på skatteköpsdeklarationernas källvärde i det här sammanhanget.

Totalt karterades vid storskiftet år 1796 163 hektar åker och 392 hektar äng i de tre byarna Österplana, Skagen och Örnekulla. Av byarnas hemman var 4,5 mantal skatte/krono fördelat på 17 hemmansbruk och 6,63 mantal frälse också fördelat på 17 hemmansbruk, vilket ger aritmetiska medelvärden per hemmansbruk på 0,26 respektive 0,39 mantal. Den vanligaste verkliga bruksstorleken var 0,25 mantal på skatte/kronohemmanen mot 0,5 mantal på frälsehemmanen.

Trots skillnaderna i mantalsstorlek var hemmansbruken på de båda jordnaturerna likstora till sin ängsareal, 11,5 hektar per bruk. Total åker per bruk var något högre på F-bruken än på S/K-bruken: 5,2 mot 4,4 hektar, vilket ger årligen besädd areal på 3,5 respektive 2,9 hektar. Per mantal var dock S/K avgjort större än F: 11,2 hektar årligen besädd åker per 1/1 mantal S/K jämfört med 8,9 hektar per 1/1 mantal F.

Också den fjärde byn i Österplana, Törnsäter, storskiftades, ett för undersökningsområdet relativt tidigt storskifte år 1781. Byn bestod av fyra hela mantal, tre frälse, ett krono. Hemmansbruken på frälsejorden var även här till mantalet större än hemmansbruken på skatte/krono. De tre frälsehemmanen var uppdelade på sex hemmansbruk om 0,5 mantal vardera, medan kronohemmanet Söregården var delat i fyra 0,25-bruk.

Törnsäters by hade totalt 36 hektar åker och 49 hektar äng. Med tresådesbruk gör det 24 hektar årligen besädd åker, eller 2,5 hektar per hemmansbruk.

Skiljer vi jordnaturerna åt på samma sätt som ovan kan vi observera en markant skillnad i första hand vad gäller ängsarealen. Här hade kronohemmanet 19 hektar jämfört med 10 hektar per 1/1 mantal frälse. Per hemmansbruk var därmed ängsarealen i stort sett lika stor på båda jordnaturerna, ca 5 hektar. Åker per 1/4 mantal var större på krono än frälse: 2,5 mot 2,1 hektar, medan årlig besädd åker på kronobruken inskränkte sig till 1,6 hektar, på de mantalsmässigt dubbelt så stora frälsebruken till 2,9 hektar. Sammantaget ger det ett större krono- än frälsemantal, både till åker och äng.

Forshems socken

Från Forshem finns fyra uppgifter ur skatteköpsdeklarationer bevarade, alla från första hälften av 1720-talet. Tre av dessa hemman återfinns också i senare storskifteskarteringar: Gategården 1/2, Hulegården 1/2, och Björkebolet 3/8 mantal. 1725 bestod de tre hemmanen av ett hemmansbruk vardera.

De tre hemmanen återfinns i skatteköpsdeklarationer från åren 1723 och 1724. Utsädesuppgifternas omräkning till arealer sker vad gäller Gategården på grundval av i deklarationen uppgiven utsädesfördelning strid - slö säd, medan Hulegårdens och Björkebolets utsädesfördelning har beräknats som ett genomsnitt av den utsädesfördelning som rådde i de från undersökningsområdet excerperade skatteköpsdeklarationerna med utsädesuppgifter, på samma sätt som för Medelplana och Västerplana ovan.

När hemmanen återkom i 1780 års storskifte var de alla skatteköpta (Björkebolet och Hulegården skatteköptes båda i januari 1726, av en ståndsperson, länsman Lars Rallberg, medan Gategården skatteköptes först 1737, av en bonde, förmodligen åbon). Tabellen nedan visar hemmanens arealer vid båda tillfällena, med reduktion av storskiftes-siffrorna med 25 procent för det agrarstatistiska dilemmat.

Tabell 3 Utsäde/areal ur skatteköpsdeklarationer och storskiftesakt. Tre hemman Forshems socken. Hektar.

Hemman	total åker	årligen besädd	antal hbruk
Gategården 1723	4,3	2,9	1
Gategården 1780	4,7	3,1	2
Hulegården 1724	3,3	2,2	1
Hulegården 1780	4,1	2,7	1
Björkebolet 1724	2,1	1,4	1
Björkebolet 1780	3,5	2,3	1

Källor: Skattehandelsverk GLA. Storskifteskartering, lantmäteriverket Gävle

Också här kan vi konstatera den ojämna bild av utvecklingen vi får med skatteköpsdeklarationerna som utgångspunkt. Årligen besädd åker på Gategården ökade enligt uppgifterna ovan bara ca sju procent under denna knappt 60-åriga period, samtidigt som hemmanet vid den senare tidpunkten rymde två hemmansbruk mot tidigare bara ett. Realt har alltså arealen per hemmansbruk minskat ganska kraftigt,

från 2,9 till 1,6 hektar årligen besädd åker. Siffrorna förefaller inte rimliga.

Hulegården ökade sin årligen besädda areal med 23 procent, Björkebolet sin med 64 procent. Den senare siffran närmar sig de ökningstakter på ca 70 procent mellan skatteköpsdeklarationens tid och storskiftetid som visats i ett par fall ovan. Frågan är dock om skatteköpsdeklarationerna håller vid en konfrontation med arealuppgifter ur kartmaterial. Variationsvidden när det gäller ökningstakter verkar alltför stor för att några användbara slutsatser kan dras med detta källmaterial som grund.

Från Forshem socken finns också ett antal äldre arealavmätningar av enskilda hemman. De tidigaste stammar från 1689 och rör Tomten, 1/4 skattefrälse, och Gamleboderna, 3/4 frälse (hemmanet skatteköptes 1703, men skrivs i karteringen 1689 som frälse). Hemmanen brukades enligt lantmätaren av två bönder vardera. Tomtens bönder delade hemmanet enligt formeln $2/3 - 1/3$. Gamlebodernas åbor antas ha brukat lika stora delar, då något annat inte anges.

Vilket odlingsystem som rådde på hemmanen vid denna tid nämns inte, men såvida inget annat anges förutsätter jag att tresädesbruk var förhärskande i hela socknen.

Hemmanet Tomten bestod av sammantaget 10,7 hektar åker, fördelat på sju olika poster (gärdesåker, åkerlyckor, någon enskild åkerteg). Här får man intrycket att verkligen all åker, även avsides belägna lyckor och tegar, medräknats. Fördelas åkern på hemmansbruken efter den norm som lantmätaren anger, var det större hemmansbruket försett med 7,1 hektar åker (ger 4,7 hektar årligen besädd), det mindre med 3,6 hektar (knappt 2,4 hektar årligen besädd åker).

Gamleboderna var trots sitt betydligt större mantal inte försett med mer åker än Tomten, utan tvärtom något mindre (10,2 hektar). Två likstora hemmansbruk på Gamleboderna hade därmed vardera 5,1 hektar total och 3,4 hektar årligen besädd åker, alltså i arealstorlek ungefär mitt emellan de två hemmansbruken på Tomten.

Ängens avkastning på de båda hemmanen mättes i parm.⁴ Tomten åsattes 17,3 parmar, Gamleboderna avsevärt mycket mer, 38,6

⁴ Enligt en förordning av år 1728 skulle en parm mäta $3\frac{3}{4}$ alnar i höjd och $4\frac{3}{4}$ alnar i bredd på vardera sidan, vilket är detsamma som 677 kubikfot = 17,7 kubikmeter. (Bonniers uppslagsbok). Någon relation mellan parm och tunnland kan jag f.n. inte finna i litteraturen, vilket omöjliggör en jämförelse mellan dessa tidiga kartuppgifter och senare karteringar (storskiftes- och enskifteskarteringar, som uppger ängen i tunnland och kappland, precis som åkern). Parm kan etymologiskt härledas till det isländska ordet för lass. Enligt fullmakter för lantmätare i bland annat Östergötlands och Skaraborgs län av år

parmar. Det skulle göra 11,2 respektive 5,8 parmar på Tomtens hemmansbruk och 19,3 parmar per hemmansbruk på Gamleboderna, som därmed framstår som mer inriktat på boskapsskötsel är hemmanet Tomten vid denna tid.

Tomten återkommer tyvärr inte mer i kartmaterialet från Forshem. Här får det tjäna som relief åt uppgifterna från Gamleboderna som storskiftades 1786, närmare 100 år efter den ovan refererade arealavmätningen. 1786 bestod hemmanet av fyra bruk om 3/16 mantal vardera, varav ett delades av två bönder (det satt alltså fem bönder på hemmanet).

Åkerarealen på Gamleboderna hade vid denna senare tidpunkt helt egaliserats (om det skedde i samband med storskiftet eller vid ett tidigare tillfälle framgår inte av akten). Vart och ett av de fyra bruken innehade enligt storskiftesmaterialet 8,65 tunnland åker, dvs. 4,3 hektar total åker, vilket ger 2,9 hektar årligen besädd åker vid tregärdesbruk. Ängen per bruk skiljer sig något, dock inte särskilt mycket. Det bruk som hade störst ängsarealer hade 9,6 hektar, det som hade minst var inte så mycket mindre med sina 8,8 hektar. Genomsnittet för de fyra bruken var 9,2 hektar. Sammantaget uppmättes på hemmanet år 1786 17,1 hektar åker och 36,8 hektar äng. Ängsmarken var alltså drygt dubbelt så stor som åkern.

Totalt ökade den uppmätta åkern på Gamleboderna under dessa knappt 100 år med 68 procent. Men samtidigt fördubblades antalet bruk (och antalet bondefamiljer som skulle leva av hemmanets avkastning ökade än mer, då ju ett av de fyra bruken år 1768 delades mellan två bönder). Den årligen besädda arealen per hemmansbruk minskade därmed, från 3,4 till 2,9 hektar. För de två bönder som delade ett av bruken innebar detta bara ca 1,5 hektar årligen besädd åker.

År 1714 upprättades karta över de två åttondelshemmanen Bråten och Lilla Klingetorp. Bråten skatteköptes samma år medan L:a Klingetorp redan var skatte. Inget av hemmanen återkommer med fler arealuppgifter under perioden. Bråten av år 1714 tillhör de hemman i Forshem som uppenbarligen hade fyrsädesbruk. Totalt

1634 skulle åkerjorden beräknas enligt normen 14 000 kvadratalnar per tunnland, och ängens tunnland avkasta fyra lass medelgott hö. Detta var riktlinjer som dock fick anpassas till åkern/ängens godhet (sämre jord och/eller mindre äng kunde medföra att större areal fick räknas per tunnland). Williams, *Skattläggningsväsendet och lantmätarna*, s 307. Ur Vättilösa bys storskiftesakt går att beräkna den genomsnittliga avkastningen per tunnland äng (avkastningen mäts i stackar), vilken för dessa tio hemman uppgick till 1,6 stackar per tunnland. Alla hemmanen låg relativt väl samlade kring medeltalet. Däremot ökar svårigheten: vilken relation finns mellan de tre avkastningsmåten parm, lass och stack?

bestod hemmanet vid denna tid av 2,2 hektar åker, vilket innebär 1,7 hektar årligen besådd åker, som skulle delas på två hemmansbruk (0,9 hektar per bruk). L:a Klingetorp anges ha haft 1,1 hektar åker liggande i ensäde (hemmanet utgjorde ett hemmansbruk). Ängens avkastning var 5 parmar för Bråten och 5,5 för L:a Klingetorp.

Kronohemmanet Björstorp genomgick arealavmätning år 1745, enligt lantmätaren pga. att det enligt åbons begäran blivit upphöjt från 1/8 till 1/4 mantal. Hemmanet utgjorde vid denna tid ett hemmansbruk. I kartmaterialet anges odlingssystemet till fjärdingsträda. Lantmätaren anger inte åkern i tunnland och kappland utan i tunnor och kappor. Den utgjorde, omräknat i tunnor, 7,9 tunnor. Skulle 1 tunna i det här fallet vara lika med 1 tunnland ger det 2,9 hektar (5,9 tld) årligen besått, vilket relativt väl stämmer med lantmätarens egen uppgift att årligen besått ("sedan fjärdingen avdragits") uppgick till 6 tunnor och 2 1/16 kappor, dvs. ca 3 hektar.

Ängen på hemmanet Björstorp specificeras såväl till areal (tunnland) som till avkastning (här inte parmar utan lass hö). Någon fast relation mellan de båda storheterna finns inte. Någon äng avkastade ett lass per tunnland, en annan 1,25 lass, en tredje knappt ett halvt lass per tunnland. Till ängsavkastningen räknade lantmätaren också det åkerhö som slogs, med samma fjärdings avdrag som för det årliga utsädet. Den totala höavkastningen hamnade därmed på 18,5 lass, vilket svarade mot 10,5 tunnland eller 5,2 hektar äng.

Inte heller Björstorp återkommer i någon mer arealuppgift från socknen, men utgör ytterligare en illustration på odlingssystemens komplexitet i en blandbygd som Kinne härad. Enkla schematiseringar i termer av två- eller tregärdesbruk förslår inte när man penetrerar ett lokalområde som detta. I vad som ytligt förefaller ha varit en sammanhållen tregärdes/tresädesbygd fanns exempel på de flesta av sädesbruken, inklusive ensäde.

Forshem och Årtorp byar storskiftades tillsammans, en process som drog ut på tiden. De första kontakterna med lantmätaren togs redan 1776, uppmätningen påbörjades, men först 1780 skedde själva skiftesdelningen. Totalt skiftades 21 hemman omfattande 14,25 mantal och 38 hemmansbruk. Den genomsnittliga hemmansbruksstorleken låg på 0,38 mantal, men de två i verkligheten vanligaste storlekarna var kvarts- och halvmantal. Frälsebruket var mantalsmässigt större än skatte/kronobruket, 0,39 mot 0,35 mantal i snitt.

I storskiftet av åkermarken ingick också en del vall, men den huvudsakliga ängsmarken storskiftades först i oktober 1781, då till-

sammans med relativt omfattande partier betesmark. Den totalt karterade åkerarealen i de två byarna uppgick till 178 hektar medan arealen åkervall stannade på knappt 42 hektar. Äng och betesmark uppgick till närmare 1 237 hektar, varav 937 hektar summeras i hop som äng, alltså mycket vidsträckta områden.⁵ Ängens och betesmarken omfattning bekräftar synen på att ett tresädesbruk med råg-odling direkt efter trädan krävde stora arealer utanför gårderna för boskapsskötselns vidmakthållande.

Åkerstarkaste hemmanet i de två byarna var med sina totalt närmare 19 hektar Prästgården, 1/1 mantal krono i Forshem by. Det kan jämföras med Skattegården i Årtorp, också ett helt mantal men av frälse natur, som med sina 9,4 hektar bara var ungefär hälften så väl försett med åker. Genomsnittet för ett helt mantal var 12,5 hektar åker, vilket med tregärdesbruk gav 8,4 hektar årligen besådd åker (per hemmansbruk uppgick årligen besått till 3,2 hektar och per kvartsmantal till 2,0 hektar).

En jordnatura fördelning av storskiftesmaterialen från Forshem och Årtorp ger ett skatte/kronomantal på i genomsnitt 9,1 hektar årligen besådd åker och ett frälsemantal på 7,2 hektar. Per hemmansbruk blir siffrorna mer lika: 3,2 hektar på skatte/krono mot 3,1 hektar på frälse.

Den redovisade åkervallen uppgår per S/K-bruk till 1,3 och per F-bruk till 0,9 hektar. Läger vi ihop åkervallen med ängen fås per helt mantal hela 76,2 hektar, per hemmansbruk 28,6 hektar. Det ger 77 hektar per mantal skatte/krono och 75,7 hektar per mantal frälse, eller 27,2 hektar per hemmansbruk skatte/krono och 30,1 hektar per hemmansbruk frälse. Därtill kommer utmarksvall och hagar med 28,6 hektar per mantal skatte/krono, 17,5 hektar per mantal frälse. Det är således förhållandevis stora arealer för boskapsskötseln som det här handlade om. Per hemmansbruk rör det sig vad gäller båda jordnaturerna om arealer på ca 37 hektar sammantaget åkervall, äng, utmarksvall och hagar. Hur mycket produktiv ängsmark som ryms inom denna totalareal är däremot oklart. Lantmätaren summerar ihop vad som förefaller relativt heterogena poster under samlingsrubriken "Äng". Härunder återfinns såväl "god och bördig hårdvall" som "sidländ och måssbelupen" mark och "skog-, berg- och stembundne backar".

⁵ I dessa arealer ingick en post "skog-, berg- och stembundne backar och så kallade Allmänningar i denna äng" som uppenbart skiftats med 85 tunnland 28 kappland till vart och ett av byalagens hela hemman. Detta var för samtliga hemman den avgjort största enskilda posten under rubriken "äng".

Särskiljer vi de två byarna och räknar bort de tre enskilda hemman som hade åker i dessa byalags gården, finner vi relativt jämgoda hemman och hemmansbruk i de båda byarna, oavsett jordnatur. Årtorp by var en renodlad frälseby, och hade per mantal räknat något mindre åker än skatte/kronomantalet i Forshems by. Per hemmansbruk utjämnas dessa relativt små skillnader; skifteslagets samtliga hemmansbruk hade åkerarealer om ca 4,7 hektar totalt. Hemmansbruket på skatte/kronojorden i Forshems by var något, närmast obetydligt, mindre till åkerareal än motsvarigheten på de båda byarnas frälsejord (det rörde sig om en genomsnittlig skillnad på 1-2 kappland).

Årtorp by återkommer i ett enskifte från 1806. Detta skifte koncentrerades till de fyra hemman som enligt jordebok de facto tillhörde byn (i storskiftet ingick som sagt dessutom tre hemman som enligt jordebok inte hade någon bytillhörighet). De fyra hemmanen, Årtorp Skattegården, Lillegården, Storegården och Söregården, bestod av 3,5 mantal och utgjorde vid båda tillfällena 8 hemmansbruk, allt av frälseatur. Fem av hemmansbruken var 0,5 mantal, tre 0,33 mantal.

Enskiftesmaterialiet skiljer inte mellan åker och äng på inägojorden. Därför har jag måst lägga ihop den i storskiftet presenterade åkervallen till åkersiffrorna för att uppnå så hög jämförbarhet som möjligt. Räknat på detta sätt hade byn år 1780 totalt 48,4 hektar åker plus vall, en siffra som ökat till 59,5 hektar 1806. Utslaget per hemmansbruk innebär det en ökning från 6,1 hektar åker plus äng 1780 till 7,8 hektar 1806. Det innebär totalt en 28 procentig ökning av inägojorden per hemmansbruk på dessa 26 år.

Vätzlösa socken

Några skatteköpsdeklarationer med utsädesuppgifter finns inte bevarade från Vätzlösa. Inte heller några tidiga arealavmätningar, varken av byn eller enskilda hemman. Det som finns är storskiftesmaterialiet från 1770-talets början, det tidigaste storskiftet i undersökningsområdet, och enskifte av samma by år 1807.

Som vi tidigare sett passade byborna på att byta odlingsystem i samband med storskiftet, en övergång från två- till tresädesbruk. Här räknar jag på det arealinnehav som gällde före själva skiftesdelningen, och därmed före övergången till tresädesbruk. Jag räknar alltså med att Vätzlösa by vid denna tidpunkt fortfarande hade tvåsädesbruk, precis som på den angränsande slättbygden, och återkommer till själva skiftesdelningen.

Byn bestod av 11 hemman om sammanlagt 9 mantal, vid denna tid fördelade på 31 hemmansbruk, vilket ger ett genomsnittligt bruk på 0,29 mantal. Socknen, liksom byn, var starkt skatte/kronodominerad. Det fanns bara 1,25 mantal frälse i hela socknen; båda hemmanen ingick i byn.

Totalt redovisas under hemmanen i byn 230 hektar åker och 345 hektar äng. Därutöver fanns någon åker, äng, beteshagar m.m. som brukades av torpare och soldater som inte "sorterade in" under något av hemmanen.

Avräknat 50 procent för det rådande tvåsådesbruket fås 3,7 hektar årligen besädd åker per hemmansbruk (3,4 hektar per kvartsmantal). Åtskiljer vi jordnaturerna, vilket kanske är mer tveksamt i denna by än i de övriga, eftersom frälset är så litet att små avvikelser kan få stora konsekvenser, hamnar årligen besädd åker på 3,5 hektar för S/K-bruken och 8,1 hektar på F-bruken. Den senare siffran återspeglar de avgjort större bruken, också i mantal räknat, på frälsehemmanen. Årligen besädd åker per kvartsmantal ger likartade siffror för båda jordnaturerna, 3,2 hektar (12,7 respektive 13,1 hektar per helt mantal).

Ängen uppgick till 11,1 hektar per hemmansbruk och 38,4 hektar per mantal. Skillnaderna blir naturligtvis mycket stora om vi skiljer mellan jordnaturerna: 10,2 hektar på S/K-bruken och 24,5 hektar på F-bruken. Per mantal är dock skillnaderna betydligt mer utjämnade: 38,2 hektar på S/K-mantalet mot 39,2 hektar på F-mantalet.

Jämför vi sedan storskiftes- med enskiftesmaterialet får vi en genomsnittlig inägoareal (åker plus äng) på 18,6 hektar per hemmansbruk år 1772 jämfört med 21,5 hektar 1807.⁶ Ökningen uppgår till knappt 16 procent. Räknat på den totala inägoarealen uppgår ökningen till ca 20 procent (från 575 till 689 hektar).

Som vi tidigare sett ökade åkerarealen på ängens bekostnad, åtminstone bokföringsmässigt, i den skiftesdelning som blev följden av bybornas önskan att byta odlingsssystem. Ökningen av uppgiven åkerareal uppgick totalt till närmare 23 hektar och togs till största delen från ängen. Hemmanen har fått tillskott tydligen inte så mycket efter mantalsstorlek; förmodligen har denna buffert odlingsbar äng använts för att utjämna skevheter vid omfördelningen av åkern.

⁶ Jämförelsen har gjorts mellan det uppmätta ägoinnehavet i storskiftet, alltså före skiftesdelningen, och de uppmätta inägorna i enskiftet.

I stort sett all samfälld mark utanför gården och ängar, dvs. betesmarker o. dyl., skiftades mellan bydelägarna till 14,5 tunnland (ca 7 hektar) per oförmedlat mantal.

Per hemmansbruk ökade den årligen besådda arealen från 3,7 till 5,5 hektar i samband med att man bytte odlingsystem, om de ideala normerna för två- respektive tregärdesbruk används (multiplikation med 0,5 respektive 0,67). Årligen besådd åker per mantal ökade från 12,8 till 18,7 hektar. Ängsarealerna minskade från 38,4 hektar per mantal till 36,4 hektar, per hemmansbruk från 11,1 till 10,6 hektar.

Skillnaderna mellan jordnaturerna höll sig kring samma absoluta storleksordning som före skiftet, men rent procentuellt ökade skatte/kronomantalet mer, sett till årligen besådd åker (från 3,5 till 4,9 hektar per S/K-bruk, jämfört med frälsebrukens ökning från 8,1 till 9,2 hektar). Skillnaderna per mantal förblev relativt obetydlig, både vad gäller åker och äng.

Otryckta källor

Riksarkivet, Stockholm (RA)

Adeln och dess gods; Posse.

Landboräkning för Hellekis underliggande gods anno 1677.

Landsarkivet i Göteborg (GLA)

Länsstyrelsen för Skaraborgs län, landskontoret

Mantalslängder för Skara fögderi.

Jordeböcker för Skara fögderi.

Skattningslängder 1713, 1715 och 1716.

Skattehandelsverk.

Länsstyrelsen för Skaraborgs län, landskansliet

Beskrivning över Skaraborgs hövdingedöme.

Bergmästarämbetets arkiv

Alunverken i Skaraborgs län 1726-1837.

Häradsrättsarkiv

Bouppteckningar, Kinne häradsrätt.

Kyrkoarkiv

Befolkningsstatistiska tabeller 1750-1805.

Ministeriallängder.

Flyttningslängder (Österplana pastorat).

Vigsellängd 1732-1805 (Österplana pastorat).

Landsarkivet i Lund

Jordeböcker och mantalslängder för Fjäre härad.

Lantmäterikontorets arkiv, Mariestad

Storskifte å Vätö by 1772-73.

Storskifteshandlingar för Västerplana by.

Storskifte av Österplana, Skagen och Örnekulla byar 1796.

Arealavmätningar av Bråten och Lilla Klingetorp 1711, Forshems socken, Kinne härad.

Geometrisk charta öfver kronoskyttshemmanet Björstorp, beläget på kronoparken Kinnaskoga...avmätt uti julii månad 1745.

Kartbeskrivningen till Storskifte i Forshems och Årtorps byar 1776-1781.
Storskifte å Vätzlösa by 1772-73.

Lantmäteriverkets arkiv, Gävle

Geometrisk karta över Medelplana sockenskog, med tillhörande delningsakt.
Arealavmätning av Västerplana by 1715.

Göta Hovrätts arkiv, Jönköping

Bouppteckning efter Greve Nils Posse.

Litteratur och tryckta källor

- Ahlberger, Christer: *Vävarfolket. Hemindustrin i Mark 1790-1850*. Göteborg 1988.
- Ahlström, Göran: *Studier i svensk ekonomisk politik och prisutveckling 1776-1802*. Lund 1974.
- Andersson Palm, Lennart: *Människor och skördar. Studier kring agrarhistoriska metodproblem*. Göteborg 1993
- Antonson, Hans, Jansson, Ulf & Vestbö, Aadel: "Svenska byar utan systematiska odlingssystem". Ur: *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. Nr 30, 1995.
- Arosenius, Erik: "Bidrag till det svenska tabellverkets historia". *Svenska lantmäteriet 1628-1928*. Del I. Stockholm 1928 (red: Arosenius, Erik).
- Bagger-Jørgensen, O.: "Lantmäteriets organisation". Ur: *Svenska lantmäteriet 1628-1928*. Del I (red: Arosenius, Erik). Stockholm 1928.
- Baker, Allan & Butlin, Robin (ed.): *Studies of field systems in the British isles*. Cambridge University Press 1973.
- Beskrivningar från 1700-talet över Götene, Ods, Stora Mellbys och Österplans församlingar av dess prästerskap*. Efter manuskript i Sundholmska samlingen i Stifts- och Landsbiblioteket i Skara. Utgivna av Hans Sallander. Skara 1973.
- Bjurling, Oscar: *Skaraborgs läns sparbank 1847-1947*. Minnesskrift... Lund 1947.
- Björkman, Jan Olof: *Bonde och tjänstehjon. Om social stratifiering i äldre mellansvensk agrarbygd*. Duplic, Uppsala universitets sociologiska institution. Uppsala 1974
- Boserup, Ester: *Jordbruksutveckling och befolkningstillväxt*. Lund 1973
- Carlsson, Sten: "Flyttningssintensiteten i det svenska agrarsamhället". *Turun historiallien arkisto*. Turku 1973.
- Carlsson, Sten: *Svensk historia II. Tiden efter 1718*. Andra upplagan. Stockholm 1964.
- Chayanov, A.V: *On the theory of peasant economy* (ed. by Thorner D., Keblay B. and Smith R.E.F.). Homewood, Illinois 1966.
- Clemensson, Per & Andersson, Kjell: *Släktforska steg för steg*. Stockholm 1987.
- Dahl, Sven: "Strip fields and enclosure in Sweden". *Scandinavian economic history review*, vol 9 1961.
- Dahl, Sven: *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*. Lund 1942.
- Dahlman, Carl: *The open-field system and beyond. A property rights analysis of an economic institution*. Cambridge University Press 1980.
- Djurfeldt, Göran: *Gods och gårdar. Jordbruket i ett sociologiskt perspektiv*. Lund 1994.
- Dodgshon, Robert: "The landholding foundation of the open-field system". *Past and Present*, vol 67 1975.
- Ekonomiska kartan för Kinne härad 1879.
- Emanuelsson, Urban: "The relationship of different agricultural systems to the forest and woodlands of Europe". Ur: Salbatiano, Fabio (ed.): *Human influence on forest development in Europe*. Bologna 1988

- Emanuelsson, Urban: "Två allvarliga naturvårdsproblem år 2010". *Svensk botanisk tidskrift*, vol 82 1988.
- Emanuelsson, Urban: "Skånes vegetationshistoria". *Svensk geografisk årsbok* 1987.
- Eriksson, Ingrid & Rogers, John: "Mobility in an agrarian community. Practical and methodological considerations". *Aristocrats, Farmers, Proletarians. Essays in Swedish demographic history*. Uppsala 1973.
- Fenoaltea, Stefano: "Fenoaltea on open fields: a reply". *Explorations in economic history*, vol 14 1977.
- Fenoaltea, Stefano: "Risk, transaction costs, and the organization of medieval agriculture". *Explorations in economic history*, vol 13 1976.
- Fenoaltea, Stefano: *The economics of the common fields: the state of the debate*. (Duplic) Prepared for the international symposium on property rights, organizational forms and economic behavior. Uppsala University, june 2-5 1986.
- Fenoaltea, Stefano: "Transaction costs, Whig history and the common fields". Ur: Bo Gustavsson (ed): *Power and economic institutions. Reinterpretations in economic history*. Aldershot, Edward Elgar Publishing 1991.
- Fischer, Tore: *Slott och herrgårdar kring Lidköping*. Lidköping 1954.
- Flinn, Michael W.: *The European demographic system 1500-1820*. Brighton, Harvester Press 1981.
- Fogelberg, Torbjörn: "Brommö Glasbruk 1803-1879". *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1967, sjätte delen, sjätte häftet.
- Forsell, Carl af: *Statistik öfver Sverige grundad på offentliga handlingar*. Andra upplagan 1833 (faksimil 1978).
- Forsman, Hilding: "Om skifte och annan jorddelning i by". *Svenska lantmäteriet 1628-1928. Del II*. Stockholm 1928 (red: Arosenius, Erik).
- Frandsen, Karl-Erik: *Vang og Tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*. Esbjerg 1983.
- Fridlitzius, Gunnar: "The mortality decline in the first phase of the demographic transition: Swedish experiences". Ur: *Pre-industrial population change*, (red. Bengtsson, T., Fridlitzius, G., Ohlsson, R.). Stockholm 1984.
- Fridlitzius, Gunnar & Ohlsson, Rolf: "Mortality patterns in Sweden 1751-1802 - a regional analysis". Ur: *Pre-industrial population change*, (red. Bengtsson, T., Fridlitzius, G., Ohlsson, R.). Stockholm 1984.
- Frödin, John: "Skiftesväsendet och dess samband med jordbrukets nuvarande kritiska läge". *Ekonomisk Tidskrift* 1945.
- Gadd, Carl-Johan: *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750-1850*. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 53). Göteborg 1983.
- Gadd, Carl-Johan: *Självhushåll eller arbetsdelning? Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400-1860*. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 64). Göteborg 1991.
- Gadd, Carl-Johan: *Den agrara revolutionen 1700-1870*. Det svenska jordbrukets historia. Band 3. Stockholm 2000.
- Gaunt, David: "Familj, hushåll och arbetsintensitet. En tolkning av demografiska variationer i 1600- och 1700-talens Sverige". *Scandia*, vol 42 1976.
- Gaunt, David: *Familjeliv i Norden*. Stockholm 1983.

- Hafström, Gerhard: "Byn och miren. En jämförelse mellan den svenska bysamfälligheten och den ryska agrarkommunismen". *Svensk Tidskrift*, vol 41 1954.
- Hajnal, J.: "European marriage patterns in perspective". Ur: *Population in history* (ed. Glass, D.V. & Eversly D.E.C.). London 1965.
- Hannerberg, David: *Mantalsskriven och total folkmängd*. Meddelanden från geografiska Föreningen i Göteborg 1940.
- Hannerberg, David: *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år*. Stockholm 1971.
- Hannerberg, David: "Ett agrarstatistiskt dilemma". *Ekonomisk-geografiska studier tillägnade Olof Jonasson...* Göteborg 1959.
- Hannerberg, David: *Närkes landsbygd, 1600-1820. Folkmängd och befolkningsrörelse, åkerbruk och spannmålsproduktion* (Meddelande från Göteborgs högskolas geografiska institution 27). Göteborg 1941.
- Hanssen, Börje: *Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*. Stockholm 1977 (1952).
- Harnesk, Börje: "Patriarkalism och lönearbete: teori och praktik under 1700- och 1800-talen". *Historisk Tidskrift*, vol 106 1986.
- Heckscher, Eli: "Det svenska jordbrukets äldre ekonomiska historia, en skiss". *Ekonomisk Tidskrift* 1945.
- Heckscher, Eli: *Ekonomisk-historiska studier*. Stockholm 1936
- Heckscher, Eli: *Svenskt arbete och liv*. Stockholm 1963.
- Herlitz, Lars: *Den mantalsskrivna befolkningen i Skaraborgs län. Utvecklingen 1699-1767*. (Duplic Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet). 1988.
- Herlitz, Lars: *Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden*. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 31). Lund 1974
- Herlitz, Lars: *Koppskatten i det äldre tjänstesamhället. Den mantalsskrivna befolkningen i Skaraborgs län 1699-1767*. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 63). Göteborg 1991.
- Herlitz, Urban: *Restadtegen i världsekonomin. Lokala studier av befolknings-tillväxt, jordbruksproduktion och fördelning i Västsverige 1800-1860*. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 58). Göteborg 1988.
- Historisk statistik för Sverige*. I: *Befolkning 1720-1950*. Stockholm 1955 (Statistiska Centralbyrån).
- Hoffman, R.C.: "Medieval origins of the common fields". Ur: *European peasants and their markets* (ed. Parker, W.N. & Jones, E.L.). Princeton University Press 1975.
- Hofsten, Erland: *Befolkningslära. Demografi för lekmän*. Lund 1982
- Hofsten, Erland: *Svensk befolkningshistoria*. Stockholm 1986
- Hofsten, Erland & Lundström, Hans: *Swedish population history*. Stockholm 1976.
- Hoppe, Göran: "At the ventilation of the suggested redistribution, much controversy was disclosed...". *Enclosure in Väversunda village, Östergötland*. (Kulturgeografiskt seminarium 5/82). Duplic, Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet 1982.
- Höglin, Stefan: "Byar och landskap i Skaraborg". *Mylla, mule, människa. Det västgötska kulturlandskapet, några brottstycken*. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1993-1994. Skara 1994.

- Höjer, Magnus: *Skaraborgs län. En topografisk-statistisk beskrivning med historiska anmärkningar*. Stockholm 1882.
- Isacson, Maths: *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680-1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*. (Uppsala studies in economic history 18). Uppsala 1979.
- Isacson, Maths & Magnusson, Lars: *Vägen till fabrikerna*. Stockholm 1983.
- Johansen, Hans Chr.: *Befolkningsudveckling og familiestruktur i det 18. århundrede*. Odense University Press 1975.
- Jonsson, Ulf: *Jordmagnater, landbönder och torpare i sydöstra Södermanland 1800-1880*. (Stockholm studies in economic history 5). Stockholm 1980.
- Julihn, Erik & Spade, Bengt: *Industriminnen i Götene kommun*. En inventering utförd 1978. Karlsborg 1979.
- Kalm, Pehr: *Pehr Kalms Västgöta och Bohusländska resa förrättad år 1742*. (red. Krantz, C.). Stockholm 1977.
- Kriedte, Peter: "The origins, the agrarian context, and the conditions in the world market". Kriedte P, Meddick H, Schlumbom J: *Industrialization before industrialization*. Cambridge university press. 1981.
- Kula, Witold: *An economic theory of the feudal system*. London 1976 (1962).
- Kumm, Elfred: *Indelt soldat och rotebonde*. Stockholm 1989 (1949).
- Köll, Anu-Mai: *Tradition och reform i västra Södermanlands jordbruk 1810-1890*. (Stockholm studies in economic history 7). Stockholm 1983.
- Lext, Gösta: *Mantalskrivningen i Sverige före 1860*. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 13). Göteborg 1979 (1968).
- Lext, Gösta: *Studier i svensk kyrkobokföring 1600-1946*. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 54). Göteborg 1984.
- Lindgren, Jan: *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620-1640*. (Studia historica Upsaliensia 117). Uppsala 1980.
- Lindgren, Gunnar: *Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt*. Uppsala 1939.
- Lindskog, P.E: *Försök till en korrt bekrifning om Skara stift*. Häfte 1-5. Skara 1812-1816.
- Linné, Carl von: *Carl von Linnés Västgötaresa. Förrättad 1746*. Stockholm 1965.
- Lundahl, Ivar: *Det medeltida Västergötland*. Uppsala 1961.
- Lundahl, Ivar: *Ortnamnen i Skaraborgs län*. Del V: Kinne härad. Lund 1965.
- Lunden, Kåre: "Some causes of change in a peasant economy..." *Scandinavian economic history review*, vol 22 1974.
- Lynn White Jr: *Medieval technology and social change*. Oxford university press 1979.
- Lägnert, Folke: *Syd- och mellansvenska växtföljder I och II*. Lund 1955 och 1956.
- Löfgren, Orvar: "Arbetslivets sociala organisation". Ur: Hellspång, Mats och Löfgren, Orvar: *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Lund 1977.
- Löfgren, Orvar: "Familj och hushåll - Släkt och äktenskap". Ur: Hellspång, Mats och Löfgren, Orvar: *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Lund 1977.
- Löfgren, Orvar: "Människan och tiden". Ur: Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar: *Den kultiverade människan*. Lund 1979.

- Magnusson, Lars: *Sveriges ekonomiska historia*. Stockholm 1996.
- Malthus, Thomas Robert: *Om befolkningsfrågan*. Halmstad 1969.
- Martinius, Sture: *Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige*. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 8). Göteborg 1967.
- McCloskey, Donald: "Fenoaltea on open fields: a comment". *Explorations in economic history* 1977.
- McCloskey, Donald: "The persistence of English common fields". Ur: *European peasants and their markets* (ed. Parker, W.N. & Jones, E.L.). Princeton University Press 1975.
- Meddick, Hans: *The protoindustrial family economy*. Ur: Kriedte, P., Meddick, H. & Schlumbom, J.: *Industrialization before industrialization*. Cambridge university press 1981.
- Millar, J.R: "A reformulation of A.V Chayanov's theory of the peasant economy". *Economic development and cultural change*, 1970.
- Montgomery, Arthur: "Tjänsehjonsstadgan och äldre svensk arbetarpolitik". *Historisk Tidskrift*, vol 53 1933.
- Myrdal, Janken: *Jordbruket under feodalismen*. Det svenska jordbrukets historia. Band 2. Stockholm 1999.
- Myrdal, Janken & Söderberg, Johan: *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm 1991.
- Nilsson, Sven A.: "Landbor och skattebönder. En studie av extraskatternas fördelning under 1500- och 1600-talen". Ur: *De stora krigens tid*. Stockholm 1990.
- Nilsson, Sven A.: "Krig och folkbokföring under svenskt 1600-tal". *Scandia*, vol 48 1982.
- Ogilvie, S.C. & Cerman, M.: "The theories of proto-industrialization". Ur: *European proto-industrialization* (ed. Ogilvie, S.C. & Cerman, M.). Cambridge university press 1996.
- Olai, Birgitta: *Storskiftet i Ekebyborna. Svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgötasocken*. Uppsala 1983.
- Olander, Gunnar: *Studier över det inre tillståndet i Sverige under Karl XII:s regering, med särskild hänsyn till Skaraborgs län*. Göteborg 1946.
- Ohlsson, Rolf & Bengtsson, Tommy: "Population and economic fluctuations in Sweden 1749-1914". Ur: *Pre-industrial population change*, (red. Bengtsson, T., Fridlitzius, G., Ohlsson, R.). Stockholm 1984.
- Pedersen, Ellen Anne & Widgren, Mats: "Järnålder 500 f. Kr. - 1000 e. Kr." Ur: *Jordbrukets första femtusen år 4000 f. Kr. - 1000 e. Kr.* Det svenska jordbrukets historia. Band 1. Stockholm 1999.
- Perrenoud, Alfred: "Mortality decline in its secular setting". Ur: *Pre-industrial population change*, (red. Bengtsson, T., Fridlitzius, G., Ohlsson, R.). Stockholm 1984.
- Pettersson-Berger, E.: "Lantmäteriets kartografiska verksamhet. Resultat och betydelse". Ur: *Svenska lantmäteriet 1628-1928*. Del I (red: Arosenius, Erik). Stockholm 1928.
- Pollard, Sidney: *Peaceful conquest. The industrialization of Europe 1760 - 1970*. Oxford University Press 1981.
- Pryor, Fredric L.: "An international perspective on land scattering". Ur: *Explorations in history*, vol 19 1982.
- Roberts, Brian K.: *Rural settlements in Britain*. London 1979.

- Sandström Malinowski, E.: "Kalkbränning på Kinnekulle". Ur: RAA, *Kust och hav*, Kulturmiljövård 5-6 1995.
- Scott, James C.: *The moral economy of the peasant. Rebellion and subsistence in southeast Asia*. Yale university press 1976.
- Schlumbom, J.: "'Protoindustrialization' as a research strategy and a historical period - a balance-sheet. Ur: *European proto-industrialization* (ed. Ogilvie, S.C. & Cerman, M.). Cambridge university press 1996.
- Sen, Amartya: "Description as choice". Ur: Sen, A.: *Choice, welfare and measurement*. Oxford Basil Blackwell 1982.
- Slott och herresäten i Sverige. *Västergötland*. Malmö 1968.
- Sporrong, Ulf: "Det äldre agrarlandskapet före 1750". Ur: *Kulturlandskapet och bebyggelsen*. Sveriges nationalatlas, SNA, 1994.
- Sweezy, Paul: "A critique". Ur: *The transition from feudalism to capitalism* (ed. Rodney Hilton). London 1976.
- Söderberg, Johan: "1809 - en borgerlig revolution?" *Häften för kritiska studier*, nr 2-3 1976.
- Thirsk, Joan: "The common fields". *Past and present*, vol 29 1964.
- Tidström, Andres: *Anders Tidströms resor i Västergötland 1756 och 1760*. Uppsala 1978.
- Topografiska och statistiska uppgifter om Skaraborgs län*. Stockholm 1845.
- Utterström, Gustaf: *Jordbrukets arbetare I*. Stockholm 1957.
- Utterström, Gustaf: "Some population problems in pre-industrial Sweden". *Scandinavian economic history review*, vol 2 1954.
- Widgren, Mats: "Västsveriges kulturlandskap ur geografisk synvinkel". *Bebyggelse och markanvändning*. Symposium vid arkeologiska institutionen, Stockholms universitet, 1984.
- Widgren, Mats: *Settlement and farming systems in the early iron age. A study of fossil agrarian landscapes in Östergötland, Sweden*. (Stockholm studies in human geography 3). Stockholm 1983.
- Williams, E.: "Skattläggningsväsendet och lantmätarna". *Svenska lantmäteriet 1628-1928*. Del I. Stockholm 1928 (red: Arosenius, Erik).
- Winberg, Christer: *Folkökning och proletarisering*. Lund 1977
- Winberg, Christer: *En annan väg till det moderna samhället: den svenska bondeklassens upprykning*. Duplic 1992. Tryckt i Folkets Historia, nr 2 1996.
- Wohlin, Nils: *Den svenska jordstykningpolitiken i de 18:e och 19:e århundradena jämte en översikt af jordstyckningens inverkan på bondeklassens besuttenhetsförhållanden*. Stockholm 1912.
- Wolf, Eric R.: *Peasants*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs 1966.
- Ågren, Sven: *Karl XI:s indelningsverk för armén*. Uppsala 1922.

Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet

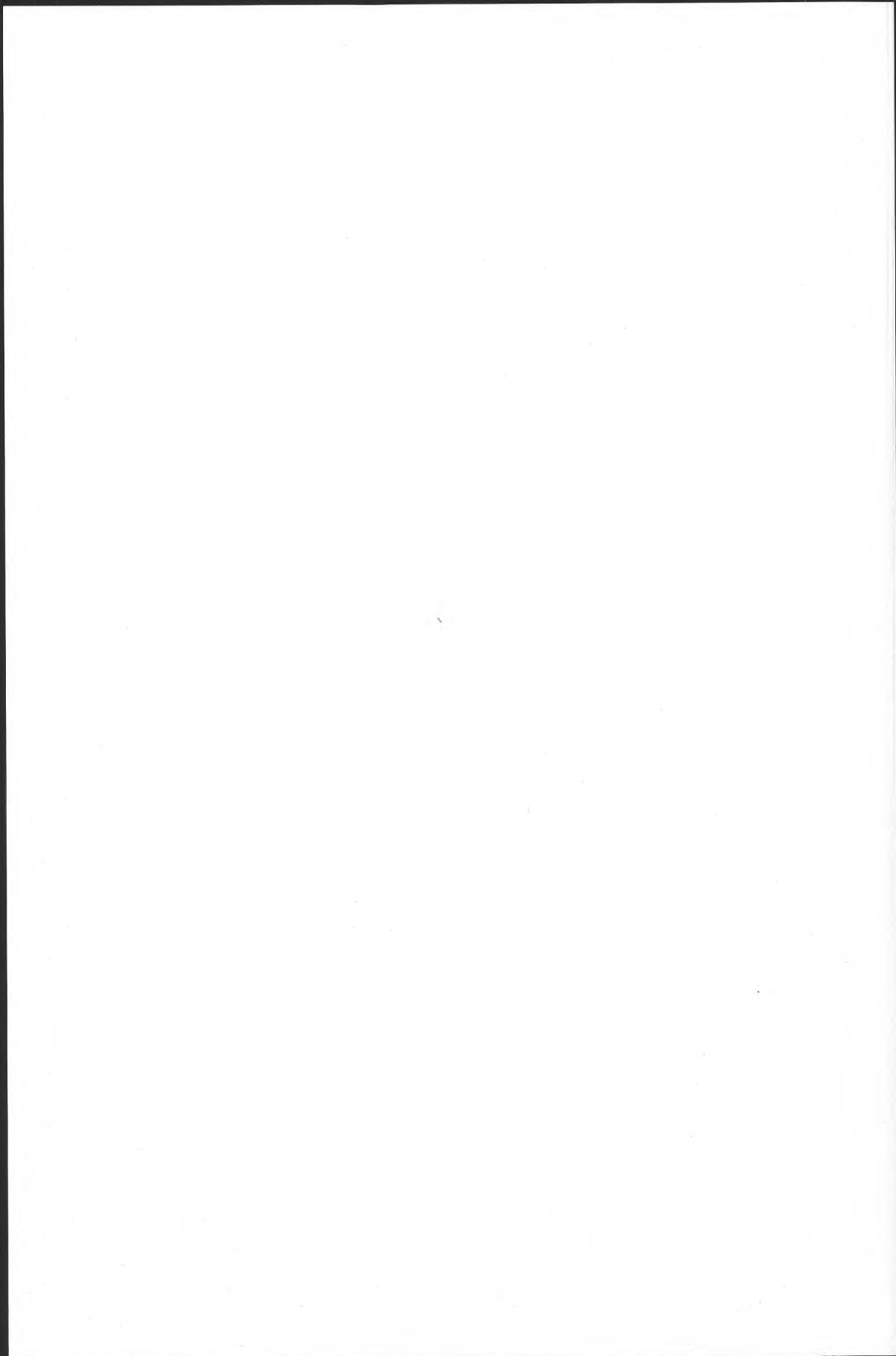
1. Sture Mårtenson: Agiot under kreditsedelepoken 1789-1802. 1958.
2. Marianne Nilsson: Öresundstullsräkenskaperna som källa för fraktfarten genom Öresund under perioden 1690-1709. 1962.
3. Rolf Adamson: Den svenska järnhanterings finansieringsförhållanden. Förlagsinteckningar 1800-1884. 1963.
4. Rolf Adamson: De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796-1860. 1963.
5. Martin Fritz: Gustaf Emil Broms och Norrbottens järnmalm. En studie i finansieringsproblematiken under exploateringstiden 1891-1903. 1965 .
6. Gertrud Wessberg: Vänersjöfarten under 1800-talets förra hälft. 1966.
7. Rolf Adamson: Järnavsättning och bruksfinansiering 1800-1860. 1966.
8. Sture Martinius: Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige. 1967.
9. Ingemar Nygren: Svensk sparbanksutlåning 1820-1913. En analys av de större sparbankernas kreditgivning. 1967.
10. Carin Sällström-Nygren: Vattensågar och ångsågar i Norrland under 1800-talet. 1967
11. Martin Fritz: Järnmalmproduktion och järnmalmemarknad 1883-1913. De svenska exportföretagens produktionsutveckling, avsättningsinriktning och skeppningsförhållanden. 1967.
12. Martin Fritz: Svensk järnmalmsexport 1883-1913. 1967.
13. Gösta Lext: Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. 1968.
14. Martin Fritz: Kirunagruvornas arbetskraft 1899-1905. Rekrytering och rörlighet. 1969.
15. Jan Kuuse: Varaktiga konsumtionsvarors spridning 1910-1965. En indikator på välbefinningsutvecklingen i Sverige. 1969. (Akademiförlaget).
16. Ingela Elison: Arbetarrörelse och samhälle i Göteborg 1910-1922. 1970.
17. Sture Martinius: Agrar kapitalbildning och finansiering 1833-1892. 1970.
18. Ingemar Nygren: Västsvenska sparbankers medelplacering 1820- 1913. 1970

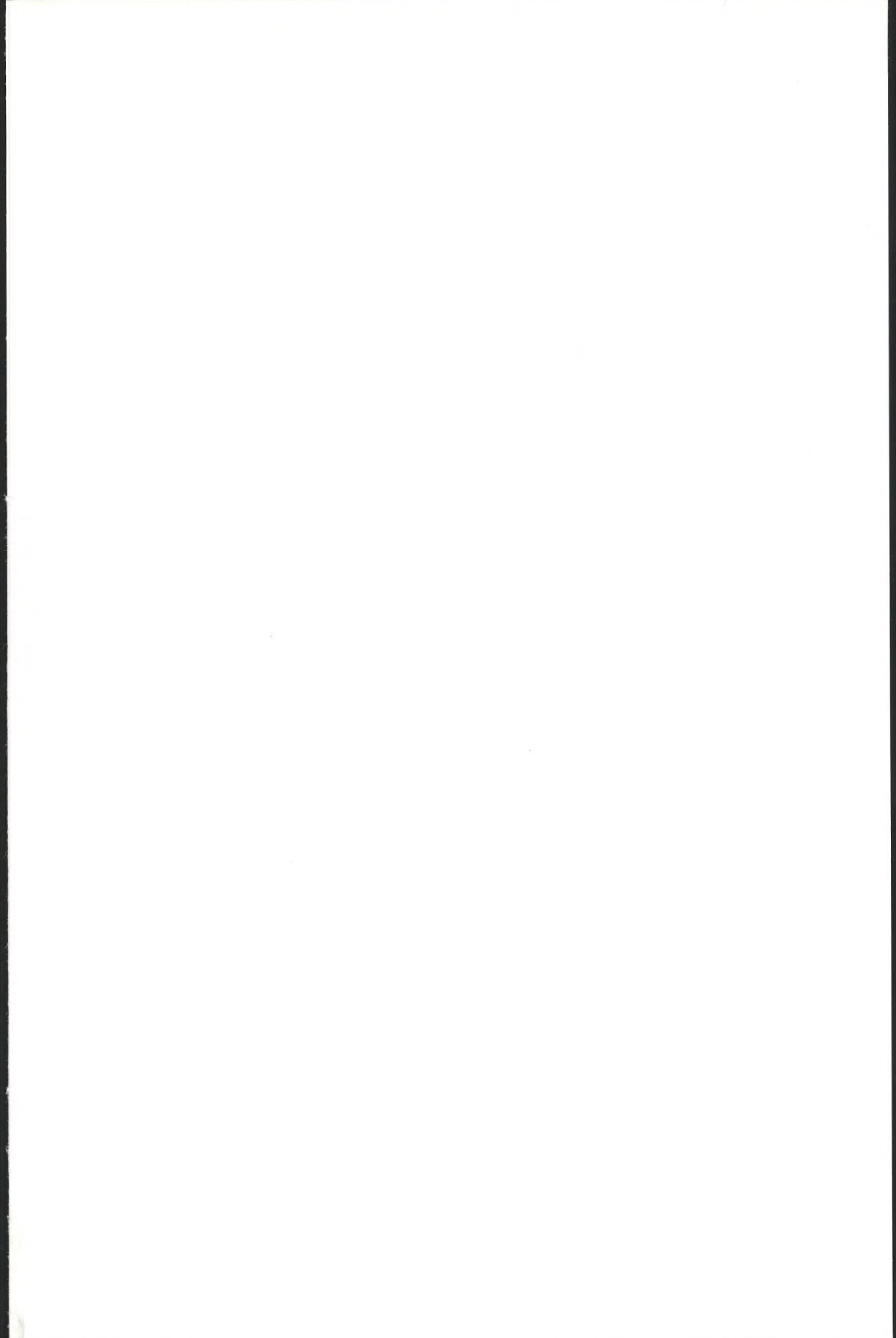
19. Ulf Olsson: Lönepolitik och lönestruktur. Göteborgs verkstadsarbetare 1920- 1949. 1970.
20. Jan Kuuse: Från redskap till maskiner. Mekaniseringsspridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860-1910. 1970.
21. Sture Martinius: Jordbruk och ekonomisk tillväxt i Sverige 1830-1870. 1970.
22. Ingemar Nygren: Svenska sparbankers medelplacering 1914-1968. En undersökning av de större sparbankerna. 1970.
23. Jan Kuuse: Inkomstutveckling och förmögenhetsbildning. En undersökning av vissa yrkesgrupper 1924-1959. 1970.
24. Ulf Olsson: Regionala löneskillnader inom svensk verkstadsindustri 1913- 1963.1971.
25. Kent Olsson: Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsbörda. En undersökning av vissa yrkesgrupper i Göteborg 1919-1960. 1972.
26. Artur Attman: The Russian and Polish markets in international trade 1500-1650. 1973.
27. Artur Attman: Ryssland och Europa. En handelshistorisk översikt. 1973.
28. Ulf Olsson: Upprustning och verkstadsindustri i Sverige under andra världskriget. 1973.
29. Martin Fritz: German steel and Swedish iron ore 1939-1945. 1974.
30. Ingemar Nygren: Svensk kreditmarknad under freds- och beredskapstid 1935- 1945. 1974.
31. Lars Herlitz: Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden. 1974.
32. Hugo Kylebäck: Konsumentkooperation och industrikarteller. Kooperativa förbundets industriföretag före 1939 med särskild hänsyn till margarin-, kvarn-, gummi- och glödlampsbranscherna. 1974. (Rabén & Sjögren).
33. Martin Fritz: Ernst Thiel. Finansman i genombrottstid. 1974.
34. Jan Kuuse: Interaction between agriculture and industry. Case studies of farm mechanisation and industrialisation in Sweden and the United States 1830-1930. 1974.
35. Lars Herlitz: Fysiokratismen i svensk tappning 1767-1770. 1974.
36. Sven-Olof Olsson: German coal and Swedish fuel 1939-1945. 1975.
37. Ulf Olsson: The creation of a modern arms industry. Sweden 1939-1974. 1977.
38. Sverker Jonsson: Annonser och tidningskonkurrens. Annonsernas roll i tidningsekonomin och betydelse för koncentrationsprocessen i Stockholm, Göteborg och Malmö. 1977.

39. Ekonomisk-historiska studier tillägnade Artur Attman. 1977.
40. Bertil Andersson: Handel och hantverk i Göteborg. Två företagargrupperns ekonomiska utveckling 1806-1825. 1977.
41. Folke Karlsson: Mark och försörjning. Befolkning och markutnyttjande i västra Småland 1800-1850. 1978.
42. Hans Wallentin: Arbetslöshet och levnadsförhållanden i Göteborg under 1920- talet. 1978.
43. Sverker Jonsson: Annonsbojkotten mot Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1940. Myt eller realitet? 1979.
44. Ingemar Nygren: Riksgäldskontoret 1939-1945. Statlig upplåning för beredskap och räntestabilisering. 1979.
45. Hugo Kylebäck: Konsument- och lantbrukskooperationen i Sverige. Utveckling, samarbets- och konkurrensförhållanden före andra världskriget. 1979.
46. Lars-Åke Engblom: Arbetarpresen i Göteborg. En studie av arbetarpresens förutsättningar, arbetarrörelsens presspolitik och tidningskonkurrensen i Göteborg 1890-1965. 1980.
47. Ingemar Nygren: Svensk kreditmarknad 1820-1875. Översikt av det institutionella kreditväsendets utveckling. 1981.
48. Jerker Carlsson: The limits to structural change. A comparative study of foreign direct investment in Liberia and Ghana 1950-1971. 1981. (Nordiska Afrikainstitutet).
49. Lasse Cornell: Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860-1890. Arbete, levnadsförhållanden, rekrytering. 1982.
50. Martin Fritz, Ingemar Nygren, Sven-Olof Olsson, Ulf Olsson: The adaptable nation. Essays in Swedish economy during the Second World War. 1982. (Almqvist & Wiksell International.).
51. Bengt Berglund: Industriarbetarklassens formering. Arbete och teknisk förändring vid tre svenska fabriker under 1800-talet. 1982.
52. Sverker Jonsson: Pressen, reklamen och konkurrensen 1935-1978. 1982.
53. Carl-Johan Gadd: Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750-1860. 1983.
54. Gösta Lext: Studier i svensk kyrkobokföring 1600-1946. 1984.
55. Lasse Cornell: Arbete och arbetsformernas utveckling. 1986.
56. Bengt Berglund: Kampen om jobben. Stålintustrin, facket och löntagarna under 1970-talskrisen. 1987.
57. Christina Johansson: Glasarbetarna 1860-1910. Arbete, levnadsförhållanden och facklig verksamhet vid Kosta och andra glasbruk under industrialismens genombrottskede. 1988.
58. Urban Herlitz: Restadtegen i världsekonomin. Lokala studier av befolkningstillväxt, jordbruksproduktion och fördelning i Västsverige 1800-1860. Göteborg 1988.

59. Jan Bohlin: Svensk varvsindustri 1920-1975: lönsamhet, finansiering och arbetsmarknad. 1989.
60. Sven A. Björkenstam: Svenskt skeppsbyggeri under 1800-talet. Marknad och produktion. 1989.
61. Luis Bértola: The manufacturing industry of Uruguay, 1913-1961: a sectoral approach to growth, fluctuations and crisis. (Institute of Latin American Studies, Stockholm University Monograph Nr 20). Göteborg-Stockholm. 1990.
62. Bertil Fridén: På tröskeln till marknaden. Makt, institutionell kontext och ekonomisk effektivitet i Västsverige 1630-1800. 1991.
63. Lars Herlitz: Koppsskatten i det äldre tjänstesamhället. Den mantalsskrivna befolkningen i Skaraborgs län 1699-1767. 1991.
64. Carl-Johan Gadd: Självhushåll eller arbetsdelning? Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400-1860. 1991.
65. Mats Bladh: Bostadsförsörjningen 1945-1985. Det industriella byggandets uppgång och fall. 1992. (Statens institut för byggnadsforskning, Gävle).
66. Birgit Karlsson: Handelspolitik eller politisk handling. Sveriges handel med öststaterna 1946-1952. 1992.
67. Jan Jörnmark: Coal and Steel in Western Europe 1945-1993: Innovative Change and Institutional Adaptation. 1993.
68. Torbjörn Mårtensson: Bantågens gång. Järnvägens godstrafik och dess anpassning till näringslivets rumslighet, branschstruktur och transportefterfrågan 1890-1985. 1994.
69. Jón Th. Thór: British Trawlers and Iceland 1919-1976. 1995. (Fiskeri- og Sjöfartsmuseet, Esbjerg).
70. Staffan Sundin: Från bokförlag till mediekoncern. Huset Bonnier 1909-1929. 1996.
71. Ulf Olsson (ed), Business and European Integration since 1800. Regional, National and International perspectives. 1997.
72. Martti Rantanen: Tillväxt i periferin. Befolkning och jordbruk i Södra Österbotten 1750-1890. 1997.
73. Rudolf Tempsch: Från Centraleuropa till folkhemmet. Den sudetyska invandringen till Sverige 1938-1955. 1997.
74. Åke Edén: Hävstången. Agrarkooperativa utvecklingsförsök i Östbengalen/Bangladesh 1860-1984. 1998.
75. Christina Mårtensson: Tjänstebefattning som kan för henne vara passande. Uppkomst och utveckling av könsbundna befattningar vid telegrafverket 1865-1984. 1998.
76. Björn Tropp: Att sätta spaden i jorden. Kommunalpolitiskt handlingsutrymme 1945-1985. 1999.
77. Kerstin Norlander: Människor kring ett företag. Kön, klass och ekonomiska resurser. Liljeholmens Stearinfabriks AB 1872-1939. 2000.

78. Christina Telasuo: Småstater under internationalisering. Valutamarknadens avreglering i Sverige och Finland på 1980-talet. En studie i institutionell omvandling. 2000.
79. Bengt-Olof Andersson: Den svenska modellens tredje kompromiss. Efterkrigstidens välfärdspolitik med utgångspunkt från industrins kompetenssäkring och skolans reformering. 2000.
80. Berit Larsson: Svenska varor på svenska kölar. Staten, industrialiseringen och linjesjöfartens framväxt i Sverige 1890-1925. 2000.
81. Christina Dalhede: Handelsfamiljer på stormaktstidens Europamarknad 1. Resor och resande i internationella förbindelser och kulturella intressen. Augsburg, Antwerpen, Lübeck, Göteborg och Arboga. Partille-Göteborg 2001. (Warne förlag).
82. Christina Dalhede: Handelsfamiljer på stormaktstidens Europamarknad 2. Resor och resande i internationella förbindelser och kulturella intressen. Augsburg, Antwerpen, Lübeck, Göteborg och Arboga. Partille-Göteborg 2001. (Warne förlag).
83. Christina Dalhede: Handelsfamiljer på stormaktstidens Europamarknad 3. Resor och resande i internationella förbindelser och kulturella intressen. Augsburg, Antwerpen, Lübeck, Göteborg och Arboga. Partille-Göteborg 2001. (Warne förlag).
84. Lage Rosengren: Jord och folk. Om produktiva resurser i västsvensk blandbygd under 1700-talet. 2001.

I denna avhandling behandlas jordbruk och andra näringar under 1700-talet i ett västsvenskt område av naturgeografiskt blandad karaktär. Särskilt läggs fokus på tillväxt av befolkning, åkerareal och produktion. Författaren söker spåra vilket inflytande de icke-ågrara näringarna hade på utvecklingen i ett område där förutsättningarna för jordbruk inte var de bästa. Kinnékulles tillgångar i form av bearbetningsbar och kalkhaltig sten utgjorde fundament till viktiga näringar.

Tidigare forskning har påvisat en värdeförskjutning mellan skatte- och frälsejord under frihetstiden. Här undersöks om det går att spåra bakomliggande skillnader i utvecklingen av arbetskraft och åkerareal.

Lage Rosengren är verksam som forskare vid Ekonomisk-historiska institutionen, Handelshögskolan vid Göteborgs universitet.

EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET
Box 720, SE 405 30 GÖTEBORG

ISBN 91-85196-52-5 ISSN 1403-2864